क्रमाङ्कः ८० ध

वैयाकरणभूषणम्

अपूर्णम्

(व्याकरणम्

२३१ पत्राणि

कौण्डभट्टः

वै०भू० ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीलक्ष्मीरमणं नौमि गौरीरमणरूपिणं ॥ स्फोटरूपं यतः सर्वं जगदेतद्विवर्तते ॥१॥ अ
१ शेषफलदातारं भवाब्धितरणे तरिं ॥ शेषाशेषार्थलाभार्थं प्रार्थये शेषभूषणं ॥२॥ वाग्देवी यस्य जिह्वा
ग्रे नरीनर्ति सदा मुदा । भट्टोजिदीक्षितमहं पितृव्यं नौमि सिद्धये ॥३॥ पाणिन्यादिमुनीन्प्रणम्य पितरं रं
गोजिभट्टाभिधं हैतध्वांतनिवारणादिफणिकां पुंभावबाधेवता । ढुंढिं गोजनमज्जैमिनीयवचनव्याख्यात
सिद्धेश्वितान्सिद्धांतानुपपत्तिभिः प्रकटये तेषां वचो दूषये ॥४॥ नत्वा गणेशपादाब्जं गुरून्परमस्वतीं
। श्रीकौण्डभट्टः कुरुते हि वैयाकरणभूषणं ॥५॥ ज्ञादिम्मित्तत्रुतिर्वेधकव्यूहोपशमनाय विरचितं श्रीपूर्तेज
ल्लिस्मरणरूपं मंगलं शिष्यशिक्षार्थं निबध्नन्चिकीर्षितं प्रतिजानीते । फणिभाषितभाष्याब्धेः श
ब्दकौस्तुभ उद्धृतः । तत्र निर्णीत एवार्थः संक्षेपेणेह कथ्यते दिवांतरं स्मात्फणिन एव स्मरणाहुतेस
प्रकृतशास्त्रनिर्माणं प्रम्हितत्वेनेष्टतरत्वादित्याहुः । उद्धृतस्तस्याज्ञास्माभिरिति शेषः । भाष्याब्धेः शब्दकौस्तु राम०
भ उद्धृतस्तदुपादाने चेत्तत्तकयनसाधुनिवकल्पितत्वेनपौनामपुंडेयत्वमुहामायातमेषा चेद्दुयत्वेत १
णीया १ च

न्मात्रकत्वाद्वैतस्याप्यश्रद्धेयत्वं स्यादिति भावः। तत्र निर्णीत इत्याद्युपादानं चेतोप्यधिकं विजिज्ञासुभिरस्म
त्कृताच्छेवृकेरन्नमाद्रष्टव्यमिति ध्वनयितुं। २। अत्र च भवद्भिर्भाष्यकारादिभिः सप्रमाणमुपपादितान्
श्रीमत्तैर्हरिगुरुचरणाश्चमत्नतिभिरतितरां विशदीकृतानपि वैयाकरणाभिमतपदार्थान्विक-त्यत्र मत्वि
नेत्वा च समगाधिगं तु मीशते ह्यषयंति चानलं ने च निपुणानरमुपपादयन्नाह। फलव्यापारयोर्धातुरा
श्रये तु तिङः स्मृताः। फले प्रधानं व्यापारस्तिङर्थस्तु विशेषणं।। तत्रापि प्रायशो वाक्यमनुष्टिङ. तम
नुदायपत्वातस्यैवेतानां च पायः क्रियाविशेषणत्वाद्धातोः मुक्रियावाचकत्वेन पुरस्फूर्तिकत्वादिष्ट
वशाद्धाधयम नोपात्वं वर्णनिरूपणमिति बोध्यं। धातुः स्मृत इत्यन्वयः। वाचकत्वेनेति शेषः। तत्र वि
क्लित्त्यादि फलं तत्तद्रूपेणा वाच्यं। तद्वाचकतापि तत्तद्रूपेणैः फलविशिष्टव्यापारे एकशक्त्यैवैकदेश
न्वयात्फलस्य तत्र पदार्थान्तरान्वयो न स्यादिति दिव सतैः फलव्यापारयोः साध्यसाधनभावसंसर्गः
श्रतो जनकत्वा शशक्तिं विनापि फलजनकत्वव्यापारेस्तु लभां एकपदोपस्थाप्ययोरपि कृतीयमा

वै॰म॰ धनतावादेरूतीरसाधनत्वयोः रूनिवर्तमानत्वयोर्वैयर्थ्यापरेषामन्वयस्तथास्माकमपीतिनकश्चि
२ द्दोषः। अथ कोयं व्यापारः। ननावत्फलप्रयोजकक्रिया। अत्मान्माथ्यणाते॰ क्रियात्वस्यैवनत्वान॰ ईशाद्विव्यापा
रस्यापिधात्वर्थत्वापत्तेश्च। नचेष्टापत्तिः धात्वर्थान्त व्यापाराश्रयत्वेन ईश्वरादेः कर्तृत्वापत्तेः। तथा च ईश्वरेन दे
वदत्तः पचतीत्यादौ प्रयमापत्तेः। न चेयमननभिहितेकर्मणि एवत्ततीपेतिवाच्यं॰ ईशादेः कर्तृत्वे करणत्वस्ये
वासंभवात्॰ आकडारादेकासंज्ञेतिनियमनात् तथाच तथा ईशेन ईशः करोतीत्यपिस्यात्॰ न चात्मानमात्मना
वेत्ति [illegible] स्य आत्मानमात्मना॰ आत्मानमात्म
नाहं मीन्याद्विवद्विप्लापत्तिः। औपाधिकभेदमादायैवात्रकर्तृत्वकर्मत्वाद्युपपादनस्य कर्मवत्कर्मणातु
ल्यक्रिय इति सूत्रे भाष्ये रूतत्वात्॰ न चागन्यानिरवकाशाकरणसंज्ञाकर्तृसंज्ञां बाधिष्यत इति वाच्यं॰ गते
र्दृष्टमात्रगात्वात्॰ नापि यदनेनतरमव्यवधानेन फलोत्पादः सा क्रिया। यथोदनंपचतीत्यत्र विक्लेदनं॰ अत्र राम॰
धिश्रयणादीनां तज्जनकतया क्रियात्वमौपचारिकं। उक्तंच। आनन्तर्यफलेयस्माः कल्पते नां क्रियां विदुः। २

स्व्य से

प्रधानभूतां तां तादर्थ्यादन्यामां तु तदर्शांश्चैवेतीति वाच्यं संभवति मुख्यत्वे गौणत्वातायाश्चान्याय्यत्वात् । काष्ठादिक्रिया
याश्चाप्यव्यवहितपूर्ववर्तित्वेनोक्तदोषाद्वा । आरब्धेपि पाके क्रियायां भाविवत्वात् इतीति शेषोगापन्नित्वं च्चा यएवती
त्यनुगतव्यवहारादस्ति पचित्वं जातिः सैव क्रिया । न च क्रियायाः साध्यत्वं न स्यात् । नाश्यैव । किं तु तदाश्रयाणामेव
साध्यत्वे । उक्तं च । जातिमन्ये क्रियामाहुरनेकव्यक्तिवर्तिनीं । असाध्या व्यक्तिरूपेण सा साध्येवोपलभ्यत इतीति चेन्न । द ध्या ४
उदित्याधारस्याविपक्वत्वानुकूलत्वेनोक्तदोषात् । न च जातिर्नास्तीति चेन्न हि हिंदुः पचतीत्यपि न स्यात् । एतेन चरम
व्यापारवर्तिनी जातिः । क्रियेति निरस्तं । इति तु निरूपमेव क्रियात्वमिति चेन्न । भावनाभिधः साध्यत्वेनाभिधीयमा
नो व्यापारविशेषः क्रिया । उक्तं च वाक्यपदीये । यावत्सिद्धमसिद्धं वा साध्यत्वेनाभिधीयते । आश्रितक्रमरूपत्वात्
क्रियेत्यभिधीयत इति । वक्ष्यति च ग्रंथकारोपि । व्यापारो भावनासैवोत्पादनासैव च क्रियेति । न च साध्य
त्वेनाभिधानेनाभावः पचति पाकं करोति [illegible] कृतिः इत्यादौ धात्वर्थावगमाविशेषेपि क्रियेति
राकांक्षानाकांक्षयोर्दर्शनेन सैव मानत्वात् । तथा च क्रियांतराकांक्षानुत्थापकतावच्छेदकं रूपं साध्यत्वं । त

वै·म·० देवामत्वमत तत्वं·भावनायाः अन्यथा र्थतावादेपि पचलिणा कमादनेतथादौ न तथा दर्शनेन स्मृतयात्वावगम्क
२ त्वात्·अत एव वक्ष्यति। माध्यत्वेन क्रियात्वे त्यादि। अनुत्पादयिष्यते चैतदुपरिष्टात्·मन व्यापार श्चात्मनि ष्टः कथ
3 लः शरीरादीनां चपूत्कारादिः। तदस्मेवपचती तिव्यवहारात्·। अथैव मपि समवेतत्वा धारणा धर्मस्याभावा
च्छेदकतावच्छेदका भावे कथमशक्यः। न च तत्वेतत्वमेवावच्छेदकं· नानार्थत्वापत्तेः नानाशक्त्यापत्तेश्च· न
नुशक्ततावच्छेदकतया पूर्वानुगतस्यासिद्धेः। पयाकाश्यातावच्छेदकत्वादिना। अत एव जलशब्दशक्ततावच्छे
दकतया जलत्वसिद्धिरिति लीलावत्युपाये उक्तं। दव्यानुगत वृथ्याऽव्यृत्त्यस्य गुणोपदर्शशक्ततावच्छेदकतया गु
णत्वस्य च सिद्धिरित्यपरे। न स्व जातितत्याधिवर्णस्यपदे न तद् इति चेन्न। येन रूपेण बोधस्तस्यैव शक्ततावच्छेद
कत्वात्। कल्प्यमानधर्मपुरस्कारेण तावच्छेदक चनशाद्बोधः। न च कारणतावच्छेदकत्वादिनापि जातिने
सिध्येत्·येन रूपेण कारणता बोधस्तस्यैव कारणतावच्छेदकत्वौचित्यादिति वाच्यं·कल्प्यमान लघुरूपे राम०
णा कारणत्वे संभवति गुरुरूपेणानदवच्छेदकत्वे तदवच्छेद्यभावात्·अथ अन्वयसिद्धरूपेणा बोधस्यानुभवसि २

कत्वे १ द्धत्वात्तथा कार्यकारणभावावच्छेदकत्वमानधर्मेणापि कार्यकारणभावं प्रकल्प्य तन्नैयायिकरवसितिरिति न तत्कल्पने गुरुत्वं म २
अन्यथा मेधत्वादिप्रकारताव्यवच्छेदकत्वेनाप्यस्यादिचतुर्विधर्मिणः कल्पनापत्तेः । अस्मत्त्वादिनैव प्रतीतेस्तत्कल्पनानपे
त्वे २ क्षत इति चेत् सम्मैवाम्नापि प्रकारत्वयत्वादिनैव प्रतीतिरिति दिक् । इदं च तार्किकरीतिमनुसृत्यावसेयम् । ततः कारण दि ३
तावच्छेदकत्वादिनापि न जातिसिद्धिरिति व्यापारेणाभावे नैतत्कारिकार्थावसानमिति कथमेतदिति चेन्न जाते वै
पैशोवत्वस्य शक्यत्वात् । अत एव पचतीत्यादौ फूत्कारत्वाद्यवच्छिन्नतापि नत्वेपत्नत्वादि सिद्धः सर्वसिद्धः संगच्छते
ः न च नानार्थता बुद्धिस्थत्वादेः शक्यतावच्छेदकानां तदाहाविवानुगमकत्वसमत्वात् । उक्तं च हरिणा । गुणाभू
54 तैरवयवैः समूहः क्रमजन्मनां बुद्ध्या प्रकल्पितो भेदः क्रियेति व्यपदिश्यते इति । क्रमजन्मनां एषां व्यापारा
णां समूहः एकत्वं बुद्ध्या संकलनात्मिकया प्रकल्पितः स च समूहः स्वभावतो गुणाभूतैरवयवैर्युक्त इत्यर्थः । एवं च स स
र्वेषां कारककारणां व्यापाराणां व्यापारावान्यायः यद्यपि समुद्बुद्धिस्थत्वं द्वाभ्यामभिधीयते तदैव [illegible] यः कर्ता । अत एव काष्ठं पचतीति स्थाली तै ३
पचतीति संगच्छते । एवं च काष्ठं न पचतीत्यपि नानुपपन्नं । तदा तद्व्यापारस्य धात्वर्थत्वाविवक्षणात् । एतेन काष्ठ
क्रियायावाच्यत्वं तत्प्रयोगानन्तरं स्यात् । अत्र वाच्यत्वेऽपि प्रमानस्यादित्यादिकमपास्तमिति न कस्त्रिष्विद्दोष इति ध्येयमेतत्स

यो ३

वै.भू.॰ धातुवाच्यत्वेमानंतुवक्ष्यते॰ अयंप्रत्ययवाच्यएवेतिमीमांसकाः अयंनवाच्यः किंत्वेतद्विशेषः कृतिरितिनैया
५ यिकाः।तत्रापिवक्ष्यते। आख्यातस्यनकर्तावाच्यः। कृतिमतोव्यापारवतोवाकर्तृत्वेनतच्छक्तावनन्तकृत्यादौश
क्यतावच्छेदकत्वेगौरवादितिनैयायिकाद्युक्तंदूषणमस्मन्मतानाज्ञानादितिध्वनयन्नेवस्वमतमाह। आश्रयेति
ति। आश्रये॰फला श्रये व्यापाराश्रयेचाफलव्यापारयोर्धातुलभ्यत्वादाश्रयमात्रमर्थः। अनन्यलभ्यस्यशब्दार्थत्वा
त्॰तथाचाश्रयत्वमेवशक्यतावच्छेदकमतोनोक्तदोषावकाशइतिभावः। अतएवकृतिविशिष्टवाचित्वंचकृति
वाचककृधातुयोगेकर्तृत्वत्राश्रयपरत्वमितिनैयायिकाः।एवंचाख्यातप्रत्ययस्यलेभावनाशस्याक्षेपलभ्यत्वादाश्रय
मात्रमर्थइतिमीमांसकामन्यंते। अयाश्रयआख्यातार्थेइत्यत्रचमानाभावः। तत्प्रतीतिश्चाक्षेपाद्वायोगाद्वोपप
घतेएवमातपदेनतदुपस्थितिमत्त्वादेवदत्तःपाकानुकूलकृतिमान्॰एकदेवदत्तावच्छेदकोवर्तमानोव्यापार
३ इतिवाबोधोपपत्त्यावान्यलभ्यत्वेनशक्तिकल्पनायोगादितिचेत्। अत्रवदंति। कर्त्रादेरवाच्यत्वेयुष्मदादिसमानाधि
करणेमध्यमइतिपुरुषव्यवस्थानस्यात्। कर्तुरवाच्यत्वेनसामानाधिकरण्याभावात्॰ देवदत्तःपचतीत्यादौकर्तृ ा॰म॰
१मध्य रितृतीयापत्त्याचेतेनदुलहम्पादौहितृतीयाचस्यात्॰कर्त्राद्यनभिधानेनतृतीयाद्वीरस्यात्॰ननुनत्रिषसंख्याभिधा ५

नान्नहृमिधानएवंपुष्पदन्तिङ्ःपान्नसंख्यान्वयिवाचकत्वंसामानाधिकरण्यमपीतिचेन्नतिङ्गाच्यसंख्यायाः
कुत्राप्यन्वयदर्शनान्निमुख्यात्। तथा च कर्तृप्रत्ययेऽपि संख्यायाउभयत्रान्वयेउभयोरप्यभिधेयत्वंस्यात्। नचकर्तृ
कत्वेत्वे नैवसंख्याभिधीयतइतिशंक्यं तथा शक्तेरबोधनात्। विशेषणतया कर्तृत्ववाच्यत्वमिष्टं एव। शक्त
तावच्छेदकेऽपिगौरवाच्चेति। किंच। कृत्तद्धितसमासैः संख्यानभिधानात्तैर्वकर्तुरनभिधानेदेवदत्तःपाच
कइत्यादौतृतीयापत्तेः। वस्तुतस्तिङ्ः स्थलेकर्तुरवाच्यत्वेऽप्यपितत्स्यात्पुंस्त्वत्यलात्। लकारस्य
वाचकस्यासम्पत्तेकत्वात्। आदेशानांवाचकत्वेचहरेवविष्णोवगाममित्यादौसर्वैसर्वपदादेशाइतिन्या
याहामपदस्फोटयोःसिद्धापत्तेः उपसिद्धांतात्। नचकृतिकर्तुरवाच्यत्वेदृष्टापत्तिः समानाधिकरणप्राति
पदिकार्थयोरभेदान्वयव्युत्पत्तिभंगापत्तेः। जंजैन्यसमानाधिकरणाच्छेदविभंगात्। शानचाकर्तुरुक्तत्वाच्छ
स्तापुरुषार्थत्वमितिसिद्धांतस्यैवमसंभवात्। तस्मादवश्यंकर्तृकर्मणोर्वाच्यत्वमुपेयमिति। अत्रचैनया
पिकाः कर्तृसंख्याभिधानादेवतदभिधानंवाच्यं। नचतदन्वयनियमेमानाभावः भावनान्वयिन्येवत
जंजन्यमानाधिकरणाच्छेदितातत्राहुः जंजन्यमानोपयान्यपिदृत्तकृदूइतिदर्शपूर्णमासयोः श्रुतोमंत्रनपःश्रुद्धपुरुषधर्मोउत्तक्रतु
पुंत्वपुरुषसंस्कारः कृतोवोगमितिसंदिग्ध्यवाक्याहाचविनामपूर्वकस्त्रियाः [illegible] त्वाग्रते [illegible] प्रकरणेनसंकोचोगान्
तेऽधिकारात्वैपर्थ्यप्रसंगइतितात्पर्यमतदेवाह शानचेत्यादिना पुरुषार्थत्वं क्रतुपुरुषपुरुषार्थत्वं च यथाश्रुतेऽसंगतोरितिः ३

वै·भू० दन्वयात्. संख्याभावनयोः समानपदोपात्तत्वेनैकान्वयित्वस्योचितत्वात्. भावनायाश्चेतरविशेषणमिम
५ तश्चयमांतनगदेपस्याप्येवान्वयः। तथैवाकांक्षितत्वात्. एवं कर्तृविषयिकर्त्राद्यभिधानाऽभिधानव्यव ऐदा२
स्था· अन्यथा गणनाभिधाने तृतीयेति तु मत्वार्थः। तस्मात्तोक्तानुपपत्तिः। क्तत्वस्य यस्य लेवकर्तृरेवाभ्यन्वे
अभिधानव्यवस्थानापत्तेः। न च क्तत्वाभिधानाऽभिधानं। कर्मप्रत्ययस्य लेप्यापत्तेः। मिश्चापत्तैः गतंपुर
मितिलिंग[illegible]· अन्यथा राज्ञः स्त्रीइत्यादावपि पुंस्त्वं स्यात्. एवमा[illegible] विशेषणसामानाधिकरण्य
नापत्तेर्वा न च वाच्यतास्वीकारः समानाधिकरणस्येव विशेषणस्य समानलिंगत्वात्. अन्यथा राज्ञः
स्त्रीइत्यादावपि पुंस्त्वं स्यात्. एवमाख्यातार्थस्य पृथंमीनार्थैव वान्वयव्युत्पत्तेः। पक्वान्नपचतीत्यचापाकानुकू :कृति३
लाकृतिस्तत्पचतीतिबोधः स्यात्तथा चानन्वयः अतं कर्तृविरूपवाच्यः। लकारस्यैकस्यावाचकत्वे शान
जादेकतरीरलक्षणा। न शक्तिः। येनानेकार्थता स्यात्. न जादेः यांशक्तिरिति न दोषः। आदेशानां वाच रामः
कत्वेपि न दोषः। इदंवेत्यादौ च प्रत्येकं पदानामवधृतशक्तिकानां तन्त्रदृष्टी पस्थापनद्वारा वाक्यार्थ ५

बोधकत्वसंभवान्नवाक्यस्फोटादिः। अत्र त्वनुपपत्त्याकर्तर्यैव शक्तिः इत्याहुः। भावनान्वयिति व२
संख्यान्वय इत्यसंगतं। नैयत्वतीत्यत्र भावनान्वयिन्येककर्तरि तदन्वयेनैव्यभिचारात्. संख्यायाः
प्रत्ययार्थत्वाद्भावनायाः स्वधात्वर्थत्वस्यवस्समानानात्वात्समानपदोपात्तत्वस्याभावाच्च. विशेष्यत
55 यारव्यातजन्यसंख्याबोधं प्रति तत्तैव संबंधेन भावनाप्रकारकबोधसामग्र्यास्त्वेन हेतुत्वपर्यवसा
नेनगौरवाच्च. समानपदोपात्तान्वयित्वमप्येस्समानपदोपात्तत्वस्यैव लाघवेन संख्यान्वयनि
यामकत्वौचित्याच्च। भावनान्वयनियामकस्यैव तद्धेतोरिति न्याये न संख्यान्वयनियामकत्वौचि
त्याच्च भावनान्वयिनि संख्यान्वय इति वत्संख्यान्वयिन्येव भावनान्वय इत्यस्यापि सुवचत्वाच्च. त
स्मात्प्रथमान्तपदोपस्थाप्यत्वं संख्यान्वयः। प्रथमान्तपदोपस्थाप्यत्वमेव नियामकं। किंचैवमति
विशेष्यतासंबंधेनाख्यातार्थसंख्याप्रकारकबोधं प्रति इतरविशेषणाकप्रथमान्तपदजन्योपस्थि
तिर्विषयतया कारणमिति लघुमन्तः। कार्यकारणाभावः फलितः। नारायणाइववनरोहंति। वेदइव

वै.भू.० मुखंदृश्यतेइत्यत्रनाराययोः[illegible]वंदेचसंख्यान्वयवारणायेतराविशेषणेतोऽस्ति॰चैत्रेरामस्पृष्टतरस्पृष्टचैत्र
६ त्रिषुःस्वापइतिवोधाद्विशेष्यस्वापेतद्वारणायश्रयमांतेति॰।वस्त्रान्तेस्त्रुतवापिकुचेकर्तीवाच्यःकुत्रक
र्मैतच्चनियामकाभावाद्वा वादिकंद्योतकंबा चं॰तथावममापिकुचेमेख्यान्वयदत्ताश्रापितदेवद्यो
तकमितिस्वैवस्यानुकाप्यनुपपत्तिः।एवंकृतादिमाधारत्वायमुख्यमोक्षमाधारत्वाकृत्तानेनभिधाना
त्केन्तुरनभिधानंकार्यमितिव्यवस्थायाःश्रयणीया।कर्मप्रत्ययेचफलमेवार्थःकृतेन्तृतीयया॰लाभात्॰
एवंचफलानभिधानमेवकर्मानभिधानंतथापिएवंकृत्यनपेक्षागुणत्वीत्यानभिधानव्यवस्थाकर्तृवाच्यस्था १७५
धिकानभवतितथापिदेवदत्तःपाचकइत्यादिसामानाधिकरण्यानुपपत्त्याधेवतन्मात्रकंभ्रष्टसं॰शेषंश्रा
गवदेवेतिपुनस्तस्ववीनाःस्युच्चोच्यते।विशेष्यतासंबंधेनाख्यातार्थसंख्याप्रकारकबोधंप्रताख्यातजन्मा
श्रयोपस्थितेर्हेतुत्वंलाघवादितिकर्तृकर्मणोस्त्रिकृत्याख्यात्वमावश्यकंननुत्वदुक्तरीत्याश्रयमांनप राम०
दजन्यानेनतयाप्रताहृशाकोद्भापाःपदद्वयघटितत्वेनगुरुत्वात्॰इतराविशेषणत्वघटितत्वेतुलतरां॰ ६

प्र१ न२

एवंभावनाप्रकारकत्वाद्बोधानुरोधेनाप्येतद्द्रष्टव्यं · १

गौरवाच्चाँ नचाख्यातस्य भावनामात्रवाचकत्वग्रहवतस्तादृशबोधानुरोधेनोक्तकार्यकारणभावस्तवाप्या
वश्यक इति वाच्यं । एवं हि फलस्य धातुवाच्यत्वग्रहवतः । पाकानुकूलकृतिमानिति बोधानुरोधेन धात्व
र्थप्रकारकशाब्दबोधे प्रथमांतपदजन्योपस्थितिर्हेतुरित्यस्याप्यावश्यकत्वेन रथो गच्छति जानाति
करोतीत्यादौ धात्वर्थस्य समानाख्याताद्यर्थे भानसंभवेनोपर्युक्तस्याश्रयत्वलक्षणाभ्युपगमानापत्तेः । र
थेन ग्रामो गम्यते इत्यादौ धात्वर्थफलस्यैव समानाख्यात्कर्मणि भानसंभवात्कर्माख्यातानां फलवाचक
त्वाभ्युपगमवैयर्थ्यापत्तेश्च । विवेचयिष्यते चैतदुपरिष्टात् । न च तत्तद्बुद्धित्वाविरहेण शाब्दिकपुरुषशाब्द
बोधानुरोधेनोक्तादृक्कार्यकारणभावद्वयमप्यावश्यकं परं तु आख्यातस्य कर्तरि शक्तावनंतकृत्या
दौ चावच्छेदकत्वापत्त्यातिगौरवं कारणभावद्वयमप्यावश्यकं परं तु मतिरिच्यत इति वाच्यं । भावनाश्रय
त्वस्यैवाखंडशक्तिरूपस्यावच्छेदकतायाः प्रागुक्तत्वेनैतद्गौरवस्यास्वामनाभावकल्पितत्वादिति चेद
पि चैवं कृतामपि कर्तृवाचकत्वेन स्यात् · गौरवस्य साम्यात् · अपि चैवं गंतेत्यत्राभेदान्वयादवश्यकर्तृ ति २

वै.भू.
८

वाच्यस्तत्रैवोपगंतव्यः न च चैत्रो गच्छतीतिवद्भ्रेरेत्यत्राप्याश्रयतया भाने चैत्रान्वयाद्देत्वसिद्धिः समान
धिकरणप्रातिपदिकार्थयोरभेदान्वयव्युत्पत्तेः भेदेनान्वयबोधे एकपदोत्तरविभक्तिविरुद्धविभक्तिमत्प
दजन्योपस्थितेर्हेतुत्वात् चैत्रो ग्रामं गतेतिवच्चैत्रेण गम्यत इत्यापत्तेश्च तिङ्स्तत्राच्यत्वाच्युतेः घटेन राज्ञः सुतस्य ध
नं पचति कल्पं चैत्रः पचतितरामित्यादावभेदस्य बाधाद्दर्शनाद्भेदेन बोधदर्शनाद्वाच्यो क्तो कार्यकारणभा
व इत्यस्यापि व्यभिचारः न चात्राश्रयत्वान्नान्वयः कृत्यपि तथा सुवचत्वात् एवं च पचतिकल्पं मैत्रः
इत्यादाविव नामार्थत्वेप्याश्रयाश्रयिभावेनान्वयः संभवत्येव न चात्राख्यातस्य कर्तरि लक्षणा एवं हि
पक्त्वा गच्छतीतिवत्पचतिकल्पं गच्छतीत्यापत्तेः किं चाचैत्रेव नामार्थयोरव्यनामार्थयोरभेदान्वयस्य क्लृप्तत्वा
त्तेरनुरोधो चैत्रः पचतीत्यत्राभेदेनैव भवाख्यातस्य कर्तृवाचकत्वापत्तेर्मिद्धं नः समीहितं न च कल्पवा
दैरेव कर्तरि लक्षणा न या समत्या चार्यकल्पावाचार्यकल्पादिरिति वद्विवचनादेरपि कर्तरि द्वित्वादिविवक्षाया रा.म.
मापत्तेः न च मुद्भिन्नद्विति इति: नोपस्थाप्यत्वेन ह्यते भेदेनैवान्वय इति वाच्यं स्तोकं पचतीत्यादौ स्तोकपाक ८

मा१ हेतु।

योरभेदबोधानापत्तेः तस्माद्वृत्त्या नानार्थप्रकारकबोधे सार्थकसुप्तिङ्प्रपानतज्जन्यैवोपस्थितिर्हेतुरिति हेतुमद्भा मा१
वाख्यातार्थेनाभेदबोधे तु वीर इतिवत्साम।। यत्तु चैत्रे चैत्रो गतेति साद्दिति।। तन्न चैत्रे चैत्रो गच्छतीत्यस्याप्यापत्तेः। प
दिवाख्यातार्थस्य प्रथमान्तोपस्थाप्यएवान्वयस्तदा त्वाविकृतदर्थप्रकारकशाब्दबोधं प्रतिसमानाधिक
रणपदजन्योपस्थितिविषयतया हेतुरिति कार्यकारणभावोस्तु: कार्यकारणभावे नरकल्पनागौरवं चाख्या
मो५ तार्थभावनान्वयाय प्रथमान्तपदजन्योपस्थितिहेतुत्वकल्पनेपि तुल्यं तज्जन्यस्यैवसमानाम त्वात्· पाकाद्य
नुकूलत्वातृप्तिरेव हिनामार्थः न तु शुद्धा।तथा च नार्थन्त तेनेनामार्थत्वमपि· तज्जन्तमार्थस्य विशेषविशेषणा
मिति न्यायेनैव चैत्रादावन्वय इत्यपि केचित्· तद्धेवमपि मित्रापत्तेरिति लिङ्गे न समामा।नाविकरणान्त
त्वकतौ ब्याघ्र इति चैत्रतस्समांधु त्वार्थमप्युपपत्तेर्व्यत्वब्यवस्थापकत्वात्· एतादृशानां विशेष्यनिष्ठ
त्वस्य सर्वसिद्धत्वात्।अन्यथा प्युक्ता द्विपदानां द्वे अपि शक्त्यापत्तेः रूपमाचरातोशक्ततावच्छेदकला
घवस्यनीकं रूपमिन्याद्येकेवलरूपप्रयोगस्य चपत्तोत्मानात: पाट को जानदृत्यादौ कन्तं केवलकन्तो शं

विशेषणस्याविशेष्यसमानवचनत्वनियमादाख्यातस्यापिकर्तृकर्मवाचकतादुर्वारा
अन्यथादेवदत्ता २

के ती

वै.भू.० क्तिसाधेनाविशेषात्।अतएवसामानाधिकरण्यंनैकविभक्तिमिदंरूपत्वमर्थेसाधकंप्रयोगस्यतत्त्व
८ व्यवस्थापकत्वादितिदिक्।तथातत्कृद्विचारेगुणोपायेषुक्तं।किंचैवंसमानाधिकरणस्यविशेषणस्य
४ विशेष्यसमानलिंगत्वनियमवन्नाइदृशस्येवविशेषणस्यापिचतीत्यादेरप्यापत्तेः।नचैवंचैत्रोमैत्रश्चगच्छतः
सुंदराविन्यादौव्यभिचारात्तादृशनियमः।कृदुपहंतृशंकांशैत्यंहियत्त्वाप्रकृतितिंलस्यत्यादोनेस्यापिनु
स्यत्वात्भोक्तातथ्यतीत्यादौचक्तेतः।कृतिमात्रवाचकत्वेपिनानुपपत्तिनपचतिचैत्रइत्यत्रभेदसंसर्गेणा त्र५:५
मर्वेधेननअर्थद्वयसामानाधिकरण्यसंबंधेनहादर्थेदृष्टतावपिआख्यातार्थेष्वन्वयसंभवान्नै
वआधारतयान्वितस्यार्थेष्वन्वितबोधप्रथमांतपदजन्योपस्थितेर्हेतुत्वंसुवचतिचैत्रइत्यादावन्वयापत्ते स्तच७
ःआख्यातवाच्यत्वेतःकर्तरिलक्षणाआत्मनोनानुपपत्तिः।नचकेवलक्षणोपयोगात्तत्रशक्तिनिर्णयेसत्येवत
त्रलक्षणाऽनुपपन्नेतिवाच्यं।प्रकृतानेशायादौपरेषांप्रवृत्तिनोकेवलक्षणेतिबोधवतकेवलंप्रयोगेनेवो राम०
क्तेचकेवलक्षणोपयोगात्।अन्यथाआख्यातस्यापिकर्तृवाचकतापत्तेः।वस्तुतस्तुप्रथमगोणार्थवृत्तिप ८

धात्वनकर्मकदर्शनं

शपन्न्यपाति॰ न्न्यपत्तिमभवति॰ पचतिमभवतीत्यादौ धावनादिभावनायादर्शनादौ विशेषणतयान्वयबोधानु
रोधाद्धनुरपित प्रवनात्यर्थोद्वाघ्य कारे रपितत्थैवाभ्युपगमेनैतादृशेष्टकवाक्यनाप्रतिपादनाद्गेनारव्यातार्
थेभावनाप्रकारकबोधं प्रतिप्रथमांतपदजन्योपस्थितेः कारणत्वव्यभिचारात्॰ चैत्रः पचतीत्यत्रैनैया
ता ८ यिकानां ख्यान्वयबोधस्तु तादृशस्तु त्वत्यनुरोधात्॰ अत एव मीमांसकाद्दृष्ट्रौ चनिष्टाख्या व नेति भावना
विशेष्यकमेव बोधमाहुः। तस्मा च तथा कार्यकारणभावम् लिकाष्टजा कल्पनावरिशक्ति पुंक्ताः॥ किंतु
चैत्रः पाचक इत्यभेदान्वयानुरोधात्समवाख्यातेपि समर्द्रतिस्यादेव तत्रापि कर्त्रादि वाचकत्वमितिवि
भावयाम॥ केचित्तु कर्तुरवाच्यत्वे पचतीत्यत्र याक कर्तुर्मीनस एकत्वसंशयः स्यात्॰ ननु कर्तुरनुप
स्थितौ धर्मिज्ञानाद्यभावात्कथं संशयः। लक्षणायात्तदुपस्थितौ चैकत्वविशिष्टलक्षणाभ्युपगमात्रसं
शय इति चेन्न॰ मनसा तदुपस्थितिसंभवात्॰ न चोभ्ये रव्यात्यन्वयोपिस्यादिति कथं संशय इति वाच्यं॰ शब्दोप
स्थितेमेव नैयायिकैः शाब्दन्वयांगीकारात्॰ न च लक्षणायोपस्थिते तदे रव्यान्वयस्तस्तु व चत्वान्नसंशय

स्थितत्त्वा २

वै॰ भा॰ इतिवाच्यं॰ सोऽयनयेमर्वचलहग्गाणांवीजामावात्। अथमांतपूर्वाहनुपस्थितेस्तदन्वयासंभवाच्च॰ इतिवदं
९ ति। अधिकंवक्ष्यमाणाशीत्यावक्षेयमितिदिक्। मीमांसकास्त्वनभिहितद्दृत्यस्मोवोधिकेदत्स्यर्थः। वोधसूत्रशास्त्रा
द्वैपाद्यमवारव्यातेआद्येपातञ्जलितितुशक्त्या॰ अतएवकर्त्रेविकरणोमेदृतन्तो। यादृशस्तगुणाभ्रतः केनोद्दा
कोवगम्यतेनतादृशेनविनाभावनोपपद्यतेइतिनैयायिकानुमानेनवाशक्योगमपितुमिसादिना। ननुनकति ५८
भ्य॰ ८ आद्येपातञ्जलव्याख्यानेशक्तिमितिपरीत्यंकिंनस्यातइतिचेन्न॰ प्रधानीभूतयाभावनयाकर्तुराक्षेपसम्पुक्तत्वात॰
भावनायाआक्षेपलभ्यत्वेचप्राधान्यानुपपत्तेः। एवंकृतावपिप्राधान्यात्कर्तुर्वाच्यत्वमावश्यकमितिगुरुमतेना
४ते क्षेपः। उक्तंच। यदिकर्त्रोधात्वर्थेनवाभावनागम्येततः। पाचककारकादिपदेष्विवतिरोहितस्वरूपावगम्येत।
प्राधान्यानुशब्दाधेत्वाध्यवसानमिति। पदार्हानुपस्थितप्रमुकर्तुः कथंशाब्दवोधविषयत्वमितिचेन्न। आच्चना
निष्क मार्थेनिर्णीयवृत्ते। तस्माद्व्याख्यानस्यलेकर्तृकर्मणीनाच्यः। अभिधानस्यवस्यायाः प्रकारान्तरेणोपपत्ते राम॰
पं॰ ३ रितिवदन्ति।। अत्राच्यते।। यथाकथंचिदाक्षेचनाक्षेपमात्रेणाप्रत्यायितत्वमभिधानस्यवस्थायानोपपादकं। ९

प्रो ५५ कोष्ठ्वितं १

कर्मत्वेऽपि भावनाया विनाश्रयमनुपपत्तेः कर्तुरहेयान्कर्तुरभिधानेन तृतीयानापत्तेः। आख्यातेशक्या
श्रेति आश्रयादिति वैपरीत्यमत्युर्वीरत्वाच्चेत्। एतेन तयामतिप्राधान्येन भानं नस्यादिति। तत्र आश्रयेपलम्यस्तो
ऽपि प्राधान्येन भाने बाधकाभावात्। अन्यथा प्राधान्यानुरोधेऽप्यन्ते वांच्यत्वस्वीकारापरान्त्वा कृत्यधिक
रणादन्येलांजलिःस्यादिति। ननु कर्त्तास्वस्वरूपनिरूपणे विशेषकत्वेन भावनाया आश्रयेपाडुराणां ज्ञात्या ऋ ४
तु लौकेपरिच्छेघतपावगतंइव्यतयेवाच्छिप्यत इति न गुणत्वमिति चेन्नाण्ताहृश विशेषस्याप्रयोजकत्वे
न गुणत्वाहावनियामकत्वात्। भवद्भीराप्यन्ते रविकर्तुःपरिच्छेघत्वादाक्रिमस्यापि वक्तिवहिशेष्यत्वा
पत्तेश्च। किंच। देवदत्तादिः शक्तिविशेषरूपेणैवाकर्त्ता भावनानिरूप्यः घटत्ववदेवदत्वात्। कर्तृत्वेत ८४
हितमिति चेघटत्वत्वमपि घटघटितमेवेति विशेषोपपादनेधर्थने। अयघटत्वत्वं चापि नास्येव घटादे
र विशेष्यत्वघटनाहितिः किंतु घटत्वादेरिति चेत्। समं। एवं घटपदादिस्थलेऽपि। तोहृश्यकोपदहेयतात्वमुपान हि२
स्यात्। विशेष्यतयानुपस्थितत्वेनाकांक्षाविरहात्। किंच। नभवत्यतीत्येवववस्थामिथंधमिाहीतिकर्तृत

वै.भू.० कर्त्तृसाधारणया ० तादृशी च न व्यापारोऽपि ० नैयायिकैः कृतिविशेष्यकबोधाभ्युपगमात् ० एवं घटं पश्यतीत्यस्य
१० स्थलेऽपि ।। तस्माद्विशेष्यत्वादिबोधो भवतामेव तादृशस्तु त्वन्मते वृशाज्ञायमानो न वस्तुव्यवस्थापक इति स्फु
१० टतरं भावार्थाधिकरणादूषणेव स्पष्टं ।। अथ भावनया कर्तुराक्षेपोऽस्तु ० न तु कर्त्रा भावनायाः । कर्मप्र
त्ययस्थले भावनाक्षेपानुपपत्तेरिति चेन्मैवं । कर्तृकर्मभ्यामाक्षेपसंभवात् । न चोभयोराक्षेपक
त्वकल्पने गौरवं ० न वाच्यमयोराक्षेप्यत्वकल्पने गौरवात् ० कर्मकर्तृकृतस्तत्तदाक्षेपापत्त्वयाऽवश्यं स्वी
कर्तव्यत्वाच्छेदितापत्तेः कर्तरि कृदिति व्याकरणस्य सूत्रस्य स्थले कर्तरि शक्तिपरिच्छेदकसमत्वात्कर्त
८ कृ र्बोध्यत्वावकल्पनेन स्वस्थले भावनाक्षेपोऽस्तु ।। तिङ्स्थले च तद्भावाच्च कर्तुर्बोध्यत्वमापातितमिति त
दापाततः ।। तिङ्स्थलेऽपि लः कर्मणीति सूत्रेण कर्तरि शक्तिपरिच्छेदकसमत्वात् ० कर्तरि कृदिति कर्तृ
ग्रहणात्सेवाक्षेपो न तु वृत्तेः ।। अनन्यलभ्यत्वादेः स्याभयत्रापि तुल्यत्वात् ० ।। अथ लः कर्मणि च भावे चाक राम १
र्मकेभ्यः ।। तिङ्स्मिन्नाद्येकयोर्द्विवचनैकवचने ० इत्येतेषामेकवाक्यतया विधानेन कर्तुरेकत्वमिवैकवचनेल । १०

कौरैकवचनंतिचादिश्चयोक्तव्यमित्यर्थपर्यवसानात्कर्तुर्वाच्यत्वेनसत्त्वाद्दाणाति·किंतुतत्संख्यापा
एवेतिचेन्नैवंद्विवचनादिसंज्ञाप्यादेशनिष्ठा·ननुसूत्रेहिद्विनाद्यैकयोरित्यस्यैकवाक्यतानचतत्रक
र्तरीत्यस्तिापत्तद्धित्वादिविशेषणानपाकर्थंचिद्योज्येत।ननुलविधिनिवादिविधानरथ्येकवाक्यतास्तीति
चेन्न·नहिदृष्टंवाक्यैकवाक्यता·ननुपदैकवाक्यताद्यादेशविधेर्लेविधिलम्भलकारानुवादेनप्रवृत्ते
:लविधौकर्तृग्रहणं।सुचाद्विवचनसंज्ञाविनिर्मुक्तएवेति।तस्माद्वाक्यनिष्पत्त्यनंतरंतेनैकवाक्यता
·लःकर्मणीतिवाक्यंवाधैविनानिष्पन्नेनप्रथमादादयनिष्पद्यतेसएववाच्यइतिकर्तुर्वाच्यत्वंदुष्प
रिहरमितिवदंति।सुटमन्नन्नमनोरमाया।वस्तुतस्तुलःकर्मणीत्यस्यद्व्यैकयोरित्यनेनैकवाक्य
त्वेलकारःसंख्यावाचकोनिरर्थकोवास्यात्·नचैवंपुक्तंएवंहितिवादिवच्छान्नचोपिकर्तृसंख्यावा
च्यास्यात्तस्यात्तुकर्तातिवादिवच्छानजादीनामपिलादेशत्वात्·नचैवंपुक्तं·एवंहितिवादिवच्छान
चोपिकर्तृसंख्यावाच्यकर्तरिशक्तिरिमनएवनतुकर्तावाचाइतिचेन्न·तेनशाब्दमानेव्यासमानेवा

वै.भू. यंगतत्वस्याद्वौ भावे क्रियमाणा इति कर्मणि च शानचो द्वौ लस्यार्थयत्नेः। विधायकाभावात्। अत एव कर्तैव
११ वाच्यः कर्मभावादौ च शानचो लस्थानित्वेऽप्यः कर्तरीति व्याकरणात्स्यार्थनियामकस्मात्तिङ्कर्मणा
स्वेच्छामात्रेण लङ्गणायामसाधुत्वापत्तेर्वक्ष्यमाणत्वात्। न च लटः शतृशानचावित्यस्यार्थनियाम
कस्मात्तिङ्कर्मणा स्वेच्छात्मनेपदविधायकैः समभिव्याहृतया भावकर्मणोरित्यनेनैव सिद्धेः
सकर्मकेष्वेवं सति भावे शानज्जायेत। अस्मात्पुनर्भावे चाकर्मकेभ्य इत्युक्तत्वान्न दोषः। किं च
कर्तृवाच्यतया कर्मभावरूपार्थलाभेऽनतिरिक्तं कृतया कर्तरि कृदित्यस्याविषयतया कर्तरि समनस्या
त्। तथात्वे वा घञादिरपि कर्तरि स्यात्। नाप्यपि च। भावकर्मणोरित्यस्य भावकर्मणोर्यो लकारस्तस्यात्म
नेपदमेवादेश इत्यर्थो न तथा वक्तुं शक्यः। लकारस्यानर्थकत्वात्। यद्वात्मनेपदेनतङ्भावकर्मणोरेव त
पिनाकर्तरि च्यात्मनेपदाभावापत्तेः। भावकर्मणोरर्थयोरात्मनेपदं स्यादित्यर्थे वो न्मस्त्वा देवत्वज्ञा रामं०
देः कर्मवाचकतानिःशेषात्कर्तरि परस्मैपदमित्यस्माज्जकर्तृवाचकतानिष्ठा देः स्यात्। न सकर्मकेभ्यो २१

पिभावेशानत्रापत्तिस्त्वेति दिक्। तस्माद्दापातत्रएवैकवाक्यतयाभावकर्मार्थत्वमिति। तस्मात्कर्तृकर्मेशा
यो१ नयोगेनानन्यविधीयमानेकर्तृकर्मसंस्कारकमिति जंजन्यमानाधिकरणोपस्थितमसंभवदुक्तिकतामापद्य
पर नइति ध्येयं। द्दिपि भेद्दिनत्वा। कर्तृविशिष्टेस्मात्माभिधानात्कर्तुरभिधानं। न च विशेषणतापाकर्तुरप्यभिधेयत्व ५२
स्यादिति वाच्यं विशिष्टग्रहणान्तेष्टमगृहीतविशेषणा॰ अभिधानभिधानेनकेनचिद्विशिष्टेतो। तथा च भा
वनयाऽन्यापि तत्र कर्तुर्विशेषणत्वसंभवान्न दोषः। न च भावनाद्वैष्यत्वस्याविशेषणत्यचतौ तत्र कैतव
पच्यते इत्यत्र कर्मैव संख्यायां विशेषणमिति नियमो न स्यादिति शंक्यं। पनोऽपस्यापि कारकं वाच्यं तस्या
ह्रो ख्यातत्वमसत्यते॰ न चोभयाश्रयं दोषमेकं...षो विचारयचिति। ननु शब्दोपस्थितस्यैव शाब्दबोधे भानं
४ गीकाराद्धावैयाद्विस्नस्यैव कर्तुः कथं शाब्दबोधविषयत्वमिति चेत्तन्न तद्धा च कशब्दस्यैव भावनयाऽऽद्धे
नर पात्तस्य धीद्वेपकस्यैव शाब्दाद्धेपकत्वात्तत्रानुपपन्नेस्तु स्यात्वात्तत्तथा च तद्धा च कशब्दादेव कर्तृकर्म
णो बोध। न तु क्तं॰ सर्वाख्यातेष्वेकत्वादि। विषाते बोभिधेयता। यानुनेभ्यः प्रतीतिः सामंयोगात्तरनोभवे।

वै॰भू॰ दिति। लक्षणा गौरवं वाच्याक्षेपशब्दार्थः। सा वाच्यत्वादिना। अत एव नामजात्यादिभिः प्रत्ययान्तरभावः कर्तृ
१२ कर्मणोः सङ्गच्छते। तेनाख्याताभिधानव्यवस्थानुपपत्तेः कर्तुर्वाच्यत्वमिति। कृदादौ चाभिधानयुक्ति
12 रेव तन्त्राधिका। अतो न लक्षणत्वं संभवेदप्यनन्यगम्यत्वाद्वाच्यत्वस्वीकार इति न प्रागुक्ता प्रतिवंदिरेव। पि
कर्तृत्वं त्वं ख्यातान्यतरानभिधानेन तृतीयेत्याद्युपपत्तेरिति। अत्र चेदं प्रतिभाति। देवदत्तः पचतिपदैतत्तंडुल्लर च्य॰४
स्यादिसामानाधिकरण्यादाख्यातस्य कर्तृकर्मवाचकत्वं। न चेदमसिद्धं अन्यस्मिन्नपचति देवदत्ते पच
तीत्यप्रयोगेणानुमानुभवसिद्धस्य विना हेतुं कर्तृवाच्यत्वमीतेर्वापलापयोगात्। त्वंपचसीत्यादौ युष्मच्छ
ब्दसामानाधिकरण्यस्यानुभवमनुसरतामस्तु चक्रत्तानुयतदनुसारेणापुरुषव्यवस्थाया युष्मद्युपपदे स
मानाधिकरणे स्थानिन्यपि मध्यम इत्यादिनाकृतत्वाच्च। अन्यथा नीलो घटः देवदत्तः पक्ता ऐंद्रं दधि विच
गुर्देवदत्तः पिंगाक्षी गौः स्तोकं पचतीत्यादिष्वभेदेनप्रतीतेरन्याहारोपितदपलापापत्तेश्च व्याकुली स्यात्। रम्मा॰
न च पदद्वयी नामभेदबोधे समानविभक्तिमत्पदोपस्थाप्यत्वं तंत्रं च तत्तु नास्तीति कारणबाधात्सामानाधि १२

कारणमिति वाच्यं रागतः स्तुतस्य धनमित्यादाववतिप्रसक्तत्वेन रागजपुरुषः धान्येन धनी स्तोकं पचति स्तोतिच्छे
मेनपजेत इत्यादावप्रसक्तेः स्वातंत्र्यत्वात् ‧ अथ भिन्नार्थे कविभक्तिराहित्यं तत्त्वं नास्तु भिन्नेष्वनविरोधः एवं चवि
शेष्यतासंबंधेनाभेदसंबंधकत्वमार्थ्यप्रकारकशाब्दबोधं प्रतितत्त्वाभोन्नरमार्थकविभक्त्यनुपस्थितस्य कालि
कतत्त्वाभोन्नरविभक्तिविजातीयस्तुवममभिव्याहृतपदजन्योपस्थितिः कारणमिति कार्यकारणभावः फलितः
।स्तोकमित्यादौ द्वितीयात्वमेदार्थोपाधुत्वमात्राथावा‧ यद्वा विरुद्धरूपेणानुपस्थितिस्तत्तत्त्वमिति चेन्नहि दे
वदत्तः पचतीत्यत्राप्यभेदबोधानुदयेरइति सिद्धेनः । समीहितः । आख्यातस्य शक्तिकल्पनाच ह्नतांकतरीशक्या
नुसापरेत्वाख्यातार्थभावनाप्रकारकबोधे प्रथमांतपदजन्योपस्थितिः कारणमिति नैषापि कोन्तकार्यका
रणभावांतरस्य भावनाविशेष्यकोकेटेविशेषणकबोधापत्तिमीमांसकोपग्य चतस्याकल्पनाद्वाघवमस्याक
१ल मितिदिव्यतेः एतेन भिन्नाम्नाथमोत्याभेकधर्मिबोधकत्वं हितान्समानाधिकरणमसिद्धः समवदन्यादृशं तेनेवा ३तु२
र्यतइतिमदस्वनारणामपास्तं ॥ अथास्तु सामानाधिकरण्यं किंतु भावनान्विकर्त्रीभविष्यतीत्यसमहार्थिके

मतं देवदत्ते कर्तृकाभावात्

वै॰ भू॰ एवं विद्योषितमिति चेन्न: व्याक्षेपो हि यघारव्यातार्थभावनयानुमानेन तर्हि किं धूमो पञ्ज्वलतीत्याद्यपि विवक्षितं संभवः
१३ एवमेव चादिपदयोगे तद्संभवाच्च लक्षणा चेन्न हि लिङ्गा ज्ञादियोगिके षष्ठ्यपि द्रव्यवाचित्वं न स्यात्॰ मत्वस्तु ने
13 :मामानाधिकरण्यापत्तौ कारीसेवोपपत्तेः। यवाचकत्वमाधेकोनरम्भा वाभावात्॰ उक्तत्वन्तं मवेधवानितिष्ठतीति
दिगुणवाचित्वेप्येवसाधकस्तुपलभ्यते॰ तथाहि घटः पटो न घटत्वप्रकारकघटविशेष्यकबोधवं हृदिः स्यादो दूरं म वै
वेधवानितिष्ठतीति: ... नायेनेति ... घटविशेष्यकबोधवं हृदौ
स्यादोदूरं तवेध ... इत्यादितिः सर्वसिद्धान्तं व्याकृत्याधिकरण्यायेन निष्कृष्टघटत्ववत्त्वमेवधर्मात्रं वाच्यं
स्यात्॰। किञ्च: तदस्मात्सामिन्त्वितिमतुप्मास्यदेवतोत्याद्यावस्यक्तव्यार्थमतुवादिविधानं व्यर्थमापद्यत पदार्थ त ३
त्वान्तमसर्ग: प्रधानमितितन्त्रैव तेषां विधिः स्यात्॰ तथा च मतुवर्थविहितवद्व्रीहेरपि मत्वर्थवाच्यः स्यात्:। उक्तं वा
5" रुणाधिकरणवार्तिके। व्रीहिमानमोपं मतुवर्थे विधीयते चाभ्यस्या चेति वत्समवेधेमत्वर्थीयः प्रवर्तते इति॰ एवं राम॰
चैतनताद्यनन्तरएवेदं वदन्तस्य गोमत्वमित्यनावत्वप्रत्ययसमसर्गबाधकत्वं संगच्छते। ववठत्वमित्यादौ पदार्थी १३

मज्ञघटत्वबोधकत्ववतां न च प्रकृतिजन्यबोधप्रकारत्वप्रत्ययार्थः संसर्गस्य विशेष्यस्य वाचकत्वं
त्वार्थ इति वाच्यं· आकृत्यधिकरणन्यायेन घटत्वस्यैव वाच्यत्वान्नैवैवोपपत्तेः आकृतेपि नयन्नो नस्यप्र
कारत्वे चाचापि समं उक्तं च· यदि सत्तुपा संबंधोभिहितस्ततः प्रकृतिप्रत्ययौ सहार्थं ब्रूतः इति गोमस्त्रा
तिपदिकाद्रुपत्तो भावप्रत्ययः संबंधमभिधातुमर्हति नान्यथेत्यादिना प्रकृतिप्रतेवमर्वेच संबंधः पाच
५ त्व कत्वेपाठकैर्द्धवनो पगवत्वे श्रुत्यादिरिति· किं च· एकहायन्यादिशब्दविषये ष्येकहायनमस्याः चित्राग
वोयस्य विष्वदेवा देवता अस्येत्यादौ प्रत्ययार्थसंबंधप्राधान्येन विग्रहस्यादर्शनात्तस्यैव वृत्तिवाच्यत्व
मवसीयते· उक्तं च· यस्मिंश्चान्यपदार्थे च बहुव्रीहिर्विधीयते: न चापि प्रत्ययार्थत्वात्संबंधस्य प्रधानते
ति· न च गोमानित्यादौ संबंधिप्रतीतिर्नस्यादिति शंक्यं अनपाश्रितेन संबंधेनाश्रयानुपपत्तेः नन्वेक
र्देवत्संबंधवत्वेत्तिापन्नुमत्तुवादेर्न संबंधसामान्यवाच्यं· यथायथापत्तेः न विशेषः स हि संबंधि न रूपे
ति वस्तापि नानभिहितः शक्तोतिं तव्यावर्त्तयितुमतः सोप्यभिधानव्यः न यथा च गोरूपस्यैकस्य संबंधिनः

प्या। त्र

वै·भू· प्रातिपदिकाद्युक्तत्वेपिसंबंधस्योभयनिरूपितत्वात्सोप्यभिधातव्यःसंबंधस्येतिशक्तिद्वयकल्पनापत्तिरित्या
१५ तिगौरवं·आवश्यकसंबंधिनैवाक्षेपात्तद्बोधोपपत्त्यावन्यलभ्यत्वेन·उक्तंचासर्वैचपाणिकैःशब्दैर्द्रव्यमेवा
14 भिधीयते।नहिसंबंधवाच्यत्वंसंभवत्यतिगौरवात्।किंच·संबंधिनैवसंबंधःप्रत्येतुंयदिशक्यतेपुनस्तस्या
भिधाशक्तिःकःश्रुतेःपरिकल्प्यतइति।किंचः·विभक्तिवाच्यरूपेणसंबंधोनावगम्यते।रूपांतरेणावक्त
व्यइतिनास्तिवलक्षणं·षष्ठ्यादिभिर्हिसत्वभूतःसंबंधोभिधीयतेनतथासत्वधीपदैः।सत्वभूतसं
बंधवाच्यत्वेचनतत्समानां।तस्मादनुशासनन्यायावश्यकत्वेनतत्त्वधर्मोहिप्रएवमइति।यत्तुभावप्र
त्ययःसंबंधंनवदेदिति।तत्र·यदाश्रयमेवतोत्रवाच्योनाक्तिगुणोपरः।तदाश्रयेनरामावात्संबंधोवाच्य
त्वाश्रितः।गोमत्वदेहिगावोमतुवर्थविशेषणांतासांपुरुषावृत्तित्वात्तत्वप्रत्ययेनग्रहणं।तस्यसमवेत(
गुणाभिधायकत्वात·तथावागत्यार्थेप्राप्तसंबंधाभिधायकत्वप्रत्ययइत्याश्रीयतेऽपदृष्यकंहापतम राम·
स्यादितिविग्रहेसंबंधप्राधान्यदर्शनात्तस्यसमासार्थतेतितत्राचान्ये·अभिधेयोवहुव्रीहेर्यदंप्यसा(१५

निकष्यते। तथापि प्रथमांते न तुल्यो सौ संप्रतीयते तत्र यावार्थदर्शनानुसारेण चित्रा गांगवामयमिन्ने
वविग्रहो द्रष्टव्य इति स्थितं वार्त्तिके। तच्चिंत्यं दृष्टदर्शनात्समसमासार्थदर्शनानुसारेण चित्रा गांगवाम
यमिन्नेवविग्रहो द्रष्टव्य इति स्थितं वार्त्तिकेपि न सामान्यतो निषेधः। यथीयतापन्नेस्तत्वात्। न विशेषतः
सहि संसर्गः प्रातिपदिकार्थो वा। आद्ये श्रुतेनतस्यानभिहितस्य विशेषकत्वासंभवाद्द्वितीयत्वापत्तेः। द्वितीये
यथवत्रः संसर्गवादिनोपि तुल्यः संसर्गोपि गवां व्यावर्तकतया विशेषणत्वसंभवात्। तथा च गां विशिष्ट
इति वक्तासंबंध इति बोधः संभवेत्। एवं प्रथमानिरूप्यः संबंधः। उभयबोधं विना कथं तुल्यता मिति चेन्न। स
वंधप्रत्यक्षे हि पावकस्य संबंधिप्रत्यक्षं कारणं। न तु शाब्दे। गोसंबंध इति वाक्याद्बोधानापत्तेः। तर्हि गोसंबं
ध इति वाक्यवद्वाश्रयानेपनिग्रमो नस्यात् इति चेन्न। षष्ठ्यर्थविहितमनुवादे हिंसत्वमत्र तदेव समेवधौ नि
धेयः। अत एव संबंधानामनेकत्वे तुल्यलिंगत्वेपि च द्विनेकवचनं। द्वंद्वीद्वितीन्यादि लिंगभेदे प्रयोग
श्चोपपद्यते। संबंधिनां तथात्वे एव तादृशप्रयोगागादर्शनात्। एवं च संबंधे लिंगसंख्यान्वयणासंभवात्

मि३

के द्रव्य ८

वै.भू. घानुपपत्तेश्च लिंगसंख्यादिभिरेवान्वेषः संबंधिनः आख्यातसंख्यैपेक्षकत्वादेः पद्धाभावनाशत्वे पात्ते भा
१५ वनापाः कर्तृत्वे नाहेयकत्वेष्याख्यातोपात्तायाश्च सत्वभूतत्वेन तदा द्वेयकत्वेव तत्संबंधत्वे पात्ते संबंधस्य
15 संबंधस्य नाह्वेयकत्वेपि मतुवुपात्तस्य संबंधस्यापि तत्त्वापत्तेः अत एव विभक्तिवाच्यत्वे गौणत्वे प्रागुक्ते सुपा
त्तादतयाश्रुतत्वगत्वसिद्धेः। किं च। लिंगसंख्यान्वयापि तु सत्वभूतत्वेष्यादावेव सिद्धं। प्रत्ययार्थ
लिंगसंख्यादेः प्रत्ययार्थ एवान्वयासंभवात्। सुपां प्रकृत्यर्थान्वित स्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्तेश्च। एवं च नाम
त्वभूतत्वेषष्ठ्या वाच्यमिति विभक्तिवाच्यत्वे गौणतिरिक्तं वचः। तस्मात्संबंध वाच्यत्वदोषाभावादनुशा पुदं ५
सनाद्यनुरोधेन तत्त्वस्यावाच्यत्वसिद्धेः संबंधे नैव संबंधी प्रत्ययेनुपदिश्यतेनेष्टुतनस्तस्याभिधाशक्तिः कः। पूर्वे
ऽपि कल्प्यादिति गायामपापि सुपदाप तु भावप्रत्ययस्य समवेतगुणग्राहकत्वनियमदृष्टादीनां तत्र। घं
ए०२ दिपदेषि घटत्वस्यैवाकृत्याधिकरणत्वायेनवाच्यत्वस्वीकारेणानुरोधेन भावप्रत्ययस्य प्रकृत्यर्थेवाच राम०
कत्वस्वीकारस्यैव लाघवानुचितत्वात्संबंधस्य प्रकृत्यर्थतानंगीकारेन्वयेर्थत्वानापत्तेरपरिहारात्। प्र १५

द२

कृत्स्नार्थसमवेतवाचकत्वस्वीकारेऽतिगौरवापत्तेः उक्तन्यायेन घटत्वस्यैव घटपदोत्तरत्वार्थतापत्तेश्च । न्वा।
। ननु स्वकृत्स्नधर्ममात्रवाचकत्वे वैयर्थ्यापत्तिः प्रकृत्यैवार्थोपस्थितिसिद्धेरिति त्वेन्न उक्तन्यायाभिधानेऽपि घ
टत्वादेराक्षिप्तस्य विशेषणत्वेनैवानन्तरोपस्थितः। त्वेन प्राधान्येन बोधार्थं पुनस्तु व्यक्त्यादिरुपपत्तेः प्रकृ
तिप्रत्ययोर्महार्थमिति न्यायेन त्वाद्यन्तविशेष्यत्वस्यान्यायसिद्धत्वात्। किं चैवं घटादिपदे द्रव्यत्वादे
र्दर्शितत्वात्सैव प्रकृष्टगतनिरूपादेस्तदुत्तरत्वार्थतापत्तिः द्रव्यत्वादिकं घटपदजन्यप्रतीतौ न प्रकार इ घ६
द्वै५ ति चेत्तैलपदेऽपि समर्थोऽपि न प्रकार इति तुल्यं। चस्यैते चेत्तदुपस्थितान। चित्राणां गवां मध्ये इति विग्रहे द वा५
र्व्यादिकं चेत्प्रकृते तत्त्वं समासशक्तौ निराकाङ्क्ष्यतेतस्मादुक्तयुक्तिभिः समस्तगएव व्यामतुवादः स्यादि
ति तदर्थविशिष्टतद्बुद्धीहेऽपि तन्मात्रवाचकत्वेऽनुगतगणाधिकरणां द्वन्द्वतेतां जलिस्मात्। एवं पदे स्वसमवा
समवायिनि समासशक्तौ वह्नामः प्रस्थितं च गुणाधिकरणानन्तरं छिन्नमप्पुरुषाणामभिधायकत्वेनाविना
भिं हस्योचकाविनियोगत्वमाप्यान। तच्चेतच्छिन्नार्थसंबंधाच्छिन्नदत्यविशिष्टविश्वादितः बाधिनेनचनत

वै॰ भू॰ येति वाच्यं। एवं त्यागस्याप्यतेकर्तृराहेयावश्यकत्वेन नान्तरमिति निषेधस्यापि श्रुत्या ऽपुरुषार्थत्वसंभवे
१६ न कर्तृत्ववाच्यत्वसाधनाशासंभवेऽपव्याप्येन्नःसिद्धांतसिद्धसंभवेन कर्त्रधिकरणोक्तेरभसंगाच्च। पक्षधा
16 त्वेन प्रतीयमानत्वमेव शब्दवाच्यत्वे बीजं। तेषां आख्यातेषु भावनापार्थोगिकेषु इत्याख्यामेवास्ति। ननु के
तेसंबंधादेः। घटारुणादिपदेषु च जातिगुणयोरपि तत्संबंध। सत्त्वप्रधानानि नामानीति निरुक्तस्मृतेः
चारुणाधिकरणएव तृतीयार्थसंख्यादेर्गुणत्वप्रतिपादनेन तु नत्वन्यतयाजातिगुणयोः संख्यान्वयित्व
रूपसत्त्वमतत्त्वान्याधान्यसिद्धेः तृतीयांतपदेषु जातावेवलिंगसंख्यान्वयाभ्युपगमात्तान्यथावत्तादृशेष
वप्राधान्यसाम्येऽप्यारुणाधिकरणांशस्य विशेषनियामकस्यावश्यकमावश्यकमेवेति न तद्धानिरपीति तत्तु
छं। तृतीयांतेषु यौगिकार्थसंबंधस्यापि सत्त्वमतेतापारुणानुपपत्तेयातुर्वीरत्वान्नप्राधान्यादात्रस्तत्वाधिक
रणन्यायेन वाच्यतापत्तेरिति। तस्माद्देवदेवयामिन्द्रापिंगाक्षी गौः इत्यादिस्वरस्तः पाचको देवदत्त इति सामाना राम॰
धिकरणानुपपत्तिर्वा नानुपपत्तिप्रतिसंधानं शब्दादेव प्रतीतेस्तदनुसारेणाऽऽख्यातवाच्यत्वमास्थेयं। नच १६

समभिव्याहृतेपीति कर्मत्ववाचकत्वमवर्जनीयमेवेति:। अत एव द्वितीयाद्यागावोपस्थितिसंबंधघटकाधारत्वं दर्शितेनेवि
त्रगुरुईवदन्तेनेतिसमानाभिमानाधिकरण्यानुरोधात्तद्व्यवाचित्वं विशिष्टसमासयोरेतन्दंशेलेलक्षणंपवाप्त्युपव
दन्तिवस्तुतस्त्वथैवंनीलोघटइतिसामानाधिकरण्यान्तघटादिपदार्थपिद्व्यवाचकत्वेऽव्याहत्याधिकरणाविरोध
:।मेवंघटादिपदेहि घटत्वस्यवृत्त्यविषयत्वेशाब्देभानायोगात्तघटत्वांशेवृत्तिकल्पनावश्यकत्वेनागृही
तविशेषणतान्यायेनजातिमात्रवाचित्वमिष्टौडव्यमात्रिप्यन्तरनिष्ठं:। प्रकृते चप्रकृत्यर्थतावच्छेदकमेव
प्रकृतिशक्तोपस्थितत्वात्तदुपलक्षणीकृत्य शक्तौ तौ षामात्रादव्यवाचित्वमास्थीयते:उक्तं च:। व्याख्यानेस
पिहिमावान्नामेकं हि त्वोपलक्षणः। शब्दः स्वकर्मसंबंधो न चव्यभिचरिष्यतीति। घटादिपदादिपदेप्युपल
णात्वमस्तुपपत्तेतदाकेवच्छेदकत्विवाच्यत्वमपि स्तुमेगतन्तिवस्तुतोएवंचकवलत्यक्तिवाच्यत्वपक्षेवासि
मामानाधिकरण्यानानुपपत्तिरितिमिष्टांतरसमाभिडस्थ्यंवस्तुतोगोमानिन्नत्रगोमंवधीतिवोधात्मवधी
वाच्यः।रव्यातावच्छेदकःसंसर्गःसंबंधत्वपरंपरयोपलक्षणातानदाशेवुद्धिविशेषवत.। नचनेच्छापृविषयो

वै.भू० पेन घटत्वप्रतिवंदी स्यात्. संबंधप्रकारकबोधस्यैवानुभवसिद्धत्वात्. अत एव दंडित्वमित्यादौ त्वप्रत्ययस्य सं-
१७ बंधबोधकत्वं संगच्छत इति। न च कर्तृकर्मादिवाचकशब्दानां शक्तिवाचकत्वे देवदत्तादिपदैः सामानाधिक-
17 रण्यासंभव एवेत्यसिद्धो हेतुरिति वाच्यं. शक्तिमत्कारकमिति पक्षोऽपरेणानुशक्तिमतामेव कर्त्रादिपदवा-
च्यत्वात्. अत एव देवदत्तः कर्ता कारकः कर्मेति सामानाधिकरण्यं संगच्छते. उक्तं च माक्रान्तस्तु वृत्ते तु व-
पुष्पदन्तादिशब्दसामानाधिकरण्यमनुरंकितं तस्त्रादिषु। तथोक्तं च भाष्ये सुपां कर्मादयोऽप्यर्थाः संख्या चै-
व तथा तिङामिति अत एवाश्रये त्विति मतं समपि तल्लः कर्मणीति सूत्रविरुद्धं. अन्यथा कर्तरि कृदित्यनुशास-
नाच्छानन्नादेः शक्तिमात्रवाचकत्वे सामानाधिकरण्यप्रलापापत्तेश्च। नित्याः षष्ठ्यन्ता ये तेषामिति वाक्यप-
दीयेन्नमतत्वे नैव शक्तिपक्षोऽस्यापत्तान्नन्तह्रस्वासिद्धांतासंभवात्त्वाच्च। धातुनोक्तक्रियेति सूत्रमित्यादिवृत्ति-
मात्राद्वारभ्यहीपादिभिर्भावनाश्रयस्य कर्तृत्वेन फलाश्रयस्य कर्मत्वेन प्रतीतेः स्यात्ते चैवाश शक्तिप्रत्ययपरं एभू०
वाभिहितम्. न चैवमाश्रये त्विति मतं तल्लः सूत्रविरुद्धं स्यात्। सूत्रे कर्तृत्वकत्वाभ्यां वाच्यत्वाभावेनाभावात्. न च १७

भावनांशस्य धातुलभ्यत्वादाख्यपदस्यैव सत्त्वसमभावार्थ इति वाच्यं । अन्यथा यस्यापि तयात्वस्य त्वये-
वोपपादितात् । अवाच्यस्यापि वाच्यतावच्छेदकत्वस्य कारणत्वेपि कारणतावच्छेदकत्ववत् लक्ष्यते-
पि लक्ष्यतावच्छेदकत्ववत्त्वसम्भवादिति शंक्यं । भावनापवाचकतावच्छेदकत्वेनैतत्पदार्थैकदेशानुभाव-
च्छेदकत्वापत्तेर्गौरवात् । आख्यातत्वस्य वाचकत्वेदंशक्तिरूपत्वात् । तस्माद्धात्वोपलक्षणत्वं शक्तौ संसर्गेन
पात्तस्य प्रतीतिसिद्धेरनन्यलभ्यत्वान्न तत्राधिकरणान्तापपूर्वाह्निरित्याद्युक्तप्रायं तस्माद्देवदत्तः पचति
पच्यते तण्डुल इति सामानाधिकरण्यात् कर्तृकर्मणी वाच्ये एवेति सिद्धं । अपि च । पचतीत्यत्र व्यापा-
रस्यैव कर्तुरपि प्रतीतिः सर्वानुभवसिद्धा । अत एव पचतीत्येवमुक्ते कः कीदृशः किं जानीयादिति प्र-
श्ने चैत्रनरणमो ब्राह्मणादयस्तूत्तरं च संगच्छन्ते । तथा च पचतीति पाकानुकूलकृतिमान् पचतीति पाच-
क इति व्याकरणाद्वशक्तिपरिच्छेदात् कर्तृकर्मणी वाच्ये एव । अन्यथा भावनापि वाच्या न स्यात् । कर्तृक-
र्मणोर्भावनयैवाक्षेपसंभवेनानन्यलभ्यत्वाभावेन तयोर्वाच्यत्वमिति चेत् । कर्तृकर्मणोर्दृष्टादृष्टविव ।

वै.भू० भावभावनायाएवाख्येपसंमृवादस्कातयोरेववाच्यत्वंमाक्तचभावनायाइत्यस्याप्याप्यत्नेःविवेचि
१८ तंचैतत्दर्पणस्यात.एतेनकर्तृकर्मणोःविवरणंतात्पर्यार्थविवरणंबोध्यविवरणयोरुभयत्राप्यनुसारित्वे
18 नार्थनिर्णायकत्वंवाच्याकृमित्यशक्त्यार्थकर्मत्वविवरणवदुपपद्यतएवैतदपिदूनिवेनर
रद्धंहेस्माहित्यविवरणावद्धानार्थनिर्णायकत्वेत्यादिकमपास्तंएवंचतुल्यपुत्रयोःकर्मणोर्वा
च्यत्वमावश्यकमेवेतिदिक् इतिविभावयामः।लः।कर्मणीत्यस्यकालसंख्याभावनाप्रस्का
रेणाप्रवृत्तौविधाहेत्वादिदोनहाच्यत्वापत्तेर्भावनायाधातुलभ्यत्वाच्चततःकर्त्रादिपुरस्कारेण
प्रवृत्तौनतदोदेशत्वाकाङ्क्षानज्ञाद्विवृत्तिः.सदर्थोत्वदुर्वारमित्यपिवदंतिभावनितिङर्थात्वयानुवा
दकत्वमाचत्वाचतदर्थोचवर्णितः।अथैवंलडादिभिस्सचवर्तमानत्वंनबोध्येतेतिचेन्न.तत्
तद्धात्वर्थव्यापारविशेषणतयातिङोद्योतकत्वात्.वाचकत्वपक्षेप्यगत्यानुभवानुरोधेन राम०
विधायकत्वबलेनचतयास्वीकारात्।अथैवंकथंतत्रसंख्यायाअन्ययोपीतिचेन्नः तस्याउत्सर्गल १८

भवातः। तथा हि भावलकारे हि संख्यान्वयायोपि कर्तृकर्मगोचरत्वतीति सत्त्वेन त्वासंख्यानन्वितैव न
च भावनायामेव तदृत्त्वयोस्त्विति शंक्यः। तस्माल्लिंगसंख्यान्वयायोग्यत्वेनैव धातुनोपस्थापनात्तए
तदेवासत्त्वमत्तत्वं। न च भावनिरू·र्थे संख्याभावेन योधीत्वथेएवान्वय इति कुसुमाञ्जलावुक्तंपुक्तो
भात्वर्थे बहुत्वेमैत्रेण स्थीयते सुप्यते इत्याद्यनायत्तेः। बहुवचनापत्तेश्च बहुषु बहुवचनमित्यनु
शासनस्यावर्जनीयत्वात्। अन्यथैकवचनमेव कल्प्यते। अव्ययानाम संख्यत्वेन तदनुरोधेन भा
ष्यते थैवमवस्थिते। अथवा द्विवद्धो द्विवचनबहुवचे ते इत्येवमत्र चं कर्तृत्वं द्वित्वविवक्षायां बहुत्व
विवक्षायां वद्विवचनबहुवचने भवतः इत्यर्थः। एवं च न तयोर्विवक्षा तत्र माधुत्वार्थमेकवचनं भवति
न त्वेकत्वादिविवक्षापेक्षाएवं च प्रक्तातेप्येकत्वादिविवक्षा विरहेपि साधुत्वार्थमेकवचनमुपपद्य
त इति न कश्चित्तदोषः। उष्ट्रासिका आस्यंते· हतशायिकाः। शय्यते इत्यत्र भावे वचनमत्र वर्णाकथमिति
चेत्। सत्यं· भाष्यकारवचनाद्वैव बहुवचद्विवचने साधिति हि प्रामाणिकाः। इति ३. इति। आदेशिनोर्थेना

वै.भू॰ र्थवत्त्वमाशयेनं शबोधकत्वं शक्तित्वमित्यभिप्रायेण वा । न निरूपितस्य फले विशेषणताविशेष्यभावे व्युत्पाद्
१९ पत्तिः फले ह्यमादि फले विक्लित्यादौ प्रधाने विशेष्यः । विक्लित्ति र्व्यापारे विशेषणमित्यर्थः । तिङर्थः कर्तृ
कर्मसंख्याकालाः । तत्रापि कर्तृकर्मणी व्यापारफलयोर्विशेषणे । संख्या त्वनयोः । कालस्तु व्यापा
19 रे एव । तथैवानुभवात् । कर्तृकर्मणोः समानपदोपात्तत्वेनान्तरंगत्वेनान्वये तु पचतीत्यादौ तयोरेव व
र्तमानत्वप्रत्ययः स्यात् । न च तथा कस्यचिदनुभव इति वदंति । वस्तुतो वर्तमाने लडित्यत्राधिकारा
राल्लृतो भविष्यत्यलस्यैते । ते च धातोर्वर्तमानत्वेनान्तरंगानी विवक्षितमिति तदर्थस्य वाच्यः । तदर्थोपि प्रा
धान्यात् व्यापार एव गृह्यत इति न कर्तृकर्मफलेषु तदन्वयः । जानातीत्यत्रापि ज्ञानस्यैव फलानु
कूलव्यापारत्वेन तत्रैवैतदन्वयः । कर्तृकर्मणोरन्वये चातीतक्रियकर्तरि पचतीत्यापत्तेः । व्यापा
रो हित्यनापत्तेश्च । इतोपि व्यापारवर्तमानतादशायां विक्लित्यादिरूपफलस्य भावित्वात् पक्ष्यतीति राम॰
प्रयोगापत्तेः । पचतीत्यनापत्तेश्च न फलेप्यन्वयः । एतेन धात्वर्थ एव वर्तमानत्वान्वयो न तु व्यापारे इत्याम १९

वा तज्जडीक्षतकलेवरस्योत्पाताननुकूलप्रलसत्वेनोन्निष्ठतीति प्रयोगाय त्त्वेरिति सिद्धां तलेशो नमण
सं: धात्वर्थफलानपेक्षाधकानामुक्तत्वात्तत्पक्कलफलसत्वेनोन्निष्ठतीति प्रयोगाय त्वैरिपदिश्च फलव्या
पारयोर्धात्वर्थत्वं स्वीकृत्य व्यापारेण दत्त्वयोर्भुत्वयेन तदाम्नन्मतमेव सिद्धं। एवमपि चिरविनष्टेपि घटे
नाशस्य विद्यमानत्वेन नश्यतीति प्रयोगापत्तिरित्युपलक्षणं नास्ति धात्वर्थे सूक्ष्मव्यापारस्याविद्यमानत्वेन तथाप्र
योगासंभवात् नपचतीत्यादौ पाकानुकूलकृतेर्वर्तमानत्वात्तत्पानुभवविरोधाच्च। अमवातजडीयप ततेद
त्वस्य नोत्थानप्रयोगतकः। किंतु नदुद्देश्यकर्तृनिनास्ति प्रसंगः। अतएव तत्र नोत्थानाय यैर्नोन्निष्ठतीत्येव
प्रयोगः नचोत्थानं करोतीति मतं तत्वेपि पाकोद्देश्यकर्तृ उमंडपतेडुले चायगा दिपल व्यापारा वा हायप
यागा २ गाय्यततइति वत्पाकापागादिकरोतीति वा पचतिपचतीति वा प्रयोग वारणापोद्याधः संताप नप त्वमा
धारतायापचप्रयोजनकता विशेषस्यैव भावं धर्मान्वयेन व्यत्वात्। अतिप्रसक्तं व्यापारादिव्यावृत्तमाख्या
तशक्यतावच्छेदकमेव वक्तव्यमिति चेद्वहिततदेवाभवातीयपपत्तव्यात्तत्त्वमस्त्विति दिक्। एवं गच्छत्यादे

वै॰भू॰ १० रस्पुत्ररोदेशसंयोगानुकूलः क्रियारूपो व्यापारएव धात्वर्थ इति तत्रैव वर्तमानत्वान्वयः। एवं तण्डुलादेए २
२० ष्यवर्वं पूर्वं त्यं वपचति पच्यते इत्यत्र चैकावच्छेदकः पाकानुकूलो वर्तमानो व्यापार इति बोधः। एकावष्पिका देवदत्तः
४०॰ पाविक्लित्तिमत्तदनुकूला मांशतिकी भावनेति चा च्चत्रकर्मगाः फलद्वारा व्यापारे त्वयः। कर्मवाचक
तंडुलादिपदसमभिव्याहारस्थले चैत्रव्यापारस्यापि तत्कर्मगास्तंडुलादिभिः समभेदान्वयः। एव कालस्यकन
५५ कर्तृप्रत्ययस्थले कर्तृप्रत्ययः पिवोध्यात्तथा च तंडुलं पचति चैत्र इत्यत्र चैकतंडुलावृष्पिकापाविक्लित्तिमत्तद
नुकूलैकचैत्राभिन्नाश्रयिकावर्त्तमानाभावना। तंडुलः पच्यते चैत्रेणेत्यत्र चैत्राश्रयिकाएकतंडु तंडुलः
लाभिन्नाश्रयिकापाविक्लित्तिमत्तदनुकूलामांशतिकी भावनेति बोधः। नश्यतीत्यत्रापि व्यापारए
कतंडुलाभिन्नावतत्तदन्वयः। स च प्रतियोगिसमवहितनाशसामग्री। अत एव सत्यां सत्यां नश्यति अतीतापा
३ गि नष्टइत्याद्युपपद्येते। ज्ञायतइत्यादिस्वज्ञावविकारेषु नाशस्याप्रिमाणित्वाद्ययन्निवत्सोपिवरम रामं॰
हे गासंबंधएव। नष्टदशायां नश्यतीत्यनेन नष्टइत्यप्यन एव संगच्छते नष्टइत्यप्ययोदीहिताः। नश्यतीन। २०

मुद्गरसंयोगः २ आदित्यरश्मिसंवन्धः २

स्यति नष्ट इत्यादिषु प्रत्ययेन यथायथं वर्त्तमानाम भविष्यत्यतीतानां चोत्पत्तिः प्रतियोगित्वं च लक्ष्यते · तथा
च नाष्टे शोत्पत्तिमन्नाशप्रतियोगीति बोधः ॥ अत एव नाशस्यानित्यत्वात्सर्वदा न श्यति · ध्वानं स्यति पटे
प्र २ परस्थानं सन्निति पूर्वदिन न नष्ट एवं घुनैष्ट इत्यापत्तिर्निरस्तेति नैयायिकनव्याः। आकाशोस्तीत्यादौ चैको
काशाभिन्नाश्रयकः स्वस्वरूपधारणानुकूलो वर्त्तमानो व्यापारोस्त्यादिस्वयमस्थानन्वयफलं ना आका शः४
भावनायां विशेषणां विशेष्यतासंबंधेन प्रकृत्यर्थप्रकारकशाब्दबोधं प्रति प्रत्ययजन्योपस्थितेर्हेतु
तायान्यत्र कृप्तत्वान्न भावनायाः स्वप्रत्ययार्थत्वाभावादिति चेत् · मैवं धात्वभिन्नप्रकृत्यर्थप्रकारक
बोधे एव तस्या हेतुत्वात् · फलव्यापारयोर्भिन्नशक्तिवादिभिर्नैयायिकनव्यादिभिरप्येवमेवाभ्युपे
यत्वात्। तथापि धात्वर्थप्राधान्ये किं मानमिति चेन्न। भावप्रधानमाख्यातमिति निरुक्तवचनमेवा
शक्ति ग्रहः २ वस्तुतो बोधे व्युत्पत्तिनिग्रहः कारणं तथाव्युत्पत्त्यनुसारेणैव बोधः। एवं चाख्यातार्थकालकर्तृ
धात्वर्थफलप्रकारकशाब्दबोधे धातुजन्यभावनोपस्थितिर्विशेषणतया हेतुरिति कार्यकारणभावक

वै॰ भू॰ पाकां ह्याता वाच्येति न कश्चिद्दोषः। ननु भावनाफलांशविशेष्यास्तु प्रथमान्तार्थविशेष्यतां तु कु
२१ तो न स्यात्. भावनाप्रकारकशाब्दबोधं प्रति प्रथमान्तपदजन्योपस्थितिर्हेतुरिति कार्यकारणभा
वस्यैव च त्वात्. न च भावप्रधानमाख्यातमिति वचनविरोधः। आख्यातार्थभावप्राधान्येपि वना ३
सु २ धान्यमाख्यातस्यान्यत्रार्थत्वात्। अन्यथा भावप्रधानानि नामानीति शेषवचनविरोधात्. एवं च पचती
लिंगसं त्यत्र पाकानुकूलकृतिमान्देवदत्त इति शाब्दबोधः इति नैयायिकाभ्युपगतमेव कथनाभ्युपेप
ख्यान्वि न्नमिति चेन्न. भेदे षष्ठ्यर्थाख्यातार्थकर्तुरनन्वयापत्तेः। आख्यातप्रथमान्तार्थयोरभेदान्वयाभ्युप
तं द्रव्यं ४ गमेऽपि पचन्तं गच्छतीतिवत्पचति कर्तारं गच्छतीत्यापत्तेः। ईषदीक्षमाणपाककर्ता गच्छतीत्यन्वयप
यसंभवात्। सिद्धान्ते च क्रियायाः परस्यागानन्वयान्नातिप्रसंगः। किं चापचत्पचतिकल्पं पचन्तः कल्पं
प चेतिकल्पमित्यपि न स्यात्। स्वार्थेसंख्यायाः प्रकृत्यर्थप्रधानेकत्वैर्थ्ये वान्वयान्तेर्द्वित्वबहुत्वाभ्यां हि गम॰
वचनायापत्तेः। आचार्यकल्पा वाचार्यकल्या इतिवत्। सिद्धान्ते च भावनायाः संख्यान्वयोपगमात्तत्र २१

रव्यापाद्युपप्राप्तावौत्सर्गिकमेकवचनमेवेत्युपपद्यते। अपि चान्यत्र क्रियापदश्रवणे तदभिप्रायेणापदश्रवणेऽप

तो ऽतिप्रयुज्यमानं वाक्यमपि न सिद्ध्यति। किं चानुरव्यतः प्रथमान्तार्थस्य विशेष्यत्वानुपगमे पदश्रवणे गोधा

वतीति भाष्याद्यनुपपन्नमेकं वाक्यं न स्यात्। प्रथमान्तार्थमुख्यस्य भावनक्रियाविशेषत्वात्तेनैव दृष्टिश्च क्रि

यायामन्वयैकमत्याद्द्वितीयापत्तेः। न च समत्वं द्वितीयायामप्रथमासमानाधिकरणत्वाच्छन्दुत्वद्वीरेद

ति वाच्यं। एवमपि द्वितीयापादुर्वीरेवानन्वयात्। एवं चैतादृशवाक्याभावप्रसंगात्। किं चापाहीदेवदत्तेति वे

हीत्यत्र चेशत्रोरेः प्रसंगाभावादेवदत्तमिति द्वितीयापादुर्वीरेवानवाचकशाकृतमिति कर्माख्याहस्ते वाउ

न्वाट्ठधातुनक्रियाविशेषस्येवदर्शनकर्मतयान्वयस्य प्रतिपिपादयिषितत्वात्कर्माख्याहारे तदसंभ

वापत्तेः। न पश्यतीति वाक्यभेदापत्तेः। एकवाक्यत्वेनाध्याहारादिभिः। साधुत्वकथनात्। तानस्मात्क्रि

यापाप्येकमत्वेनान्वयः। तेनाख्यातश्चावककत्वधातुर्नप्रातिपदिकमतो न द्वितीया। तथा च धात्वर्थभावनाप्र

४२ कारकशाब्दबोधे प्रतिष्ठितोऽन्योपस्थितिविरहादुत्तन्नभावनोपस्थितिरपि कारणं कल्प्यते। अत एव पन्थो

क्रिया २ ति १ दर्शने उत्कटकाविव

वै.भू.० व्रजन्तीत्यादौ परिव्रजनक्रियायां सामानाधिकरण्यापोन्नरकाजन्मादि संबंधेन विशेषणत्वान्न तस्य द्रष्टव्येत्का पाक
२२ देशाभावे विधानं मे गच्छेते इति वक्ष्यत इति दिक्॥२२॥ नेशे अथ प्रसक्तफले(ऽ)न्वयः क्वच व्यापारे इत्युपात्त इत्या
त्तेसंग॥ त्या निरूपयति फलव्यापारयोस्तत्र फले तङ्यक्चिणादयः। व्यापारे शप्श्नमाद्यास्तु द्योत ३
यन्त्याश्रयान्वयं। तङादयः फले आश्रयान्वयं द्योतयन्ति। शबादयस्तु व्यापारे। आश्रयता वा द्योत्या न द्योत
द्योतक एवं तेन स है काद्य बोधकं का:। किंतु वाचका एव। सकारविधानस्यानत्तदर्थपुरस्कारेणैव कर्तरि शबिति शपोपि तत्तदर्थपुर तय
स्कारेणैव विधानात्। तस्माच्छबादेर्वाचकः। लकारस्त्वद्योतक इति वैपरीत्यं किं न स्यादिति। यत्ना
श्ली लिङ् लिटि चा द्वा दिस्तु होमादिषु च शबाद्यभावात् तत्स्वतीति नेष्यात् इत्तो लकार एव वाचको पुन
रिति तत्र। तिङ्समभावे पि शबादिमे निधानमात्रात् शाम्यकारिगच्छेन्नादौ तत्स्वतीने स्त वाप्युक्ते दो
षतादवस्थ्यादिति चेत् नामैवं। व्युत्पन्नस्मतबोधकमिति परमते शिष्यमाणां लुप्यमानार्थाभिधायी शप०
तस्य नमते च समाधानस्य सम्बकरत्वात्। यद्वा ल्कतेरिश बिनास्त्वमार्वधातुके इत्यनुवर्ण्यकर्त्र्येमावे २२

धातुके परे श्यान्तो शप्स्यादित्यर्थः। तथा च सार्वधातुकस्य कर्तृर्थत्वावश्यकत्वे शवादीनां द्योतकत्व 52
मात्रं कल्प्यते लाघवादिति। एवं प्रागुक्ताव्यवस्थः। तदुपपत्ति स्मेयदि स एवं स्यात्तदनुपसर्गादित्युक्तो न चैतं चा
न एवैधतेति विशते इत्यादिष्वावृत्तिः। आदिना चिशावदिदृश्यते स्मेप देव द्योतकेः यथा कर्मस्थभावकेषु
रज्यति घटः स्वयमेवेत्यादौ। लिङ्गादावप्येवंरीत्या प्रकरणाद्येव द्योतकमिति। एतेनाख्यातस्य कर्तृकर्म
भावेषु शक्तौ पचन्तीत्यादौ सर्वत्रैव भावनावत्कर्तृकर्मभावानोपपत्त्यापत्तिः शक्तिमत्वादिति निरस्तं।
यगादेस्तात्पर्यग्राहकत्वकथनादिति ध्येयं २ नन्वेवं पच्यते चौदनः स्वयमेवेत्यादौ कर्मादेर्मुनाद्देरे
स्य बोधिमत्स्यादौ चव्यभिचारः। कर्मा विवक्षायां कर्तृविलकारे सतिकर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रियः इत्यनेन
न यगात्मनेपदचिण्चिण्वदिड्भामतिदेशेन यगादिसत्वेप्याश्रयस्य फलेनान्वयात्। आबोधीत्यत्रापि
पुं स्यते: वा तरिरुतुरूः दीपजनेत्यादिना चिणः चिणो लुगिति तस्य लुक इत्यभ्युपगमेपि फलेनान्वया 5
दित्याशंक्याह। उन्नमौपं कर्मकर्तृविषयादौ विपर्ययात। तस्माद्यथाचितं तेषं द्योतकत्वं पर्यागमं। के

वै.भू.० मेकर्तृविषयपादौ। क्रियते घटः स्वयमेव। पच्यते ओदनः स्वयमेवेत्यादौ। कर्मादित्याद्यादिपदस्याख्यं॥
२३ शाब्दबोधस्तु एवं क्रमसामान्यविशेषज्ञानहेतुकार्यकनारदाभिन्नविषयकं यत्नानन्तरं तु कर्तृत्वाएक
कृष्णाभिनाश्रयिकातीताभावेनेति। पच्यते ओदनः स्वयमेव यत्र चैकोदनाभिन्नाश्रयिकापाकानु
23 कूलाभावेनेति बोधः। इत्थमनन्वयाप्युत्त्यायपयोचितमिति। अ। ननु गतमेव तद्वचनानुसारे
णान्यर्थः। वस्तुतः सकर्मकधातुसमभिव्याहृतभावसाधारणविधिविधेयप्रकृचिरात्वेनकर्म
धीर्णनकेतेति बोध्यं ४ अथ यत्सूचीकटादौ त्यायेन सोपपत्तिकं वा कार्यमुपवेशापफलव्यापारयोरिति
पत्तिज्ञातं धात्वो व्यापारवाचकत्वं प्रव्यस्थापपत्ति। व्यापारो भावनामेवोत्पादनामेव च क्रियाख्य सहो...
ओकमेकतापत्तेर्नेहि पत्नार्थदृष्यते। पचति पाकमुत्पादयति। याकानुकूलाभावेनेत्यादि भाव ...५
नावाचकपदैर्विवरणात् स्वावाच्येवेति भावः। व्यापारपदं फूत्कारादीनामयत्नानामपि वाच्यतां बो स्मं॰
धयितुं। अयत्नैर्णापिकाः। व्यापारो वा च्यइत्य पुनः व्यापारत्वस्योपाधित्वेन शक्यतावच्छेदके गौरवात् २३

फूत्कारत्वादेरपि युक्तत्वादननुगतत्वाच्च नावच्छेदकत्वं किं तु शक्तित्वमेव जातिरूपं तत्पार्थक्येन श
क्ततावच्छेदकत्वोचितमात्मत्वशक्तिरेव वा व्यावच्छेद्या। किंच करोतेर्यत्नार्थकत्वेनावश्यकं। यत्ने जन्य
त्वाजन्यत्वप्रतिसंधानात्तयोरनुगतयोः शक्ताशक्तव्यवहारात्। तन्मते कर्माभावार्थः। शक्ताशक्तविभागेन कृ
र्तृरूपव्यवस्थया यत्न एव शक्तिः। पूर्वापरस्मिन्नेव भावनेति। शक्तित्वस्यैव लाघवेन शक्यतावच्छेद ।५
कत्वोचितत्वात्। व्यापारस्य कृत्यर्थत्वे च कारकमात्रे कर्तृपदार्थः स्यात्। करोत्यर्थस्य नाश एव स्यैव कर्तृ
पदार्थत्वात्। इत्थं च यत्नार्थककरोतिना विवरणात्। किं करोतीति यत्नप्रश्ने पचतीत्युत्तरस्य यत् व्यापार
नार्थकत्वं विनानुपपत्तेश्च यत्न एवार्थश्च। अत एव पचतीत्यत्र यत्नानुभवः। संगच्छते नन्वेवं कथं रथो स्य ५
गच्छतीत्यादिप्रयोगः। न त्र यत्नस्याबाधादिति चेन्नात्रानुकूलव्यापारे लक्षणया प्रयोगात्। विषये त्वन्या
नुरोधात्प्रयत्नेन वा लक्षणा। तथा च गमनानुकूलयत्नवानिति बोध एव तत्रात्र। अत एवान्यदीपगमनानुकूलबोद
नादिमति न गच्छतीति प्रयोग इति। तस्माद्व्यापारो वाच्य इति मतं न सम्यगित्याहुः। अत्रेदं चिंत्यं। लक्ष

इति श्रीमत्कृष्णदेवशास सर्वसिद्धः २
धात्वर्थव्यापारः।३।

प्रतियोगितावच्छेदकत्व२

वै. म० तावच्छेदकत्वस्यैव शक्यतावच्छेदकत्वस्यापि गुरुणि स्वीकारे बाधकाभावः। तयोर्विषमेवीजाभावात्। अ
२५ थकारणतावच्छेदकत्वं वैलक्षण्यकारणतावच्छेदकत्वं स्वरूपसंबंधविशेषः स च संभवति लघौ गुरौ न कल्प्यते
24 ॰च्युत एव लघुधर्म एव कारणतावच्छेदकः कल्प्यते। शक्यतावच्छेदकत्वं च स्वरूपसंबंधविशेषो न ल
घुतावच्छेदकत्वमिति चेन्न। स्वरूपसंबंधोपस्थितत्वे तत्स्वरूपं तदा गुरुधर्मस्वरूपाणामपि सत्त्वात्। किं च मम
नुपपत्तेः। अथातिरिक्तस्तदापि तद्धेतुत्वं शक्यतावच्छेदकत्वमपि स्वरूपसंबंधविशेष इति कथं गुरुधर्मस्य तु
न स्वीकारः। वृत्तिनियामकार्यतावच्छेदकत्वस्योभयत्रापि तुल्यत्वात्। किं चागुरुधर्मेष्ववच्छेदकत्वा
स्वीकर्तॄणां तदभावः कार्यः। तद्वरमवच्छेदकत्वस्वीकार एव। भावकल्पनापेक्षया लाघवात्। अन्यत्र क्लृप्ताभाव
स्य संबंधमात्रं कल्प्यते लाघवादिति चेत्। अन्यत्र कल्प्यमानावच्छेदकत्वस्यैव संबंधः स्वीक्रियतां ला
घवात्। वस्तुतस्तादृशस्वरूपसंबंधस्यातिरिक्तस्य स्वीकारे प्रमाणाभावात् सुधीभिर्विभाव्यं। अत एवावच्छेदक ताम०
त्वमनतिरिक्तवृत्तित्वमिति वदन्ति। तदपि गुरुधर्मे निर्वाधं तस्य व्यापकत्वस्वीकारात्। एवं नानार्थे २५

वृत्ताकिर्त्तव्यताणावाप

स्थले लघुधर्मावच्छिन्नत्वशक्तिविरहपरत्त्वनिरूढलक्षणागाइष्टापन्नत्वात् । एवं प्रतियोगितावच्छेदकत्वमपिर
स्वरूपसंबंधविशेषइत्यपि निरस्तं गौरवप्रतिसंधानदशायामपि कंबुग्रीवादिमान्नास्तीतिप्रतीतेर्गुरुध
र्मापवच्छेदकत्वेन्यानर्थितत्वं कंबुग्रीवादिमान्नास्तीत्यादाववच्छेदकत्वस्य संसर्गतया प्रवेशात् तत्तद्वगा
हित्वात्तस्य चाप्रतिबंध्यत्वात् । किं चैवं कंबुग्रीवादिमत्त्वस्य प्रतियोगितावच्छेदकतया मानमप्यसिद्धं । कि
ञ्च प्रमेयो घटो नास्तीत्यादौ प्रमेयत्वादिविशिष्टप्रतियोगिविशेषणतात्वेन मानमात्रं० नैवं कंबुग्रीवादिम
त्त्वप्रतियोगिकाभावस्य च त्वावो घटस्य त्वपर्येवमानाथ किं चिन घटवत्त्वपित्तयाप्रयोगापत्तेः । कंबुग्रीवा
दिमत्त्वसमव्याप्तधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसंबंधेन कंबुग्रीवादिमत्प्रतियोगिकाभावस्यैवा
वगाहनात्त्व्यम एव नयत् किं चित्वं कंबुग्रीवादिमतीत्यत्रास्तीति शब्दः प्रमाणं च घटसामान्याभावेऽदृष्टेति
रामूलकत्वमहावानायोः । एवं कारणतावच्छेदकत्वस्वरूपसंबंधविशेषइत्यपि निष्प्रमाणं मतोऽननुग
तत्वच्छेदकत्वेनापि ज्ञातिमिद्धिः । तस्मान्नोक्तलाघवानुरोधात् कोनियमः कवाच्यतावच्छेदकमि
वं धर्मितावच्छेदकधावच्छिन्नेप्रतिवध्यं प्रकृतेतव धर्मितावच्छेदकानवगाहनात्त्वदोषइति । किं च ॥७

कंबुग्री
वादिमा
२

प्रमाणं२

वै.भू० न्ति पुनक्रावयवेन्ते चान्यदुपरिष्टात् । नन्वस्तु तर्हि धातोः केवलव्यापारवाचकता फलं कर्मेत्यन्वयार्थः । संयोग
२५ रूपफलभानेगमधातोर्विभागभाने त्यजधातोः समभिव्याहारस्यानियामकत्वाच्च तथा मे गच्छति त्यजती म२
त्यनयोर्विभागसंयोगबोधनेदोषप्रसंग इति चेन्नापि कश्चा वांतमपि । पर्यापि । त्यजिगमिस्पंदी नांपर्याय
तापत्तेः एकस्याएव क्रियायाः संयोगविभागजनकत्वात् तथा च गमनत्यागरूपनयोरविशेषापत्तिः
एवं गच्छति त्यजतीत्यनयोरपि । तस्मात्पच्यते तंडुलः स्वयमेवेत्यादिकं कर्मस्थभावकानामेव कर्मक
र्तरि प्रयोगादिविधानात् । न चाग्निसंयोगरूपव्यापारस्य धात्वर्थस्य कर्मनिष्ठत्वाभावानुपपत्तिरिति वाच्यं त कर्म४
था सति पच्यतेऽग्निः स्वयमेवेत्यस्याप्यापत्तेः । न च कर्मवद्भूता तु व्यक्तिपदस्य चरकान्वर्थजन्यफलाश्रयेणा
मेव कर्मवद्भावविधानान्तंडुलानां तादृशविक्लित्तिमत्त्वाद्भवति तथा प्रयोगोऽग्नेस्तु तदाश्रयत्वाभावान्नाति
प्रसंग इति वाच्यं एवं हि प्रावरणाग्रे घटे पटमुत्पादयति चैत्रे प्रावरणापपटे पतत इति वक्तव्ये पतत स्वयं रामं०
मेवेत्यस्याप्यापत्तेः घटे सत्त्वात् । अन्यथा क्रियते घटः स्वयमेवेत्यपि न स्यात् । सकर्मकत्वाभावाच्चातिदेशा २५
पत्तेऽन्योपपत्तेः ।

न प्रवर्त्तत इति चेन्न देवत्तु भवन्मते दुर्वचं स्वार्थव्यापारजन्यफलकत्वं फलजनकव्यापारवाचकत्वं वाऽपि
त्यजादिवैलक्षण्ये स्पन्दादिसाधारण्ये चेत्यादि वक्ष्यते॰ कुतो वाऽतिदेशाद्यनुपपत्तिः स्वकर्मविरहेणाकं गान्तुत्यजि
यत्वाभावादिति चेन्न॰ कर्मत्वस्यापि त्वन्मते दुर्वचत्वात्॰ धात्वर्थजन्यफलशालित्वस्य गमेः पूर्वस्मिन्देशत्य
जेरुत्तरस्मिन्स्पन्दे: एकापरयोर्थत्यादेर्विषये चातिप्रसक्तत्वात् तथात्वस्वोचितप्रत्ययार्थफलव्यधिकरणव्या
पारवाचकत्वमेव सकर्मकत्वं कर्मत्वमपि धात्वर्थान्वितप्रत्ययार्थबोध्यफलवत्त्वमेव । प्रत्ययजन्यसंयोगबोधे
गम्यादेर्विभागबोधे त्यजादेः समभिव्याहारस्य हेतुत्वाच्च नोक्तदोष इति । तत्र एकस्य चान्वयव्यतिरेकाभ्यां गम्या
गम्यादेरेव संयोगादिफले शक्तिसिद्धेः । अन्यथा मुख्यामेव घटादौ शक्तिः घटादिबोधे तत्तत्पदस्येति सम
भिव्याहारस्य हेतुत्वान्नातिप्रसंग इत्यस्यापि दुर्वारत्वापत्तेः । संयोगस्य गमनमित्यादेर्विशेषापत्ते
रुक्तत्वाच्च स्वादिभिरदूषितत्वात्॰ तथाप्युक्तोपपत्त्यैव चक्षुरादेरपि फलवाचकत्वं माधवत्यकेनपलवाचे
कत्वमर्कैनैयायिकाभ्युपगतं निरस्यति । हृज इति स्वविषयमात्रायोपलक्षणामित्यपत्तेः । यत्नमाचं॰ किं

स्वर्द्ध्या गौः
गि२ ।

वै॰भू॰ तदुक्तत्वात्फलमपीत्यर्थः । अयं भावः । पत्तीप्रपन्न इतिवत्पत्त्यार्थकतायां कृञो कर्मकमास्यात् । अ
२६ न्यथा वा पुर्विकुरुते मेघ्या विकुर्वते इत्यादिप्रयोगदर्शनाद्यथाश्रुतेऽसंगतेः । अत एव धातोरर्थान्तरे वृत्ते ।
धात्वर्थेनोपसंग्रहात् इत्याद्यविशेषणान्तर्भावेणाकर्मकत्वसकर्मकत्वविवरणं साधु संगच्छते इति
नैवं व्यापारार्थकत्वस्यैव पत्त्यार्थकत्वस्याप्यप्रयोजकमंगमिति कं तथा नेदं सकर्मकत्वाप्रयोजकं किं
तु फलसमानाधिकरणव्यापारवाचित्वमेव न चेह तत्प्रतीतिरिति प्रसंग इति चेन्न । एवं हि यत्नेरप्यकर्मक
त्वानापत्तेः । एवं चिद्धत्वं जनकपत्त्यवाचकत्वस्यास्त्यस्त्यादिफलावाचकत्वस्य चोभयोरप्यविशे
षात्स्वार्थफलसमानाधिकरणव्यापारवाचकत्वरूपाकर्मकत्वस्यास्माभिरभ्युपगमेपि केवलव्यापा
रवाचकत्वरूपस्य तस्य नवद्भिरभ्युपगमात् यद्वा । अकर्मकतापत्तेः । सकर्मकतानापत्तेरित्यर्थः । तथा
हि । अस्मद्भिमतस्वार्थफलव्यधिकरणव्यापारवाचित्वं भवद्भिमतफलविशिष्टव्यापारवाचकत्वं हि स गम॰
कर्मकत्वं । अन्यथा सन्देहेऽपि तेऽहापत्तेः । न च न तज्ञादेर्नस्यात् । तन्मते द्विष्यादेर्द्वेषज्ञाने ज्ञातिमात्रवाच २६

सक र्मकतापत्तेः

कर्थ्वेहि सकर्मकत्वाच्च तत एव पठं जानातिइच्छतिकुरुते चैत्रो मैत्रेण गां ज्ञापयते इत्यत्र नेत्रक्रियते वाच्यकर्मप्रत्ययेन
पर्यायपर्यं विषयित्वविषयत्वं चोच्यते · फलमात्रोर्द्धितावच्छेदकफलाश्रयत्वरूपकर्मत्वासंभवादिति निरू
पितमाख्यातवादशिरोमणौ · एवं च यत्नमात्रार्थकत्वात्सकर्मकत्वाभावे कर्मणि लकाराद्यनापत्तिः। यत्तु
जानातीत्यादेः सकर्मकत्वव्यवहारो भाक्त इति। तन्न व्यवहारस्य भाक्तत्वेऽपि कर्मणि प्रत्ययासंभवात् · फ
लावच्छिन्नव्यापारवाचकेभ्य एव कर्मप्रत्यय इति नैवोक्तेः। न च वैयाकरणानां यत्र सकर्मकत्वव्यव
हारस्तेभ्य एव कर्मप्रत्यय इति नियम इति वाच्यं · भाष्यकारादिव्यवहारस्याविशिष्य सर्वत्राभावात् · अस्म
द्व्यवहारस्यानियामकत्वात् · यत्र सविषयार्थकानां विषयतयान्वयवतामेव सकर्मकत्वं · पत्यादिनान्वयस्था
पितपत्नेन विषयत्वेनान्वयः किं तूद्देश्यत्वेनाच्च तत एवामुं ज्ञानेऽपि भोजनाय यतते इत्यादिप्रयोग इति।
तन्न। एवं हि कर्मणि प्रत्ययोऽन्यत्वानुगमनियामकाभावप्रसंगात्। विश्वंभुपज्ञानेऽपि च्छुयष्य इत्यादौ
चतुर्थ्यर्थे विहितद्वितीयादेरुद्देश्यत्वेनैवान्वयबोधकत्वाद्यजधातोरप्यकर्मकत्वापत्तेश्च · उद्देश्यता

बे
जो गा:
४
म्पृ:
प

धृट
इस्य
मक

वै.भू० स्याविषयतयाविरुद्धार्थ्यांगविषयएवेति चेद्भोजनमपिपत्यर्थस्य तथैवेति साध्वेवप्रजिवघतादेः सकर्म द्वि

२८ कत्वात्कर्मणिशानच्प्रत्ययः। न च समविषयार्थकेषु विषयितान्तपान्वयबोधकद्वितीयार्थे ज्ञानत्वतीयपानसैववो द्वि२

27 धनात्समवायादिद्वयस्य तथान्वयसत्वात्सादेव सकर्मकत्वमिति वाच्यं एवमपि स्नोधात्वर्थे कर्मत्वाभा द्वि३

वेन तस्मिन्द्वितीयातत्पलकारारणामभावापत्तेः। अन्यथा भोजनानांयत्कियत्तद्योदितइत्यत्र भोजने

मोक्षापहं भजेइत्यत्र मोक्षमित्यापत्तेर्दुर्वारत्वात्। न चैवमपि कर्मसंज्ञदानयोः करणकर्मत्वेवा

च्येइति संज्ञाविधानसामर्थ्यादसत्वेपि कर्मत्वेपि कर्मत्वे द्वितीयादिकंस्यादिति वाच्यं कर्मसंज्ञाविधा

नान्यथानुपपत्त्याकर्मप्रत्ययसिद्धावपि धातोस्तदर्थे सकर्मकत्वाभावेन तस्मिन्नकर्मत्वसंवद्धकर्मल नं४

कारसिद्ध्यनापत्तेरस्मन्तेविस्फुरितादिघभावापत्तेः। न च कालभावाध्वगंतव्यानाम कर्मकधातुयोगेक

र्मसंज्ञाविधानेपि धातोरकर्मकत्वादृक्तेनास्यतेमासस्यादिकं तत्वापि न स्यादिति वाच्यं कालादिक राम०

र्मकाणामेवेमकर्मकाः तद्व्यतिरिक्तकर्माभावएव वाकर्मकत्वमित्यग्रेस्फुतादपिव्यमाणत्वात्। किंच प २८

१ रू मुनाऽहं द्वेष्यत्वेनैकदत्ताय क्रुध्यामि द्रुह्यामीर्ष्यामीति अमृष्यतीत्यसूयादोषमु देवदत्तादेरिच्छाद्वेष्यादिविशे
षयस्य तथा त्वेपवतः कर्मत्वात्तेन कर्मणा सकर्मत्वमादाय तस्मिन्कर्मणि लकार इति द्वितीयाकृदाद्या
पत्तिर्दुर्वीरा । भवन्मते संज्ञायाः द्वितीयाबाधकयोजकत्वसम्भवस्य विनिगमकाभावात् । अस्मन्म
ते कर्मसंज्ञैव न तु चतुर्थी योजिके निरुक्तभावान्नातिप्रसंग इति असूयां दूषयिष्यामः । अपि चैवमपि देवदत्ते स
योऽभिलापस्य द्विषयस्यापि चतुर्थ्यां देवदत्ताय रोचते स्वदते वा मोदक इति असूयां दूषयिष्यामः स कर्म
त्वापत्तेस्तस्मिन्कर्मणि लकारद्वितीयाकृदादिप्रसंगो दुर्वीरः । अस्मदुक्तात्यापतिवञ्चापं दोष इति इत्यत्र
असूयां दूषयिष्याम इति दिक् । न च तद्वेष्यस्यापि मतेऽप्येवं धात्वर्थे नीयत्किंचित्फलव्यधिकरणव्यापारवा मोदके
चित्वेन सकर्मकत्वापत्त्याऽस्वार्थफलव्यधिकरणव्यापारवाचित्वं तद्धात्वमित्यननुगमापत्त्यो अक स्पष्ट
र्मकभिन्नत्वं तु चतुर्थीप्रयोगानुरोधाज्ज्ञानानन्यादिभेदे न प्रवेशनीयमिति न कश्चिद्दोष इति शंक्यं सकर्म
तद्धा काणामप्यधीनेऽकर्मकत्वेनासंभवापत्तेः अकर्मकत्वस्याप्यकर्मस्याभावेन तुल्यपुंसामकर्मकान्य
धी २

वै. भू. त्वस्यापि तत्वे अन्योन्याश्रयापत्त्या लः कर्मणीत्यादेर्बाधकत्वानापत्तेश्च ननु तथापि स्वत्वानानुगमा
२८ दनुगतमेव सकर्मकत्वादीति कथं लः कर्मणीत्यादेरनतिप्रसक्तो बोधकत्वमिति चेन्न स्वपितृत्वस्य
पितृहद्यात· अतो स्वदाराननुगच्छे देवत्वादौ स्वत्वपितृत्वदारत्वाननुगमेपि विशिष्य सर्वोनति
प्रसक्तो बोधकत्ववदुपपत्तेरिति समासशङ्कोवृष्टामः ननु फलावच्छिन्नव्यापारवाचित्वा देव
धातूनां सकर्मकत्वमिति वदद्भिरस्माभिरपि केवलव्यापारवाचकत्वमकर्मकत्वं स्वीकृत
मेवेति चेन्न एवं हि केवलव्यापारवाचकता स्त्वजादेरकर्मकतास्यात्तस्मात् सकर्मकत्वमिति ननु
प्रत्ययार्थफलव्यधिकरणव्यापारवाचकत्वमेव सकर्मकत्वमस्तु· प्रत्ययार्थफलाश्रयत्वमेव वाचक
र्मत्वमतो न कश्चिद्दोष इति चेन्न· घटं भावयति एधयतीत्यादिहेतुमण्णिजन्तं सकर्मकं एधतेः कर्मत्वा
च्चाव्याप्तेः तत्र तत्फलस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यां धातुलभ्यत्वेनान्यलभ्यत्वान्माभावाद्दोरवाच्यप्रत्ययार्थत्वाभ रामः
भावाद्दिति दिक् ।५। इत्थं धात्वर्थप्रकाशनपुरःसरं केवलफलार्थकतायां हृषगांतरमाहः किंत्वत्याद इनमेवातः २८

५५

मेवत्साधनाद्यपि। कर्मकर्तॄन्यथानुनमवेन्नहिशेषविवाउत्पादनं उत्पत्तिरूपफलसहितं· ननु केवलं यत्न
मात्रं व्यापारमात्रं वा। सूत्र च कृञो र्थ इत्यनुपपत्तेः। ननूत्पादयतीत्यस्योत्पत्तिं करोतीति विवरणमप्यन्वितं स्या
त्· उत्पत्तेरुत्पत्त्यभावात् इति चेन्न। यत्नेऽनुत्पत्तिरायहरणामेवं धः स च हरणारूपइति तस्योत्पत्तेः सुलभत्वा
दुत्पादनानुकूलव्यापारसुलभमेव तत्रापि प्रयत्नेतप्ययं करोतिस्त्यादावनुपपत्तिराहवस्याद्या। न त्वेवं ज्ञा
त्यादेः सकर्मकत्वाज्ञानफलानुकूलव्यापारवाचकत्वं वाच्यं। तथा च चक्षुरादिकं ज्ञानातीतिस्या
त्· उत्पादनान्यत्रात्मनीव चक्षुष्यपि सत्वादिति चेन्न मनो ज्ञानातीति प्रयोगोपपत्तेर्जनकव्यापारेल
क्षणाभ्युपगमेनवापि व्यापारवत्त्रयानथा प्रयोगस्यादुष्टत्वादिति समाधिरूपमये षांत्वयणवं· स्थाली
पचतीतिवदिष्टापत्तेश्च· ज्ञाधातोः फलेविषयतावरणानिवृत्तिस्तदनुकूलोत्पादनाइत्तिरेवाष्यन्तः से
वधात्वर्थः। तथा च चैत्रो ज्ञानातीत्यत्र चैत्राभिन्नाश्रयिकावरणाभंगानुकूलाज्ञानक्रियेति बोध इतिपदे च न
शंक्यापि। व्याप्तत्वइति। यत्नः कृञोपलमात्रमर्थोनेष्यते। ततः क्रियतकर्मवत्स्यादितिपदेन कर्मवत्कर्मणात्वलकि

वै.भू.० यत्रैकत्र शक्तिरिति सूत्रं लक्षणे। अन्तरङ्गं भावायपत एतयोस्ताद्दनार्थकतान: क्रियान्तरान्तेहन: स्वयमेवेति यागादियो
२९ युपपद्यते। अन्यथापललमकर्त्रेति हत्वेन कर्मस्थभावकत्वाभावाद्यागादेर्पोनमुः। अन्यथापन्नातेवृट: स्वय
मेवेत्यपि स्यादिति। यद्वा। ननु ज्ञानानीच्छन्तीत्यादिस्वतन्त्रकारकार्थान्तरीयेवक्ष्यमाणरीत्याविषयित्वादिफलवा
चित्वेन सकर्मकत्वे सम्भवात्कृञ उत्तरात्रिवाचकत्वाभ्युपगमो मुधैवेत्याशङ्कामनस्मिन्निधायाह। अन्तरेति
यतउत्तरत्रापि स्वातोर्थिरेवेत्यर्थः। अपि भिन्नक्रमः। कृञ्कर्मकत्वे यियगादिस्यादित्यर्थः। अन्यथोत्तरत्रैवाव
कते त्रापतरुष्यतेरुस्यतइतिवत्कर्मणि तन्तस्मन्मवेपि कर्मकर्तरीति तत्स्यादिति भावः। तदेवाह। दृशेरिति। इदं च
ज्ञानादिवाचकोपलक्षणं। तथा च केवलपत्रमात्रवाचकत्वे दृश्यते घट: स्वयमेवेति प्रयोगानुपपत्तिरिति तथा
त्रिपुते घट: स्वयमेवेत्यपि न स्यात्। कर्त्रस्य भावकत्वाविशेषादिति हि का। ह। न चैवं ज्ञा रेरिवज्ञानानामा रे
रपि विषयावच्छिन्नावरणाभंगादिफलवाचकत्वमभ्युपगन्तव्यम्। अन्यथोक्तदोषापत्तेस्तथा च ज्ञायते घट: स्वय राम०
मेवेत्यपि मा देव सा त्व्यायामो नाम्यते स्वयमेवेत्यादिकं। कर्मस्थभावकत्वाविशेषादित्याशंक्याम नमिकत्वा २९

हानिवर्त्यं च विकार्यं चैकं कर्म वक्ष्यावदिष्यते। ननु प्राप्यं कर्म सर्वमिति सिद्धं नो हि व्यवस्थितः। कर्मेति चेदिदं निर्वर्त्यं च विकार्यं
प्राप्यं च। ग्रामं घटं करोति। इतीर्थं सोमं सुनोतीति व्रीहीन् लुनातीत्यादि। तत्तीर्थं रूपं पश्यतीत्यादि विवक्षायां त्यादि
विवक्षायां त्वचक्षिणाकत्वविशेषानुपपत्तिमान त्वमितिचवक्ष्यते। तच्चोक्तं दृश्यादेर्गम्यादेः स्वामीति नास्तिश्रमगदि
तिभावः। तस्य पंगत्वामः। कन्नचिद् दृष्टो नेदोपर्यन्ते न चित्रन्तदिति ज्ञानं शंका। तस्माद्वावश्यकं फलवाचकत्वं
। अत एव बद्धं यः पचिरिति भाष्यमपि फलव्यापारयोः शब्दस्य गमएव संगच्छते। तेन दुनातो दर्शनेपचतीत्यत्रान्त
दुनातो विकार्यकर्मत्वमोदनस्य निर्वर्त्यं कर्मत्वं चोपपादितं पचविल्कित्तुं न्यायं च्छिद्यर्थत्वस्य भाष्यकारैरुक्त
स्य धातोः फलवाचकत्वे मानाकर्मव्यापारस्यो भयफलदेहेतुत्वसंभवेन द्व्यापाराद्यर्थत्वं वर्णितस्मात्संभ
वात्तदुपलक्षणाकृत्यदिति धातुमात्रमात्रस्यक्तावक्षमाणापत्तिभिः सर्वेषामेवाप्ययवाचकत्वावश्यकात्
न्वानतायत्नके चोयत्नत्वेनवाच्यत्वावच्छेदकं। च्युक मकतापत्तेः पत्यादिवत्। तथा चपलत्वेन विवरणेश्रो
तेरभावपौरवाभावात्रैर्नवषापिकोन्मपुत्रमितिमावदस्मादिव्यावत्तेतोमत्त्वापतोयघविकेवत्वानुपपत्ति

वै·भू· त्वफलमात्रवाच्यतावादे प्रागुक्तरीत्या पंचदोषोपुक्तस्तथापि कृत्योपलत्वं वाच्यतावच्छेदकमपि तत्र च नमःकर्मक
त्वानुपपत्तिर्न वा कर्मकत्वसिद्धेर्नैरिर्यगमनुपपत्तिर्वीधिका। इत्यत्रिरूपफलवाचकत्वसिद्धेश्च फलव्य
३० धिकरणव्यापारवाचित्वरूपसकर्मकत्वसिद्धेः। तवाप्युत्पादनामात्रवाचकत्वसिद्धावपि नमःकर्मकत्व
3.0 सिद्धिः फलवाचकत्वसिद्धिं विनास्वार्थफलव्यधिकरणव्यापारवाचित्वस्य वक्तत्वात्। तापनीयपत्तेरस्य सफ
लेनार्थे इतिनानुपपत्तिः घटं करोतीत्यत्रापि निर्वर्त्यकर्मत्वात्तथा गादेः कर्मकत्वेऽप्यनुपपत्तिरिति। तस्मात्क
त्योपलत्वमेव वाच्यतावच्छेदकमिति यत्नमानाभावः। त्वाद्येवमपूर्वमेव निरस्तत्वात्। न च कर्तृजन्यत्वात् जन्य
त्वप्रतिसंबंधानान्तरं कुरयोः कृताकृतव्यवहारानुपपत्तिर्वर्तमाने बीजादिनांकुरः कृत इति। तत्रापि व्यव
हारदर्शनात् नारथ्यागमनं करोतीति विवरणाच्चेतनेऽपि दर्शनात् अन्वायन्तु व्यापारमात्रस्य कर्तृत्वे कारकमा
त्रेकर्तृत्वापत्तिःस्यादिति तन्नुक्तं स्वातंत्र्यः कर्तेति सूत्रोक्तरीत्या धात्वर्थव्यापाराश्रयत्वरूपं स्वातंत्र्यमेव राम०
कर्तृत्वमितिपक्षमाश्रयणात्वेन शास्त्रैककर्तृपदार्थत्वस्य प्रायेणासर्वकारकाणामिष्टत्वात्। लौकिककर्तृयोग्यत्व ३०

कर्त्तृत्वस्य कृत्योपस्थितौ निरूढलक्षणेति वदंति। तस्मात्कर्त्राविवरणानुरोधात्व्यापारव्याख्यातस्य यत्नमात्रवाचकत्व
सिद्धिः। किंच कृत्योयत्नमात्रशक्तिग्रहवत एव तादृशविवरणाच्छ्रोतुर्न तु व्यापारशक्तिग्रहवत इति न तो
कृतित्वेन वाच्यतायां प्रमाणं प्रयोजकद्वयोस्तादृशमनादिविवरणं कृत्य एव श्रोत्रभावं च स्फुरणं नीवा
स्तानां कृतावेव शक्तिग्रहो भवतीत्यपि विना प्रमाणं शपथमात्रं यद्यत्र मतमेवेति द्रष्टव्यं। कथं तर्हि पचती(
त्यत्र यत्नप्रकारकः पाकानुकूलयत्नानुभव इति चेन्न। अत्र ग्रन्थे धातुत्वमेव जातिः शक्ततावच्छेदकमं
ज्ञाशब्दानां जातिवाचकत्वात् व्यापारत्वं च वाच्यतावच्छेदकं स्वविषयत्वप्रकारकबोधस्तु शक्तित्रमा
दत्त्वज्ञानात् यावान् अनुतवाध्यमादृशस्थले लक्षणावश्यकत्वे किं विनिगमकं व्यापारत्वे वाच्यतावच्छेदकमित्य
चेति चेन्न व्यापारत्वस्याधिकमार्गहकत्वेन तस्यैवावच्छेदकताया न्याय्यत्वात्। अत एव कर्त्रनन्यतावं
च्छेदकं लक्षणापि घटत्वादिकमपहाय कार्यत्वं कल्प्यते। किंच अस्माकं यत्नस्यापि व्यापारविशेषत्वेन तत्र लक्ष
णामर्वथा स्फुत्यर्थास्यागाह्वरं भवतां रथा द्वितीयायां लक्षणामर्वथा स्फुत्यर्थस्यागादेरवन्ना। अपि च वा

वै॰भू॰ वाग्निर्वनं दहतीत्यादौ फलत्वसंबंधग्रहं विनापि व्यापारबोधात्तु भवद्भिरप्युपगमात्। अगृहीतापाकृते
३१ रनुपपत्तेश्च। अन्यथा अगृहीतशक्तादिभ्योऽपि बोधप्रसङ्गादिति वदन्ति। वस्तुतस्तु कृतित्वमपि शक्यताव
31 च्छेदकं। तेन रूपेणागृहीतेऽपि बोधात्। न घापूत्कारत्वादिकमपि। अत एव तत्तद्रूपेणावश्यक्लृप्तिरिति प्रागुक्तं। वस्तु
तेच एवं च व्यापारो भावनेति एवौक्तमपि व्यापारो वाच्य इत्यभिप्रायकं न तु कृतित्वं नावच्छेदकमित्यभि
प्रायकमिति स्वमितव्ययमते थापि पथा न नानार्थत्वं तत्त्वार्थोक्तेः प्राक्। एवं च बोधस्य व्युत्पत्त्यनुसारित्वा
त्तथा सुतत्रस्य कृतित्वरूपेणोपबोधो जायत इति न किंचिद्दुष्टमिति विभावनीयं सूरिभिः। तस्मात्फल
व्यापारयोरिष्टसिद्धेरिति ज्ञातफलवाचकत्वसाधनायैव कुत्राकर्मकतापत्तेरिति ग्रंथ इति विभावयामः। अथ
वा व्यापारो भावनामैवेत्यादिना साधितमपि विरागानुरोधेन व्याप्यरवाचकत्वं केवलफलवाचकता वादि
नां मते न समर्थ्यपि तु तन्मतनिरासायायं ग्रंथः। न या हि लकारो भावनावाच्य एव न तन्न प्रकारकशाब्दबोधस्य वि राम॰
वादयस्तत्त्वात्। न प त्वा त्वा तस्य पत्नो वाच्यः प्रत्यार्थकं करोतिना विवरणात्। व्यवहारादिवद्बाधकं विना वि ३१

वरणादपि प्रयुज्यन्ते: किं करोतीति जिज्ञासायां पचतीत्युत्तरस्य पत्त्यार्थयोर्भेदे कृत्वं विनानुपपत्तेश्च किंच फलमात्रस्य धात्वर्थ
त्वे तस्यैव मार्थेन्वयः स्यात् न चेष्टापत्तिः। धात्वर्थप्रातिपदिकार्थयोर्भेदेन साक्षादन्वयस्याव्युत्पन्नत्वात्। अन्यथा
तण्डुलः पचति चैत्र इत्यादावप्यन्वयो भवेदिति तत्त्वा। विवरणाद्यथाकमित्याशब्दार्थ कर्मैव विवरणवद्युपपन्नः॥
तथा हि चैत्रः पचतीत्यत्र स्वजन्यकृतिमत्त्वं धेनपाकस्य चैत्रे विशेषणं। तथा च चैत्रः पाकं करोतीत्यत्र कृति
याख्यानेप्यविरुद्धोपि संसर्ग एवार्थः। अन्यथाङ्किंतीयेन आख्यातेन च कर्मत्वाश्रयत्वयोरपि वाच्यतापत्त
ते: कृतित्वादिप्रकारकबोधस्य मानसत्वेपत्तेश्च काश्यकः प्रश्नोपि किं करोतीत्यत्र यदि किंशब्दस्य क्रियाविशेष
णत्वमादाय पक्षीदृशोपत्त्युत्तरे तत्सेवं रूपः पदिवाकर्ममात्रविषयः उभयथापि न तण्डुलं पचत्यस्याख्यानार्थत्वमा
धकपाकवाचकस्यैवं धातोस्तद्विषयकयत्नेन्तरागापापाकविषयक इति बोधोपपत्तेः स्वातंत्र्ये शक्तिमि
द्धं संभवात् एवं विविधप्रश्नस्यासार्वत्रिकत्वात् कर्मप्रश्नस्य पाकमात्रबोधनेनोपपत्तेः अत एव पाकमित्यपि
कादाचित्कमुत्तरं संगच्छते न तु तण्डुलः पचतीत्यादौ तण्डुलप्रकारकपाकविशेष्यकबोधापत्तिरूपं बाधकं विशे

वै·म० ध्यनासंबंधेनाभेदातिरिक्तसंसर्गकत्वाप्रातिपदिकार्थप्रकारकबोधेनिपातस्मवादिजन्योपस्थितेर्विषयतया न्यो १
32 हेतुत्वकल्पनेनैवनाम्नीतिव्युत्पत्तिसंसर्गकत्वेचादिविशेष्यकबोधेनदोषः।नचधात्वर्थप्रकारकबोधस्य
कर्मादिरूपनामार्थभावाद्धात्वर्थप्रकारकबोधेनिपातादिजन्योपस्थितेर्हेतुत्वंकल्पनीयं:तथाचनचैवेत
32 दन्वयइतिवाच्यं·धात्वर्थप्रकारकबोधेप्रत्ययमात्रजन्योपस्थितेरेवलाघवेनहेतुत्वात·अन्यथाधात्वर्थ ति ६·३
प्रकारकबोधेनिपातादिजन्योपस्थितिर्विषयतयाहेतुः·आख्यातार्थभावनाप्रकारकबोधेप्रथमांतपद न्यो २
जन्योपस्थितिर्हेतुरितिकार्यकारणभावद्वयमाख्यातस्यशक्तिद्वयकल्पनस्यतिगौरवंस्यात्·तस्मात्क्रियाकर्त्री
रख्यातस्यवृत्तिः·कर्माख्यातस्यफलंवाच्यंज्ञानातीत्यादावाश्रयत्वंलक्षणामितिपुंक्तं·नचपचतीत्यादावाख्यातस्य
भावनावाचकत्वयद्धवतः·पाकानुकूलकृतिमानितिबोधाद्धात्वर्थप्रकारकबोधेनिपातादिजन्योपस्थितिर्हेतुः·एवं
प्रेमोरख्यातार्थः कृतिरितिवाच्य।एवंहाख्यातार्थःकर्तेतियद्धवत आख्यातार्थसंख्याप्रकारकबोधेप्रमाख्या राम०
तजन्योपस्थितेर्हेतुत्वमसंगतं·प्रत्येनकर्तृकर्मणोराख्यातवाच्यतांगीकारापत्तेः।कर्तृकर्मणोःशक्तिक 32

ल्पनागौरवमधिकमिति चेत् न । क्लृप्तिफलयोः शक्तिकल्पनागौरवं तवाप्यधिकमिति तुल्यमिति दिक् । कृाय
तु पार्थसारथिमिश्राः भावनायाः सर्वत्रावाच्यत्वे वाजपेयाधिकरणमसंगतं स्यात् । तथा हि । वाजपेयेनस्वा
राज्यकामो यजेत । उद्भिदा यजेत पशुकाम इत्यादिषु सर्वेषु वाक्येषु गुणविधिः कर्मनामधेयता वेति संशये
यजेतेत्याख्यातेन गुणफलाभ्यां तत्रैणामेवं धुंहूमतेनानेन मत्वर्थलक्षणादिनामधेयत्वसाधकमतो
गुणविधित्वमेव । तथा हि । यजेतेत्यत्र यागस्य भावनायां यदि कर्मत्वेन संबंधस्तदा मासाध्ययासमवा
यात्वफलं संबध्येत । यदि करणत्वेन तदा करणाहूयासमवायात्कगुणाः संबध्येतेन चाख्यातेन क
र्मत्वं करणत्वं वोच्यते । तद्वाचकपदाभावात् । तथा च पयाभावनाकर्मत्वकरणत्वादिरूपे संबंधे
२ने
णसाध्यादिभिः संबध्यतेऽतः इदमनेनेत्थं कुर्यादिति तथा यागोपि करणत्वादिरूपमनादृत्यैव गुणफला
भ्यां संबध्यात इति न मत्वर्थलक्षणेति शंकाराहां तस्मा भावना हि क्रियारूपा करणत्वादिकमनादृ
त्य संबध्यतां यागस्तु क्रियारूपः कथमिव कारकरूपैर्गुणादिभिः संबध्येत । तस्मादस्मो भावनाद्वारेणो

भाग
स्वर्ग
६

वै.भू० वगुणफलांशांसंबध्यतांयागम्यक्रियारूध्यतेइतिवक्तव्यं॰तथासतिफलस्यसाधनायैह्यत्वाद्गुणस्यसा
३३ ध्यापेक्षत्वान्ननेदंवक्ष्यन्नभावनान्वयायकर्मात्मनाकरणात्मनावायोगः॥प्रतिपादनीपदस्मान्नृत्त्यापत्तेः
।एवंगुणत्वप्रधानत्वविधेयत्वानुवादत्वोपादानत्वोद्देश्यत्वकृतमपिवैरूप्यंवारणीयंतेनह्यापत्तेः॥
तस्मात्तद्गुणविधिपक्षेमत्वर्थलक्षणायाआवृत्तिर्वास्यात्तदेवंवाजपेयंसुराद्रव्यमस्मिन्नितिमत्वर्थविधा
नान्नेत्यस्वत्वतायेननामधेयपत्तिस्थितंभवन्मतेचकारकैःपचतीत्यादिषुभावनाभावाद्दोऽन्वयेनैकका
रकाणांसंबंधःक्रियारूपत्वंधात्वर्थस्याभ्युपेयं॰तथाचस्वरूपेणैवधात्वर्थःकारकसंबंधमर्हतीतिजि
विन्नेवाहृत्यायद्यपमितिहितेनेवृरूपेणसाध्यसाधनाभ्यांसंबध्यतइतिअधिकरणमिदमनुपपन्नंस्यात्॰
नचोद्देश्यायादानादिकृतमपिवैरूप्यंगुणविशिष्टयागविधानात्॰नापिमत्वर्थलक्षणा॰कारकविभ
क्तेरेवश्रुत्याक्रियारूपधात्वर्थसंबंधसिद्धेः॥किंच॰धात्वर्थएवकारकैर्मन्वयेकारकैःपचतीतिवत्कारकैःपा राम०
कइत्यपिस्यात्॰अपिच॰तदादिभिरपिकर्मनामधेयानांकरणार्थतयासमभिव्याहारादृश्यतेनतुवाद्वाके ३३

वाजपेयादीनां१ का२

वाजेवाएषोंवरुरुन्ततेयोवाजपेयेनयजतेइति॰योराजसूयेनयजतेयोश्वमेधेनयजतेइतिच॰इदंचधात्व
र्थस्यैककरणत्वमुन्नेयेनप्रयुज्यते॰नहिस्वस्यैवस्वंप्रतिकरणत्वमितियथाचवैदिकवाक्यालोचनेनाप
वैशब्दार्थःइत्यनुपपद्यतेतथैवाभ्युपगम्यतांभावनामन्वयः।तपिमवीरव्यातवाथैवेतिप्राहुः। अत्रेदमव
धात्वर्थ धेयं।भावनापाच्यवाच्यत्वमतेफलमात्रमर्थइतिफलितंनचैवंकरणादीनामन्वयः।नचाचका
:४ ले:पचतीत्यत्रकाष्ठजन्यःपाकइतिबोधःइदमेवचधात्वर्थस्यक्रियात्वंप्रत्यकारकान्वयित्वंएवं
चधात्वर्थनिरूपितंसाध्यत्वंक्वापिविधत्तिरिक्तवाकेनबोध्यते॰नेदुत्लेपचतीत्यत्रापिवृत्त्यमाणारी
त्याकर्मशक्तिर्द्वितीयार्थोनतुसाध्यत्वंक्वमिति॰नधात्वर्थसाध्यत्वंप्रतीयते॰एवंचविधिवाक्यार्थका
र्येविशेषणीभूतत्वेनतयागस्यविषयितयान्वयात्तेनान्वयितावच्छेदकतयाकरणत्वमोपादानिक
पारो३ प्रमाणोऽपिस्थितंशास्त्रबोधमासत्तेवाजपेयादिगुणानिरूपितंसाध्यत्वेचतिवेरूप्यंस्यादितितत्परी (पो भा
२ हारायार्थप्रत्यभिन्नत्वर्थलक्षणावास्यादेवेतिममेवनामधेयत्वमाधकं।यद्वाकाष्ठैःपाकइतिस्यादितिन विकं २

५२

वै. भू॰ चेष्टायन्निर्वर्तितव्यत्वाभावात्तदापि कोषेमोभावनेत्यापत्तिः स्य॰ न्यदि चाख्यातोपात्तभावनायामेव तदन्वयस्त
३५ दा लकारार्थेनो यात्त धात्वर्थे द्वयद्वितिमयापि स्तुवे चमेवु वाज्ञेयेनयज्ञन तस्मा द्वेमामा नाधिकरणानुपप
त्तिस्तवापि तु न्या॰ विधिवा मेव वो त्सर्गशास्त्रं धात्वर्थस्य साध्यत्वं तेनैनान्याज्ञापि॰ प्रदितारस्तु वाद्द्वाद जय ३
चापि धात्वर्थः करणं तर्हि ममापि ग्रामगुरुक्रीत्यात्मयात्वमकृतमिति च। तस्मात्राधिकरणानुपपत्ति
काल स्यप भीवनादिवाच्यत्वमाधिका। नापि तस्या अवाच्यत्वे कारकान्वयानुपपत्तिः। फलेव वैषामन्वया कार
त्। नापि पचतीत्यादावाख्यातार्थकालान्वयानुपपत्तिः ज्ञानातीत्यादौ धात्वर्थ एवान्वयात्। क्वचित्तु आश्रित्य मानो
भावनायामन्वयः। पचत्वानित्यादौ भावनावाच्यत्वविरहवादिभिर्भट्टपादैरपि तथाभ्युपगमादिति। एवं प
च भावनाया वाच्यत्वे सैवा भावातत्क्षणेनित्वेन व्यापारत्वेन वाच्यत्वे विवाद॰ सांकथं वा धात्वाख्यातार्थ
त्वविवादइतिकेचिन्मन्यते। नान्नेराचष्टे। कृतं तस्यादिना। अयं भावः। व्यापारो वाच्यमतेन फलमात्रमर्थ राम॰
इति फलितेत। तथा च करोतीत्यादौ प्रतीतेः स एव धात्वर्थ इति वाच्यं। तथा च पलमात्रार्थकस्याघ्नी ३५

प्रयत्न इत्यादिवत्स्वागुरुक्करीत्या ऽकर्मकतापत्तिः विनाव्यापारं तन्नोर्वतं छिन्नागासंभवात्। किंचैवं कर्मस्थक्रियत्वा
ना येन कर्म कर्तरि यगादिकं न स्यादित्यापद्येरीत्येत्यं। नन्वस्य निरेव कर्मणोर्थोऽस्ति तथा च कर्मस्थभावकत्वा यगादि
कं स्यादेवेति चेत्तथाप्युत्पद्यत इतिवदकर्मकतापत्तिर्दुर्वारा। उत्पत्त्यर्थकभवतेर्भूयते घटः स्वयमेवेत्यस्येव क्रि
यते घटः स्वयमेवेत्यस्यापि संभवापत्तेर्दुर्वारत्वाच्च। अस्तु वा कृभ्वर्थः कृतिमात्रमुत्पत्तिमात्रं वा। तथापि
धात्वर्थफलमात्रार्थकत्वे सकर्मकत्वाकर्मकत्वविभागोच्छेदापत्तिः स्वार्थफलव्यधिकरणव्यापारवाचकत्
वं स्वार्थव्यापारव्यधिकरणफलवाचकत्वं वा तत्त्वमित्यस्य तथैव संभवात्। न चैवमननुगमापत्ता
न्नतमत्वमेव तत्त्वमन्यं तथा च नोक्तदोष इति वाच्यं एकस्मिन्नर्थभेदेनाकर्मकत्वयोर्दर्शनेन व्यक्तः स
कर्मकत्वस्याननुगतत्वेऽपि लक्षणत्वेन लक्षणाननुगमस्यापेक्षत्वात् अनुगतमत्वमिति पक्षे सर्वत्रैवार्थे
सकर्मकतापत्तिरिति अथवा कर्मणा सहितत्वं सकर्मकत्वं तदभावोऽपरोऽरित्यर्थः आख्यातेक
र्मत्वस्य दुर्वचत्वात् न च धात्वर्थाश्रयत्वं कर्मत्वं तथा सति तंडुलं पचति घटं भावयतीत्यत्रैव घ

वै० भू०
३५

टो भवतीत्यत्रापि घटस्य कर्मत्वं दुर्वारमिति द्वितीया स्यात् परसमवेतक्रियाजन्यधात्वर्थफलशालित्व
स्यापि क्रियाजन्यनिष्ठफलीभूतजन्माश्रयत्वेन सत्त्वात् अथ संज्ञैव द्वितीयोत्पत्तौ प्रयोजिकेति घटो भ
वतीत्यत्र घटस्य कर्तृत्वेन तत्संज्ञया कर्मसंज्ञाया बाधान्न द्वितीयेति चेन्न त्वन्मते घटस्य कर्तृत्वा
संभवात् अनुगतकर्तृत्वस्य त्वन्मते दुर्वचत्वात् कृत्याश्रयत्वं कारकं चक्रप्रयोक्तृत्वं वा तत्त्वमिति चे
त्तर्हि घटोऽस्तीत्यत्रापि तन्न स्यात् धात्वर्थानुकूलव्यापाराश्रयत्वं च कारकमात्रेति प्रसक्तं एतेन स्वा
र्थफलव्यधिकरणव्यापारवाचित्वं सकर्मकत्वं नार्थसाधकं यद्धातूच्चारणे कर्माकाङ्क्षा नियता
स सकर्मकः अन्योऽकर्मक इत्यस्य लक्षणसंभवात् तस्य च केवलव्यापारवाचित्वे फलव्यापारवाचि
त्वे वासंभवादित्यपास्तं कर्मत्वस्य दुर्वचत्वेन तदाकाङ्क्षाकांक्षस्वरूपस्यापि तस्यासंभवात् न च द्विती
यान्तपदोपस्थाप्यत्वं स्तोकं भवतीत्यपि दर्शनेनातिव्याप्तेः न च कर्तृत्वकर्मत्वादिकमखण्डमेव व्या
सज्यवृत्ति कर्तृत्वदेवतात्वादेः शक्यत्वदर्शनाद्धितीया च तस्य धात्वर्थफलाश्रयत्वव्यापकतया तस्य ३५

त्वेनसत्वात् नचसकर्मकधात्वर्थाश्रयत्वंकर्मत्वंअन्योन्याश्रयेणसकर्मकत्वादेर्दुर्ग्रहत्वापत्तेः निरसि
ष्यतेचोक्तंसकर्मकत्वंफलव्यापारयोरेकनिष्ठतायामित्यत्र किंचैवंफलमात्रस्यधात्वर्थत्वेयामो
गमनवानितिप्रतीत्यापत्तिः पाकानुकूलव्यापारारंभेविक्लित्त्यनुत्पाददशायांपाकोभवतीत्यनापत्तिः
ग्रामंचैत्रयोर्मिथःसंयोगइतिवन्मिथोगमनमित्यापत्तिश्च व्यापारविगमेफलसत्वेपाकोवि
द्यतेइत्यापत्तिःपाकोऽभूदित्यनापत्तिश्चेतिदिक्। मंडनमिश्रानुयायिनस्तु फलमेवधात्वर्थःव्यापारः
प्रत्ययार्थः प्रत्ययार्थफलव्यापारअधिकरणफलवाचकत्वंसकर्मकत्वमन्यप्रत्ययार्थव्यापारसमानाधि
करणफलवाचकत्वंवाकर्मकत्वं कर्मत्वमपिप्रत्ययार्थव्यापारव्यधिकरणधात्वर्थाश्रयत्वमेवघटं
भावतीत्यादौलिङ्प्रत्ययार्थव्यापारअधिकरणेतस्याश्रयत्वसत्वात् नवाएवंतेषांतन्नीतिरपर्थेशंकुः
घटंभवतीत्यादौप्रत्ययार्थव्यापारसमानाधिकरणफलार्थकत्वात्कर्मकत्वलक्षणातिव्याप्तिरितिशंक्यं
स्वादेर्लिङर्थवाचकतयालक्षणावश्यकत्वेप्रत्ययस्येवलिङर्थत्वलक्षणाभ्युपगमेनसर्वनिर्वाहात् एवंप्र

वै० भू०
३६
36

सयार्थव्यापाराश्रयत्वं कर्तृत्वं यथा मैत्रः पचतीत्यादौ मैत्रादेः देवदत्तेन चैत्रः पाचयतीत्यादौ णिजर्थारम्भोत्तरार्थयो
राश्रयत्वादुभयोः कर्तृता अत एवानाहूतगमयत्स्वर्गं मित्रस्येष्यन्न्यत्रणोकर्तृत्वात्कर्मसंज्ञा कर्तुरेव कर्मसंज्ञाविधानात्
एवमाख्यातानां स्वार्थव्यापारान्वितकालबोधकत्वमेव जानातीत्यत्रापि ज्ञानाश्रयत्वरूपे तज्ज्ञानकर्मनः संयोगस्व
पि व्यापार एव तदन्वयो न तु धात्वर्थो एवं चैकस्यैव धातोः फलव्यापारोभयवाचकत्वेनानार्थतादोषोऽपि परा
स्तः भावेविहितघञादीनामपि व्यापारवाचित्वस्वीकारादेवनयामोगमनवानित्याद्यापत्तिरिति
अत एव यमर्थभावनात्वयादेदनस्य पाकइत्यत्र कर्तृकर्मणोः कृतीति विहिता कर्मणि षष्ठी संगच्छते
एवं कर्तृकर्मकृतामपि कारकाभावाक्वोतो न यवाचकत्वाद्देदनस्य पक्के त्याद्यपि नानुपपन्नं नचैवं
कृतानानार्थतापत्तौ गौरवापत्तिः धातुस्मः कृतामल्पतया त्वद्रीत्या बहूनां धातूनां तत्कल्पनातो
लाघवापत्तेः नचैवं कृज्ञानात्यादे

वै

३६

वककर्मकतापत्तिः। धात्वर्थफलज्ञानादिव्यधिकरणव्यापारस्य देवदत्तादौ बाधादिति चेन्न॰ फलताव
च्छेदकविषयतासंबंधेन मत्वाद्यनधिकरणवृत्तित्वरूपस्य व्यधिकरणव्यापारवाचित्वादकर्मकारगणं
च संबंधत्वस्य तद्घटितस्वरूपे व्यापारे सत्वात्॰ यथाश्रुते सकर्मकाणामपि कालिकादिसंबंधेन फल
समानाधिकरणव्यापारवाचित्वादकर्मकाणां च संबंधांतरेण फलव्यधिकरणव्यापारवाचि
त्वसत्वेनाव्यकर्मकतापत्तेरित्याहुः। तत्राक्षिपते घटः स्वयमेवेत्यनायत्तेः। ज्ञायते घटः स्वयमेवेत्या
पत्तेर्वा विषयतयाप्यत्वस्य वज्ञानेच्छयोरपि तत्र सत्वात्॰ घटनिष्ठत्वस्यानेरपि कुलालज्ञानेच्छाकृति
जन्यत्वस्याविशिष्टत्वात्॰ किंच॰ पचतिपठतिपक्वादिनित्यादौष्कृत्याराद्दीनां च्युनीनयेनेकष
५२ नीनयेनेकर्षणानां तत्र शक्तिर्वीर्चेतिशक्ततावच्छेदकानंत्यादनेकशक्तिकल्पनागौरवापत्तिः। च्यु
त्पाकं पचधातोरैकार्थ्ये कुत्रेके न लाघवं॰। किंचापूर्वगौरवादिः पत्याद्यर्थत्वे गच्छतीत्यादावपि तत्वगतीत्या
पत्तेस्तद्वोधेपचधातुमरतमित्याहारः। कारणांवाच्य इति पचेरेव शक्तिर्युक्ता। च्युत्पया पूर्वापरीभूतमा

वै.भू० वमाख्यातमाचष्टेयथापचतिव्रजतीत्युपक्रमप्रभृत्यपवर्गपर्यंतमितिनिरुक्तविरोधश्च।अत्राख्यातशब्
३७ स्यधातुपरतयावसमासान्वान्न।अपिचासत्यादौमन्त्राघेवव्यापाराश्रवेछेदकतारूपाव्याप्तिःफलमु
37 अत एवमासंभवतीत्यादौमामादैःकर्मतेतिवक्ष्यतेतथाचात्रभवद्भिःप्रत्ययानांमन्त्रादौएथकृशक्ति
:कल्पनाधातूनांचसमानाञ्पेतिमहद्गौरवंस्यात्.ननुतवापिभवतीत्यादौमन्त्रावच्छिन्नेनैकेति
रित्यादौविषयत्वोपमादेश्चबोधायानिर्द्वीरा।फलेपिशक्तिमत्वादितिचेन्न।एकदेशमम्देवा
व्यापारांशोपचावयः।स्वभावतःप्रवंत्तेतेतुल्यरूपेमभाश्रिताइतिवाक्यपदीयोक्तरीत्यानिरस्त
त्वात्.गवादिपदानांगोवागिंद्रियपृथिव्याद्यनेकार्थत्वेपिप्रसिद्धिंतदैवाधान्यांमीघ्रंवागाद्य भा४
बोधगोबोधयोरिवोपपन्नेश्च.अपिचगुरुःशिष्येणपाचयतीत्यत्रगुरुव्यापारस्यप्रयोजकव्यापा
शिष्य स्थर२ रत्वेनशिष्यनिष्ठत्वेस्थितेतस्याख्यातार्थप्रयोज्यव्यापारेप्रतिप्रकृत्यर्थत्वाद्धात्वर्थापत्तिः।आख्या राम०
तार्थव्यापारान्वयिनिसंख्यान्वयासंभवात्तदनभिधानेनैगुरोःप्रथमानापत्तेः।शिष्यप्रथमाप ३७

रघुरो२

नेष्वित्यादि. स्पष्टं चैतदग्रे वक्ष्यामः। तच्च फलमात्रं न धात्वर्थः किंतु व्यापारोपि तथा च धात्वर्थव्या
पाराश्रयत्वमेव कर्तृत्वं तदर्थफलाश्रयत्वं च कर्मत्वं. एवं च सकर्मकत्वाकर्मकत्वविभागोच्छेदो
पि. भावे विहितघञादीनां च धात्वर्थानुवादकत्वात्तत्पाको भवतीत्यत्र भू इत्यनयोरनापत्तिः। स्वीकृ
तं च धात्वर्थतावच्छेदकफलशालित्वं कर्मत्वं फलावच्छिन्नव्यापारबोधकत्वादेव धातूनां स
कौ० ५ कर्मकत्वाकर्मकत्वविभाग इति वदद्भिर्नैयायिकैरपीति चेन्न हि सिद्धमस्मन्मतं. धातोर्व्यापारश
क्तावेव यत्नेप्यनुप्रवेशेन विक्लित्त्यनुकूलयत्नत्वप्रत्ययासिद्धेराख्यातस्यास्या तज्ज्ञ्यायपत्ले शक्ते
र्मानाभावाद्गौरवाद्व्यभिचारसंभवात्. न हि पचतीत्यादौ विक्लित्त्यनुकूलव्यापारानुकूलयत्न
वानिति प्रत्ययस्यानुभविको लोकानां येन तदनुरोधेनाख्यातस्यापि यत्ने शक्तिः स्यात्. न चैवं
यत्नत्वरूपेणाबोधनं स्यात्. धात्वर्थव्यापारे फलस्येवावच्छेदकत्वात्. इति शं. पचतीत्यादाव
धःसन्तापनफूत्कारादेर्विशिष्यबोधानुरोधेन विशिष्यैव तद्वाच्यत्वकल्पनात्. फूत्कारत्वयत्न

वै.भू० त्वादिभिः शक्तो धात्वर्थो न तु नार्थं तापविरिति चेत् ताकिं कुर्मः। यत्नमात्रांश त्यागेप्याधः संतापन त्व फूत्का
३८ रत्वचुल्युपरिधारणवाणत्वक्त्वेन सत्वाबोधानुरोधेनास्यानुष्यारिहार्यत्वात्। नैयायिकनवीना नामाख्यातेस्यफ
लवाद्युक्तत्वेपि तदादिन्यायेन नानार्थत्वपरीहारवद्वा अत्राप्युपपत्तेः। एवं चकरोतिनारणार्थत्वं शक्तसेव
विवरणं। अत एव यत्ने त्याहावपि कृतिबोधाय पृथक् शक्तिर्न कल्प्यतेति लाघवं स्यात्। नैवं तिपाकं क
रोतीति विवरणं न स्यात्। तस्मैनुकूलकृत्यभावादिति शंकः। तत्र पाकशब्दस्य विक्लित्तिमात्राभिधायकत्वा
त्। अत एव फलानुत्पाददशायां पाको जातो न वेति प्रश्ने न भविष्यतीत्यपि प्रत्युत्तरं दृश्यते। व्यापारांतभावे
णाध्येत्राय नदृत्युपिदृश्यते। अत एवौदनस्य पाक इति कर्मकारकान्वयः। अन्यथा भावनाया अनुक्ताव
न्वयापत्तेः। कारकाणां क्रियायामेवान्वयस्य वाजपेयाधिकरणसिद्धांतम्लत्वात्। न चोक्तिप्रत्तिङर्थान्व
का २ यइति वाच्यं। लादेशयोगे षष्ठ्या असंभवस्यावश्यमानत्वात्। यततेयत्नं करोतीति विवरणोपपत्तेश्च। न राम०
ग २ चफलजनकव्यापारस्यैव धात्वर्थत्वाघलस्य चेष्टाविभिरन्यथासिद्धत्यकयं धात्वर्थतो निम्वमितव्यं। कु ३८

नाऽनन्तघलादेर्घटादिजनकत्वानापत्या व्यापारे रागान्यथासिद्धत्वस्य सर्वशास्त्रेषु निराकृतत्वादि
ति । वक्ष्यते चान्यदुपरिष्टादित्यादि सर्वमनमिष्टत्वाह ॥ तस्मात्करोतिर्धातोः स्याद्याख्यानेन त्वसौ नि
ष्ठा पक्तवानित्यत्र नवान्याकं किं कृतं पक्तमित्यपि । तस्मात् । अभिधायिकादुक्तो हेतोः धातो रित्यादिः । अ
त्र मीमांसकाः । आख्यातवाच्यैव भावना । भावनार्थकः करोतिना विवरणात् । यत्न कृतं धातोरेवैतद्वि
वरणमिति । तत्र विनिगमकाभावात् । अस्मन्मते च व्यापारविशेष्यकबोधानुपपत्तिरेव मानं । पच
ति चैत्रयोः महार्थत्वेन तस्य योः प्रत्ययार्थप्राधान्यस्यान्यत्र दृष्टत्वात् । तदागमे हि दृश्यते इति न्यायेन
नाख्यातवाच्यत्वपरिच्छेदात् । तदुक्तं । भूतं भव्याय प्रत्ययार्थं समर्थं भूतं । पचति चैत्र इत्यादौ महाप्राधान्यात् आ ८
वनोत्तेन प्रत्ययार्थो विधार्यते । तथा च मन्वतो निर्दिष्ट इति प्रत्ययांशयोः । प्रत्ययप्रकृतिवेलायां भाव
नान्मावगम्यते इति । न चापप्रत्युत्सर्गः प्रकृतेनादृश्यतापः । बाधकाभावेन तत्त्यागायोगात् । तदुक्तो धात्वर्थ
स्य प्रधानत्वेन नादिहजन्मनि । औत्सर्गिकोन च न्यायो मा नाहं हि निवर्त्स्यतीति । अत्र भावनाया

वै.भू. आख्यातवाच्यत्वे कृत्स्वप्यस्तु स्वेतत्प्रतीतिर्नस्यात्। वाचकाभावादितिचेन्न। धात्वर्थकारके गम्यमान
३९ त्वादेवतस्मात्तत्प्रतीतेः अतएवोक्तं धात्वर्थकारकैरेवगुणाभूतोवगम्यते। भावनात्माकृदन्तेषुतस्मा
39 न्नैवाभिधीयतेयथैवभावनाप्रधानत्वादाख्यातेषुतत्संबंधादेवगुणाभूतकारकप्रतीतिसिद्धेनेकर्तृ
कर्मणोरभिधानेएवंकर्त्राद्यभिधानादेवतदनुपपत्त्याभावनायाः सिद्धेरनभिधानं। करोतिसमा
नाधिकरण्यमपिगम्यमानापेक्षयैव। यथापचतिशब्दस्यदेवदत्तशब्देनान्वयाभूतेयेवच्चकारक
संबंधोप्युपपद्यतेइति। नचपक्ववान्पक्तेत्यादौकारकयोर्धात्वर्थकृदर्थयोरेकाधिकरणान्वयेनपर
स्परमन्वयास्वीकारात्प्रकृतिप्रत्ययार्थयोरन्वयस्यैवाभावेक्वप्राधान्यनियमस्सहार्थेतृतइतिवद्व्य
तिरेकात्। संबंधमात्रवक्तंचप्रत्याधात्वर्थभावयोरितिवार्तिकोक्तरीत्यासंबंधसामान्येनान्वयेनशा
अत्रव ब्दमिकेबोधेभावनाद्वारकेविशिष्टबोधेचप्राधान्यस्योक्तत्वात्। तस्मादाख्यातवाच्याभावनेतिवैयाकरणाम गमं०
नैव्य तंनसाधीयस्त्वात्कृत्स्वत्वबाधकमाह। नन्वित्यादिना। नाम्नेतिदृष्टंआख्यातेपक्ववानित्यादावनन्वया ३९
२

यत्नेरित्यर्थः। अयं भावः। प्रकृतिप्रत्ययौ सहार्थं ब्रूतः तदन्यस्याहि विशेष्यतया प्रकृत्यर्थप्रकारकबोधं प्रति न
हेतुत्वात्प्रत्ययजन्योपस्थितिरिह तु वितिकापि कारणाभावः फलितः। एवं च पक्ववानित्यत्वपाकः कर्मकारकेत्वा(
त्वर्थः कर्तृकारकं तयोश्च वक्ष्यमाणरीत्यान्वयासम्भवात्प्रकृतिप्रत्ययार्थयोरन्वयनियमस्याभावे कृञाध्यने
बोधकत्वं क्वो नियमः। न च संबन्धसामान्येनान्वयः संयोगयत्नाविरहात्ः क्रियात्वमेव हि कारकान्वयिता सं ४
वच्छेदकमिति निवक्ष्यतेः नेदेराविष्यं तु धात्वर्थे कृवत्वयोः कर्मत्वकर्तृत्वविवारेणान दर्शयति· क्तत्वा(
ख्याकमिति। वस्तुतः प्रत्ययार्थः प्रधानं इत्यत्र यः प्रधानं स प्रत्ययार्थ एवं यः प्रत्ययार्थः स प्रधानमेवेति
४म वान्नियमः अजाच्छागीपाचिवेस्मादौ व्यभिचारात्· वहिरपाचिकेत्यादौ स्त्रीत्वविशेष्यको बोधः कस्यचिन्:
ननु जातिवृत्कोऽरमेदस्त्रीकारात्स्त्रीत्वविशेष्यकबोधेऽप्याप्तिरिति चेन्न· एवं ह्याकृत्यधिकरणाच्छेदाप(
त्तिरितिसेकं हि कमित्यादौ वन्स्यामः। वस्तुतो विशेष्यत्वादिबोधस्य ताद्दशव्युत्पत्त्यनुसारित्वेन प्रत्ययार्थत्वादेश(
चौ१२ माणाना न धाहिः बोधव्युत्पत्त्यनुसारी· न च बोधो धात्वनुसारिणी व्युत्पत्तिः। तथा च तव नाद्दशव्युत्पत्तिसमत्वान्ने

कै. भ. वबोधः अत एव नैपातिकस्यास्य प्रमांतविशेष्यकएवबोधोनुमानेपि अत एव त्वत्र गायां पालनस्तावच्छेदकंश
५० क्यक्तनावच्छेदकमेवनिस्त्रीकुर्वनो गंगपापं घोषः ज्ञानालक्षणा हि शेलेद्रात्तु लक्षणावाद्ज्ञापयतेषो लः। संघ
५० नितद्विपरीतं कृतकलनायो गिरिद्वये ज्ञातमित्यादौ गंगादौ लक्षणात्वं तथादिना तीरादेर्वोधो तएव चमत्का रोल
रोपिः अत्र त्या यावद्विपरीतं च न रमासादृश्याद्गुणालंकारिकाः। नैपातिकादयस्तु-कचनस्वस्य तिवनं वस्ता
त्कुचमंडलं चमतिः। मध्याहि मेति तपत्यनास्वरा मधुद्विजतीति। अत्र कचत्वादिना वाच्यधोन चामक
रइत्यतोन्यदेवतद्वाच्यं। अत एव गंगायपदात् तीरत्वादिनैव बोधवदत्याहुः। तस्माद्युक्तिग्रह एवात्र शर
आस्त्र प.५ णं न नियमः। अत एव भगवान्पाणिनिराहाप्रधान प्रत्ययार्थवचनमर्थस्यान्यप्रमाणत्वादिति। अत एवतद
शिष्यमित्यनुवर्तवचनमित्यत्र योज्यं तत्रहेतुः। अर्थस्येत्यादि। अन्यप्रमाणत्वात् लोकत एव ज्ञातत्वात् तु
सारेणाविशेषभावेनाबोधोपपत्तेरित्यर्थः इति। किंचयदि निपातमकाये द्योतकानां तं हिं मावप्रधानुमाख्या राम०
तोमत्वप्रधानानि नामानीति निरुक्तवचनात् इदं हि नामाख्यातोपसर्गनिपातानां चतुर्णां पदानां म ५०

ध्येनामाख्यातयोर्लक्षणान्वेनप्रवृत्तं· अत्राख्यायते सर्वप्रधानभूतोर्थोनेनेति व्युत्पत्त्या धातुराख्यातपदेनो।
च्यते· नामादिशब्दनीनामेवोद्देशात्। अत्रापि तच्चनामान्याख्यातजानीति। शाकटायनो नैरुक्तसमयश्च·न
ना४ सर्वाणीति गार्ग्यो वैयाकरणानां चैके इत्युक्तत्वाच्च· तथाख्यातपदेन नामसंभाव्यते· किं तु धातुजं· अत एव तत् न्य३
त्समीर्थिकवाक्यं सर्वं नाम धातुजमाह इति सूत्रे व्याकरणे शाकटस्य चेतोकमिति महाभाष्ये पठितं· तथा च
धातोर्भावप्रधानत्वोधजनकत्वं लक्षणं नमेत्याख्यातशब्देगुणभावेन सम्पूर्यंतिवाख्यार्थे भावनाप्रतीति
नामानि तु तद्वक्षणं सत्वप्रधानानीति एवं चाख्यातस्य भावप्रधानत्वोक्तेर्धात्वर्थो भावनेति निरुक्तवि
रुद्धो अन्यथा भावप्रधानो धातुरित्येव वचो वक्तव्यं स्यादिति निरस्तं· तस्मान्नपमयार्थप्राधान्यनियम इति ध्येय
। यद्यत्तरागमेहीत्यादि· तत्राह: किं कृतं पक्षमिति। द्वचविवरणोपपत्तीति स्वपक्षे वान्यपाक्षे मित्याद्याव
पि इति तत्रापि भावनावाच्या स्यादिति भावः। नन्वस्तु तिङामिव कृतामपि भावनावाच्यत्वमत आह। अपी
ति। तथा चोभयत्रापि प्रतीते रुतेभयसाधारणो धातुरेव वाचकोस्त्विति भावः। भवतीत्यादावप्यर्थेना

वै.भू. प्राधान्यापत्तिस्त्वनिष्टत्वं:।यत्तु नंपचव नित्यादौ धात्वर्थकारकैरेव तदाक्षेप इति: तदपि न।आख्यात
५१ स्थलेप्याक्षेपापत्तात् तद्वापि भावनाया वाच्यत्वेन स्यात्।आक्षेपलभ्यस्य प्राधान्याभावनियमस्य निरस्त
52 त्वात्:।वैपरीत्यापत्तेश्च:।अथ कृदुपस्थाप्ये लिंगसंख्यान्वयित्वदर्शनात् कृतो वाच्यत्वमावश्यकमिति चेन्न
हि कालान्वयाय भावनायाश्चापि तद्वावश्यकमेवेति तुल्यं:।किंच।एवं हि संख्यान्वयोपपत्तये आख्याते
पि कर्तृवाच्य:स्यात्।आक्षेपलब्धे कर्तरि संख्यान्वयो न विरुद्ध इति चेत्तुल्यं:।प्रकृतेपीति दिक्।।अ
पि च।धातोर्भावनावाचकत्वमिह्यावश्यकं करणादौ ल्युटस्तु त्वयापि संगच्छते:।नान्यथेत्यभिप्रे
त्य तदेवोदाहरन्नाह।किंकार्यं पचनीयं चेत्यादि दृष्टं हि ल्युट् त्वयापि।किंच क्रियावाचकतां विना धातु
त्वमेव न:।अयं भाव:।कार्यमित्यादौ ऋहलोर्ण्यदिति कर्मणि प्रत्यय:।पचनीयमित्यादौ चानीयर्प्रत्यय:।क स्प३
र्मणि।एवमादिनाऽन्यत्रापि तिष्ठोमयाम्यादौ करणीयत्वमिति स्तिन्:।क्तादिस्मृतः।एते च क्रियायोगं विनासं तास०
भाविनास्तद्वाचकतां बोधयति।विनाक्रियां कारकाणामसम्भवात्।नापि नेयांकारकत्वं संभावनाप्यन्य ५१
कृत्य [illegible] विभावनाया एवंवाच्यतावच्छेदकं

याक्रियान्वयित्वस्यैव तत्त्वात्. पच्याद्येपलक्षक्रियासंबंधात् कारकार्थकः प्रत्ययः कारकान्वं चेति: तदुक्तोत्तरं.
किं चैवं नरवैर्भिन्नो नरवभिन्नः हरिणा त्रातो हरित्रात इत्यादौ कर्तृकरणोक्तृतावद्बहुलमिति समासो न स्या
त्. पुरुषो राज्ञो भार्या देवदत्तस्येत्यादिवत् सामर्थ्यात्; अध्याहृतक्रियाद्वारा सामर्थ्यमस्त्येव: अन्यथा दध्यो
दनः गुडधाना इत्यादावप्यन्नेन व्यंजनं मिश्रीकरणमित्यनेन समासो न स्यात्. अध्याहृतोपसेकमि
श्रणक्रियां विनान्वयासंभवादिति चेन्न. तत्र विधानर्थक्यादगत्या तथा स्वीकारेपि हरित्रातेत्र गतेगत्. रामबाणा
हतो वधः इत्यादौ साक्षाद्धात्वर्थभावनान्वये नोपपद्यमानस्य सामर्थ्ये गारपरंपरासंबंधेप्रवृत्त्यसंभवात्. न चै
कं स्याक्रियायां कर्मादिभावेनान्वयित्वमेवात्र सामर्थ्यमिति वाच्यं. अस्य यो पश्यादित्यादौ सर्व चर्मणः कृतः स्व
जा२ स्ववैर्णाविनि सक्ते सर्वचर्मणा इत्यंशेपि तत्तथान्वसत्वेनासत्वेना समर्थसमासत्वानापत्तेः। इष्टापत्तौ कृते
: सर्वो मन्त्रिकयेत्यर्थे कृतः सर्वमन्त्रिक इत्यापत्तेः। न चात्र समासविधायकाभावः। सहसुपेत्यस्यैव सत्त्वात्. अ
न्यथा कृतमस्त्रेपितत्व सत्वेनस्यात इति दिक्। अस्मन्मते च धात्पात्तो भावनायामन्वयादनुपपत्तिगंधोपि नेति.

समासः १ सत्दारा:-८

वै॰भू॰ अपि: प्रागुक्तदूषणसमुच्चयार्थः। अथवा तेषामन्तरमप्यर्थः। तथा हि। भावयति घटमित्यत्र रमते भवति घटमि
४२ त्यपि स्यात्. तुल्यार्थत्वात्. दृष्टान्ते हि कर्तृकुम्भकारस्य व्यापारो णिजर्थः। देवदत्तादिकर्तृत्वाश्रयात् प्रत्ययः। तथा
च भावनाकर्मत्वात् घटस्य कर्मणि द्वितीया स्यादेव। न तु प्रयोजकव्यापारो णिजर्थः। कर्तृव्यापारस्तु धात्व
र्थ इति वैषम्यमिति घटो भवतीत्यत्र कर्तृव्यापारवत्त्वात्. भावनायाः प्रत्ययार्थता वा घटादिकर्तृकैव. तथा च क
र्तृसंज्ञया कर्मसंज्ञाया बाधात् न द्वितीया। किन्तु प्रथमैवेति चेन्न: तन्मते कारकचक्रप्रयोक्तुरेव कर्तृत्वेन घटस्या
तथात्वात्. भावनायाः प्रत्ययार्थतावादिनामन्यादृशकर्तृत्वस्य दुर्वचत्वाच्च. यत्तु बाधस्तत्र गौणत्वं चेत्यस्मि
थ्याधिकरणोपस्थेवान्यापेक्षापारव्यापारव्यापारमवाप्य कर्तृत्वात् प्रयोजकत्वादेव तन घटादेरपि कर्तृत्व
मिति: तत्र तत्करोति: क्रियमाणे न न कश्चित् कर्म णा विना. भवत्यर्थस्य कर्ता च करोते: कर्मजापतेकरोत्यर्थस्य
प: कर्ता भवितु: सप्रयोजकः। भविना तमपेक्षार्थं प्रयोजनं च पद्यते प्रयोज्यकर्तृके कोन व्यापारप्रतिपादकाः राम॰
क्र(। गपंनाएवप्रमुखं येन तत्प्रयोजकत्वेषु इत्यारभ्यते न भूतिषु कर्तृत्वप्रतिपन्नस्य वस्तुनः प्रयोजकक्रियामादुर्भाव ४२

र्त्तो भावनाविरह इति भावार्थाधिकरणे महापाठे रारख्यातार्थभावनापानिरूपितत्वात घटस्य तदाश्रयत्वाभावेन
कर्तृत्वासंभवात्. किंच. द्वौ चित्रयोगे कास्माद्? : कर्तृत्वं द्वौ चिद्वाकर्तृत्वमिति व्यवस्थार्थं तस्मिन्नुयोगे प्रयत्न स्प्र
त्वाभावेन कर्तृत्वासंभवात्. किंच. द्वौ चित्रयोगे ख्यातइत्यस्मावश्यकत्वे शच्च नगमयत्त्वं गीइत्याहो स्तु गीकर्तृताप्र
योज्यकर्तुर्नस्यात्. आख्यातार्थव्यापारनाश्रयत्वात्. न चैवापत्तिः। नयामसि स्वर्गस्य कर्मत्वामायत्तेः कर्तुरीप्सि
ततमत्वस्य कर्मत्वात्. न च प्रयोजककर्तृकर्मत्वं स्वर्गस्यास्तां न ह्यामसि णिजृधीकमित्वापत्तेर्गमिकर्मतापत्तेः ग
द्या च गमस्य ध्येकर्मणि द्वितीया चतुर्थ्यौ चेष्टायामनध्वनीति स्वर्गायेति चतुर्थ्यनापत्तेः। पाचयति देवदत्तो विष्णुमित्रे स्वमे ५
णोत्यत्र विष्णुमित्रस्य कर्तृत्वविरहे णा तृतीयानापत्तेश्च. न चेयं करणतृतीयैवेति शंक्यं. तथा सति देवदत्तस्याहे
नु३ तुत्वापत्तौ णिजनुत्पत्तिसंभवापत्तेः तत्प्रयोजको हेतुश्चेति कर्तृप्रयोजकस्यैव हेतुत्वात्। एवं शब्दरणामकर्तृत्वप्र न २
संगः राधयति कर्तृकस्य कर्मणा इति भाष्यविरोधापत्तेश्च. अकर्तुः कर्मणा एव कर्तृपदवाच्यत्वात्. च कर्तुः कर्म
णो इति भाष्यमसंगतमेवासे ज्ञोनराना विष्टकर्तृपदसंकेतेना चापि प्रयोज्यस्वर्गादि वृद्धी इति सच्चेरा कर्मसे न्नावि

वै० भू० धातेनर्तत्वासंभवाच्चेति वाच्यम् । धात्वर्थव्यापारैकत्वेऽपि प्रयोजकव्यापारे कर्मत्वात् । क्रियाभेदेन तयोरविरोधा
५३ त् । किं च । देवदत्तः पाचयतीत्यत्राख्यातमात्राद्देवदत्तादेः कर्तृत्वं न स्यादित्यापत्तेः । किं च । फलप्रकारकव्या
53 पारविशेष्यकानुकूलत्वसंसर्गकशाब्दबोधे ण्यर्थाख्यातयोर्धीहेतुकृतौ वीप्स्यानुपूर्वीहेतुत्वमभ्युपेयम् । मया वधा
तोरेवानुपूर्वी तथा वाच्येति लाघवं । न च तत्र वाथिप्रत्याख्यातस्य व्यापारवाचकत्वं प्रसादात्तद्धेतुत्वमभ्युपेयं धातु
शक्तिज्ञानस्यापि कारणत्वे कारणतावच्छेदकाय शक्तौ व्याकरणस्यैव निर्णायकत्वात् । अन्यथा घटपदस्यापि
शक्तिभ्रमात्पटबोधकत्वेन पटशक्तत्वापत्तेरिति । साधुत्वानिर्णायकं व्याकरणमिति चेत् । शक्तत्वस्यैव सा
धुत्वस्य व्याकरणाधिकरणे न्यायसुधायामभिधानात् । प्रत्ययस्यैव मण्य साधुतापत्तेः शक्तिग्रहे धातुत्वमे
वेति । अपभावः । धातुसंज्ञाविधायके भूवाद्यो धातव इति सूत्रे । तत्र च भूश्च वाश्चेति द्वंद्वः । आदिश
ब्दयोर्व्यवस्थाप्रकारवाचिनोरेकशेषः । ततो भूवी आदी येषामिति बहुव्रीहिः । तथा च भूप्रभृतयो वा सदृशा राम०
धातवः इत्यर्थः । पर्यवसितः । सादृश्यं च क्रियावाचकत्वेन । अन्यथा वाशब्दानर्थक्यं स्यात् । इत्थं च क्रियावाचक ५३

त्वेवनितिगणपठितत्वंधातुत्वप्रयोजकमितिः तत्रक्रियावाचित्वमात्रोक्तौवर्ज्जनादिरूपक्रियावाचकेहिरु
क्·नानेमादावतिव्याप्तिरितिगणपठितत्वमुक्तं:। ९। ननुगणपठितत्वमेवधातुत्वमास्तांनतुक्रि
यावाचकत्वमपिनचवाशब्देनर्थकं·नवादीनांवकारोयंमंगलार्थः प्रयुज्यतेइतिवार्तिककारैरु
क्तत्वेनतस्यप्रयोजनसोक्तत्वादित्यतआह।सर्वनाम्नामप्यादीनांयावादीनांप्रसंगतः:। नहितस्माकेवलमुद्दंग
णपठितत्वमात्रोक्तौसर्वनाम्नायोयानस्यापिधातुत्वंस्यात्·तेषांचयाःपश्यमीत्यादावाकोधानोरि
त्याकारलोपःस्यात्·इत्यंचोक्तास्वैरमादेवमंगलार्थत्वंपरित्यज्यानुबोधार्थंवदंतीतिभ्वचोवावादय
:स्यतादिनिपातान्तरंतेवेवोक्तेइतिध्येयं· ननुलक्षणप्रतिपदोक्तयोःप्रतिपदोक्तस्यैवग्रहणान्न
सर्वनाम्नोग्रहणं·नस्यलाक्षणिकत्वादित्यतआह।वेति।अत्रचार्थेयोवातत्रापिप्रसंगः:। तथाचविक
ल्पार्थकोवानीत्यादिप्रयोगःस्यादितिभावः।। ज्ञापितादिनाल्हइत्युपसर्गस्यमाङ्माङित्यस्वराघोप्सज्ञ
हः·नचषत्वपाठादुपसर्गस्याप्युक्तिःसाधर्म्यमितिहाविनस्समर्द्धंत्यादित्वापचोपदेशाल्लक्षणेणावन्त्व

वै·भू· तत्त्वमित्यत्र च निरर्थकत्वात् · तथा च समीचीनवर्त्तनाद्यर्थेष्विव तिमिमीतेमातीत्यापत्तिः सुप्रसवेमारुः मामा
५५ नेइतिधातूनां सत्त्वान्निर्णीयासंभवात् · न च वेत्याद्यव्ययानां वागातिगंधनयोरित्यादिधातुभ्रमः क्विबादिरिति बु
55 त्पादितं शंकं · गमनादिकर्त्तृसाद्यर्थत्वापत्तेश्चर्थांतरत्वानपत्तेश्च · स्पृहां तत्वात्स्मिड्डो निपातस्यानर्थकस्येति वा
र्त्तिकस्यानुक्तिसंभवापत्तेश्चत्यादि द्येयं · न च गतिगंधनाद्यर्थनिर्देशो निपातमुक इति वाच्यं · तस्याधुनिक
मीमसेनोदिभिर्निर्दिष्टत्वात् · मीमसेनादयोऽप्यर्थनिर्दिष्टुः। पाणिनिस्तु पैध इत्याद्यपाठीदिति भा
ष्यवार्त्तिकयोः स्पष्टं। केचित्तु उद्दिष्टार्थविशिष्टस्य धातुत्वे लक्षिते गुरुरित्यादावर्थान्तरे धातुत्वं न स्या
त् · तदर्थस्यानुद्देशात् · निपातानां वाचकत्वात्सोऽर्थो निपातवाच्य इति चेन्न · उपसर्गाणां द्योतकत्वान्न तत्रानु
पपत्तिरिति तद्व्याख्यातं · तत्स्मृतो निपातानामपि द्योतकत्वमेवेति तत्राप्यनुपपत्तिरेवेति वदंति। ननु प्रयोगा
नुसारतोऽर्थानां कल्पनत्वे सर्वत्रोद्दिष्टार्थो व्यर्थ इति चेन्न · क्रियावाचित्वबोधार्थं तदुद्देशात् · तदुक्तं। क्रि राम·
यावाचित्वमाख्यातुमेकैकोऽर्थः प्रदर्शितः। प्रयोगतोऽनुमन्तव्या अनेकार्था हि धातव इति · क्केदरवुहेगुद ५५

क्रीडायामेवेत्येवकारोप्यनुमानं नान्यार्थत्वापत्तेः। ननु क्रियावाचकत्वे सति गणपठितत्वस्यैव धातु
त्वे भोवा गणसंभ्वादीनां लौकिकानां चुलुंपादीनां धातुत्वं न स्यादिति चेन्न। भ्वादिषु इतिकरणेनैव ज्ञाप
कबलात्तत्सिद्धेः। चुलुंपादीनां च कास्यनेकाजिति वार्तिकवचनात्तत्सिद्धेः। वस्तुतस्सूत्रार्धतेव कुलमे
नविदर्शनमिति पठितगणस्य चेगणसर्वेषां संग्रहः। तत्र धातुत्वं निकारादिभिरेतत्स्वदर्शनं दिक्प्रदर्श
नमात्रं प्रयोगानुसारेणान्येपि ज्ञेयाः इति व्याख्यानत्वात्। तस्मात्क्रियावाचको धातुरिति सिद्धं॥१०॥ ननु
क्रियावाचकत्वे सति गणपठितत्वं न त्वमस्तु क्रियात्वं न व्यापारः। किं नु धात्वर्थत्वं तत्र आह धातु
र्थत्वरूपक्रियात्वस्य हि स्पष्टहेचतत्वाचकत्वरूपधातुत्वस्य हृदत्वन्योन्याश्रय इत्यर्थः। ननु धात्वर्थः
क्रियेत्यस्य च स्वविशिष्टमन्यदेव धातुत्वं वाच्यमिति वाचनान्योन्याश्रय इति चेन्न सामान्याभावात्। तद्रूपेण स्वरूपा
पत्यासत्तेरेव लघुत्वात्। तदेव धातुत्वमाह फलव्यापारयोस्त्वं नो भूवादयः ख्यातेता शेषस्तु आह तस्मा
दिति व्यापारसंतानः क्रियानत्वाचको धातुरिति यथाक्रममित्यर्थः। केचित्तु मीमांसका वैयाकरणा

वै॰ स्क॰ प्तिदोषमाह। धात्वर्थत्वमिति॰ धात्वर्थत्वं क्रियात्वं परिहृत्यासत्त्वादेर्नान्याय्यश्च पक्षस्य इत्यर्थः। तस्मादिति
४५ ॰ व्याख्यातार्थः। क्रियेत्यध्याहारः। वैयाकरणाः समाधत्ते : अस्ति वृत्ति। व्यापारसंतानः क्रिया तद्वाचको धातु
45 रित्यर्थः। तथा च नान्योन्याश्रयः इति वाच्य कृते। वस्तुतस्तु न क्रियावाचकत्वे सति गणपठितत्वं लक्षणादि
प्रायोजकं। क्रियात्वस्यैकस्याभावेनाननुगमात्॰ किं तु संज्ञाविशेषत्वं शशशृङ्गानां जातिवाचित्वप्रङ्गे
जातिविशेषो वा तन्नियामकः। सत्त्वे च तत्सिद्धायकं॰ तच्चोक्ताभिमतकारिकाभिः। परिचायका व्याप्ति
व्याप्तिव्युत्पत्तिविचार्यते। तत्रापि क्रियाशब्दस्य माध्यत्वेनाभिधीयमानव्यापार एवमाकेनिकशक्ते
:सएव गृह्यते स्वे वा शब्दस्य च न येन तेन स्वं धातोः। क्रियार्थत्वमाधनायाभिहितं॰ किं तु क्रियाभि
:माभिनार्थस्यात्रतेश्छितत्वं निगमस्य च नायितित्वं॰ एतेन भावाद्यर्थत्वं नमत्वमेवास्तु धातुत्वं न क्रि
यार्थत्वगर्भ॰ अथ च गणपठितत्वे सति सत्त्वाद्यर्थकत्वमेव न धातोर्धातुत्वमास्ता॰ इत्यमत्राचा राम०
र्यमुख्य॰ अथ तदेव तत्र तदर्थव्यापारोपारूढमयोर्धातुवा गणपठितत्वं धातोर्नानार्थत्वकल्पनादोषो ४५

पिपरासत्तः अर्थं समनन्तरक्षणे रोगायाहानाश्वनान्योन्याश्रयोपि पक्षासर्वेकल्लान्यतमत्वे
नत्वंशत्वात्तद्वाचकत्वेम जिगणापठितत्वमेवस्त्रार्थः कल्प्यता मितप्यपासंकिंच· अन्यतम
मत्वेन सर्वेषां धातुतानौ तेते यांधतेव्याः अन्यंषीतरे धातुत्वेन स्यात्· तथा चाव्यपे वाङ्मार
हावजिष्टसंगः। तस्याप्युक्तरीत्या गणपठितत्वाहिकल्पार्थत्वाच्च· अन्यतमसमध्ये विकल्पसा
पिक्षतत्वात्· तृप्ख्सामर्थ्येऽत्तस्यविकल्प्यपतीतिप्रयोगदर्शनाहिकल्पार्थत्वादिति॥ न
त्वेवं गणपठितत्वेमतिक्रियावाचकत्वेसैव धातुधातुत्वेभवतीत्याहे क्रियात्वं तु पलंभाद्रु
दीनांधातुत्वेनस्यादित्यत्राह· अस्यादावपिधर्मविशेषोऽभाव्यस्तेवहिभावना। अन्यत्राशेष
भावावुमातथानुपकाशते। अस्यादौ अमनुवीत्यादौ धर्मविशेषस्मिभागे· भावनाविव हाथ्या
भावनास्मवः अयंभावः अस्ति भवतीत्यादौ धर्मविशेषभावनात्मैव· महाधानौस्थितस्तुत्पत्तिः
त्वात्· प्रमाणाधात्वानामव नेह्रे चेः तत्रज्ञातः। तत्र स्याद्वदिति सन्क्ता मेहेननितैहाणवौ

वै॰ म॰ हिनोलोहितावशामी ढुंढुं धुसमसमस्तोभवतइतिप्रयोगश्च॰ अतएवघटोभवतिस्वस्वरूपंलभतइति
४६ सत्कार्यवादिना विवरणमप्युपपद्यते॰ इत्थं च सर्वत्र भावनानिराबाधैवा किंच॥ यद्यत्र क्रियानास्ति
कथंतर्हि भविष्यति॰ अभूत्॰ भवति॰ अस्तीत्यादौ कालसंबंधः। कालस्य क्रियात्मकत्वात्॰ वर्तमा
46 नेलडित्यत्र वर्तमानक्रियावृत्तेरिति व्याख्यातत्वात् तदुक्तं हि वाक्यपदीये॥ क्रियाभेदायकालस्तु सं
ख्या सर्वस्य भेदिकेति॰ कालानुपातित्व यद्रूपं तदस्तीतियत दृतितत स्माद्यदि क्रियावचनास्तितर्हि
लडादिकमपि न स्यादिति दृष्टव्यः। नन्वेवं भावनायाउभयत्रतुल्यत्वात् तर्हि करोतीत्यत्रैव घ
टोभवतीत्यस्तीत्यत्रापि प्रतीयते त्यत आत्मनेस्यादि॰ अशेषभावात्॰ भावनाफलयोरेकनिष्ठ
त्वात्॰ सा भावना॰ तथाःस्य॰ स्यष्ठं॰ भावनाफलयोरेकनिष्ठत्वाद्भावनास्पष्टं न प्रकाशत इत्यर्थः।
अथ सर्वेषां धातूनां क्रियावाचकत्वे किं करोतीति प्रश्ने अस्तीत्युत्तरस्य सर्वापि स्यात्तुल्यत्वा राम॰
दिति चेत् नैवं आमत्र विनाशंकेत्विदुहिश्ण किं करोतीति प्रश्ने अस्तीत्युत्तरस्य सर्वसंमतत्वात् ॥२ ४६

तत्र तत्र स्वस्थतया निश्चितेति किं करोतीति प्रश्नः याकादिविशेषगोचर एवेन्स्वधारणाद् इस्तीति नोत्त
र मितिः । अथैवमपि दिग्गस्तिमवति । आत्मात्मीत्यादेतेषामुत्पत्तेर्वीधितन तया कथं भावनावाच्येत ।
अत्राहुः पूर्वापरीभावापन्नाने क देशाविशिष्टस्यात्मन उत्पत्तेरत्रापि स्तुलमत्वात्वाजि प्रसंगः । यद्वा । स्व
स्वरूपधारणमेवास्यादेः फलं प्रच्यते तंतदुलः स्वयमेवेत्याहाविवतदाश्रयनेवमाध्यत्वे नाभिधीय
माने व्यापारः । तथाचात्मादिः स्वस्वरूपधारणं करोतीत्यर्थः । तदुक्तं निरुक्तेः अस्तीत्युत्पन्नस्या
त्मधारणमुच्यत इति । उक्तं चवाक्यपदीये आत्मानमात्मना बिभ्रदस्तीति व्यपदिश्यत इति । वस्तुत
ः अस्तीत्यत्र किं चेत्याधुक्तयुक्तानुरोधे नाव्याप्याकाशोस्ति । आकाशस्यात्मावाप्तस्यासीद्विति प्रयोगा
द्भावनायावाच्यत्वमावश्यकं । एवं चास्त्यादावस्तित्वमेव व्यापर अवच्छेदकतान्तत्या व्याप्तिः फलं मा
चमासादावस्तीति मासमास्तिगोदोहमास्ते कोशमास्ते कुरुन्स्वपितीत्यादौ मासादेर्व्यापारावच्छेदक
फलशालित्वं कर्मत्वं संगच्छते न तयाच मासादावव्यक्तिर्नास्त्येति तिरोहितार्थः । अत एव प्रदीपो भाष्ये प्रयोक्तेत्य

वै॰ न्य॰ वैदं कालादिकर्मपयथाघटं करोतीत्याद्युक्तं वाक्यपदीये च॰ कालभावाध्वदेशानामंतर्भूतक्रियांतरैः। सर्वै
५८ रकर्मकैर्योगे कर्मत्वमुपगम्यते इति॰ अधानास्तित्वक्रियायेक्षयाप्राधान्यार्थत्वाद्ध्वाध्वादिकर्मणोंतर्भूतक्रियांत
57 रेषु नकोपधां तेषायोगकालादीनां कर्मत्वं भवतीत्यर्थः मासमग्रहायमर्थीरिति॰ मासमास्ते कटः ऽत्र करः।
टस्य न व्यापनकर्मत्वमिति नतनो ह्यितीये हेलाराजः अधिशीङ्स्थासामिति ज्ञापनात्॰ कालभावाध्व
नव्याः कर्मसंज्ञाद्यकर्मणां देशश्चेत्यस्य नियमार्थत्वाद्धात्वादिषु संग इति तत्वेन चास्यते मासमिति वत्
क्रियते मासमास्यापत्तिः। अस्मादेः सकर्मकत्वान्यथात्वं विज्ञास्यामः क्वचिद्येकर्मका इति च भाष्ये अविव
भावेलक्ष्वनस्यादितिवाच्यः प्रधानकर्मण्याख्येये लादीनाहुर्द्विकर्मणां इति॰ न केचित्कालभावाध्वभि
रकर्मकाः तदेवं विज्ञास्यामः क्वचिद्येकर्मका इति च भाष्ये वदन्तोऽन्तरत्वात्॰ उक्तं वाक्यपदीयेपि॰ अधा
रत्वमिव प्राप्ता स्वेषु नद्वकव्यकर्मसु॰ कालादयो भिन्नकक्ष्यायां क्रियां कर्मत्वमुत्तरं॰ अनुतस्ते कर्मभिर्य राम॰
तुर्युक्तोऽद्वैरकर्मकैः तस्य कर्मणो भावेच निमित्तत्वाप्कल्प्यत इति॰ तात्पर्यविरहाच्च केवलमस्तीत्यात ८

दौनह्योधत्वमिति ध्येयं॰ गत्वादिपदानां वा गाघनेकार्थत्वात्क्विशेषेपि गौरस्तिगां दधादित्यादौ सिध्यत्र
सिद्धिस्यात्तु त्सर्गतः। शीघ्रघ्रे सानुसंज्ञाविध्यनुरोधात् आदि मध्यान्ति बोध वा गाघ योगाद्व बोध मतस्य च निश्च
ल्लीत्यादौ विक्लित्तिमन्त्रादिबोधव्याप्तबोधयोरुपपत्तेश्च॰ वस्तुतो धान्तुसंज्ञाविध्यनुरोधाद्धातूनां क्रि
यावाचकत्वावश्यकत्वेपि कल्पना वक्तत्वं॰ नावश्यकं च्यतो स्यादौ मन्त्रादिरेव क्रिया॰ च्युत एव पश्य
ति भवः स्वयमेकदेशीयते भवहत्यादौ विकृत्वेषु रोपि विषयनारूपफलस्यैव क्रियात्वं धात्वर्थत्वं
चाभ्युपगतं॰ पच्यते त्रोदनः स्वयमेवेत्यादौ विक्लित्तिमात्रं धात्वर्थीतस्ताइ पक्रियाश्रयत्वादोदनस्य
कर्तृतेत्येकदेशसमम्रूहेवाव्यापाराणां पचति भवं पश्यदृयः स्वभावतः प्रवर्तन्तु ते तुल्यरूपं समा
प्तिना इति वाक्यपदीयव्याख्यायां हेलाराजीयेप्युक्तं। न चैवं वृधे रंभावयति तंडुलं पचति भवं पश्यती
त्यादावपि धात्वर्थान्वयिक्रियाश्रयत्वात्तण्डुलादेः कर्तृतापत्तौ द्वितीयानापत्तिः। कर्तृसंज्ञया कर्मसं
ज्ञाया बाधात्॰ न च निरवकाशत्वात्कर्मसंज्ञैव देवदत्तः पचतीत्यादौ देवदत्ते सावकाशा कर्तृसं

वै.भू० ज्ञानं वा विषयत इति वाच्यं एवं हि चैत्रो ग्रामं गच्छतीत्यादौ वास्तवतत्फलाश्रये चैत्रेपि कर्मसंज्ञाद्वितीयायो
५८ गापत्तेः । एवं च पश्यति भवद् इत्यादावपीति । नापि धात्वर्थान्याविशेषणत्वविशिष्टविषयतापन्नधात्वनुन्नप
न्यशाब्दबोधविषयत्वमेव क्रियात्वमिति वाच्यं तन्नफलोपधानेनेतडुलं पचतीत्यादौ फलेनास्तीति तस्मि
५४ न्नप्रयोगे फलस्याक्रियात्वेपि कर्मकर्तरि तदसत्त्वेपि तत्र तस्य क्रियात्वं तदाश्रयपसेनोद्देनभवादेः क
र्तृत्वं चोपपद्यते : पाचयति शिष्येण गुरुः । पाचकः इत्यादा पूर्वोक्तविशेष्यक भावनाविशेषणकशाब्दबो
धस्य धात्वनुपपत्त्या यथा स्यात् न निवाप्याप्नि वा वरणायपत्तस्य याथान्येतीति पुनः । एवमपि पश्यपभृग्योश्चावति
पश्यन्नस्तीति पचति भवतीत्यादौ धात्वर्थविशेष्यकतन्त्रादि भावनाविशेषणावशाब्दबोधास्युप
गमाद्व्याप्यवाप्यसा आदितिचेन्न । तद्धात्वर्थाविशेषणात्वविशिष्टविषयपन्न · पातद्धात्वुजन्यस्यशाब्दबो
धविषयताफलोपधानस्यैव तद्धात्वर्थभावनात्वात् · नचैवं घटं भावयतीत्यादौ भवनस्य णिजन्तधा राम०
त्वर्थविशेषणात्वेपि न्वर्थाविशेषणात्वाद्धर्थक्रियात्वमस्त्येवेति तदाश्रयत्वात्कर्तृत्वापत्तिः । इष्टाप ५८

त्तेः। अत एव गतिबुद्धीति सूत्रे णाकर्तुरेव कर्मसंज्ञा विधीयते· अत एव क्रियाभेदादुभयमप्यस्तीति
णिं नेकर्तृत्वकर्मत्वादिति भाष्ये उभयथाप्यव्यवहारः। ह्यतः। न चैवमपि क्रियात्वस्य धातुत्वागमेन
यातस्य क्रियावाचकत्वगर्भस्यान्योन्याश्रयापत्त्या दृषसंगः। क्रियात्वं घटकधातुत्वस्य ज्ञानादिह
पत्वात्· मृत्वादिसूत्रे तु तत्सरिचायकभिन्नप्रयोगवोत्त्वो फलत्वमपि तदुत्त्वर्थविशेषणत्वेस
तितद्धात्वर्थत्वे· आनः। अयोग्यव्यापारस्यानिष्टं तधात्वर्थफलत्वेऽपि विनिष्टं तधात्वर्थफल
त्वात् तदाश्रयस्य न त्वकर्मत्वमुपपद्यते। पश्य मृगो धावतीत्यत्र धावनक्रियायाः दृशिफलत्ववार
णाय पृथग्मन्तव्यं· दृशिफलत्वे च तदाश्रयत्वान्मृगस्य कर्मतापत्तौ द्वितीयापादुर्वारा· न च तत्स्वधा
त्वर्थभावनाश्रयतया कर्तृत्वान्नतस्य पूर्वबाधात्त्वकर्मसंज्ञाद्वितीयेति वाच्यं। पदार्थोदनोक्तु
ष्यते देवदत्तेनेत्यत्रेव प्रधानानुरोधेन कार्यवृत्तेः प्रधानदृश्यर्थक्रियानुरोधिकर्मसंज्ञापादु
र्वारत्वात्· किंच· स्वकारकविशिष्टक्रियादृशिकर्मः तद्धावनकर्तृत्वानन्तरं दृशिक

वै·भू० मित्वसंपन्नेर्येन नाशाक्रियापरीन्यायपरीत्यात· किंच यच्छास्त्रप्रवृत्तं कर्मत्वं कर्तृत्वं वा धैनैव यवर्तितेति तिन
५९ बाध्यत्वं पुत्राते च्यत एव घटं भावयतीत्यादौ प्रधानानुरोधात्कर्मत्वं मिथ्यात्वेवेतिगतिर्बुद्धिस्तूर्चे निय
५१ मार्थः तेन पाचयति गुत्वेते च्यतः शिष्येणोत्पचैन कर्मत्वमितिसर्वं संप्रतिपन्नाः एवं च पच्यते चैत्रेण
: स्वयमेव घटो भवतीत्यादौ व्यापारं च्याश्रयत्वादि·कं प्रकल्प्य फलव्यापारयोर्धात्वर्थत्वकल्पनं तेन च
न चोक्तमनादेयं· भावयतीत्यादौ भवनानुकूलप्रेरणाप्रतीतिवद्भवनाश्रयत्वानुकूलव्यापारवा
नितिप्रतीतेस्तु भवविरहाच्च· कर्तृव्यापारानुकूलव्यापारस्यैव णिजर्थत्वात्· एवं च धात्वर्थःसु
वीपि प्रयोगविरहाभेदेन भावना भवतीति का पुनर्धात्वर्थानिर्णिकाभावेनेति मीमांसके
रेतन्मतनिरंकितं भावार्थाधिकरणे· तथा चैतन्मते केवलव्यापारवाचकत्वमकर्मकत्वं फ
लव्यापारोभयवाचकत्वं सकर्मकत्वं इष्टव्यं च्यतएकस्मीवत्यादेरकर्मकत्वं संपपन्नं· जीवपा राम०
णाधारणे तजीणाच्चविकृपे· स्वस्कन्धवस्तु च्यधः पतनेदृष्टान्तप्रनुशासनेनेनादृशानांग्रामादि ५९

स्तृ२

विशिष्टधारकसंयोगगात्वविशिष्टविषेयताहिक्रियामात्रवाचकत्वेनैवाभेदवाचकत्वाभा 51
वात्· विशिष्टस्यैव क्रियात्वात्· अत एव चानुप्राणनागात्र्यो कर्मत्वं इत्थं धात्वादेः स्कन्धधारणक्रियासंयोगोभयवा घु२
चकत्वात्तात्पर्येण प्राणाननधनेरत्यादिमर्वेष्ठयोगाः सकर्मकत्वं चोपपद्यते मेवं पतनगतौ पदस्य गना विनेतपो(
स्पदत्वगविनिवत्संयोगक्रियाप्रयशक्तेत्वात्तद्देवसकर्मकत्वं· अत एव गोचेपतनगत्यर्थः पततीत्यत्र स्वतः प
ताती त्यादशे गच्छतित्वस्य योगाः द्वितीयाश्रितातीतेतिसूत्रेनरकपतित इति वृत्तिकारोदाहरणं चोपप
धान घते· अस्ती तु यत्र समासेव्यत इति भिन्नतकारोक्तात् अस्तेरण्यास्य विशिष्टधारणवाचकत्वे वज्जीव
मुप त्वादि वदेवाकर्मकत्वं आत्मविशिष्टधारणादिकमेव व्यापारः तदेकाशयमात्रादयुरत्यादि लक्षणासंग
तिः अस्तु वा तदीतिरिक्ततत्स्फलसमानाधिकरणव्यापारवाचकत्वमत्यादेः न चैवं तत्यनीत्यापत्तिः
वाधानवस्तारदशाया मिष्टत्वात्· तद्दशनायें तत्त्वे प्रतिवधात ननेन योनितनकाप्यनुपपत्तिरिति सांप्रदायिकात्· तथा
पिकाः स्वतंत्रास्त्वस्तु· न च वाधनिश्चयस्य यापि प्रसाध्यमानानुपपत्तिः अस्मिन्नामन्तपिप्राशे वाधकाभावा

घह्४८

वै०भू० न्तः तथा च भगवत्पतञ्जलिः शब्दज्ञानानुपाती वस्तुशून्यो विकल्प इति । तथोक्तं विवरणे ऽप्यध्यासलक्षणशेष-
५० भाष्यव्याख्यानसमये एवं तथा चैवंप्रतीभासात्थैमादिति टीकायां प्रतीकमादाय वस्तुशून्यप्रतीभासो न स्यादित्यर्थः इति भाष्य
समाप्तिनिराकरणे शब्दत्वं न भासमानत्वेति वाच्यस्या बोधकत्वमुपगमं गादिति । तथा चैवं तन्कारोप्याह । अङ्गीनामत्वपि
स्यार्थज्ञाने शब्दः करोति हीति । अत एव शशशृङ्गादिशब्दाद्बाधितोऽपि संसर्गो भासमान एवेत्यर्थप्रतीतिजनकत्वं स्पष्ट-
र्थवत्वात्प्रातिपदिकत्वसिद्धेः समासस्य दृगान्नियमार्थमित्यत्र नानुपपत्तिः । इत्थं च क्रियावाचकत्वेन बोधक
त्वमात्रं । वस्तुतस्तु बोधकत्वमेवम्पात्तिरपि पदत्वं द्विनामिं चेदिस्य बोधादर्शनाद्योग्यतानिस्वय शब्द
बोधे प्रतिबन्धकः । स च एकत्वनेस्येवेति न बोध इति नैयायिकमीमांसकादिभिः परिशीलितः । पंद्याः एकपदार्थ
संसर्गस्यापरपदार्थनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वाभावादिं नायोग्यताज्ञानं शाब्दबोधे स्वातन्त्र्येणाकारणं । न ना३
वास्वातन्त्र्येण शाब्दबोधे एवैतादृशयोग्यतात्वनिस्वयः प्रतिबन्धकः । किं त्वनुमित्यादिसाधारणे नैव ह्नस्मप्र राम०
तिबन्धकीभूतबाधज्ञानादेवनवह्निनेत्यादौ बोधः । न चैवमपि शाब्दप्रमायां गुणत्वानुरोधेन योग्यताप्रमा ५०

नै ३

कारणं कल्प्यं । अतो यद्विशेषयोरिति न्यायेन शाब्दबोधसामान्ये पदयोग्यताज्ञानं कारणमिति वाच्यं । संशय
त्वादिवन्नीलघटत्वादिवत्स्वार्थसमानाधिकरणतया भासमानस्य कार्यतानवच्छेदकत्वात् । एवं च शक्तेरपि बाधज्ञान
सत्वात्र बोधः । यत्तु वह्निघटद्वयं चापि बोधायत्यायोग्यताज्ञानं कारणं । तत्र बाधस्य प्रतिबंधकत्वासंभवात् ।
घटत्वधर्मितावच्छेदककघटभेदज्ञाने सत्यपि तद्धर्म्यानाहार्यस्यायमिद्धेरिति । ननु कुं तादृशबोधानीतिमान
स्यानाहार्यस्य तत्रापि दुर्वारत्वात्तादृशज्ञानेच्छाविशेषस्यैव हेतुत्वकल्पनायाः असंभवात् । अन्यत्र कल्प
किं चैवं वयो योग्यतायाः संदिग्धत्वे कासंभवाद्धिति शिष्यहेतुहेतुमद्भावावच्छेदकत्वेन नादृशशाब्दबोधाव
मिद्धा हेतुत्वकल्पनायाः असंभवात् । अन्यत्र कल्पनायां मानाभावादिति किं चान्यतरासंनेन्द्रियसंनिक
र्षाभावेन प्रत्यक्षासंभवाद्व्याप्तिज्ञानासंभवेनानुमित्याद्यभावात्तत्र शक्तिग्रहस्यैवासंभवान्न बोधः
स्प२ त्यपरे । वस्तुतस्तु बाधनिश्चयादेः सत्वेप्यसंज्ञाग्निपतेः परार्धपरया लक्षणीकृताः संख्यापाश्वज्ञाने च
हेतुरवेत्समानाभिनिमित्तरत्ववंः किलालोकीनयः । गीयते स्वरमध्यमेकलयतानानेनबध्यादरान्म्यकानोश्व

बुद्धि दर्दैः आरोपः त्री तार्द्धः हंद

वै·मेरगाकृमिरमणीकुंभोऽक्षरो धूमीत्यादेः एवं वंध्यासुतो याति खपुष्पकृतशेखरः। मृगतृष्णांभसि स्नातः श तां २
५१ शशृंगधनुर्धरः इत्यादितः शाब्दबोधदर्शनेनास्याप्रतिबंधकत्वात्· न चात्र न शाब्दबोधः किंतु पदार्थोपस्थिति
मात्रमिति शंक्यं· अन्यत्रापि तथात्वापत्तेः शब्दप्रामाण्योच्छेदप्रसंगात्· अन्यथा च मन्त्रार्थानापत्तेश्च· न च
हेतु प्रवृत्तिं प्रति विशिष्टज्ञानस्यैव हेतुत्वात्तु रोधात्तादृविशिष्टज्ञानसिद्धिः। दुःखद्वेषेच्छासु स्वादावपि तद्वीत्या
तद्धेतुत्वेन मिथ्याभिप्रायगालिदानरूपकार्दिका यत्र सुखाद्यनुरोधेन समता पि बाधतात्मिद्धे दुर्वारत्
त्वात्· न चैवं वह्निनाभिंचेदित्यत्र बोधे प्रवृत्तिरपि स्यादिति शंक्यं· प्राक्तन बाधे नोप्रामाण्यशंकाया एव विशिष्ट
जायमानज्ञानेजननानत्वच्छिन्नज्ञानमप्रवृत्तावुपयोगिनो प्रमात्वेनोंमेमवात्।एवं शक्तिग्रहो विनशा ज्ञानसि
दृबोधविषयीभूतपदार्थमात्र उपस्थितः किंतु रक्तविच्छिन्ना तावच्छेदकावच्छिन्ने· स च प्रकृते निर्घटो त्वी द्धेः ४
त्वादौ प्रवृत्त एवाशशशृंगादिपदे तु पदप्रकारकबोध एव· तत्रैवेदं पंक्तिविच्छन्नं माधुपदत्वादित्याका
पृ७ ९१ रेदशरत्यादिपदे पिवनतग्रहो हेतुः स च शक्यानुपस्थिता वैतीति युत्याद्विपिष्यामहे इति न हिती राम० ५१
सकर्म: घटः एकत्वं तावत् केशन कर्माध्यार सम्बन्ध(?) वि· त्रं· घटः ३ ६२

योपीत्याहुः॥ स्थानन्तुभावनायाः फलनियतत्वात्फलवतः कर्मणो द्यातोस्तद्वाचकत्वमेवेसकर्मकत्वमु
क्तं चाहुः॥ फलव्यापारयोरेकनिष्ठतायामकर्मकः॥ धातुस्तयोर्धर्मिभेदे सकर्मकउदाहृतः॥ एकनिष्ठतायां॰ ए
कमात्रनिष्ठतायां॥ भिन्नाधिकरणावृत्तितायामिति यावत्॰ तेन गम्यादेर्नातिव्याप्तिः॥ अकर्मको धातुस्थित्यत्व
यः॥ यथास्त्यादिः॥ तयोरित्यादि॥ यत्रानयोर्भिन्ननिष्ठतेत्यर्थः॥ यथायच्यादिः॥ इत्थं चाकर्मके क्रियासत्त्वेपि तयो
रेकनिष्ठत्वान्नसकर्मकत्वमिति भावः॥ नन्वेवं वाक्यादीये॰ अन्तर्भावात् अन्यार्थेन कर्त्राचितेनासौ कर्मणान
सकर्मकमद इति॰ तेनः आत्मानमात्मनेति पूर्वार्धेनोक्तकर्मणा॰ असौ॰ अस्तिः सकर्मको न अन्तर्भावात्
अन्यार्थेनेको द्वीकृतत्वादित्यर्थः॥ अत्रेदमवधेयं॰ एवं हि जीवतिनृत्यादेः सकर्मकत्वापत्तिः॥ प्राणधार
णगात्रविक्षेपादिरूपफलस्य व्यापाराव्यधिकरणत्वेसत्त्वात्॰ तस्मात्फलाश्रयवाचकत्वं सतितद्व्यधिक
रणव्यापारवाचकत्वं सकर्मकत्वमिति वाच्यं॰ अविवक्षितकर्मणामलक्ष्यत्वेचाविवक्षाविरहविशिष्टत्वमपि
वेशनीयं॰ एवं चास्तिरात्मधारणारूपफलवाचकत्वेनिरुक्तकारोक्त्यान्यांशस्यधात्वर्थत्वात्सकर्मकत्वं॥
(वैदिक फान्यं फलं गात्रेव वै नै

वै.भू. इष्यते स्वधात्वर्थाणामात्रमर्थो न तु तद्वाच्योपीति सकर्मकत्वं संगच्छते। एवं स्वं स्पृष्टं स्पृशुद्धः पतनस्यादेशाद्वो
५२ देशरूपफलाश्रयवाचकत्वात् सकर्मकत्वं। पतत्स्रगमाविस्पादेर्गम्यादिवत्संयोगार्थत्वात्सकर्मकत्वाच्च एकपति म।२
५८ नस्यादिहितीयासमासोपपत्तिः। अथैवं जानातीच्छत्यादेर्घटादिकर्मणा सकर्मकत्वं न स्यात्तधात्वर्थज्ञा मि२
नजन्यफलस्य घटादावसत्त्वात्। आत्मानं जानातीत्यादौ फलव्यापारयोरेकनिष्ठत्वाच्चेति चेत्। सत्त्वं ज्ञा
न्या४ नजं फलस्य घटादौ कारकार्थनिरूपणीयत्वस्य सत्त्वात्। आत्मानं जानातीत्यादौ वास्तवभेदः कल्प्यते। एकः श आत्म
रीरावच्छिन्नः अपरस्त्वन्तःकरणावच्छिन्नः। अन्तःकरणावच्छिन्नः कर्ता चेच्छरीरावच्छिन्नः कर्म। तथा च फ निष्ठत्वात्
लव्यापारयोर्भिन्ननिष्ठत्वादत्र सकर्मकत्वं नाम्निष्टं। एवमात्मानमात्मना हंतीति सत्त्वात्मानमात्मनेत्य
त्रापि शरीरात्मा न त्वकर्मकर्तृदशापन्नात्मा न इच्छष्टागांडुष्ट्वं। उक्तं च कर्मकर्तृकर्मणोतिहूस्तेत्रे भाष्ये ह्यावात्मानो
शरीरात्मान्य अन्तरात्मा च शरीरात्मा न त्वकर्मकरोतीति येनान्तरात्मा सुखदुःखे त्वनुभवति। अन्तरात्मा न त्वकर्मकरो राम०
तिये शरीरात्मा सुखदुःखे न तु भवतीति। मीमांसकास्तु कर्मनिष्ठसंगमिथ्येव प्रकारान्तरेण कर्मकत्वमक ५२

रा२

र्मकत्वमिमां गंवदंतितथा च भावार्थाधिकरणे भट्टैरुक्तं· साक्षाद्व्यभिचारेणाधात्वर्थोयत्र कर्मसाकाम
कर्मकः सधातुः स्मात्पार्श्वयत्वर्थे त्वकर्मकः ग्रामंनशयनादौ हि ग्रामेनतद्वर्थेण नियमेन कर्मविशेषेण न
निरूप्यतइत्यकर्मकत्वं· पचिगम्यादीनां तु विक्लिद्यनुकूलसमानमाश्रसंबंधिकर्मणोपनिवारणात्सक ५२
र्मकत्वं· ननु भावनाविशेषणत्वेनकश्चिद्विशेषइतितन्निर्वंत्यो भवति घटमित्यापाद्यपन्नेः। नचात्र कर्म
र्मणनिरूप्यतइत्यकर्मकत्वं कर्मनिरूपणास्येवायाघत्वात्ः अन्योन्याश्रयापातात्· कर्मनिरूपणो
हि सकर्मकत्वं· सकर्मकत्वं च कर्मनिरूपणमिति· नचनवाच्यस्तादृशः स्थलेफलेफलव्यापारयो
र्भिन्नत्वनिष्ठत्वेनकिं नस्यात इतिवाच्यं· तथैवव्युत्पत्तेः स्वभावात्· निरूपणंतु प्रयोगः। सचायादृशि
तुशक्यएवेति नन्वत्र निरूपणमाकांक्षा· तथा च यद्वाक्यद्वारेण कर्माकांक्षानियता ससकर्म
कः। साचससमानार्थके स्वपिधातु विशेषोपस्थापननिबंधनाय त्रास्तिससकर्मकः पचनास्ति सो
कर्मकः। एवं चक्वचोपिप्पत्तेरिवयत्त्वमात्रार्थकत्वेपिनानुपपत्तिः। कर्मत्वादिप्रयोगस्याप्यकर्मत्व

वै॰भू॰ स्यक्रियाकांक्षात्वाभावेपि द्वितीयोपस्थाप्यसत्त्वाकांक्षात्वदन्ततुपस्थाप्यसत्त्वस्य कर्माकांक्षा सु १
५३ त्वोपपत्तेः॥ एवं च सकर्मकत्वानुरोधेन तत्तद्धातुनिष्ठवाचकत्वव्यवस्थापनमप्ययुक्तं॥ अविवक्षितकर्मणां ५२
सु॰ सकर्मकत्वस्य वारणायत्वे वा विवक्षाभावविशिष्टमपि लक्षणे निवेश्यतां॥ एवमेकस्यैव धात्वर्थभेदेना
२ कर्मकत्वं सकर्मकत्वमपि नानुपपन्नं॥ यदर्थे च विवक्षाविरहविशिष्टकर्माकांक्षाजनकत्वं सम
तत्त्वार्थे सकर्मकत्वमननुगतमेवत्वं ज्ञीत्यालक्षणात्वमभवादिति चेन्न गच्छति पततीत्यादिषु क
र्माकांक्षाविरहेणाव्याप्तेः॥ अत्र च सकृच्चक्रिकिभिन्नाकांक्षापायत्तने भवतीत्यादिषु कुत्र चिक्रिभिन्नाकां
क्षानुत्पत्त्वात्॥ द्वितीयाभिजानातीत्यविनेतिसन्देहपतिनशब्दस्य कर्मद्विजीयाममासविधानेनपत्तेः स
कर्मत्वाकत्वनिर्णयात्॥ कृत्यबुत्पत्यर्थकतायाः प्रागेवनिर्णीतत्वाद्वेति दिक्॥२३॥ ननु क्रियाया धातुवा
२अं च्यत्वे पाणकदन्यादिषु वैतस्थलेतत्प्रतीतिः स्यात्॥ वाचकस्य धातोरभावादेवाचापि नुत्पन्नत्वात्॥ न वैशा णाम॰
पत्तिः॥ सत्त्वरूपा क्रियाधातुवाच्येत्यत्र च्याह॥ आख्यातशब्दे भागाभ्यां साध्यसाधनवर्तिता॥ प्रकल्पिता ५३

यथा शास्त्रेत्रसप्तम्यादिविषयिकमः। आख्यातशब्दे पश्य मृगो धावतीत्यादौ ॰ मृगो धावतीति पश्येति साध्यसा
धनरूपतेत्यनुपदमेव वाक्यपदीयेभिधानात् ॰ भामा मां निरुं ॰ तास्यां पश्येति द्वन्द्वमा गाम्यामिति त्वप्रा टा
व्याख्यातं ॰ पचतीत्यत्रापि भागद्वयमस्त्येव न तिङ्गावस्य क्रियापतीत्याप्तेः। साध्यसाधनतिनाय यथाक्रमं प
श्यभागेन साध्यवर्त्तिता धावतिभागेन साधनवर्त्तितास्य वाक्येपकल्पिता इत्ययमर्थः। पश्येत्यत्र क्रियाः साध्यत्वं रू
का ५ स्मिन कारकान्तरेणान्वयः। सुप्सु वाकारकत्वेनान्यान्वयित्वाभावः। धावतीत्यस्याः साधनत्वं तु कारकत्वेनान्यस्मि
न्नन्वयः। इत्थं च पचतीत्यत्राप्येककर्तृकावर्त्तमानायाः पचिक्रियाएककर्तृकावर्त्तमाना भवनक्रि
येति बोधान्नत्रापदद्वयं ॰ एवं च पश्य मृगो धावतीत्यादौ एकमृगाभिन्नाश्रयिकायावर्त्तमाना धावनक्रियाकर्मिकविषयक
पदिदृक्षा भवतीत्यर्थे तद्दर्शनं तद्दकृत्वा भावनेति बोधः। आख्यातार्थवाच्यसमभावस्यासत्त्वावस्थापन्नत्वे तेनिमि
त्तं ॰ तत्कथं कर्मीभूतता आख्यातस्य लेर्थः। उक्तं हि वाक्यपदीये असत्त्वभूतो भावश्च तिङ्पदैरभिधीय
असत्व. ते इतीति चेन्नामैवं। कारणान्वादिनान्यानन्वयित्वे लिंगानन्वयित्वं वा न हि नियामकमेतन्नाएन हेन्माहशत्वेऽ
भूतत्वं १

वै॰ भू॰ व्यत्वमित्याहुः।नात्वंपुनरनुपदंवक्ष्यामः।यश्चपक्षेगोधावतीत्यादौवाक्यार्थमन्तापिक्रियाक्रियांतरंप्रतिकर्तृ
५४ त्वकर्मत्वाभ्यासाभावात्स्वेतीतिद्विनिर्णीतंसरूपमत्रेसार्वधातुकेयगितिसूत्रेचभाष्यादौ।पत्रादिषु·पा
54 कइत्यादौ·अत्रभागाभावांशकृतिप्रत्ययभागाभावां·तत्रप्रशस्तेतांमत्वरूपापाएवोपस्थितिः।नचात्रमानाभावः।
अत्रौदनस्यपाकइत्यादिकर्तृकर्मप्रत्ययानांमानत्वात·अन्यथाविनाक्रियांकारकाणामनन्वयेनतद्वा
ओदनकर्मकपाकः ४ चकप्रत्ययासंभवात·नचाध्याहृतमितिइंतार्थक्रियामेवकारकान्वयःकर्तृकर्मणोःकृतीतिकृद्योगाव
स्थाभावापत्तेः।नलोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतनामितिनिषेधेनोध्याहृतक्रियान्वयेषष्ठ्यसंभवाच्च·अत्रौ
दनपाकइत्यादिषष्ठीसमासानापत्तेश्च·कृद्योगाचषष्ठीसमस्यतइतिवाक्यविहितस्यापिषष्ठ्यसंभ
वात्षष्ठ्यंतस्युत्तरपदार्थेनान्वयेऽभार्याराज्ञःपुत्रोदेवदत्तस्येत्यादाविवासामर्थ्याऽसंभवात·समासार्थः
परविधिरितिपरिभाषणात·विधेर्वस्तुकृतिरित्यादौसाकांक्षत्वेनानर्थकस्याप्यभावात·नचौदन राम॰
स्यपाकइत्यादिशेषषष्ठ्यैवभवेत·समासोपितयैवास्त्वितिवाच्यं·नलपाकः।इंधपाकइत्याद्यभा ५४

दिषुकर्तृत्वादिषुकारकवोधानुभवानापत्तेः। आस्तांयेगवांदोहोहो अगोपेनेत्यादेरभिधापत्तेश्च उभयप्रा
प्तौकर्मणीत्यस्यकर्तृकर्मणोःकृतीतिप्राप्तिनियमार्थत्वात्॰ अनेनतरस्येतिन्यायात्॰ उभयप्रदृलिंगात्व॰ शे
षषष्ठ्याः सर्वत्राविशेषात्॰ किंचशेषषष्ठ्यैवनिर्वाहात्सुपगमेक॰ र्तृकर्मणोःकृतीतिविधिवैयर्थ्यस्या
त्॰ गतिकारकोपपदात्कृदित्यादिविहितस्वरलाभार्थंतदारंभइतिचेन्नघोऽदनस्यपाकइत्यादाव
पिस्वरार्थंकारकषष्ठ्यासुपगमोदुर्वारः एवंरीत्याकार्ष्णेःपाकइत्यत्रापीष्टापत्तिरेव। एवंवोक्तपूर्वपदे
इष्टापत्तिरितिभावः। अनयाचरीत्याफलमप्यसत्त्वावस्थापन्नमेवोच्यतेधात्वना॰ अन्यथौमनंप
चतिस्तोकंपचतीतिवच्चौदनंपाकइत्यनापत्तेः धात्वर्थे साध्यत्वेनोपस्थितेस्सामानाधिकरण्येनौन्व
यएवनियमनतस्तत्रद्वितीयास्यात्तत्रान्यथा॰ ननु एवंद्वितीयांबाधित्वाकर्तृकर्मणोःकृतीतिषष्ठीस्यादिति
चेन्नअस्यत्वकर्मणिद्वितीया। किंतुविशेषणविभक्तिवदभेदार्थसाधुत्वमात्रार्थैव। नचस्तोकंपचती
त्यादौकृदन्तत्वादनस्यास्यानभिधानात्द्वितीयैवकल्प्यते॰ अतएवस्तोकार्थोविनाभावानांफलएवा

वै.भू.० न्वेति। कारकत्वेन तदंशभवानात्। भवतु वा कर्मत्वमर्थः। अस्तु च षष्ठी। अत एव यत्तु करणाजयाधात्वर्था-
५५ न्वयस्तत्र सामानाधिकरण्येनान्वयेन तृतीयैव ज्योतिष्टोमेन यजेतेत्यादौ। इत्यानर्थभेदः फलांशे साध्य-
55 त्वेन सत्वं च लिंगानन्वयित्वमात्रं। क्रियायां तु करणान्वादिनान्वयित्वमपीति दिक्॥१४॥ एतदेव
त्वे ५ स्पष्टयति साध्यत्वेन क्रिया तत्र धातुरूपनिबंधना। सिद्धभावस्तु यस्तस्याः स घञादिनिबंधनः॥ तत्र।
घञादेति। अपश्नीयतत्तद्विशेषणबोधकमाह। धातुरूपेति। क्रियेति फलव्यापारोभयसाधारणोपन साध्य-
त्वान्वयाय साधारणशब्देन निर्देशः। तादृशे कर्तनेनोभयोः पूर्ववद्भूयमाणत्वात्। सिद्धभावस्त्विति।
न च घञादिभिर्व्यापारफलयोः सिद्धत्वेन बोधने मानाभावः। पाकपदान्न थापनीतेरेव मानत्वात्। अ-
न्यथा फलानुत्पाददशायां व्यापारमात्रे पाकोभवन्निष्ठो वेत्यादि क्रियानराकांक्षानापत्तेः। स्तो-
कस्याकरिष्यमानापत्तेश्च। तस्माद्धात्वर्थफलान्वये स्तोकादिशब्देभ्यो द्वितीयानपुंसकलिंगता च। धात्व राम०
र्थभावनायामन्वये ज्योतिष्टोमेन भक्तिपूर्वं यजेतेति वस्तु यथासंभवेपि नपुंसकलिंगमात्रं। सामान्ये ५५

नपुंसकमित्यस्य दुर्वारत्वात् घटत्वं यत्रान्वयेतु स्वयमापुंल्लिंगतावेति तल्लिंगमागापंक्तौ तरमावस्य कमि श्नत्वं
ति भावः। एतद् मित्यस्य दुर्वारत्वात् घटत्वे यत्रान्वयेतु प्राये गौचक्षुद् मिहि तो भावोद्व्यवत्त्वकाशन इति
भाष्यं:। तथा च न भाष्यविरोध इति भावः। उक्तं च वाक्यपदीये· क्रियापाः सिद्धतावस्था साध्यावस्था च
कीर्त्तिता। सिद्धतां द्रव्यमिति नैयायिकनवीनोक्तमयास्ता। स्तोकः पाक इति सिद्धयेन स्यापि शक्तिः
कल्पनावश्यकत्वात्· यत्रपाक इत्यादिघटत्वं तत्र शक्तोपस्थितेः न्वये स्तोकः पाक इति। तत्रास्तु दायवा
क्तावुभयोरानुपूर्व्याः शक्ततावच्छेदकत्वाय त्रैगौरवात्· लाघवादनुशासनात्त्वास्तु क्तस्यैवपुत्ते
त्वांक्ष्वेति। ननु साध्यत्वे लिङ्गाद्यनन्वयित्वं· तदन्वयित्वं सिद्धत्वे· तत तत्त्वड् क्तारीत्यैकस्यां विरुद्धं कथं
धातुघटत्वस्थले भवेदिति चेन्न उभयस्यां लिङ्गाद्यनन्वयं· किं तु धात्वनुपस्थाप्यापाक्तनदन्वये न· घञा
द्युपस्थाप्येतुसदिति· अत एव भावनाशप्रोपस्थाप्येतदन्वयः सर्वसिद्धः अत एव महत्याद्रिन क्तां या लिंग
हशी भावनाख्यातेधात्वर्थस्तापियादृशः। नासौ तेनैव रूपेण कथ्यते न्यैः पदैः क्वचिदिति। वस्तुन संख्या

वै० भ० स्यसाध्यत्वेन लिंगाद्यनन्वयित्वमत्र संमतं साध्यत्वेन क्रियानन्ते त्यादौ तत्तीयुयातस्यद्वतीयनानन्तत्व
५६ दर्शनात्तापावृत्तिस्तुमसिद्धं वा साध्यत्वेनाभिधीयत इति वा कायदीयेया दृशी भावनेति सहकारिकाया वा
चत्वेन पदर्शनाच्च नहि लिंगानन्वयित्वं वाचं शतीयनेवा किं तु तदन्वयहेत्वभावादर्थिकं यं साध्यं क्रिय
याक्रियासमवायं न गच्छतीत्यादिनाक्रियातत्साधनत्वेनानन्वयित्वं साध्यत्वमुक्तं साधनत्वेनेत्यु
हेतुः ५ पादानात्तत्काऽगच्छतीत्यादौ सामानाधिकरण्येन तरकालादिसंबंधेनान्वयेऽपि न क्षतिरिति नन्वाक्ष्म
नमेत्वेत्स्य स्वयायानरत्यादिहेतुमनोर्लिडिः मुक्तौ तत्पत्तिमानिनीनत्वामरयतिस्कं त्वामादयतीदो ज
भो० नादिजन्यत्यप्रबोधानुकूलक्रिययोः साध्यसाधनभावेनान्वयाख्याप्तः पशुपगोधावनिपचति भवतीत्या उदय
दौ कर्तृत्वकर्मत्वेनोऽथन्वयाच्च साधनस्य कारत्वानुपपत्तेः यत्तु घटो भवति घटं करोतीत्यादावभि पति ५
हस्यापि कर्तृत्वकर्मत्वदर्शनादसंगतं साधनत्वस्य चासंभवात्तत्वं साधनत्वं कारणगादेवाद्यसिद्ध ना० ०
स्यकारणत्वाद्यदर्शनात् कर्तृकर्मणोस्तु कर्तृत्वं चिन्तु संबद्धं चिद्दुद्धिपरिकल्पितत्वसिद्धत्वमाश्रयगोणं साधन ५६
भो जनक्रियासाधने ५ ... साध्याः ५

त्वं· तथा च भाष्यकारैः कोऽन्तर्गतमुख्यभावनात्वपरिग्रहान्न्यायरागादिकास्वकान्त्वेनान्वयित्वं विवक्षितमिति नोक्त
दोषावकाशः। नहि परकीयपाकक्रियाया चान्वयोऽर्थस्तु भवतामिष्टां पाके नैवं कृतं तपाकाय कालो नीतइत्यादिप्रयोगवत्तय
त्येवं कृतमित्यादिप्रयुंजते नीतिकेप्यदर्शनीयं। नहि भाष्योक्तलिंगानन्वयित्वपक्षेव दुःक्रेवा काप्ययोगवत्तया चतिष्ठुक्त
वाच्यत्वप्रतीयमानत्वयोः प्रवृत्तौ नावतरति। एतेन भाष्ये अन्वयश्चाकांक्षारूपो विवक्षितः। सोपि शब्दांतरसमभि
व्याहाराभावप्रयुक्तः। तथा च शब्दांतरसमभिव्याहाराभावे सत्यपि स्वसाध्यक्रियान्तर्भावकांक्षोत्थापकज्ञानविषयत्वं सि ११५
द्धं त्वेतावता काक्षोत्थापकज्ञानविषयत्वं साध्यत्वं भवति च पाक इत्यादिप्रयोगवरोधात्वर्थप्रत्ययार्थक्रिययोरभेदा
न्वये सत्यपि कर्तव्यो वा नाशनीयो वा तिष्ठति वा जायते वा नश्यति वेत्यादिपाकसाध्यक्रियान्तराकांक्षानुप
पत्तीत्यादौ· पचति भवतीत्यादौ च भवति क्रियायाः कर्तव्ये क्त्वाद्योगेनावश्यान्यतराकांक्षायैवान्वयबोधः। यः कृ
ष्णं नमेदित्यादौ तु पक्ष्वं चेछ्वदादिसमभिव्याहारप्रयुक्तमेवाकांक्षोत्थानं· अन्यथा कृष्णं नमेदित्यत्रापि स्यात्·
एवं भुक्त्वा व्रजापि किमित्यादिक्रियान्तराकांक्षाधीनसंबंधार्थकत्वादियोगप्रयुक्तानन्तुधानुमेदित्यत्रापि स्यात्

वै॰म॰ त्पस्थापननिबंधना॰ पचतीत्यत्राप्यापत्तेः। नचैवं घञादिसमभिव्याहारप्रयुक्ताधात्वर्थस्यैवपाकइत्यत्राप्यां
५७ कांक्षास्यादितिवाच्यं॰ घञादेः स्वांतर्भावनावाचकतायाव्यवस्थापितत्वेनस्वार्थान्वयाकांक्षैवोपपत्ते
तथाकल्पनेगौरवप्रसंगात्॰ न्यादीनांतुनतेषांवाचकत्वेमानमस्तीतिवक्ष्यमाणत्वादित्यपास्तं। अस्यापिलक्षणामात्र
भाना३ त्वेपिवाच्यत्वप्रतीयमानत्वयोरभावात्॰ किंच॰ धात्वपस्थाप्यभावनायाः कारणत्वादिनानन्वयः किं यांत
राकांक्षानुत्थापकतावाकुतइतिविभाव्यतां॰ धातूपस्थापननिबंधनएवेतिचेन्न। साध्यत्वेनाभिधानविव
क्षायैत्तेः साध्यत्वेनोपस्थापननिमित्तइतिचेत्तर्हितयान्वयविरोधिस्वतंत्रमेवकिंचित्तत्पं वक्तव्यं। नतदेवसा
ध्यत्वंभाष्यादिग्रंथाभिप्रेतमितिप्रतीमः। स्वप्रकृत्यर्थोत्पाद्यत्वमेवः तथाचपचतिगच्छतीत्यादौविक्लित्त्यनुकू
लयत्नादिकमुत्पादयति॰ उत्तरसंयोगानुकूलक्रियामुत्पादयतीत्यादाघुत्पाद्यत्वंप्रतीयते॰ एतदेवचकारका
न्वयिनावच्छेदकं। अतएवपचतीत्येवोक्तेकेनकस्मात्कस्मैकुत्रकिमित्याद्याकांक्षानतत्समर्पककारकाणां राम॰
तस्यामेवान्वयप्रसंगच्छेदकं॰ अतएवपचतीत्येकोक्तेकेउत्पत्तिमत्त्वेनोपस्थितस्यैवकारकाकांक्षत्वात्। तस्मा ५७
धात्वपस्थाप्यभावनाया कारणत्वादिनानन्वयः क्रियांतराकांक्षो

स्वयमुत्पाद्यतयावगमेनासिद्धत्वादन्यक्रियासाधनत्वेनानन्वयश्च साध्यो क्तोऽप्युज्यते सिद्धस्यैव क्रियासा
धनत्वात्. नन्वेवं पचति भवतीत्यपि न स्यादिति चेन्न. उत्पद्यमानस्यासिद्धस्यैव सर्वत्र भवने कर्तृत्वदर्शि
नेनतत्स्योर्चानुकूलत्वात्. अत एव पचति नश्यतीत्यादि न भावति. उक्तं च कैयटेनः भवति क्रियापेक्ष
मेवतस्याः कर्तृत्वं. सर्वस्यार्थः स्वेन रूपेणाभवतीति भवने कर्तृत्वमुपपन्नमेवेति। न चैवमप्यसिद्धस्य
दर्शनकर्मत्वासंभवात् स्पष्टगोधावतीत्यत्र वाक्यार्थक्रियायाः कर्मता न स्यादिति वाच्यं. न हि क्रिया
समूह समूहो दर्शनकर्म. पिंडीभूतां निदर्शयितुं शक्येति भाष्यविरोधात्. किं त्ववयवशः। ते तु यथासंभ
स्तु.पा।५ वं सिद्धा एव कर्मभवंति. उक्तं च वाक्यपदीपान्तरंग प्रति साध्यत्वमसिद्धानं प्रति क्रिया। सिद्धास्तुपस्मि
न्साध्यत्वं नेतुमेव पुनः प्रति। स्पष्टगोधावतिपश्येति साध्यसाध्यसाधनरूपतेति. समुदायेकारकान्वयो
पयोगप्रसिद्धं त्वप्रत्येकं दर्शनोपयोगि सिद्धत्वमस्तीत्यर्थः। नन्वेवं पक्षे संनमेन्नमस्तु स्वयं पाद्यान्तमुल्का
तप्यतीत्यादौ नमनभोजनादिक्रियायाः मुख्यप्राप्तित क्रियासाधनत्वेनान्वयो न स्यादिति चेन्नः या

वै.भू. दृष्टान्तमादायपविशेषणान्वयस्यौत्सर्गिकत्वेपिक्वचित्स्वेनजिगमिषतीत्यादावार्थिकप्राधान्यमा
५८ दायकारकान्वयवत्षष्ठ्योपस्थाप्योद्देश्यतावशादार्थिकंसिद्धत्वमादायलिङर्थसाधनत्वान्वयसं
58 भवात्.एतद्बोधनायैवषष्ठ्यादिप्रयोगनैयत्यंतेविनाबोधाभावदार्थिकंसिद्धत्वमादायलिङर्थस्वसं
गच्छतोमुत्वेत्यादावपित्वादिग्योगान्यथात्वेनरसंबंधस्यपूर्वोत्तरकालादेस्वानुरोधादार्थिकसिद्धत्वमादाये
वसाधनत्वबोधः। अप्रसिद्धस्यपूर्वेवृत्तित्वासंभवात्.भोजनक्रियामुक्त्वाघटंपश्यतीबोधात्तार्थमर्यादयानद्वै
धसंभवात्.क्त्वाद्येक्रियांतराकांक्षान्वयितावच्छेद्योत्थानमध्येनन्मलकर्मवेसुत्तेपायंतस्मादुक्त्वा
घत्वमेककरणादिकारकत्वेनान्वयितावच्छेदकंकारकान्वयितावच्छेदकक्रियांतराकांक्षानुत्थापक
तावच्छेदकंच.नन्वपीतिपिबतीत्यादौनवाक्यपदीयभर्तृहरिकारिकोलदाहृतान्वयवाईगीकार्यो तथाचक्रि
यांतराकांक्षानुत्थापकतावच्छेदकरूपवत्त्वंवाकारकान्वयितावच्छेदकरूपवत्त्वंवाच्यमत्वंक्रियांतरा रामः
कांक्षोत्थापकतावच्छेदकरूपवत्त्वंवाकारकानन्वयितावच्छेदकरूपवत्त्वंवामत्वरूपत्वं।एवंचासम ५८
मनत्वे २

त्वमृतामाध्यावस्थात्वादयोव्यवहाराःप्रसिद्धार्थाएव·परंतुधावतीत्यादौसिद्धत्वंपरस्परत्वाद्यालोचनेनैयायुक्त
रीत्यैवेतिसुधीभिरूह्यं।२५। नन्वस्त्वाख्यातार्थेएवकारकाणामन्वयोनतुभावनायामेवेतिनियमस्तथापिनतत्रतुरोधे
नभावनायावाच्यत्वंघञादौसिध्यतीत्याशंक्यानिरस्यतिनुमाहमाह्। संबोधनांतेनहत्वोर्थः कारकंप्रथमोव्रतिः। धातु
संबंधाधिकारनिष्पन्नसमस्तनञः। संबोधनांतस्यक्रियान्वयः। तथाचसमर्थसमस्त्रेवार्त्तिकं· एकतिङ्वाक्यमि
तिसूत्रभाष्यं· ब्रूहिब्रूहिदेवदत्तेति· अत्रैवाकाङ्क्षीसमंत्रितनिघातः सिध्यतीतिकैयटः· समानवाक्येनिघा
तयुष्मदस्मदादेशाद्वक्तव्याः· समानवाक्येरवतद्विधानात्· उक्तंचवाक्यपदीये· संबोधनपदंयच्चक्रियायास्त
द्विशेषणं। व्रजानिदेवदत्तेतिनिघातोत्रतथासतीति। केचित्तुन्यायसिद्धोयमर्थः तथाहि। संबोधनविभ
क्तेरनुवाद्यविषयत्वादनुवाद्यस्यविधेयसाकांक्षत्वाद्विधेयस्यचक्रियारूपत्वात्क्रियान्वयोर्थायातः। हेदेव
दत्तत्वंसुंदरइत्यादौगुणोविधेयइतिचेन्नतथापिक्रियाकांक्षातांनपैतद्ध्याहारावश्यकत्वेनतदन्वयसंभवा
दित्याहुः। इदंचवार्त्तिकरीत्या· भाष्यकारानुयायिनस्तुपचतिभवतीत्यस्यशब्दंनेहतथापिकाः। परस्परमगो

स्नुषा
नः ८

वै॰ भू॰ धावतीत्यादावेकतिङ्भावात्कथमेकवाक्यता॰ कथं वा तिङ्-तिङ इति सूत्रेऽत्र तिङ्न्तात्परस्य पर्युदासः तिङ्न्तात्पर
५९ स्य पर्युदासः तिङन्तात्परस्य तिङः तस्य वाक्यान्तरस्थविघ्नतया निघाताप्रवृत्तेः उक्तं हि वाक्यपदीये॰ बहुष्वपि तिङ्न्तेषु सा
काङ्क्षैकवाक्यता॰ तिङः तेभ्यो निघातपर्युदासस्तथार्थवान्निति ॥ तस्मादेकतिङ् विशेष्यकं वाक्यमिति वार्त्तिक
59 मतमनुपपन्नं ॥ तेनैकविशेष्यकं वाक्यमित्येवास्तु ॥ तथा च पचति न निघातस्तत्र तिङ् विनाप्युपपत्तेर्नेतरथाह
रोपयुक्तः ॥ अत एव पश्यति मिथिलमिदं हि महान्तं नामेति शब्दस्तुं बन्धं॰ पचति भवती तिरुद्ध तिङः तस्यो निषेधोऽन
न्तस्याङ्गं कामईति तद्भयप्रसमुदायरूपमिति तत्तद्विध्यं संगच्छत इति हि वदन्ति ॥ अक्त्वोर्यः ॥ क्रियास्यावृत्तिगणा
निकान्त्वमनुचरन्त्यनेन क्रियायोग एव तत्साधुत्वावगमात् ॥ यथा मन्वस्य चति हिः पचती त्यादि ॥ अत एव हो य
त्र दाविवाद्विवैद्विपट इत्यादिके न भवति कारके इति नैयत्यस्ते षां प्रकाशमन्वात्॰ तत्त्वचकरोतीति कारकमिति यो धि ३
गाश्रयणात् क्रियान्वयि नोनां कारकत्वमत एव ब्राह्मणस्य पुत्रं पश्यतीत्यस्य ब्राह्मणस्य न कारकत्व गाम॰
मिति समष्टमाकरोयम् द्वाकारकाशङ्कः ॥ क्रियावचनः करोति कर्तृकर्मादिव्यपदेशानिति भूमनेत्ताः ॥ तथा चोपि मेषा ५९
ग्रं १

पाशानादिसंज्ञाविधिषु क्रियार्थककारकशब्दानुवृत्त्या क्रियान्वयिनामेव संज्ञेति भाष्यादौ स्पष्टं प्रथमोक्ति
ःतेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिरित्यनेन विहितः। न च यत्तुल्यं सा क्रिया चेदित्युक्तत्वात्. यथा देववद्दत्तवत्पठतीत्या
दि. एवं चैवेवन्तुंदरइत्यधिकौ च भवतीत्याद्यध्याहार्य. अन्यथा सत्ते क्रिया चेदित्यनर्थकमेव स्यात्. धातुसं
बंधाधिकारे. धातुसंबंधे प्रत्यया इत्यधिकृत्य तेषां विहितत्वाच्च। यथा भोक्तुं पचतीति. या तुन्तलमित्यादौ
पञ्चा चैत्रेण मित्याद्यध्याहार्यमेवेत्युक्तप्रायं अस्मस्तनत्व. अयं भावः। न त्वं पचसि न पुत्रो वा पचयः चैत्रेण पच
तिघटो न ज्ञायते इत्यादौ क्रियाया एव निषेधो न स्यौ वो ध्यते. अत एव विद्यमाने पि घटे तथा प्रयोगः। तथा
च घटो नास्तीत्यादावप्यस्तित्वाभाव एव बोध्यते तथा च प्रकारता संबंधेन नञर्थविशेष्यकबोधे भाव
नोपस्थितिर्हेतुरिति कार्यकारणाभावः। तथा च भूतलेन घट इत्यत्राप्यस्तीत्यध्याहृतक्रियायामेवा ३
र न्वयः। ननु भूतलाधेयत्वाभाववान् घट इति बोधः। कारकाणां क्रियातिरिक्ते न्वयाभावात्. अत एव
अहं नास्मि घटे नास्तीत्यादौ पुरुषव्यवस्था घटानसंती घटो न स्त इत्यादौ वचननियमश्चोपपद्यते तुष्म

वै॰५० द्वेरितिङ्ःसामानाधिकरण्यात्॰घटाभावोऽस्तीत्यन्वयेबमननस्यात्॰अतएवमुडनपुंसकस्योत्पन्ननपुंस
६० कस्यनेत्यर्थेनहिनपुंसकेनसामर्थ्यंकेनतर्हिभवतिनाहंदंचपरैरप्यंगीकार्यंतथंचसत्यपर्युदासयोर्भेदा
र्थमितिमाव्यंसंगच्छतइतिसमासेन्वयासंसर्गाइतिवदुद्भवतिक्रियायोगंविनापिसाधुत्वमतोऽसमस्त
60 तिसमासायोग्यइत्यर्थः।प्रसज्यप्रतिषेधइतिपावत्॰एतेनयजतिषुयेयजामहंकरोतिनाऽनुयाजेष्विति २४
सत्त्वप्रसज्यप्रतिषेधःपर्युदासोवेतिसंशयेऽनुयाजेशब्दस्यसंबंधेसमासापत्तिःर्वाविवचनानर्थक्यम
स५ न्यमानोवार्तिककारेणनञःसमासादेर्नित्यानाविपहेणामहाभित्रार्थतोचमेने॰सतिहिवाक्यस
मासयोरैकार्थ्यसमासनियममाहात्म्यंनिवर्ततेमितितदर्थंविभाषेतिसूत्रंचेकार्यंस्यादेवं:तस्माद
नुयाजपदान्वयेसामर्थ्याविघातात्समासापत्तिरितिनपर्युदासइतिशास्त्रेवक्षमः।प्रतिषेधस्यप्रा
प्तिपूर्वकतानियमात्प्राप्तेश्चयजतिषुयेयजामहंइतिशास्त्रात्तस्यतोसंभवाद्वाक्यादीयविहितप्रतिषि ए॥५०
द्धात्वाद्विकल्पापत्त्यापर्युदासएवः।तत्रसामर्थ्यासत्त्वेपिविभाषाध्ययनाच्चसमासः।नञासूत्रस्यकेवा ६०

कसमासयोरैकार्थ्यात्समासनियमप्रयुक्तवाक्यनिवृत्तिनिवारणायापि समासेराजपदं विशेषणात्व
यामहिरण्या वा नेन समहिषाः इत्यस्ति विशेषः तथाप्यर्थवैलक्षण्यमेवः अन्यथा विभाषावचनात्वाण्ण्विहितेनोक्तं
भादिसमासेनापि वाक्यानिवृत्तिप्रसंगः उपपदसमासे न चोक्तं भकारादिनां नवेव मिष्टं. तस्मादनर्थकं गौरादावर्थस्वव
इति बाधलक्षणो सिद्धं जितत्वान्नाम समस्तनञः क्रियान्वयनियमः। यद्यप्यत्र वा वचनानर्थकं स्वभावसिद्ध ६५
त्वादिति वदन्वार्तिककारेण समासनित्यतां मेने. एकार्थीभावसामर्थ्ये समासो व्यपेक्षायां चनेति भाष्यपर्या
लोचनया तदर्थलाभात्. एतन्नियमार्थमेव समर्थसूत्रारंभः अन्यथा व्यर्थता या भाष्य एव स्पष्टत्वात्. तस्मात्त
कारं तरेणाविकल्पसिद्धेर्व्यर्थः सूत्रारंभ इत्य. भिप्रायः एवमुपक्रं भारावबोधकत्वादेव वाक्यस्यासाधुत्वं. त
स्माद्धेतोः ब्रूमः। अगमकत्वादिति तद्भोपशरद्: स्यादिति भाष्यतत्त्वे यदा भ्यां तथालाभात्तद्धाप्युत्यादपि ष्य
ते चैतदुपरिष्टादितीदमसंगतं. तथाप्यसमस्तनञः क्रियायामनन्वयः सिद्ध एवेति निरस्तं. तस्मात्तद्धायो रूप
नास्तीत्यादिप्रसज्यप्रतिषेधस्थले रूपप्रतियोगिकाभावादिवर्णनेनपुनः. अपर्युदासस्थले क्रियान्वयनिय

रूपपदवृत्तेः अस्तित्वं नाप्र
तियोगिकोऽभावः।

वै.भू० मस्योक्तभाष्यात्तावश्यकत्वादिति भावोऽङ्गस्य इति दिक्॥१६॥ तथाय स्वभावेन षष्ठी चेन्तु दितं द्वयं साधुत्वमष्टक
६१ स्याम्सक्रियये वाक्यार्थ मां। यस्य चैतेकदेशे न पूर्वस्वभावेन भावलन्तागमिति मन्त्रे लक्ष्यते: तत्र भावेनेत्युक्तत्वाड्डा
वस्य च क्रियात्मकत्वात्क्रियायोगं विना न साधुत्वमित्यर्थः। यथा गोषु दुह्यमानासु गत इति। षद्गनोवाषाङ्गजी दि सप्तमी ७
शी चेत्तत्राषिषष्ठी चानादरे इति मन्त्रे लक्ष्यते: तत्रापि च कारात्पूर्वसूत्रस्थं भावेनेत्यायातीत्यर्थः। यथा रुदति
षष्ठी ५ रुदतो वा प्राव्राजीदिति। साधुत्वमिति। एतत्सूत्रद्वयस्थं साधुत्वमनुमानेनेत्थं वक्ष्यामः। क्रियायै वैकारोपोगत्वके त्ये ५
दार्थः। तथा चैतद्द्वयकसक्रियायोग एव साधुत्वं नान्यथेत्यर्थः नन्तु रोधेनपाकद्रष्टव्यमाक्रियाशब्दसधात्वर्थ
मात्रे शक्ति हेतुः फलयोगे भवतु साधुत्वलाभः। ननु भावनान्वयनियमो लभ्यत इति न तद्नु रोधेन पाकद्रष्टत्रमा
वनावाच्यत्वं सिध्यतीति चेन्न। भवादिसूत्रादौ क्रियाशब्दस्य भावनायामेव शक्तिहेतुः मांके तिकीतस्यां शक्तिः फलेतु
क्रियत इति यौगिकः प्रयोगः। तथा च नाभिकाधिकरणान्यायेन भावनान्वय एव साधुत्वाख्यानं लभ्यते: स्थंत रा.म.
रोहिपघोन्यां तदुत्तरयोगापरतीतिवचनाद्इथंनयोने: परतो हृहयोनेः पठितत्वात्तस्यां गेयमुतो नैयेथेनत्वावोत्र ६१
६१

इत्यस्यापठितत्वात्तस्यामिति संशये विशेषाभावादनियमः प्राप्ते यथोत्तरार्थे संज्ञारूपगात्रसिद्धिः संज्ञा
शब्दस्यानपेक्षत्वादतिर्बलत्वान्निति नैवं योग्यमित्युक्तत्वाद्गोनिरूपितं किंच. फलांशेपि भावनायां विशेषणांका
रकांशापेक्षित्वात्तथा भूतान्येव निगुणानां च परार्थत्वात्संबंधः समत्वात्स्यादिति न्यायेन भावनामेव विशेष्य
तयां गीकुर्वते. ननु गुणभूतं फलांशमिति न तत्रान्वयः। अपि च. कारकाणां नित्यपरतंत्राणां विशेष्याकांक्षायां
धात्वर्थफलांशस्य तथान्वययोग्यतायामपि तस्यापि परतंत्रस्य विशेष्याकांक्षापूरणासमर्थायां भावनायामे
व विशेषातिदेशाध्यायाधिकरणन्यायेनान्वयः। नहि भिक्षुको भिक्षुकांतरं याचितुमर्हति सत्यन्य
स्मिन्नभिक्षुके इति न्यायेनाकांक्षाशमकत्वं क्लृप्तमेव बीजं. ननु त्वन्मतेपि एवं च विशेष्यतासंबंधेन कार
कप्रकारकशाब्दबोधं प्रति धातुजन्यभावनोपस्थितिः कारणाभावस्य क्लृप्तत्वात् यत्रापि पक्वापाकादन्या
दौ भावना गुणभूता न तत्रापि क्लृप्तकार्यकारणभावानुरोधात्तस्यामेवान्वयः। फलांशे उपस्थितिरेवास्म
कारणांकारेर्नौदनस्य पक्वापात्यादौ क्लृप्तत्वादिति चेत्. कारकीभूतधात्वर्थस्य भावनायामनन्वयमन

कस्मात् इति न फलांशे तदन्व ५२

वै० भू०
६२

62

यत्नेः न हि स्वयमेव स्वकर्मकं । विधिवाक्ये धात्वर्थफलांशस्य करणतयान्वयेन तत्र कारककारकान्वयेवाज
येयाधिकरणाभंगापत्याकरणांनरोपसंग्रहेणाप्रयोगविधेरबोधकतापत्तेश्च । क्रियात्वायित्वंविनाकार
कत्वस्यैव दुर्वचत्वाच्च फलानाम्पि त्वस्य तत्रैवाव्याप्तेरयोगादिन्यादिकारकार्थनिरासेत्ववस्मृते । तस्मा
त्पाकइत्यादावोदनस्येत्यादिकारकान्वयाय भावनाया वाच्यत्वमावश्यकमिति सिद्धं केचित्तु मूल
लेब्धुः देवदत्तो घटं । देवदत्तेनोदन [illegible] क्रियावाचकतत्तत्पदं विनाशाब्दबोधस्याकांक्षानिवृत्तेस्त्वा
दर्शनात्क्रियायोगं विना साधुत्वं । न च क्रियारूपार्थाध्याहारेणापि शाब्दबोधाकांक्षानिवृत्त्याः सं
भवात्तन्निर्वाहः वाचकपदस्य प्रयोगावश्यकत्वं । पदजन्यपदार्थोपस्थितेरेव शाब्दबोधोपयोगित्वात् । पदानां
संभूयान्वयबोधकत्वमुत्पन्नेबोधकत्वस्यैव स्यात् । एतन्मते पाक संदृष्ट इत्यादावव्याकांक्षामन्वा क्रियायोगं
विनात्वसाधुतापत्तिः इष्टापत्तिर्भाष्यविरुद्धा नितद्विदामस्पष्टः । फलांशाच्च पलामेनोपपत्तौ भावनावनान्व राम०
१ तु यालाभस्तु इति तु सितु चिंत्यं २७ यद्वा मलम्लेनचन्द्रस्य च भजलाधेयत्वाभाववर्णयटइतिबोध्य धात्वर्थक्रियाध्या ६२

स्यायवयात्रामादि ६

हागोपद्धा एवपर्वतोवह्निमानन्· भवितुमर्हति· धूमात् महानसवदिति वेदान्तिक्ता नयवयोगेप्रतिज्ञापंक्तिपाय
दयवयोगावृत्येतिन्वा चित्रके हषितं· नदनद्य द्वयवयनि॥ यदिपक्षे पिवसर्यः कारकं तनत्रौ दिषु। अन्वेतिमस्मानां तहिंच ग्रा २
तुर्थ्या सर्हिकल्पना· आदिना सप्तम्यादेर्ग्रहणाव न्वेणागृह्यते· अत एव स नलेघटइत्य नमन्त्गावेयोघट इति नेपाधि
काव्याकुर्वैता चतुर्थ्या सहिकल्पनानुपपत्ताभित्य न्वयः पुष्पेभ्यः इति चतुर्थ्या आनायां सहपत्नीत्यस्यान्वयापत्ते· नपरी
तस्मर्थ्यमाचेवेतिन्यस्यतामित्यर्थः॥ विधायकतिपयमन्तुमध्यानएवेति भावः॥ १८ एवं कतिपयविहितानामित्यादीनां कि
यपैवान्वयप इत्याह। अविधेयहागनादिकं नमिः॥ क्रियामंवेध्यतेनन्वहा तपसूरीरिवुसिथ्यता। नविविध्यमहो यदृहागोवसा दु५
ग्रा४ :सामयाऽऽतदमाहावविधेयहापि किं पार्मेमेस्विकमेमिर्धघामंवध्यतेनयान्वेनरवौ हिद्भुपीत्यर्थः नन्तुवन्नेरेकावीना
वस्मासारीकपत्वाद्भुतइत्यादौ पदार्थैकदेशत्वेनो कथं ग्रामाद्यन्वय इति चेन्न· स्वरूपस्यगुरुकुलमित्यादावन्व
यायसमासेवस्मासारीत्योपपत्तेः॥ केचित्तु कर्तृकर्मणोः कृताबहुलं हि तायाश्चिनानीतेत्यादिज्ञापकान्नदोषइत्याहु
:॥ तन्न एकदेशान्वयस्यालेचराहृतोधोपयुक्ताकांक्षाविरहोवीजं॥ शंकायाः वचनवलाद्युतद्धारामावात्· कृतप

कटा।
वै॰ म॰ वीकटमित्यत्रैकर्थ्यमित्यात्र्यपिकायोन्यन्निमित्तत्त्वकुं॰त्व्यापास्वामितिवोधः। तस्मात्ताकइत्यादौ धात्वंशार्थमाद्य
६६ यकर्मकरणाणि विभक्तिवत्त्क्तप्रवीकटमित्यासावपिकर्त्रार्थयैकाःप्रत्ययाइतितिमिते १८। अथयपदिधाचारि
प्रकृत्सुपस्थाप्य। क्रिपामात्रापन्नत्यस्तुमुनादिस्यार्यैकःपाकःहोत्रपञ्चत्वारोवेत्यादौहिद्ध्यांत्ररयोगादित्युभि
त्रिवत्तुभ्यंरतिमुत्र्पंचेत्यत्रैकत्वमुवमुचप्रान्त॰तुमुनादितुल्यत्वादित्याशंकममाधिद्ध्यांहक्तिन्वोर्याःक्तो
तुमुंत्वत्मुगितिवेत्मतिहिक्तचित॰द्यतिप्रमुगोनोड्डाव्योभिवानस्यसमाश्रयात॰। क्तोदयोयथाधात्वर्थाद्वि
योनिभित्त्रोक्तात्सजायेतेमोत्तुंपाकः।मुन्नेपाकःमुन्क्तोगतेत्यादौ॰तथाक्तत्वोर्थोत्र्यपीतिचेद्दिष्टापत्तिःद्विर्वच
नमित्यादौरत्वामत॰स्मृत्याकइत्यादिकंचानाभिधानादेकनभवतीत्यादि। अनीत्यादित्र्यभिधानात्त्नेत्वपेण
३३ ःतथाचयत्रपेनाहशमर्थमभिधात्तुक्तोन्वोर्थेस्मत्थौमत्रमुरेवण्ययाद्विर्वचनंद्विरत्ताविधिरित्यादोनेवंप
प्रक्तोतेअन्नोनेन्यर्थः।किन्त्वितुक्तियदियाम्याहन्निोमानेहान्नमुवइत्यत्रक्रियायहणांधर्थत्तस्याएवाम्याहन्तिमं राम॰
भवात॰तथाचव्यर्थमत्तेद्विवज्ञाययत्रत्मिद्वबिन्माहुदिहमत्तत्रमाध्यस्वमाद्वेवक्तियोयादीयतइतिनदोषः।न ६

र्हि द्विर्वचनमित्यपि न स्यात्तत्त्वं. द्विर्वचने चीति ज्ञापकात्तत्सिद्धेरित्याहुः। तस्माड्डाच्यनुबन्धाभावेनेति निर्देश
ति २ बाभिर्दृढिकः।२०। वल्कतेर्धातोर्भावेनानभिधायकत्वेऽप्याख्यातस्य कर्तुरनभिधायकत्वे चासाधुत्वं स्यादित्याह
नैवेति नीतिसंप्रदायः। वल्कनं स्कवज्ञमारारीत्या धातोरेवाख्यातस्यापि भावनोऽधकत्वज्ञानाच्छाब्दबोधद यो ३
३ घे र्शनादाख्यातस्यापि भावनापांशशक्तिरित्याशंकायामाह। भेद्यभेदकस्य संबंधोपाधिभेदनियंत्रितं साधुत्व
तदभावेऽपि बोधेनेह निवार्यते। भेद्य. विशेष्यं भेदकं विशेषणं. तयोर्यः संबंधस्तस्योपाधेर्भेदस्तन्नियंत्रितं
साधुत्वं तदभावेऽसिद्धत्यर्थः। आशयभावः। यस्मिन्विशेष्ये यादृशविशेषणान्वितेनेयादृगानुपूर्व्या समुच्चवार्ति
एकेन कभाष्यकारादिभिस्तेन तेन साधुत्वमुक्तं. सशब्दस्तत्र साधुरन्यत्रासाधुरेव. अत एव तिङ्भिर्मध्यो स्वशेषो न्य ०
४ साधुर्न किंतु दधिदिड्. एवं तालव्यमध्यो पशब्दो मेघे साधुर्न दधिदिड्। एवमाख्यातस्य कर्तुरनभिधायकत्वे
तोऽस्य भावनानभिधायकत्वेऽप्यसाधुत्वमेव स्यात् व्याकरणेन तथैव साधुत्वनादिति. एवं चास्कतिङ्सा
६१ तशक्तिः सर्वसर्वार्थाऽस्य स्वेच्छा कारात्. यद्यतत्र तार्थे साधुत्वं स्यादिति। न चेनदर्थ स्यत्ने मिनिषन्न तिं

वै.भू.० ६४

मिराचार्यैः साभिनिवेशमुपपादितत्वात्कथं तद्व्यसाममसाधुतां दूषयेदिति चेत्। तेषामत्रतात्पर्याभावात्
व्याकरणस्य च कोशादिवच्छक्तिपरिच्छेदकत्वात्। यथा च पठंति। शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानकोशाप्तवाक्या
द्व्यवहारतश्च। वाक्यस्य शेषाद्विवृतेर्वदंति सान्निध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धाः इति तस्मादेतदर्थं व्याकरणावलोय
इति दर्शनान्नतरां पंथाः। व्याकरणस्य तत्तदर्थपुरस्कारेण तेषां तेषां पदानां साधुत्वबोधनार्थमेव प्रवृत्ते
:। तदुक्तं वाक्यपदीये। साधुत्वज्ञानविषया सैषा व्याकरणस्मृतिः। तथा च स्लोकमध्यस्य व्याकरण
पदमर्थसिद्धार्थकथनं। ननु कोशादिवच्छक्तिग्राहार्थमेव प्रवृत्तिरेतस्येत्यादिकः स्पष्टातिकः पंथाः।
नन्वेवं विधः। यद्यपि साधुत्वहीनो बोधो न स्यात्। शाब्दबोधे साधुत्वज्ञानस्य कारणत्वात्तद्भावनिश्च
यस्य प्रतिबंधकत्वाच्च तिष्ठतावमन्तत्र साधुत्वेपि कारणीभूतसाधुत्वज्ञानसंभवादित्यभिप्रेत्याह। बोध
इति। बोधोस्तु नाम। असाधुत्वं तु स्यादेवेत्यर्थः। अत एव सिद्धे शब्दार्थसंबंधे इत्यत्र भाष्यकृतो वदंति। रा.म.०
समानार्थावगतौ साधुभिश्चासाधुभिं तु माने ते तस्य वज्रामः इंद्रं पुनरिहावधेयं। अक्रीन्याकर्तुगरवाता ६४
मिथ्याज्ञानस्यागम्य निवन्नियमः क्रियते।

ति १

प २ र्थत्वे व्याकरणसिद्धांतसंगतावपि दर्शपूर्णमासप्रकरणपठितमान्नंतं चेदर्हिं निषेधवाक्यस्य तादर्थ्यं तन्नसि
द्धेत. तथा च क्रत्वर्थमाघारोक्तत्वे गुणापनिवारणार्थत्वापत्तिरनुष्ठानादिसकलयाज्ञिकमीमांसकादि
शिष्टाचारविरोधः। तथा हि नानृतमित्यस्य प्रकरणात्क्रत्वर्थत्वे आख्यातेन कर्तुरुक्तत्वात्पुरुषा
प्रमाणा र्थत्वे. तत्र श्रुतिलिंगवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानांसमवाये पारदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षादिति न्या
निघट् याच्छ्रुतेर्बलवत्त्वात्तदनुरोधेन पुरुषार्थत्वमेव स्यात्. किंच सर्वत्रैव योग्यपदार्थप्रवृत्तः सन्निवार्यत इति मतं दर्थेन
४ वप्रतिषेधो भवति. आख्यातस्य कर्त्रर्थत्वे तत्परश्रुत्या तस्मान्नवदेन्निषेधः पुरुषार्थ एव स्यादिति ना
ख्यातार्थः कर्ता। न च कर्तुरवाच्यत्वे लः कर्मणि इति सूत्राप्रामाण्यं. यथा वृद्धिगुणशब्दौ लोकवेदयोरादैज
देङां वाचकत्वे स्यापि संभवात्. यत्तेनु न्यायास्तु गति सत्र लोकवेदयोरपि न तत्कृतार्थपरिग्रहः। न चैतावता
स्मृतेरप्रामाण्यं. अर्थवादवत्तात्पर्यविषये प्रामाण्यात्. एवं कृत्यप्रत्ययस्य लेङ्ग्रहणमानोऽह्यान्मसिद्धत्व
त्वात् उत्तरैवाक्यानुरूपार्थत्वमिच्चयेक तद्वाच्यत्वमावश्यकमिति नोक्ताशक्तिवैदिग्रूपी नि मीमांसकानामुपने

प्रतिबंधकः १

वै.भ. रमवशिष्यते॥ अत्रेदं वक्तव्यं कर्त्तव्यत्वावाच्यत्वाभ्यामुक्तसिद्धांतसंगमकत्वमाद्यन्तर्भिहितमित्यन्योन्याश्रयादसंगतमेत भावना वाच्यत्व सिद्धिः २
६५ त्। किं च। कर्तृगत्योस्तादर्थ्यत्वे विभक्तिप्रकरणाभ्यामसक्तक्रतुपुरुषपुरुषधर्मो यः प्रतिषेधः न च प्रकरणाच्छ्रुतिः कल्प्याः त
65 था च विनियोगः कार्यत्वव्यवस्थापनमत एव वक्तव्यापुरुषार्थत्वविनियोगेन क्रतावप्यन्वयः आकाङ्क्षाविरहादिति वाच्यं एवं हि
नेक्ष्यमाणवाक्यस्य वाक्यप्रकरणाभ्यां पुरुषसंस्कारमुखेन क्रत्वर्थत्वसिद्धान्ततः प्राप्तितः स्नातकपदपुरुषसंस्कारमुखे
नावृतवदनस्य क्रत्वर्थत्वे पुरुषांशे च वादः स्वीकार्यः ततः स्वाधिकारोपादानत्वेऽजामप्यावृतवदनादिसमाख्योपप्राप्तानां निषेधः स्या
दिति। तन्नेक्ष्यमाणवाक्येऽपि समानं॥ तत्र ह्यापन्नोपहतेऽपि तात्कालिकाः एवं वक्तव्ययुक्तपुरुषधर्मत्वे वाक्यत एव यदर्थो
पहतिमिदर्थः प्रतिषेधः तत्राभिसंगच्छेत। वस्तुतः स्नातपायमासमभूत्यादिपुरुषार्थप्रतिपत्तितः। प्रतिषेधः क्रतोरंगमिवः प्रक
रणाश्रयादित्यवोक्तानियमेऽप्यविचारो महदपादरेवोक्त इति ध्येयं॥ वस्तुतः क्रतुर्वाऽप्यत्वे विधिक्रियायाः एव प्राधान्यात् कर्तृगु
णाभ्यन्तलाद्वान्नावृतवदनत्वनिषेधभावनायाः पुरुषार्थत्वं। एवं च भावनायाः कैमर्थ्याकाङ्क्षायां प्रकरणाद्भवतादिवक्रतु ग.न०
ष्ठक्रत्वर्थत्वमिति। कुत्स्नस्य पश्चात्ते पुनः कर्तुर्विशेष्यत्वात्तत्संस्कारमुखेन वक्रत्वर्थता॥ निसन्देहदर्पेण काललनीयमिति ६५
२१

इदं तु निरिहावृत्तिविष्यते लोऽनृतं वदेदित्यनारभ्याधीतवचनस्य दर्शपूर्णमासप्रकरणपठितस्य नानृतं वदेदित्यस्यापि व
विनिगमनाविरहाच्छ्रुत्यन्तरमपीनृतं च स्तुमध्यमपि निषेध्यमित्यत्र निर्णीते तत्पाव्सा धुत्वनिर्णायकस्यत्र वार्त्तिक
भाष्यकारोक्तिरूपं कर्तव्ये वसाधुत्वकल्पनानन्तद्बुद्धेप्रतेन याज्ञिककर्मणि भावनारूपवैयाकरणप्रसिद्धजानामीमांसकारव्य
: वतु पीमिवष्ट्या घर्यकर्पनप्रस्त्वर्यत ॥ तथा तु सांगानुष्ठानेपितेषामेव प्राप्यधिज्ञानं तुष्ठानापत्तिः। नचैवं निष्कृ
जत्वात्स्तरस्तु शास्त्रमनमनारम्भणीय। तस्माद्व्युत्पन्नानि युक्तं धर्मः षडंगो वेदोध्येयो ज्ञेयश्चेति श्रुतेः पाणि का १५
नीयेमहाशास्त्रेऽपशब्दसाधुत्वलक्षणं। सर्वेपि प्रकारकं ग्राह्यं तत्र स्यादसन्नियित्वनेति प्रणिपरोप्रयुक्तादेशाने
कशोरदर्शनात्। नचैकार्थत्वेनार्थपर्यकत्वमपि कल्पितं सर्वत्र कल्पितत्वं शक्तित्रयस्पाविभागमात्रायेव पर्यवसि
तानामर्थविशेषेसाधुत्वबोधकत्वस्वीकारात्। तस्मादृत्तदृष्टनिरासार्थं कर्तृकर्मणोर्वाच्यत्वमावश्यकमिति सि
द्धं ॥२१॥ इति वैयाकरणभूषणे धात्वाख्यातसामान्यार्थयोर्निरूपणं समाप्तम् ॥ एवं प्रत्येकं दशलकाराणामर्थं
निरूपयति। वर्तमाने परोक्षे श्वो भाविन्यर्थे भविष्यति। विध्यादौ प्रार्थनादौ च क्रमाज्ज्ञेया लडादयः। तत्र वर्तमान

वै. भू.
६६
कौ २

वधित्रयणागघः। अवयवानां त्वया परिसमाप्तिनिमित्तमास्यायलट्प्रयोगः। प्रथायं कालः किं द्योत्यो वाच्यो वा नाद्यः। तस्य धात्वर्थत्वाभा २

र्थे लट् वर्तमाने इति सूत्रात् वर्तमानत्वं च प्रारब्धापरिसमाप्तक्रियोपलक्षितत्वं भूतभविष्यद्भिन्नकालत्वं वा लोक
प्रसिद्धमेवातस्य पचतीत्यादौ वा द्योतकत्वं वक्तव्यं नावाचकत्वं न वेत्तद्द्योतः शङ्काभावे सम्भवति। न च समशक्तस
वाचकानां धातूनां तच्छक्तत्वे गौरवात् एकस्य लट एव वाचकत्वावित्याख्यं किं च वर्तमाने लडिति विशिष्य विधा
नेपि लटस्तत्र शक्तत्वे कर्त्रादिवाच्यानन्यत्वात्तस्याद्वयोत्स एव वास्य विशेषणत्वात् अत एव धातोर्वर्तमानत्वलक्षणा कालत्नः ४
तात्पर्यं लटस्तत्पद्ग्राहकत्वं तत्तस्य ग्राहकत्वमेव च द्योतकत्वमित्यपि निरस्तः। न द्वितीयः लटः सामान्यतो ल
कारार्थे निराकांक्षत्वे त्रैतस्य प्रवृत्तेः। तथापि प्रवृत्तौ च विशेषणसामान्यस्य तत्र कोऽयं न्यायो द्योत
कत्वेऽवाच्यत्वानापत्तेरिति चेन्मैवं प्रकृतेऽयम्याप्याकरोऽभिहितत्वाद्युक्तिसिद्धत्वाच्च। तथाहि वर्तमानकाले ५०
लट् द्योत्यः वर्तमानकालस्य धात्वर्थत्वात्तत्र लटं विना चाप्रतीतेः शङ्काद्योधापकत्वमेव वाच्यं न च तस्य धा
तुवाच्यत्वे उक्तदोषः स्यादिति वाच्यं आपारंभ्रान्तानातिरिक्तकालस्यानभ्युपगमात् न्यायवंशानुगाच्यत्वस्योपपा राम०
दितत्वात्। तथाहि कालोऽन आपारम्भान्तानातिरिक्तः प्रमाणाभावात्। अतिरिक्तकल्पने वतच्छक्तत्वस्यापि कल्पना ६६

पिन्नैरोरवापत्तेश्च·किंच: अतिरिक्तकालत्वस्यैववाच्यत्वे आत्मास्तीत्यादौ। तत्तत्कालिकसत्त्वादीनांक्रियायानि
रावाधानामादायैवोपपत्तेः कथंपर्वतास्तिइति·आत्मास्तीत्यादौ लडादिप्रयोगइत्यर्थकं शंकाभाष्यमसंग
तंस्यात्·स्याच्चेत् तत्तत्कालिकराज्ञांक्रियामादायोपपत्तिरिति सिद्धान्तभाष्यमपितथा·तावत्यर्थे तद्बोधावना
नुपपत्तेः। अस्मत्पक्षे चात्मधारणानुकूलव्यापारस्य प्रारब्धत्वाभावात्प्रारब्धापरिसमाप्तत्वरूपवर्तमानत्व
स्यासंभवाच्छंकासंगतिः। सिद्धान्तस्यापि तत्तत्कालिकराज्ञांक्रियामादायात्मधारणानुकूलव्यापार
स्यापि विशिष्टोत्पत्तिमादायसमुपपत्तिरेव·एवमेव सिद्धान्तभाष्यैकदेशोपि व्याख्येयः: इह भूतभविष्यद्व
र्तमानानां राज्ञांया: क्रियास्तास्तिष्ठतेरधिकरणं इति घटीकमादायतत्तद्राज्ञांस्थितिर्भूतादिभेदेनेति
त्रापर्वतादिस्थित्यादेर्भेदिकेति क्रियारूपत्वं कालः·नयप्रयोगस्योपपद्यत इत्यर्थः इति। तस्माद्विशिष्ट
भेदस्माद्दैवभाष्यं·उक्तं हि वाक्यपदीये। परतो भिद्यते सर्वमात्मा तु न विकल्प्यते: पर्वतादिस्थितिस्त
स्मात्पररूपेणाभिद्यते इति। विशिष्टभेदादेरेतेन ध्याख्यायां हेलाराजीयेपि स्पष्टं·अतएवैकोहवैनाना

राज्ञांस्थित्यादिभेदेनाभिद्यते?

वै·भू·० गान्नासीदित्यादौ विशिष्टमेतस्माद्धात्वर्थे वोपपत्तिरिति शब्दकौस्तुभेप्युक्तं· तस्माद्वर्तमानकालो व्यापारात्मकए व्यापार
६७ व· तद्विशिष्टवर्तमानत्वस्य चान्वयव्यतिरेकाभ्यां धात्वर्थत्वमस्तु संगतमेव· एवं तस्यैवानुवृत्तिर्भविष्यत्त्वं· निष्पत्तिस्त्वभ त्व १
67 तत्त्वं· तस्मिंश्च द्योत्ये लडादय इति तत्तत्रतचा विधेयं· तस्माद्द्योतकत्वमेवेति निरूढः पंथाः। एवं वाचकत्वेपि नानु
पपत्तिः। तथाहि वर्तमानकालो लडाद्यर्थ एव· वर्तमाने लडिति सूत्रस्वरसात्· क्रियाभेदाय कालस्तु संख्या क्रियाय
संख्यास्य भेदिके इति वाक्यपदीयेन कालस्य क्रियापरिच्छेदकत्वाभिधानाच्च· न च स्वपरिच्छेदकत्वं स्वस्यैवे
त्युपपद्यते· किंच· क्रियायालंटं विनापि प्रतीतेस्तद्विशिष्टं वर्तमानत्वमेव द्योत्यं। तथा च तदपि धात्वशक्यं वा
च्यं· तथा च बहूनां धातूनां तत्र शक्तिकल्पनामपेक्ष्यैकस्मैव लटो वर्तमानत्वे शक्तिरिस्तु च्युक्तं· लाघवा कालेन
त्। अपि च· वर्तमानत्वविशिष्टक्रियाबोधे प्रति लटः समभिव्याहारः कारणमिति न्यायाद्वाच्यं· तथा च तु २
ल्यन्यायाल्लटो वाचकत्वमेवोच्यतां। अथैवं तत्र कर्तावाच्योन स्यात्· विशेषेणासामान्यस्य बाधादिति चेन्न राम०
मैवं· अर्थद्वयस्यापि संभवेन बाध्यबाधकभावायोगात्· तदुक्तं· अस्ति च संभवो यदुभयं स्यादिति· किंचः एव ६७

कर्तावाच्यः कालस्य १

पृ ४

हिलः कर्मणीति निरवकाशमेव स्यात्‌। स्थलांतरेऽपि विधाय यथैवोधापत्तेः तथा चानर्थक्यमिति हतानां वि
परीतं बलाबलमिति न्यायाद्भवति सामान्यप्रवृत्तिः। अथातिरिक्तकालस्य वाच्यत्वे पूर्वमुदाहृतं भाष्यम
लमकं स्यादिति चेन्न। द्योतकत्वपक्षमाश्रयतः अभिधानात्‌। वस्तुतस्तु। कालस्यातिरिक्तत्वेऽपि वर्तमानत्वं तत्र
प्रारब्धापरिसमाप्तक्रियोपलक्षितत्वं। तथाप्यास्तीत्यादौ क्रियायाः प्रारब्धत्वाभावात्कथं भवतीति कथं व
र्तमानत्वमिति शंकाशयः। क्रियायाः अप्रारब्धत्वेऽपि किंचिद्विशिष्टायाः आरब्धत्वात्तदुपलक्षितत्वस्यासं
भवाद्भवति वर्तमानत्वादिकमिति सिद्धांताशय इति ध्येयं। वस्तुतः कालो नातिरिक्तः किंतु क्रियैव। त
त्वं प्रारब्धापरिसमाप्तत्वादिरूपं वर्तमानत्वादिकं लडर्थ इति परमार्थ इति परमार्थः। तस्माद्वर्तमान
त्ववाच्यमेव। इत्थं चास्मास्ति पर्वतास्तिष्ठंतीत्यादावपि वर्तमानत्वं तत्र मध्यासीत्‌। नु छो नाम्नापि हि तं
यदासीत्‌। एको ह वै नारायण आसीदित्यादौ भूतत्वमपि वर्तमानत्वं तत्र मध्यासीत्‌। न तु संगच्छते। लिडर्थ
माह। परोक्ष इति। परोक्षे लिडिति सूत्रात्‌। एको ह वै नारायण आसीत्‌ कालस्तावद्देवतनेन भविष्यति

वै.भू.० तानद्यतनभेदेन द्विविधः। द्विविधोपि भूतभविष्यद्रूपः। अनद्यतने भूते परोक्षे लिडिति भावः। अनद्यतनेभू
९८ तेः अनद्यतने भविष्यति भूतेप्यपरोक्षे च न लिट्प्रयोगः। परोक्षत्वं च प्रत्यक्षभिन्नसाक्षात्कारो मीतेताद्दृशवि
६८ षयताशालिज्ञानाविषयत्वं। ननु परोक्षत्वस्याव्यावर्तकं सर्वस्यापि क्रियायाः परोक्षत्वात्। तदुक्तं भाष्ये क्रि पा३
यानामेयमत्यन्तापरिदृष्टा एवं पराभूता नावयवानशक्या पिंडीभूता निदर्शयितुमिति चेन्न। तद्धेतुकलशक्ति
मतां व्यापाराविषयानां साधनानां परोक्षत्वे सेऽविवक्षितत्वात्। अनन्तक्रियानाविष्टसाधनमात्रपरत्वेपि लिट्
भवत्येव। यथा पपाच देवदत्तः। एवं स्वव्यापारस्यापि विवक्षितमानत्वादशायां व्यासंगादिना स्वयमप्रतिसंधाने
पेचातु पेचुः लिट पितत: कार्यगत्यानुमितौ भवत्येव लिट्। यथा बहु जगद पुरस्तात्तस्य मत्ता किलाहमिवं देति। व्याने ने ति ४
किरणावलीमुदयन इति त्वं प्रकारीत्याय थाकथंचित्परोक्षत्वोपपादनेपि अनद्यतनत्वातीतत्वं
योर्दुरुद्धरमनःप्रणिधानसाध्यशीघ्रार्थं निरीयज्ञनकशब्दरचनात्मकग्रंथविस्तारक्रियायाम रा-भू.०
सत्वेन लिटोयोगात्। इदं त्ववधेयं। क्रियापाएव परोक्षे लिडित्यर्थो लाघवात्। पतो धातोर्विप्रधिकारो द ९८
पुतमेव रु

धातु
पा. प
त्वे १

साधनान्वयित्वं लङ्ग्रहणायोग्यत्ववाच्यत्वसंबंधः साधनलङ्ग्रहणायोग्यत्ववाच्यसाधनत्वसंबंध इति गौरवं. न च सर्वा क्रियाप
रोक्षेत्याद्यावर्तकं न तत्. समुदायस्यापरोक्षत्वे पि तद्घटकस्य परोक्षत्वात्. अत एव पिंडीभूता मनिदर्शयितुं शक्ये
ति भाष्ये पि. अत एव पश्य मृगो धावतीत्यत्र धावनक्रियाया एकदेशस्य प्रत्यक्षत्वेन कर्मत्वे सर्वं सिद्धमेव. न च प्रत्येकं
न क्रियात्वमिति वाच्यं. तावतापि त्वान्वर्थत्वाक्षतेः परोक्षत्वमपि भाष्योक्ते क्रियायां संगच्छते सर्वं सिद्धमेतदिति भा
तीति दिक्. । लुडर्थमाह । श्वोभाविन्यर्थे इति. अद्यतनेन भाविनीत्यर्थः अनद्यतने लुडिति सूत्रात्. यथा
श्वो भवितेत्यादौ. लृडर्थमाह भविष्यतीति. भविष्यत्सामान्ये इत्यर्थमाह. लृट् शेषे चेति सूत्रात्. यथा घटो
भविष्यतीत्यादौ. तत्त्वं च वर्तमानप्रागभावप्रतियोगिसमयोत्पत्तिमत्त्वं. लेडर्थमाह । विध्यादाविति. । लि
ङर्थे लेडिति सूत्रात्. आदिना निमंत्रणाधीष्टादयो गृह्यंते. विधिर्नाम प्रेरणं भृत्यादेर्निकृष्टस्य प्रवर्त
नमित्यावत्. निमंत्रणं नियोगकरणं आवश्यके श्राद्धभोजनादौ दौहित्रादेः प्रवर्तनमितिया
त. आमंत्रणं कामचारानुज्ञा. । अधीष्टं सत्कारपूर्वको व्यापारः । प्रवर्तनायां लिङिति तु निष्कृष्टः वस्तुतो

वै॰ भू॰ पृथगुपादानेऽपि पंचार्थः। तदाहुः। अस्ति प्रवर्तनारूपमनुस्यूतं चतुर्ष्वपि। तत्रैव लिङ् विधातव्यः। किं भेदस्य विवक्ष-
९९ या। न्यायव्युत्पादनार्थं वा इदं पंचार्थमथापि वा। विध्यादीनामुपादानं च तु र्गामादितः कृतमिति। अत एवैतन्मि स्ति
श्रोतकौमुद्यामप्युक्तं। प्रवर्तनास्वरूपमनुक्त्वा लोके धर्म इष्टसाधनत्वं। इष्टसाधनताज्ञानस्य प्रवृत्तिसामा-
69 न्ये हेतुत्वावधारणात् तन्मेव वाच्यत्वौचित्यात्। तथा च जैमिनीयं सूत्रं। शास्त्रफलं प्रयोक्तरि तल्लक्षणत्वा-
त्वादिति। शास्त्रं सर्वविधिफलं स्वर्गादि। प्रयोक्तरि कर्तरि। प्रयोक्तृफलसाधनतालक्षणत्वाद्धि विधेः। कर्त्रपेक्षितो-
पायता हि विधिरिति कर्तॄ शास्त्रार्थवत्वादिन्यधिकरणे भामत्यां व्याख्यानं। अत एव मंडनमिश्रैरुक्तं। पुं-
सां नेष्टाभ्युपायत्वात् क्रियास्वन्यः प्रवर्तकः। प्रवृत्तिहेतुं धर्मं च प्रवदन्ति प्रवर्तनामिति। नन्विष्टसाधनत्वस्ये-
व कृतिसाध्यत्वस्यापि प्रवर्तकत्वाविशेषात्वं स्यादिति चेन्न। अत्रोक्तं प्रथमाध्यायप्रथमपादे तु व्याख्याने।
कार्यता च न काचिन्मादृशी इष्टसाधनतां विना। कानर्थं न हि क्रियाव्याप्यं निषिद्धस्य समस्त न तन्मविषयीक्रि- राम॰
या कार्यत्वस्य नीशादितिहयपि। कार्यं स्यात्तेन चाकर्तुमशक्तं कार्यमिष्यते। सामान्ये च निषिद्धस्य तत इष्टसाधनं तयो ९९

मीमा
साधं ३ १२२

ति॰ विद्युत्तं चैतन्मायस्तु धार्या: कार्यत्वविशिष्टबोधकत्वे नैव वोयं यदमानाद्धु व्यवहारात्कार्यान्वितेएव व्युत्पन्नेस्व ५५१
स्मिन्द्धार्थानाम बोधकत्वात्कथं कालान्तर्वेदांते म्युदं ब्रह्मप्रतिपादनं इत्याशंकां निराकर्तुं नामेव निर्धारयति
। कार्यताचेति॰ इष्टसाधनतामित्यत्रेष्टत्वं च विनेति शेषः। उपसंहारे तथाभिधानात्॰ कार्यमिति॰ व्याप्यं॰ तत्कार्य
निषिद्धस्य ब्रह्महननादेः क्रियाजन्यत्वेन समत्वाचेतन्कार्यमित्यर्थः नेदं मयाकृतं न वा क्रियते किंतु कार्यमि
ति व्यवहाराद्विषयक्रिया कार्यं॰ क्रियानिरूप्यविषयत्वं वा तदिति स्यात्तच्चिरात्वचेष्टे। न मविष्य दिति॰ सप्तमीति॰ हि
शब्दो हेतौ॰ यत॰ सप्तमी त्यत्र सर्जनानुकूलक्रियाया भविष्यत्वेपि कार्यत्वाभाव इत्यर्थः न चैतत्कार्यमेव॰ लि
ङ्॰ वाच्यतां गीकारा गमनादेरुक्तत॰ कृत्यास्वेनापत्यकार्येकृत्या भवंति॰ तद्वाकर्तुमशक्यमिति तत्स्वकार्यमि
त्याशंक्य निषेधति॰ कार्यमिति॰ परनारीगमनादेरकर्तुमशक्यत्वात्कार्यत्वापत्तिरित्याह॰ सामग्र्यादेवेति॰ त
दितितस्मादित्यर्थः। इष्टं तत्साधनं च कार्यत्वमित्याह। इष्टमित्यादि॰ तथा चेष्टत्वस्येष्टसाधनत्वस्य वा ब्रह्मण्य
बाधात्कार्यत्वविशिष्टप्रतिपादकत्वेपि नास्माकं क्षतिरिति भाव इति नादित्विष्टसाधनत्वस्य चेदं मदरत्नादिस्या

कै॰मु॰ धारणात्वान्नच प्रवृत्तिः स्यादिति चेन्न॰ अतीतकार्ये कार्यतायास्तद्वस्तुयेतायाः सत्वात्तवापि प्रवृत्त्यापत्तेः। इदानीं का
७० र्यताज्ञानं तथेति चेन्न॰ इदानीमिष्टसाधनताज्ञानं तथेति समानं॰ तस्मात् इष्टसाधनत्वान्यकार्यत्वस्य निर्वक्तु
मशक्यत्वाद्वाच्यत्वेमानाभावाच्च नतद्विधर्थ इति। तदुक्तं। चेंडमे उल्लासे प्रवृत्त्यापत्याक्षेत्रि साध्यताज्ञानस्य प्रव
र्तकत्वावश्यकत्वात्॰ न चेदानीमिष्टसाधनताज्ञानं प्रवर्तकं तच्च नतच्चनास्तीति वाच्यं। इदानीं तनत्वमिच्छायास्त
द्विषयस्य वा विशेषणं॰ आद्ये चेंडमे उल्लफलेच्छाया इदानीं सत्वे सिद्धत्वाद्दोषानिवृत्तिः। अंतए वन साधने साध
नत्वेवा॰ अंत्ये याग्यादौ प्रवृत्तिर्नस्यात्॰। स्वर्गस्येदानीं तनत्वाभावात्। अस्माकं पुनः कृता विदानीं तनत्वं वि
शेषणमिति न दोषः। किंच॰। कार्यत्वं न क्रियाजन्यत्वरूपमिति मध्वंसे इनं कार्यतायाः प्रवर्तकत्वे विध्यर्थ
त्वेवा॰ आद्ये इष्टसाधनत्वे विनाप्रवृत्त्ययोगात्तस्यापि परदारागमनादौ सत्वेन नतस्यानुत्यत्त्वात्॰ निषिद्धे प्रवृ
त्तेः सर्वसिद्धतया प्रवर्तकस्यतत्राभिप्रसक्तेरदूषणात्तयाज्ञ न दूषणासंगतेश्च॰ अंत्ये निषेध्यसाधारणे पृ निषे राम॰
धान्वयोनस्यादित्येव बाधकं फलितं॰ तत्र व वस्तुमाराराीत्या त वा पि समानमित्यलं शिष्यधंधक दूषणेनेति। ७०

दिक्कान्तसिंहा प्रमास्तु लिङः स्यैस्तु हितसाधनत्वमेव । ननु कृतिसाध्यत्वांशोपि । तस्यान्यलभ्यत्वेनाशब्दार्थत्वा
त् । अरण्यातां तथानुमानमर्थान्तरसिद्धेः । लिङादेर्हि तिङः त्वसामान्याकारेणास्ति लडादिवत्कृतौ शक्तिः सा
च स्वविषयासमभिव्याहृतभावार्थविषयीकरोतीप्रवृत्तिविषयस्य कृतिसाध्यत्वं लभ्यत एव । नचैवं साध्य
त्वादिसंसर्गतया भानात्प्रकारतयेति चिकीर्षानुपपत्तिः ज्ञानेच्छयोः समानप्रकारकत्वेन हेतुमद्भावसा
म्यत्वोपपत्ताद्भावात् किंच पचतीत्यत्रेवा पि यागानुकूलाकृतिरित्यन्वयबोधो भवेत्तत्तु यागविशेष्यकाऽन
न्याच चिकीर्षानुपपत्तिरेवा विधिप्रत्ययादेः कृतौ शक्तिसद्भावेनानुपपत्तेश्चेति वाच्यं । मन्नसे वयस्त्वान्नाद्दश
बोधसंभवात् । यद्वा यागोमत्कृतिसाध्यः समत्कृतिसाध्यत्वविरोधिधर्मानधिकरणत्वादित्यनुमाना
त्तदूहइति प्राहुः । तेषामयमाशयः । कृतिसाध्यमात्रे वेदादेवगतेपि न तन्मात्रं प्रवर्तकं । अप्रशक्तस्यापि
प्रवृत्त्यापत्तेः । किंतु मदिष्टसाधनविशिष्टं । तच्च लौकिकप्रमाणानापि संभवतीति न विधेस्तत्र शक्तिरन्यलभ्यत्वात् इ
मदिष्टसाधनत्वं गवेषणावेदेन बोधयितुमशक्यत्वादेवेति । कल्पतरः कृतिसाध्यताज्ञानं न प्रवर्तकं । कृत्यसाध्येष्व

कृतिः२

धातु ना?

वै·सू· कृतसमावश्यकत्वेनेष्टाभावेन प्रवृत्त्यभावजनकत्वेन द्वेषात्· नातस्तद्धेतुकं न च चिकीर्षानुरोधेन तद्धेतुकं लोकान
७१ स्तद्द्वेषमात्रं चिकीर्षासंभवात्· न चेष्टसाधनताज्ञानस्यापि प्रवर्त्तकत्वेन स्यात्· अनिष्टसाधने उदासीने च
कर्षकर्मेति न्यायेन प्रवृत्त्यभावजनकत्वेन द्वेषात्प्रवृत्तिरिति वाच्यं· इष्टजनकेऽन्तरालिकश्रमे द्वेषाभा
वदर्शनात्प्रवृत्तेः सर्वस्मिन्नुपायाद्यनुरोधेन तत्स्य प्रवर्त्तकत्वावश्यकत्वात्· किं चेष्टसाधनत्वमिच्छाविषय
साधनत्वं· न च शक्यत्वे सति गोदिसाधनत्वादिना· ज्ञेन रूपेण ज्ञानस्यैव प्रवर्त्तकत्वात्· न त्विष्टत्वेनाऽऽच्छा
ज्ञानोपेक्षणात्· तस्याः स्वरूपत एव तथात्वाविवक्षितव्ययासमसाध्येष्वामु· ष्मिके च विशिष्य तज्ज्ञानं किं
चिदिष्टज्ञानामां प्रवर्त्तनप्रतीतिज्ञानहेतुत्वात्· यद्यपि लोके बलाकुलप्रवर्त्तनयाप्रवृत्तिस्थले किंचिदिष्टत्वे
ज्ञानोपेक्षणात्· तस्याः स्वरूपत एव तथापि बहुवित्तव्ययासमसाध्येष्वामुष्मिके च विशिष्य तज्ज्ञानं विना
न प्रवृत्तिरिति विषयेवविना बोधनीयमिति विशिष्येव तत्स्य शक्तिरूपेयाः अत एव लोके फलसंदेहात्प्रवृ
त्तावप्यनादरास्थले तत्प्रवृत्तिरूपोपेक्षते· न च चेच्छा नानार्थत्वपरीहारापत्तदादाविवशकानावच्छेदकाना रामं· ७१

मनुगमिकेतिजनं। एवं च स्वर्गादिसाधनत्वमनुपलभ्यमानत्वात्कुकमेव। न चेदमपि स्वर्गकामादिपदस्समा
भिव्याहाराद्व्यमनैकान्तमनुपलभ्यं। कामोनापदात्स्वर्गाद्युपस्थितावपि साधनत्वबोधकाभावात्। विश्वजि
दादौ स्वर्गकामादिसमभिव्याहारस्याप्यभावाच्चेति ध्येयं। अथ मधुविषसंपृक्तान्नभोजनादौ प्रवृत्ति
वारणाय बलवदनिष्टाननुबंधित्वज्ञानस्य प्रवर्त्तकत्वमपि। कनत्यागशाकान्त्वेसादिति चेन्न। बह्वायाससा
ध्येष्टस्यनापत्तेः। तत्र बहुतरदुःखस्यापियमानत्वात्। अल्पदुःखस्यापि कृतश्चिद्बलवत्त्वात्। अनु
गतबलवत्त्वस्य दुर्वचत्वाच्च। तस्मात्तत्तद्विषयको बलवान्द्वेषः स्यात्तं च रागप्रतिबंधकमिति तत्तत्क
ल्पनं युक्तं। अत एवांतरांतरालिकाख्यमेव बलवद्द्वेषवांस्तत्रो निषेधो मा भैष प्रवृत्तिरिति। अन्यस्तु तथेतद्भा
वस्यैवापेक्षणात्। अन्यथाननु तत्साधनत्वाभिधेयं नृसिंहाश्रमाः पुनर्बलवदनिष्टाननुब
धित्वं विधेयार्थः। बलवदनिष्टसाधनत्वज्ञानस्य प्रतिबंधकतया तदभावस्यैवापेक्षणात्। ननु तत्सा
धनत्वाभावकार्यानुदयेन तस्य प्रतिबंधकज्ञानस्यापेक्षा। अन्वयव्यतिरेकाभ्यां जनकाविघटकस्यापेक्षा

विधि

वै. म. नदनिष्टस्य प्रतिबंधकत्वात् । अन्यथा कारणाभावादेककार्यानुदयेन तस्य प्रतिबंधकत्वायोगात् । न चैवमपि
७२ दृष्टत्वात् ॥ नहि बलवदनिष्टजनकमिति ज्ञानेऽपि तत्र द्वेषाभावदशायां परदारगमनादौ प्रवृत्तेः सर्वसिद्धत्वा
त् । न चैवमनिष्टद्वेषप्रवृत्तिप्रतिबंधात् प्रतिबंधकत्वेनास्तु द्वेषाभावदशायां परदारगमने द्वेषादेवाप्रवृत्त्युपपत्तेर्ज्ञा
नस्य प्रतिबंधकत्वे मानाभावादिति । तस्मादिष्टसाधनत्वमेव शक्यं । यत्तु प्राभाकराः । नेष्टसाधनत्वं
विध्यर्थः यागे क्षणिकतया गगने तस्य बोधयितुमशक्यत्वात् । परंपरासाधनत्वं यागेऽपि द्वारानुपस्थितौ
बोधयितुमशक्यत्वात् योग्यताज्ञानस्य शाब्दबोधे हेतुत्वात् । योग्यताज्ञानस्य शाब्दबोधे हेतुत्वात् । अन्वय
प्रयोजककरूपवत्त्वस्यैव च योग्यतात्वात् । किंच तन्मते इष्टसाधनत्वसामान्यरूपेण बोध्यतामिति वाच्यं । एकवि
शेषबाधे सामान्यज्ञानस्य तदितरप्रकारत्वेन नियतत्वात् । किंच यागः कर्तव्यतया नावगम्येत । काम्याद
न्यत्काम्यावाप्तिः एवं साधनमेककामीकर्तव्यतयावेतीत्यस्मान्मते तथात्वात् । यथा ब्रह्मचारीभूतं काम्या राम०
वाप्तिः पूर्वं साधनमपूर्वमेव शक्यं कार्यत्वरूपेण कार्यत्वं च स्वर्गस्य हेतुत्वं । तत्र विशेषणीभूतत्वात्... ७२

यार्विषयाकांक्षायां विषयतयायागस्याश्रयत्वेनयास्वर्गकामः संबध्यतेऽतस्तुखुः खाभावाद्दैर्गोकादि
काप्पूर्वस्यापिवेदेनैक्तस्योद्देश्यत्वबोधनात्ः अत्रोषोक्तषेयवेदैर्घामारापशंकायां अत्रयमेंभवान्ः उद्देश्य
त्वंचधर्मान्तरमेव तथाच कार्यंतस्मिन्स्वर्गकामस्यअन्वयमांतेस्यान्वयासंभवादुपादानप्रमाणेनतद्धि
विशेषेवविद्ध्यास्वर्गकामस्येतिसंबंधः कार्यतेनद्वेनयविवेकवरदराजीये · तुरव्याथेमभिदधः
तःशब्दस्ययस्मिन्नर्थेतात्पर्यंतस्यतत्रप्रतुरेव्यवहृतिः यथास्वर्गकामपदस्यकर्तृत्वांगरिजनियोज्यपरस्येति
तः तथाचस्वर्गकोमस्ययागविषयकोनियोगइतिबोधः। अत्रापूर्वस्ययागविषयकत्वमुद्देश्यत्वमेवया म ५
गविषयत्वं · यागस्यतादृशकृतौविषयत्वंस्तुरूपस्याश्रयत्वेचान्वयिनावच्छेदकमपूर्वकरणत्वेनतत्क्र
र्त्ते त्वंच · तद्देवचयोग्यता · यथाघटेनजलमाहरेत्यत्रच्छिद्रेतरत्वंयोग्यतावच्छेदकोमपूर्वकरणत्वं त्म ३
घस्यितिच्छघटेनेस्याहावर्थाध्याहारान्वक्षेतेचोपादानिकप्रमाणावधायकच्छेकैव · नन्वशकामपि
तेपेवशक्तोपस्यापिच्छघटेनेस्याध्यनेचेन्न हिलक्षणाछेदःस्यात्इतिचेन्न ·। स्वशकान्वयबोधकस्य

ष्के
ति साद्ध
ध्य याग
यागसा
ध्य श्रद्ध
ष्टं नारला
धं स्वर्गं

न १

वै.म.० वस्तोपपादकलार्थबोधकत्वाभ्युपगमात्. गंगायांघोषइत्यादौस्वशक्यान्वयबोधकत्वाभावेनो
७३ पादानप्रमाणानवकाशात्ःकाकेभ्योदधिरक्ष्यतामित्यादौघटजहत्स्वार्थलक्षणानुनोस्यैवनिरूढदोषःएवंच आत्मा
पुष्पः२ यःकार्यंस्वकीयत्वेनबुध्यतेसनियोज्यःफलकामस्यकार्यंस्वकीयत्वेनबुध्यतेत्यतःकाम्येस्वर्गकामोनियोज्य कं२
ःएवंचवेदबोधितमपूर्वमदृष्टरूपपुरुषप्रवृत्तिरूपपद्यतइतिस्वर्गनिष्पत्तिरर्थादुपपद्यतइतिनेष्टसाधनत्वंवि
ध्यर्थःकिंच. इच्छाविषयसाधनत्वेनस्वर्गसाधनत्वेनर्गसाधनेकान्त्वेनस्वर्गसाधनत्वेनवाशक्तिः।नाद्यःज
ज्ञानस्याप्रवर्तकत्वात्. प्रवर्तकज्ञानेनिष्प्रयोजनविध्यर्थत्वात्. नांत्यःअनेकार्थतापत्तेः तद्यविवेकृशास
नावच्छेदकानामनुगमिकाशक्तिरितिचेन्न. तद्बोध्यबुद्धेरवच्छेदकत्वात्. एवंतेपिबोध्यच्छातथास्तुपपगामेम
न्याभिनाभिच्छाविरहितांबोधानायत्तेःस्वर्गादेःप्रागनुपस्थितत्वेनशक्त्यग्रहाच्चेति अपिचःनित्येनेमित्तिक
स्थलेराहूपरागवन्नःशुचिविहितकालजीवित्वस्वममस्वानेमध्यावंदनविषयकोनियोगइतिबोधात् राम०
फलापेक्षाविधिवाक्येफलाश्रवणात्तत्रफलाभावः।वैदिकेमकर्मणापुहृष्टपत्वेनवेदबोधितमपूर्वमदृष्टरूप ७३

५१ वहिष्प्रवर्त्तते · ननु सैव चेदेतन्न स्वतः पुरुषार्थत्वबोधनात्तथा च काम्यफलावाप्तिरानुषंगिकी · निषेध्यपर्वे
सोद्देश्यस्य समन्वात्प्रवृत्तिः । तस्मात्क्रोद्देश्यमपूर्वमेव शाब्दमिति प्राहुः । अत्रेदं चिंत्यं । अपूर्वं वाच्यमयुक्तं · प्रमा
णाभावात् प्रवृत्तिकारणीभूतस्वर्गसाधनताज्ञानस्यैतेन विनाप्युपपत्तेः । लौकिकत्वनिश्चयात्साक्षात्साधनत्व
ज्ञानासंभवेपि साधनत्वसामान्यबोधे बोधकाभावात् · एकविशेषबाधे सामान्यज्ञानं तदितरप्रकारतानियतं य
याच्छिद्रबाधेन तत्सामान्यबोधे घटेन जलमाहरेत्यत्र छिद्रेतरत्वेनेतिचेत् · न । प्रकृतेपि साक्षात्साधनत्वबा
१।५ धेतदितरसाधनत्वेन बोधसंभवात् · तादृशबोधे च परंपराघटकं तच्चापूर्वं । तथा च स्वर्गसाधनत्वशक्तेव
त्वन्निषिद्धोपादानिकर्मणामपूर्वोपस्थितौ न तद्वाच्यं · अन्यथा सर्वं चापि योगपत्तावकैकस्य वाच्य
त्वापत्तेस्त्वेत्यनवस्थितिः किंच · वेदात्साधनत्वबोधे ज्ञाप्यमानः परंपरासाधनत्वरूपेणापि तद्विषयकएव
वास्तां कुतस्तदंशेमपूर्वं वाच्यं · न चापूर्वानुपस्थितौ परंपरासाधनत्वमपि दुर्बोधं । वाच्यत्वपक्षेपि प्राग
नुपस्थितौ शक्त्यग्रहाच्छब्दादप्युपस्थित्यसंभवात् · कार्यत्वरूपेण लिङ्पदशक्तिग्रहान्यथानुपपत्त्या

वै. म. वाययाकथंचित्तदुपस्थित्या निर्वाहे परंपरासाधनत्वेन तदुपस्थिते त्वदुक्तरीत्योपस्थित्या च ममापि नि-
र्वाहः सुकर इति ध्येयं एवं काम्यादन्यत्काम्याव्यवहितपूर्वसाधनमेव कर्तव्यतया वेनीतापि न युक्तं ।। का-
७४ म्यसाधनतया ज्ञानस्य लाघवात्प्रवर्तकत्वोक्तेः · न त्वव्यवहितपूर्वज्ञानेन तथा · गौरवात् · मानाभावाच्च · किंच · का-
75 म्यासाधनतया व्यवहितपूर्वसाधनं हि मुख्यतत्साधनं योगादिरन्यसाधनमपि परीजिवा · चायेपि तत्त्वेन ज्ञाते स्वरूप-
तएव वा · नाद्यः ।। न चापूर्वस्यापि यागादुपस्थितत्वेन तत्त्वेन ज्ञानासंभवात्कार्यतयावगमानापत्तेः न द्वि-
तीयः ।। अपूर्वस्य कार्यतयावगमानन्तरमपि यागस्य कार्यतयावगमो न स्यात् · सुखफलेष्टसाधनत्वा-
भावात् · नांत्यः · यागस्येव साक्षात्कार्यतयावगमसंभवादपूर्ववाच्यत्वहानापत्तेः ।। नापि कार्यमिति ज्ञानस्य
लोके प्रवर्तकत्वदर्शनात्तेस्व साक्षाद्विषयार्थ इति युक्तं ।। कृतिजन्यत्वरूपस्य तस्याधात्वर्थनिष्ठस्य प्रवर्तकत्वा-
त् · न त्वपूर्वस्य तथात्वसंभाव नापि · ज्ञातस्य लोके तत एव संभवोत्साधारणमेवाएवमिष्टसाधन । त्वस्य राम.
निर्वक्तुमशक्यत्वात् च न च कोटिसत्त्वमुक्तं ।। तद्धि दीर्घेटत्वाद्यवच्छिन्नवाचित्वंवक्तुं संभवात् · तथाहि बुद्धिविष ७४

ति

यत्त्वरूपेणोपस्थितघटत्वपटत्वादिशालिषु बुद्धिविषयतावच्छेदकवत्तिशक्तं तदादिपदमित्येकतादौ
ःशक्तिग्रहः। बुद्धिविषयत्वरूपेणोपस्थितत्वानुगमकमात्रेण तु तदादेः शक्तिः। एवं चापि लिङादिरिच्छावि
षयतावच्छेदकस्वर्गत्वादिमत्साधनत्ववाचक इति तत्र शक्तिग्रहः। न चात्र तदादेर्वा बोधबुद्धिरिच्छा वा
प्रविष्टा तेन विनावच्छेदकस्वर्गत्वादिमत्साधनत्ववाचक इति तत्र शक्तिग्रहः। न वा कथं तदपि बुद्धिविषयताव
च्छेदकवत्ति इच्छाविषयतावच्छेदकवत्तिशक्तिमित्तिशक्तिग्रहसंभवात्। पदार्थोपस्थितिकालेऽपि तदादेरेव
रागादिवशादेव तु बुद्धिविषयतावच्छेदकावच्छिन्नबोधकत्वमभिव्याहृतस्वर्गादिपदसमभिव्याहारात् स्वर्गसाधन
मित्येवं बोधसंभवात्। न तु दुःखस्यापीष्टेच्छाविषयत्वसंभवात् साधनत्वमपि शक्यं स्यादिति चेन्न
। इष्टाय नैवं समारोपात्। तस्मादिष्टसाधनताज्ञानं समपूर्ववर्तित्वेनावश्यकत्वात् तदेव विध्यर्थः। नाप्य
र्वं लौकिकानां तदुद्देशात्। यत्तु निष्फले संध्यावन्दनादौ विधेयबाधापत्तेर्न तद्विध्यर्थ इति तद्धात
ध्यामिति तत्र प्रवृत्त्यनापत्तेः। निष्फलत्वात् दुःखैकफलत्वाच्च। प्रवृत्तिमात्रे इष्टसाधनताज्ञानस्य हेतुत्वा

वै॰म॰ त्व॰ न चापूर्वादृष्टेशेन प्रवृत्तिः। तावतापि तदेव मायेष्टसाधनत्वस्याविपर्यस्तोपपद्यते॥ वस्तुतः प्रवृत्तिविष
७५ यसाध्यत्वे सतीष्टविषयत्वमेव फलेऽदृष्टत्वं॰ न च तदपूर्वमनन्यदेवतात्वं॰ मानाभावात्॰ यदा
75 यन्निरूपोऽदृष्टत्वस्य च दृष्टत्वावनुपयोगात्त्व॰ न च वेदबोधितत्वान्निष्फलेऽपि प्रवृत्तिः। वेदस्य महत्त्वेऽपि बोधि
ते निष्फलत्वज्ञानदशायामपामरादेरप्यप्रवृत्तेः। न चाफलाकाङ्क्षिभिर्यज्ञो विधिदृष्टो य इज्यते॰ यष्टव्यमे
वेति मनः समाधाय स सात्त्विक इति भगवद्वचनविरोधः। यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यं कार्यमेव तत्। य
ज्ञो दानं तपः कर्म पावनानि मनीषिणाम्। एतान्यपि तु कर्माणि संगं त्यक्त्वा फलानि च॰ कर्तव्यानीति मे
पार्थ वत निश्चितं मतमुत्तममित्यादिभिर्भगवतैव पावनत्वोक्तेः। तथा चानुदृष्टेऽपि पवित्रत्ववायपरीहाराः ५८
फलमिति फलं त्यक्त्वापि क्रियमाणानामपावनत्वं भवतीति भावः। अत एव नित्यज्योतिष्टोमादेः स्वर्गा
द्यर्थमनुष्ठानेष्ठानेऽपि नित्यप्रयोगत्वापि क्रियमाणसिद्धिरिति सिद्धान्तः। किंच॰ संध्यावंदनादेर्निष्फ राम॰
लत्वे पतत्संध्यात्रयं प्रोक्तं ब्राह्मण्यं यदधिष्ठितं। यस्य नास्त्यादरस्तत्र न स ब्राह्मण उच्यते इत्यस्य संध्या ७५

मुपासते ये त्वनन्तं शंसितव्रताः। विधूतपापास्ते यान्ति ब्रह्मलोकं सनातनमित्यत्र चैवं पर्याप्तेः। स्तावक
कत्वेनोपयोग इति चेन्न हि सर्वेभ्यः कामेभ्यो दर्शपूर्णमासौ सर्वेभ्यः कामेभ्यो ज्योतिष्टोम इत्येतयोरपि तयास्त्वाप
त्तिः। दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत। ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेत्यतः फलाकांक्षानिवृत्तेरेतयोरनुप
योगात्। न च सर्वेभ्य इति चतुर्थ्याः सत्त्वात्फलसमर्पकत्वमिति वाच्यं ऊर्जोऽवरुध्या इत्यत्रेवार्थवादत्वमात्र
त्वेन चतुर्थ्युपपत्तेः। किं च। स्तावकत्वेनोपयोगेऽपि स्तुतिरेव दूष्यति वैयर्थ्यं दुर्वारं। प्ररोचनार्थं स्तुतिरिति
त्। न तस्मादपि वैयर्थ्यात्। न पुरुषप्रवृत्तिस्तत्फलमिति चेत्। न। अर्थवादाद्वाप्रामाण्यारोपज्ञानेन तस्य तदनुपपत्तेः।
बहुदुग्धेयं गौरिति वाक्याप्रामाण्यारोपज्ञानेन तद्वाक्यादिवेति। अथ स्वमोहार्थकतायामप्रामाण्यारोपेऽपि प्रा
शस्त्यबोधकत्वद्वारा स्तावकत्वमिति तन्निरपेक्षत्वमित्युपगतेऽर्थप्रामाण्यमिति चेच्चेत्। तेनैव फलजनकत्वाभि
प्राशस्त्यपक्षोऽप्यकल्पनात्। धर्मान्तरप्राशस्त्यज्ञानस्याप्रवर्तकत्वाभावात्। तन्त्रेण फलाजनकस्यापि तत्
द्बोधनद्वारा प्राशस्त्यमात्रलक्षणायां कुत्र विवादमवदर्शईदृपना चैवेदस्यमस्मान्। तस्मात्स्वार्थ एवैषां

वै·सू० शामारांपः एवं च संध्यामनुपासीनेत्यादौ विधितदृष्टावगमेपि तस्यावांतरस्वरूपेणाबोधनद्वाराशीघ्रोन्नतिलाप
७६ नद्वारावाप्रवृत्तिविशेषार्थमर्थवादइतिध्येयं। अत एव सर्वेषु शक्तौ प्रवृत्तिः स्यात्तत्र याम· तेनोपदेशादिति सर्ववेश
76 क्वाविकरणापूर्वपक्षे सत्ये पुरुषार्थस्याभाव्यस्यानपपत्त्यापितुल्यत्वादितितन्त्रं भट्टाचार्यैः व्याख्यातं च·को
म्यप्रयाफलाभावोपहितं तथानित्यमपीति सूत्रार्थ इति। एवं चेष्टसाधनत्वमेव विध्यर्थ इति मते नायं दो
षः। अथेष्टसाधनत्वस्य विध्यर्थत्वे ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेत्यादौ तृतीयानतस्यानन्वयः कारणाभिधा
न एव तद्विधानादिति चेन्न। अत्रोच्यते। आख्यातोपवधिकस्य संबंधः शक्तिरेवेति वक्ष्यमाणरीत्याख्या
तपदस्य शक्तेश्चाभिधानेन तृतीयादय इति स्थितेश्चापि साधनत्वाभिधानेपि तद्धनाभिधानात्तदनु
पपत्तिरिति· एतत्समाधवाचार्याः। लिङादीनां तरंग स्वप्रकृतिर्यर्थमात्रगतेष्टसाधनत्वाभिहितेपिया
गविशेषस्य रूपज्योतिष्टोमादिप्रातिपदिकार्थगतस्यानभिधानेन तृतीयानानुपपन्नेति समाधानमाहुः
:तत्र ज्योतिष्टोमपज्यथीपोरमेहेनाभिधानस्यावारणात्· अन्यथा हेववदत्तःपचतीत्यत्रापि समानामन्यत्रास्ति

राम्० ७६

ण:कर्त्तुरभिधानेपि विशेषणस्यैणानभिधानात्कर्त्तरि तृतीयापत्तेरिति। अन्येतु कर्त्तृत्वादिकमाख्यातेनवाच्यं
स्वीकुर्वन्तः अनभिहित इत्यस्य विकर्त्तृत्वाद्यनभिहिते इत्यर्थं वर्णयन्तो चसमाधानन्त्वमात्राभिधानेपि तद्विशेष
करणात्वानभिधानान्नदोषः अथ मत्वर्णीकान्ते विवरणोप्येनामप्त्वा इमित्याहुः । यत्तु अनभिहित इत्यस्यान
भिहितासंख्याके इत्यर्थः कर्त्तोहेराख्यानावाच्यत्वात् । तथाचात्रसंख्यायाः कर्त्तर्येवान्वयात्तदभिधाने कर
णाभिधानमितितन्नतुच्छं: । पचन्तो ग्निना । पचन्ती स्थाल्या इत्यादिरूपद्वादे वीरणायकरणानन्तसंख्याद्यनभिधान
नभिधानेइतिस्वीकारेऽपि संख्यानभिधानेपि करो बोधाद्यभिधानात्तृतीयापादुरुपपादत्वात् । नचद्धे
त्माधारणापार्थं यत्र कर्त्तृविशेष्यकोबोधो यत्र धाकर्त्तृविशेष्यकबोधेनान्वयं पि नत्र कर्त्ताभिहित इत्यस्मु
पगमादित्यत्रार्थस्यापीकरणाद्विशेषरूपस्याद्विकबोधेनान्वयीभावाच्चकरणाभिधानमितिवाच्यं । बोध
स्यान्तत्त्वहुत्यन्तानुमारिन्वेनोनियतत्वात्तात्पर्यस्यापीक्षाविशेषरूपस्याद्विपत्ताभिषत्त्वमपव्यवस्थमि
ष्टत्वमपव्यवस्थमितिपभिद्वेरनुभवाद्यानियतत्वाद्दैवं संज्ञिशास्त्रापामाराप्यसंगादिति दिक् । अथ

वै· म· माधनत्वं ज्योतिष्टोमे बोधनीयं· न च तत्संभवति· वाजपेयादयपि स्वर्गोत्पत्तेर्व्यभिचारात्· न च विजातीयतत्सा
७
धनत्वं· बोधनीयं ज्ञातेकत्तरकालेकल्पनीयत्वादिति वेत्· ।। अत्रोच्यते ।। विजातीयतत्साधनत्वं विधि
नाबोध्यते· न च तत्र व्यभिचारशंकापि· तत्रैव जात्यं विधेस्तथाशक्ति स्वीकारादुपस्थितं· एतदर्थमेव तत्
न्नात्साधनत्वे विधिशक्तिरिति प्रागवो चामहन्ति। कंबुग्रीवादिमात्त्रासीत्याद्दौ गुरुधर्मानवच्छेदकत्वप
क्षे घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगितायाएव संबंधत्ववदत्रापि विजातीयस्वर्गसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रयोगि
तावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसंबंधेन स्वर्गसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदका
त्वीयोभावः प्रतीयत इति नानुपपत्तिः। अत्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमुपपत्तिसूनत्र
माभिव्याहारस्थल एवेति न नन्हिरोध इति समासादिरेरामहा सम भट्टाचार्याः। यत्तु स्वर्गकामइत्यादिनानः
स्वर्गत्वावच्छेदेन ज्योतिष्टोमसाध्यत्वं बोध्यते· अवच्छेदकत्वांशबोधनासामर्थ्यात्· अमं मवाद्ध स्वर्गत्व
सातदजन्यवृत्तित्वादतिप्रसक्तत्वात्· किंतु स्वर्गत्वाम्यमेव जन्य· त्वस्यसमानाधिकरणायमात्र सुत्यावोध्यते·

राम० ७७

न चाव्यभिचारज्ञानं प्रतिबंधकं ॰ समानप्रकारकं हि व्यभिचारज्ञानं समानप्रकारकाव्यभिचारज्ञानवि
रोधि: तथा च स्वर्गत्वावच्छेदेन व्यभिचारग्रहात् तदवच्छेदेन नियतपूर्ववर्त्तित्वं मा याति ॰ तद्दारुमेव भिति
तिहेतुतायहे च न बाधकं ॰ अथवा व्यभिचारसंदेहोऽत्र न प्रतिबंधकः किं तु योग्यतासंशयपर्यवसन्नत्वे
न सोऽत्रानुकूल एव ॰ तादृशत्वाति संदेहात् तद्व्यतिरेकनिश्चयस्य नास्मे व ॰ तथापि कार्यतावच्छेदकाग्रहे
कथं कारणताग्रहोऽस्तीति चेत् ॰ न ॰ सामानाधिकरण्यज्ञानाद्यभावे विशेष्टाव्याप्तिग्रह इव तत्फलबलेन त
ब्धीस्वीकारात् ॰ अत एव तद्दाहकसत्त्वेऽपि तत्यक्षस्य लेपितत्वेऽपि तद्दमुपपत्ते ॰ यथा तत्रारणिमणित्स्थले
॰ अत एव व्याप्यतावच्छेदकाग्रहेऽपि फलबलाद्व्याप्तिग्रहो धूमालोकान्यान्यत्वेनोपस्थिते धूमादौ सर्वे
सिद्धः संगच्छते ॰ सहचारदर्शनात् हि व्याप्तिधी सामग्री सत्त्वे तद्व्यतिरेकेणाकार्यव्यतिरेकेणाकार्यव्यतिरेका
र्यव्यतिरेकादर्शनात् ॰ तस्मात्रानुपपत्तिरिति: अत एव व्याप्यतावच्छेदकं च वह्निसंजन्यत्वं हि तद्वच्छेदकधर्मवत्त्वे
कथमवच्छेदकग्रहं विना ग्राह्य ॰ व्यभिचारज्ञानस्य विरोधिनः सत्त्वे तद्ग्रहासंभवात् तद्वशात् नेमदो

ध्यः । अयोगपत्तानि स्वयरूपकार्यहं विसन तस्मात्प्रतिबंधकताया अनुक्तिसंभवाद्भिन्नत्वात् । न च तत्त्वस्व
पो नास्त्येव । संशयश्च न विरोधी तु तत्क्रमिति वाच्यं । प्रथमं ज्योतिष्टोमं विनाप्यग्निहोत्रात्स्वर्गश्रवणात् त्रिष्व
यामावस्यासंभवात् । तत्र मते वैजात्यस्यापातनतोपि पूर्वमनुपस्थितत्वात् । तत्र गादीनामपि वैजात्यो
पस्थितौ विजातीयान्वयबुद्धिरेकाभावात् तद्वृत्तेः । वक्ष्यते च दूषणांतरमपीत्यादिक्षेपं । ज्योतिष्टोमेनेत्य
त्र च ज्योतिष्टोमवदन्यात्वृत्तिः स्वर्गादिसेवबोध्यते । न च तद्दपि स्वर्गान्वावच्छेदे नवाविरतमिति कथमव्या
व्यं । अधिकरणतावच्छेदकसामानाधिकरण्ये नोभयान्वयबोधसंभवात् । अन्यथा गंगायां नमत्स्य
दृष्टादीनां विलयस्य संगात् । एवं च माध्येदकत्वमेव विध्यर्थः । साध्यत्वं चयस्मिन्नसत्य प्रिमकारणस्य
त्वेपद्यतिरेकेचासात्वमित्येवंरूपं । अत एव दुःखानुत्पादार्थितया प्रायश्चित्तादौ प्रवृत्तिः संगच्छते ।
सो धनत्वं च शक्यमिति मिमते च तत्तत्काले स्थायित्वरूपसाधनत्वज्ञानासंभवान्न च प्रवृत्तिर्न स्यात् । न
च साधनत्वज्ञानात्प्रवृत्तिर्न स्यादिति वाच्यं । समानमंत्रिमंत्रं विघ्नतयातयात्तत्वा मादिन्नितुनैपापि

कत्र व्यासान्न चेदमवधेयं नन्वस्मे रासमवायि चायं हदृशायां रासमवदन्यादृत्तिः कश्चिद्धर्म इति ज्ञाने
पि धर्मममावस्य सर्वसिद्धत्वेनैतस्यापवर्गकत्वान्न विधर्मर्थना। किं चैवं मन्यये पि वैज्ञान्यकल्पनेनैतस्या
। पवर्गमतएव अपवर्गकज्ञानसिद्धौ तत्र मानाभावात्। न च पर्वगरही तकारणाना निर्वाहार्थं तत्कल्पने
ज्ञातिं विनापि स्वर्गस्यपागजन्यत्वे वाधकाभावात्। कारणाना स्वरूपेणैतस्यानुपजीव्यत्वात्। नापि
तद्धेतुत्वेन तदुपयोगः अचैवाभावात्। कारणानाव त्कार्यतापि सावच्छिन्नेति व्याप्तिस्वापयोजिका
। एवं सति ज्योतिष्टोमादश्वमेधजन्यः स्वर्गः किं तस्मादिति चेत्तत्राकल्पितेपि वैजात्ये ज्योतिष्टोमान्तरा
ज्योतिष्टोमान्तरीयफलवापि किं तस्मात्। स्वभावात् नतेऽस्य गत्यन्तरं प्रतितन्त्रं ह्यनेकहेतुत्वादिति चेन्न। न
हि प्रथमतएव सो नुस्यिपमो किं ज्ञान्यावच्छेदिवया। तस्मात्कार्यतावच्छेदकमवन्तरूपं कार्यत्वमि
त्येव वाच्यं। तस्यावच्छेदकायहेतुर्थहमेवा अत्र स्वर्गत्वमवच्छेदकायवाचातिप्रसक्तस्यावच्छेदक
त्वं साधुतयोक्तम् अस्मि तत्त्वरोरहेतमारोहारे॥ नन्वहेतमारोहारेडव्यत्वजातिस्वंडनेकार्यमा त्र

वै.भू. ममत्वाधिकरणतावच्छेदकत्वेन द्रव्यत्वसिद्धिमाशंक्य मन्त्रेवतदवच्छेदिका·न चैवं गुणादावपि तत्प्राप्यापत्तिः॥ज
७९ न्यरूपेणत्वेन द्रव्यस्य ममत्वाधिकरणतया आवश्यकत्वेन विशेषणमात्रस्य भावादेककार्याभावोपपत्तेरित्युक्तं॥पूज्य
79 तां·त्वयानुकार्यतावच्छेदकमतिप्रसक्तमुक्तं·तत्वमुक्तं·तथा सति स्वर्गत्वावच्छिन्नस्याग्निहोत्राज्ज्योति
ष्टोमरूपकारणाभावादनुत्पत्त्यापत्तेरिति तथाप्युक्तमत्नो च घटादेरागमभवद्व्यभिचारादग्निहोत्रादेरका
रणत्वप्रसंगादिति चेत्। अत्रोच्यते॥ व्रीहिभिर्यजेत यवैर्यजेतेति दर्शपौर्णमासोद्देशेनैव तथात्वं·न
च तत्रैकशक्तिमत्त्वेनान्यतरत्वादिना वोभयोर्हेतुता·एवमपि हि तयोर्व्रीहियवयोः परस्परव्यतिरेकेपि त
त्वेकं फलजनकत्वात्परस्परविरहेपि कार्योत्पत्त्यावश्यव्यभिचारवद्बाधात्वापि नयात्त्कं·न च तत्रैकशक्ति
मत्त्वेनान्यतरत्वादिना वोभयोर्हेतुता·एवमपि स्योनं ते सदनं कृणोमि घृतस्य धारया सुशेवं कल्प
यामि तत्र सीद अमृते प्रतितिष्ठ व्रीहीणां मेध सुमनस्यमान इति पुरोडाशसदनमादननुप्रकाशक राम.
मंत्रयोर्व्रीहीणां मेध इति मंत्रलिंगाद्व्रीहिप्रयोग एवांगत्वेनानुपपन्नयोर्गादिति मिद्धेन हानापत्तेः॥तत्रैवा ७९

पूर्वारब्धकार्यानुत्पत्तिव्यभिचारान्यतरापत्तेः। अपूर्वैर्वैजात्यकल्पनेन न विकल्पसमं तद्व्यावस्थोपपादने च वह्नीन्धि
र्मत्संयोगवेष्टशाप्तिप्रसंगः यद्धर्मो गोत्सम्मार्गादीनां चमसेष्विव ॰ प्रकृतापूर्वसाधनत्वकृगणायामेवापूर्वकृताय
चमसमाधारणापात ॰ अर्वाक्तनापूर्वस्य यद्धदृष्टहंतरंगतया शीघ्रोपस्थितेस्तु मम संग्रहे च वह्नीहि माध्यापूर्वविशेषो
पस्थितया येवेषुप्राकृगणोषपाप्तिर्दुर्वारा ॰ तस्मादेकजातीयापूर्वस्येव हेतुता ॰ एवं लोके तृणारणिमणीनां वह्निं प्रति प्रत्ये
कं ॰ नैव वंशान्नमस्यापि पृथक्हेतुतापत्तिः व्यभिचारात्तन्यायेन तृणादेरपि तज्जातीयवह्निं प्रति वाच्यं ॰ तत्र हेतुतापामान्यभा
वात् ॰ पवादेः श्रुतत्वात्तृणादेस्तणिमणाप्रभावव्याप्तिस्तोमेन ॰ न नासन्त्वेवक्लिप्तत्वं नह्यभावेनुगतत्रितिरिति वाच्यं ॰ तत्र हेतु
न्वयव्यतिरेकसहकृतायाध्वक्लृप्तत्वसिद्धेः ॰ तस्मात्तुनोभयं ॰ किंतु वरपकल्पनं आदिमिरत्यथासिद्धिरेव तेन हेतुता
संभावनापि तयापि कारणं विनाकार्योसंभवाद्दृष्टप्राभावेकयपये भूः कार्यमितिचेत्तत्तद्व्रीहिनिर्यस्वाद्युत्पत्ति सं
कल्पावच्छिन्नसमयसंबंधस्येव वह्निहिकार्यतावच्छेदकसंबंधत्वेनादोषात् ॰ तेन संबंधेनाप्रेयापूर्वस्यपवेर
नुत्पत्तेः। श्रुतत्वनुरोधात्तेनैव हेतुत्वात्तत्र्यभिचारः॥ संकल्पापूर्वंच फलापूर्वोत्पत्तौ न प्रमितियोगं तरे यथा

८१

वै॰ भू॰ दीनामुपादानं नानुपपन्नं एवं तत्रागादेरपि तत्रात्वावच्छिन्नसंयोगसंबंधेन वह्नित्वावच्छिन्नप्रतितादात्म्येन तत्त्वेन
८० हेतुतेत्यादि द्रष्टव्यं॰ अग्निहोत्रेदेः स्वर्गं तु अग्निहोत्रजन्यापूर्वविशिष्टसमवायसंबंधेन स्वर्गत्वमवच्छेदक
४० मनःसमानजानीयएव स्वर्गोऽग्निहोत्रादिभ्यो दुर्वार एवेति स्मर्यते च नैष्क्रिरीयश्रुतौ। यएवं विद्वानग्निहोत्रं जु
होतियावदग्निष्टोमेनोपाप्नोतिवदुपाप्नोति यएवं विद्वान्पौर्णमासीं यजते यावदुक्थ्येनोपाप्नोतिनोपाप्नोति
तावदुपाप्नोति यएवं विद्वानमावास्यां यजते यावदतिरात्रेणोपाप्नोति तावदुपाप्नोतीति सुधियोविभाव
यंतु। अतएवधूमपरामर्शादिकार्यतावच्छेदकं धूमलिंगकत्वादिकमेव न तु तत्तदनुमितौ वैजात्यकल्पने
ति अग्निपुरुषोऽत्र संगच्छते। यस्त्वाविधिलभ्यार्थविचारकाले वैजात्यस्वीकारे ज्योतिष्टोदस्प्रवृत्त्यापत्त्यो ज्यो
तिष्टोमाश्वमेधादिविधीनामननुष्ठानप्रसंगः श्यामशामात्रपमायघत इति तत्कल्पनमिति मीमांसकादिभिः
परिशीलितः पंथाः॥ अत्रोच्यते॥ इत्थमाधननाज्ञानस्य प्रवर्तकस्य ज्योतिष्टोमादावपि सत्त्वात्प्रवृत्त्यनुपप राम॰
त्तिः द्वेषापिन सर्वस्थ नियमेवनतस्यैवानुष्ठानं संभवः। अन्यथा तवापि ज्योतिष्टोमेत्यनमालस्यस्यवनोपप्रसं ८०

दोषापत्तेः वस्तुतः शक्तस्याननुष्ठानेऽकीर्तेरुत्पत्तेस्तन्निवृत्त्यर्थं लौकिकप्रतिष्ठारूपाधिकफलार्थं वाम
हतिप्रवृत्तिर्नानुपपन्ना । अत एव गीतायां अकीर्तिं चापि भूतानि कथयिष्यन्ति तेऽव्ययां । संभावितस्य चाकी
र्तिर्मरणादतिरिच्यते । ततः स्वकीर्तिधर्मं चेत्यत्र लौकिकप्रतिष्ठादिकं प्रवर्तकत्वेनोक्तं । अत एव सक
लशास्त्रविदां युधिष्ठिरादीनां स्वल्पतरफलकराज्यार्थं । गोत्रजब्राह्मणादिहनने प्रवृत्तिः संगच्छ
ते । तस्मात्प्रतिष्ठाद्युपाधिवशाज्जायमानोत्कटेच्छैव प्रवृत्तौ प्रयोजिकेति नोक्तदोषः । अत एवाधुनि
कानां कर्मीमाकृ । त्वं जानतामपि लौकिकप्रतिष्ठार्थं बहुवित्तव्ययायासमाध्यप्रवृत्तिर्दृश्यतेपि
। प्रतिष्ठैदोरागोत्कर्षार्थं हृद्वित्तव्ययायासादौ न द्वेषः अतस्तज्ज्ञानेपि न निवृत्तिः वस्तुगत्या सर्वे
भ्यः कामेभ्यो दर्शपौर्णमासाविमतः सर्वफलेषु दर्शपौर्णमासयोः प्राप्तेस्तथापि पुत्रेष्ट्यादीनामा
नर्थक्यं दुर्वारं दर्शपौर्णमासप्रयोगस्यानित्यतयाऽऽवश्यकस्य पुत्रादिकामनयैवानुष्ठाने प्रसं
गात्तस्मिन्हि संभवे नेष्टयुक्तिलोभात्पुत्रेष्ट्यादौ प्रवृत्त्यसंभवात् । नन्वेवं तदर्थमेव पुत्रेष्ट्यादिफले

वै॰ म॰ ८१ पुत्रेऽत्कर्षः कल्प्यते न चोत्कृष्टस्यापि तत्स्यमसेर्वभ्यः कामेभ्यो ज्योतिष्टोम इति वाक्यान्तस्यापि पुत्राद्यर्थं विधा
नेन तस्मादेव संभवात्तु न तत्र प्रवृत्त्यापत्त्या नर्थक्यं दुर्वारमिति वाच्यं फलेत्रे विध्यंग कल्प्यमुख्यविधफला
४। र्थं तत्पाठ न्त्र प्रवृत्त्युपपन्नेः पद्मा॰ सर्वकामवाक्यं दर्शपौर्णमासयोः कामेसकलेत्वि मात्रफले
ज्योतिष्टोमस्य च कास्य सोमयागफले एव विनियोगं विधत्ते इति न पुत्रेष्ट्यादिफलस्य सोमज्योतिष्टो
मादित्यासंभवो पि तत्र वा फलत्रे विध्यंग कल्प्यनापीति चेत् तत्राहकुनाधानस्य पुत्रादिलोलुपस्य दर्शपौर्णमासा
न्यागापि पुत्रेष्ट्याद्यनुष्ठानसंभवे नानर्थक्यपरिहारे फलवैजात्यकल्पनायाएवागौरवेणासंभवात्
स्ता॰ ८ न च दर्शपौर्णमासाभ्यामिष्ट्वा सोमेन यजेतेति वाक्यान्सोमा नमस्ति न च तत्त्ववेदेनतः किं विदनिष्ट्य
रंतु वेवपुत्रेष्ट्याद्यानर्थक्यप्रसज्ञित्वेदीलक्ष्याचनेरेति चेत् तथापि समारभ्य दर्शपौर्णमासानां कामेषि प्र
न्नि विलोपो दुर्वार इति वक्तामः एवमक्तनसक्ता वित्तं चिनादीनी हृशीकनामालोच्य व्यवधानेन सोमं राम॰
कस्य १ तत्फलं च चिकीर्षोरन अग्निफलकत्वेन कामस्य साध्याधानस्य नकालप्रतीक्षना पि तदीये सोमयो ८१

ग्छन गिन

गेदर्शपौर्णमासोत्तरंनाश्वजीद्देतिसोमेनयक्ष्यमाणोग्निमादधीतननर्तुंपृच्छेन्ननक्षत्रमित्यादिश्रु
तिप्रामाण्यादग्निषोमेष्टिंसिद्धांतितेनयाचसामान्यदर्शपौर्णमासयोःस्वर्गान्फलकेच्छावगतस्यावन्का
प२ लविलंबमसहिष्णोर्वनिकल्पनत्स्वर्गार्थमेवसोमानुष्ठानस्याप्युपपन्नत्वान्नर्थमपरिहाराद्दर्शपौर्ण
मासाभ्यामेस्वर्गफलंमेमकल्पनेनकथंमिथ्येन·कालादिविलंबेनस्वल्पविघ्नव्यापपासादिलभ्यस्या
प्यर्थस्योत्कर्षशीघ्रत्वामेच्छायांवहुविघ्नव्यापायामादिभिःसंपादनस्यलोकेसर्वानुभवसिद्धत्वात·सर्वस्वाद्धी
कां५ नःसोमेनयक्ष्यमाणोमध्यतेवेतिच्चयिमाध्यकर्मोव्यवधानेनयक्ष्यमाणस्वलाभादग्निहोत्रानंतरंपूर्णमपितदीयेसोमेना
स्तीत्यपिद्रष्टव्यं।अपिच·यावज्जीवमग्निहोत्रंजुहोतियावज्जीवंदर्शपौर्णमासाभ्यांयजेतेतिविहितनित्यप्रयोगस्य
वफलसमर्पकंसंनिधानानांकल्पनामयेऽस्वर्गेच्छायाएवस्वर्गकामकौ·अतोनित्यप्रयोगेनप्रत्यवायाभावःफलं
कल्प्यःप्रत्यवायायस्थितितद्देषनस्यपुत्रतेदभावकामनानांकल्पनामयेऽस्वर्गेच्छायाएकलाघवेनसर्गःस्यात्स प२
र्वान्प्रत्यविशिष्टत्वादितिन्यायात्त्वकल्पनेऽचिन्मात्रचस्कतस्क्वैजात्याभावेपिमयस्वान्यत्वाभ्यामेवजोतिष्टोमाग्नि

किंतु नात्मयोज्यमसरं। अत एव विधिजन्य ज्ञानजन्य ज्ञानं प्रवर्तकमिति चिन्तामणिकृता
प्युक्तमिति। तत्तु इष्टाकल्पनाकाविनावाधकेसा ऽनुपपादकोविषयत्वनियमेनता

वै॰ म॰ हो च फलत्वयोर्विशेषोपपन्नो प्रवृत्तिमिमं मन्वानैकस्याप्यग्रामारोपं कथमन्यथा सर्वेष्वेष्टशीघ्रो गामासाविति न तु सर्व
८२ फलेषु दृशीघ्रो गामामसौ ग्रामावपि नानर्थकं। स्वस्य तत्सफलाधिकारादिकल्पनमपि नयुक्तं मानाभावाद्गौरवाच्च
ः किं तु समानफलानामपि कर्मणां शक्ताशक्तादेन व्यवस्थैवोचिता। अत एव समहत्स्वशक्तित्व शक्तिर्दर्शापि
रा चाद्यंद्दप्रवृत्युः सामर्थ्ये तुल्यफलाः स्युः तारतम्यमहाभारते संगच्छते। विवशार्थेन न कारये दितन्न हूतप्रकरणापु
तवाक्येष्व। दृष्टी चान्यत्रापीयं मर्यादा सर्वेषामपि न चैवं सामान्यतः स्वाधिकारिणां दृशीघ्रो गामास्य यो स्तद्वि
कारिणामपि हो चैवाप्रवृत्तत्यापत्तिः। यावज्जीवविविधिफलार्थप्रवृत्त्युपपत्तेरिष्यत्वं पश्चाद्विति न। अपि च अ
स्य प्रवृत्त्यनुरोधे ज्ञानत्वापित्वद्दुष्करी तैवेतत्फलितं परिष्कसाधनत्वस्य सामान्यतः स्वर्गसाधनत्व ज्ञान
मपि न प्रवर्तकं। किं तु तत्तत्फलसाधनत्वज्ञानमेवेति तथा च स्वर्गत्वसामानाधिकरण्येनाश्वमेधादिजन्यत्व
ग्रहे पि अश्वमेधवदर्शादृत्तिरपि चाग्रहे पि च न प्रवृत्तिरिति विधिनाज्ञाहृशज्ञानजननमप्यफलं। प्रवर्तकज्ञान
विषयस्य व विध्यर्थत्वादिति न किं चिदेतत्। यत्तु नमाकाङ्क्षाद्विधिजन्यज्ञानं प्रवर्तकं ॥ कल्पनायाविधिर्वक्तुरभि राम॰ ८२

किंतु नात्मयोज्यमसरं अत एव विधिजन्य ज्ञानजन्यज्ञा
नं प्रवर्तकं।

ग्राय: प्रवृत्तावौ लिङादिभि: अभिधेयोनुमेयात् कर्तुरिष्टाभ्युपायतेत्युदयनाचार्योक्तरीत्या वक्त्रभिप्रायेएव
विधिशक्ति: सिध्येत. इच्छात्वज्ञानेत:शक्यतावच्छेदकत्वलाभेन लाघवात्. तथा च गतमिष्टसाधनत्वशक्त्या
सा क्रान्त्यवर्तकज्ञानविषयस्यैवशक्यत्वमित्याग्रहे च विजातीयस्वर्गसाधनत्वएवयागेकृतिरुचिता. अस्मद्रीत्या
विधिजन्यज्ञानादेवप्रवृत्तिसंभवेनेतादृशधाराकल्पनेमानाभावाज्जौरवाच्चेत्यादिसुधीभिर्ध्येयम् अथैवमपि
नकलंजमितिनिषेधानुपपत्ति: ॥ कलंजभक्षणादेरसत्यापादिरूपेष्टजनकत्वेनेतदभावस्यबाधितत्वात्. ए
तेनबलवदिष्टसाधनत्वाभावोपपत्त्ययेगुरुतरानिष्टसाधनत्वंकल्प्यतइतिपरास्ता कल्पतरुकाराद्युक्ति: ॥ यत्तु
परिमितेगुरुतरानिष्टसाधनत्वेकल्पितेतन्निवृत्तिसंधानेसांदृष्टिकफलान्निवर्ततेत. तन्निवृत्तिकाकामुकस्यरा
तौवतस्यैष्टत्वंनास्तीतीष्टसाधनत्वाभावेनस्यनहत्यादित्येतन्निर्धनायानकश्चिद्द्वेषइतिप्रपंचितंतन्नतुअभि
ककामुकस्यरागांधस्यमत्यपिभाविनरकदु:खावश्यंभावावगमेतात्कालिकफलेच्छानापेतीष्टसाधन
त्वाभावबोधकस्यनिषेधवाक्यस्याप्रामाण्यापत्ति: ॥ सर्वोन्यत्रिषमारामभजतस्यचवेदस्यपुरुषमेदेनप्रामा

कलंज
भक्ष
णाभा
वः ५

स्य तो कारणाभावा दिति स्वमंत्रां पाठा प्रसक्तेस्य वा निषेधः इति । करोपि लिङ्गणाया
स्तुरोविधिश्चादिवद्ध्यापि निष्ठ हिंसा ३ ॥

वै॰ भू॰ णाभावासमारोपेन प्रयुक्त इति स्वयमेव निरस्य। कलञ्जइत्यनिष्टानुबंधित्वमपि लिङर्थः तथा च विशेषणाभावा
८२ पत्तौ विशिष्टाभावो न नञ्प्रतिपाद्यत इति न दोष इत्युक्तं। तत्प्रागुक्तरीत्या परास्तमेव। तस्मात्क्रियमेतदिति चेन्न
83 । अत्र त्रिवेदेति। यागादाविष्टसाधनत्वमेवं बंधित्वे नीवारानत्यत्र कलञ्ज इत्यनिष्टानुबंधित्वमेवावगम्यत इत्यस्येत्य
भो २ न चैवमसुरा अविधेयत्वे चेवमसमासापत्तिः विभाषावचनेन तस्य वैकल्पिकत्वात्। अत एव नानुयाजेष्वि
ति पर्युदासेन तत्सङ्गतिः प्रागुक्तं। तन्नत्साधनत्वविध्यर्थ इति पक्षे स्वर्गादिपदं तत्तत्फलज्ञानाय। येयजामह इति मिति
स्वीकारादिष्टसाधनत्वं लिङर्थः। नत्रूतानार्थयाज्ञ इत्यनन्त्ये। तन्नत्साधनत्वविध्यर्थ इति पक्षे नकल
परिह ञ्जमित्यत्र प्रत्यवायपरीहारसाधनत्वं विध्यर्थः साधनत्वं चान्वतस्मिन्नियमतः प्रत्यवायाभावस्य हि भावे
रनंभा नियमतः प्रत्यवायइत्यन्वयव्यतिरेकवत्त्वं। प्रत्यवायोपि न ब्राह्मणं हन्यादिति विधिभेदाद्विलम्बश्रणाग्रा
वैयाज द्यः एवं च विध्यर्थो निषेध एव नञाक्षिप्यते। एवं चार्थानर्थइष्टाहारणाहौ सति प्रत्यवायः सिध्यति। तथा स्मात्र्यका राम॰
८ चिदनुपपत्तिरित्यपरे। कलञ्जभक्षणाभावः प्रत्यवायपरीहारसाधनमित्येव बोध्यते। न च प्रत्यवायानां प्रह ८३

स्वर्थगतेस्यादिश्रुत्यन्तेः कथमन्त्रक्रत्वर्थेऽभावे दृष्टसाधनत्वान्वय इति वाच्यं । अभावद्वारकमन्वयमादायोपप
त्तेः । न च । स्थलेऽस्मिन्नश्रुतमतिकल्पनाद्धा । एवं चातिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णातीत्यत्रा
पि ग्रहणाग्रहणाभावे दृष्टसाधनत्वं बोध्यते । फले विकल्पनया न दोषः । अत एव कलंजभक्षणाभावविष
यकं कार्यमिति मुख्य इत्यपि केचित् । अथैवं सत्यग्नीषोमीयपश्वालंभनेऽपापापत्तिः, न हिंस्यादिति निषेधात् । प्र
कृते चैतस्यैकवाक्यताभावात् । तथा हि । अग्नीषोमीयमित्यादिना ह्यालंभनमिष्टहेतुरवगतं । न हिंस्यादित्यनेन
चानिष्टहेतुता हिंसा । न चानयोर्विरोधो मधुविषसंपृक्तान्नभोजने परकीयसुंदरीगमनादौ च सामर्थ्यदर्शना
त् । वस्तुतस्तु पशुमालभेतेत्यत्रालभतिर्यागलक्षणार्थः । अप्राप्तस्यैव तस्याद्रव्यदेवतासंबंधविशिष्ट
स्य विधेयत्वात् । अस्तु वा आलंभनमत्र स्पर्शनमात्रं । विशये प्रायदर्शनादित्यधिकरणे वत्समालभे
तेत्यग्निहोत्रोपकरणापदिष्टवाक्याद्वत्सहिंसाविधानापत्तेरिति पूर्वपक्षे स्पर्शमात्रं तदर्थ इति सिद्धा
न्तितत्वात् । तथा च विद्वद्वर्धिकरणन्यायेन सर्वत्र स्पर्शार्थकत्वमिध्यति । न च हि विदृष्टो ब्रीयान

वै.भू. वकेस्यवेदे हेतुक्तं तन्त्रान्तरेवार्थः । लोके चित्रुडुल्तु रितिप्रयोगो गैत्रुणाप्ययं चरुशाद्रस्य लोके स्याल्लीवेदेत्वाहित्यस्य ख
८४ रित्युक्ता आदितिमोदने नेस्युक्त । त्वाहोदनो ग्यद्गतिनिर्णये पित्र्वा अशेषानास्मित तत्र चित्र्दृद्ग्रिश्रुद्ग्रिष्ठो आ ३
मः सोर्थ चरुः निर्वपेदित्याहोतृशी विशेषादुभयं ग्राह्यं · वा अशेषे समत्यपि विकल्पेन · पदार्थबोधकत्वाशे लोक
वेदयोः सोल्मादित्याशंक्य विध्येकवाक्यतया बलत्वाद्वा अशेषस्य तदुक्त एकार्थीया ग्राह्यः । अन्यत्रापि वैदिकत्वा
द्वेदसिद्ध एवार्थो ग्राह्य इति दशमे वक्ष्यन्तरस्तुक्तं एवमत्रापि प्रायदर्शनात्सर्वशार्थत्वनिर्णयात्तत्रापि स एव
ग्राह्य इति सिध्यति · एवं च विधिनिषेधयोः समानार्थत्वस्यैवाभावे कबाध्यबाधकभावः । हिंसात्वं गायागाद्यावृत्तेप न हिंसा
लभ्या · न च पत्नीसंयाजानां जाघनीवदन्यतः सिद्धो गैरेवयागसिद्धेः प्रयोगान्तहिंसा न लभ्यत इति वाच्यं · प्राचीनप्र स्यादि
शुसंस्काराणां यज्ञीयपशुद्वारा यागार्थत्वनिर्वाहाय यावद्यानाद्दिवहं तत्तदनुष्ठानसंभवात् · अन्यथा योषोमीयपत्वसि तिबाध्य
हिंसाप्र ध्यभावापत्तेश्च · विशसनप्रकारविधायकवाक्यानां विशसनं लभ्यते · अन्यथाशाखाद्दिनां हननेपि यागसिध्यापत्ति गमं· के
रिति चेन्न · अवदितन्तत्रैरं गत्वाभानुरोधेनमापुकराणाद्दिदोषनिवृत्तये च विशसनप्रकारस्याप्यर्थप्राप्तत्वेने ८४ भव
ति

विध्यनपेक्षत्वादिति तत्त्वं॰॥ नच निंदार्थवादस्यायमच्छिन्नोपदेशाद्यसममभिव्याहृतविधिविधेयत्वस्यानिषिद्धत
नुर्वंधित्वव्याप्ततया पर्यवसायिध्यर्थेन समं विरोधान्न निषेधप्रवृत्तिरिति रीतिः साध्वी॰ शब्दार्थयोर्विरोधे ह्यन्य
तरस्याप्रामाण्यभीत्या संकोचकल्पना॰ पर्यवसायिध्यर्थेन सह विरोधे च न वेदस्याप्रामाण्यमिति संकोचका
भावात्॰ नाप्यशुद्धमिति चेत्त्रशास्त्रादितिमन्त्रीया हिंसारूपत्वान्न्यायसंभवात्तदुःखं भवत्विति चेन्न॰ शब्दविहित
त्वात्॰ हिंसात्वे वैदिकीयात्तु नयानर्थो ध्रुवं भवेत्॰ वेदोक्तया हिंसयात्तु नैवानर्थः कथंचनेति भाष्यस्याहिंसात्वे
नवैदिकहिंसाया अपि पापहेतुत्वात्तद्दुःखं भवत्विति शंकते॰ अशुद्धमिति॰ नहि हिंसायाः पापहेतुत्वे हिंसा
त्वं प्रयोजकं॰ किंतु निषिद्धत्वं॰ तच्चात्र नास्ति॰ प्रत्युत वायव्यं श्वेतमित्यादिशब्दैर्विहितत्वादित्याह॰ शब्देति॰ सो
पाधित्वेन दूषितानुमानस्य स्मृतिविरोधं चाह॥ हिंसेति तत्रन्यटीकास्था च माध्वी साध्वी॰ पूर्वपक्षाशयान
वबोधनिबंधनत्वात्॰ नहि पूर्वपक्षिणो हिंसात्वेन पापमापादयंति किंतु निषिद्धत्वेन॰ इष्टसाधनत्वं वि
धिरित्यभ्युपगंतुस्तवापि तस्य तुल्यत्वात्॰ स्मृतिरप्यनेन नक्रमोगादिश्रुतिकल्पकमंघकल्पिनेवेतितप्रमा ८७ १

वै॰ भ॰ णापपथमवनराणीति निषेध्यं । एवं च वैराग्यीप्रवेशनसहगमनादिसर्वविलोपापत्तिः एवं वाजपेयेपि सुरायहजन्य
८५ पापापत्तिर्दुर्वारैव । तथा चोक्तं प्रथमस्कंधे । यथा चोक्तं प्रथमस्कंधे । पृष्ठापंकेन पंकांभः सुरया वा सुराकृतं
85 भूतहत्यां तथैवैकां न यज्ञैर्मार्ष्टुमर्हति । इति च ॥ अत्रोच्यते ॥ नेष्यस्यैन्यान्वध्यजना न हिंसा नैषां च धर्मतः
स्वधर्मेणाचहिंसैव महाकरुणायायाससमेतिवर्के घुपारव्यानस्य वा मिष्टात् । कृतं धर्मरतो पि त्वं वृथा हिं
सां परित्यजेति ब्रह्मोक्तस्वस्वंदस्य चकूपमोपदेशात् । यावेदविहिंसा सा न हिंसेति कीर्त्यत इति श्रीधरस्वामि
द्वान्तवाक्यात् । पद्मभ्राणाम्भ्रो विहितः सुरायास्तथा पशोरालंभनं न हिंसेति भागवतात् । यज्ञार्थं पश
वः सृष्टाः स्वयमेव स्वयंभुवा । यज्ञोस्य भूत्यै सर्वस्य तस्माद्यज्ञे वधोऽवध इति । या वेदविहिंसा नियतास्मिंश्चरा
चरे । अहिंसामेव तां विद्याद्वेदाद्धर्मो हि निर्बभौ । इति पंचमाध्यायस्य मनुवाक्यात् । वपापाभावसिद्धेन
दोषः । अत्र हिंसा न हिंसा । आलंभनं न हिंसा वधोऽवध इत्यस्याग्रिम हिंसावधशब्दयोर्विनापापजनकार्थक रा॰भ॰
त्वमसंगतेः । यत्तु वेधहिंसायां यत्किंचिद्बुधभेदसंगतेर्नेदं तत्र साधकमिति । तन्न । व्यर्थहिंसासाम्योद्धारास ८५

गतेः॥ अन्वयितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य सुतरान्निसिद्धत्वाच्च· अन्यथोपपत्तीयहिंसायामपि तथा
प्रयोगापत्तेः नचशुद्धपापजनिकानेतितदर्थः तथासतीष्टानिष्टोभयजनिकेन्यैवपर्यवसानेननैवपर्य्यापत्तेः
विधिनिषेधवाक्याभ्यांतद्बोधात्· अतएवेष्टाजनकत्वाभावोबोध्यतइत्यपास्तं· नचैतान्यत्वावच्छेदकान्येवसं
त्वितिवाच्यं· सतिसार्थकत्वेतथात्वासंभवात्· अन्यथातत्रव्याधिकरणोच्छेदप्रसंगात्· तस्माद्वाचनि
कएवपापाभावः प्रतिभाति· अतएवकस्कांदेश्यापगाणान्नायांहिंसाच्चैवाविधानतइत्यविधानेनहिंसे
वपापजनकत्वेनोक्ता· अतएवभागवतेव्यासेनसूचितं· अशुद्धमितिचेन्नेशब्दादिति· अतएवधर्मत्वाधर्मत्व
धर्मत्वयोः शब्दैकगम्यत्वाद्वैधहिंसायाधर्मत्वेनैवोक्तत्वान्नसोधर्मइतिसूत्रार्थइत्यस्मत्पितृचरणैर्न्नो
व्याख्यातं ।एवंवेदाद्धर्मोहिंसाविधितादेवेदविहितत्वमेवधर्मत्वेचाधर्मासंवलनेनात्पर्यार्थेचहेतुरुक्तइ
निर्दभा तिसामान्यतएवैतदर्थकवचनकल्पनान्नसुराग्रहादावपिपापप्रसक्तिः॥ अस्त्वैवंतस्यसुराग्रहस्य
२ त्याज्यत्वायत्तिरेव· तत्रोक्तंभागवतादिनाघ्राणभक्षविधानेन· तस्यचानन्तरंमद्यगंधंचदिवामैथुनमेवच

वै॰ म॰ ८ पुनातिदृष्टफलत्वात्तद्वन्न हि संध्याद्युपासितेत्यादिनातिस्वल्पप्रायश्चित्तविधानेन नह्येतिविरहादिति सुधीभिर्विमा
८६ व्यांपरेपुनरस्त्येवपशुहिंसादिभिर्यज्ञादावपिप्रत्यवायः। तथा च भगवता व्यासेन पातंजले पंचशिखाचार्यव
8b चनमुदाहृत्य निर्णीतं॰ वचनं च स्यात्स्वल्पः संकरः सपरिहारः सप्रत्यवमर्षः कुशलस्य नापकर्षायालं क
स्मात्कुशलं हि मे बह्वन्यदस्तीत्यादि॰ अस्यार्थः। स्वल्पः संकरः पशुहिंसाजन्यः प्रत्यवायः स्यादित्यन्वयः ननु
मधुविषसंपृक्तान्नभोजनवत्प्रवृत्तिर्न स्यादित्येवं च॰ बहुतरसुकृतानुविद्धतया तज्जदुःखस्यापि स्वल्पमादिति स्वर्गसुखोपजनक
त्वादित्यभिप्रायाद्धस्त्यस्यैति॰ स्वल्पत्वे च न तस्माद्धेतोर्बाधोपबंधइति शास्त्रात॰ अनेनेदराकर्न्यायितं तर्कयोःस्त्यत्वार्थकत्वा
त॰ न चापदइतिवेदभावार्थमाहायास्माद्वेदहेतोरस्तित्वेन प्रत्यवायस्येयो व्यक्तोइतिशंकं॰ सामान्यतः प्रवृत्तानिषिद्ध
सत्यांगानेसर्वेष्यामे कोचासंभवानाअतएवाहासपरिहारः अल्पीयमाप्रायश्चित्तेनपरिहर्तुंशक्यः प्रत्यवमादतःप्र
मादतःप्रायश्चित्तेनाचरितेनतथापि सप्रत्यवमर्षः हेतुमर्हः सूक्ष्मेनेहिमहत्फलं कामयमानानामस्तदनुनिष्पादितदुःखं राम॰
॰ अतएवाह॰ कुशलस्येत्यादिषष्ठी॰ कस्मादिति॰ उत्तरपति॰ कुशलं हीत्यादि॰ बहुहिंसाजन्यपापापेक्षयापरिम ८६

गस्यादिवैकंतदेहं संगच्छतां तत्रैव किं मानमिति वाच्यं । उच्यते नरत्वात् । यस्तु हिंसाजन्यपापप्रायश्चित्तस्य स्व
ल्पविनश्यपापापसमाधानतयातेनाप्यपापस्यापि स्वल्पत्वानुमानात् । यागस्य च बहुवित्तव्ययायाससमाधानतया
नत्वेनस्वर्गस्य बहुत्वेन स्वल्पत्वानात् । अत एवाश्वमेधशतजनकफलभोगस्य मघोनोऽपीन्द्रादेरनेकशो रावणमहिषा
सुरादिभ्यो दुःखधाराश्रुतिपुराणादिषु प्रवर्तितं संगच्छते । यज्ञांगगतहिंसादिजन्यपापफलस्य तत्स्थ
नफलानंतरं तस्य तेन तत्प्रत्येनापपत्तिसिद्धत्वात् । अत एव पंचशिखाचार्यवचनेनोपदिष्टं । स्वर्गेऽप्युपकर्ष
मत्स्यमनुभविष्यतीति । अस्तु वा सुखदुःखयोस्सकल्पना । तथापि तादृशेच्छावशात्प्रवृत्तिर्नानुपपन्ना ।
निषिद्धप्रवृत्तिवत् । अत एव विशेषदर्शिनोऽनेनतस्मात् नमत्वं वीचत्वं । अत एवात्मज्ञमेकादशभाराबते । य
दुष्टाणामनेको विहितः सुरायामन्यापशोरालभनं न हिंसा । एवं व्यवायः प्रजयानरस्ते इमं विशुद्धं न
विदुः स्वधर्मे इति । आलंभनं नमेवधाणुकारित्वा यागः शं नेवा विहितं न तु हिंसेति स्वधर्मं न विदुः । किंतु स्प २
हिंसैव विहितेत्येवमेव विदुः । अत एवेमं स्वधर्ममपि विशुद्धं न विदुः । दुःखप्रयोजकत्वादिति भावः । अत एवैत

वै·मू· दत्तावत्तो निंद्रा· यत्वनेकं विदो संततस्तव्याः मदभिमानिनः। पश्चन्तु स्यंति तिष्ठव्याः प्रेत्य स्वादंतिने
८७ चतानदन्यये पि संगच्छते· नैव मम सुदं विदुः। असंतो भोगमाचरंतः अत एव एतदुपसंहारे वा सुदे
87 व यथा सुखादिति वक्ष्यति· विधिव्याः अनेन मनोरथो भविष्यतीति विसृष्टमादन्यथ इति ध्येयं। यत्वेवं
मांसपाणाननुष्ठाने स्यादिति। तत्र वक्ष्ये पाये न पुरुषत्वे वेत्· पापस्य सांगत्वे को विरोधः तथा च कर्तृवि
कर्तृणो भैरुक्तं· यो नाम कर्तुमध्यवस्यः कर्तुं जातीनि मन्यते· न क्रतोस्तु चैव गुणं यथा चोदितसिद्धि
तदृति· यत्तु विध्ययेहिंनसाशस्य बोधकत्वमर्थवादानां सर्वं सिद्धं· तत्र बलवदनिष्टाननुबंधित्वमेव·
अन्यस्याभवात्· अन्यस्यासंभवात्· अत एवान्यलभ्यत्वाभावाच्च विधेः शक्तिर्नैवा विधिनिषेधयोः
सांकर्यमिति· तन्न· बलवद्द्वेषगानस्यान्यथासिद्धत्वात्· शीघ्रफलदानत्वादेवानल्पानपाश्रस्य
स्य सुवचत्वाद्वेतिमांसस्यथानंजलानुपाधिनः। तच्चिंत्यं। उक्तेव च नैभ्यो निषेधाप्रवृत्तेरुक्तत्वात्· नचैत राम·
तः पापस्यस्वल्पत्वकल्पनं युक्तं· महतोऽपि अहत्याप्राः किमवगुरणेनेति न्यायेन विषेधकल्पप्रायस्य सामं ८७

शेषत्वं संकोचकत्वासंभवात्. संकोचस्याप्येकदेशबाधत्वात्. यत्त्वनयैवानुपपत्त्या द्वेषोत्पत्तिनांतरीयकदुः
खाधिकदुःखाजनकत्वमपि विधिविशेष्णो ऽप्रवेश्यं तेनेष्टसाधनत्वं कृतिसाध्यत्वं द्वेषोत्पत्तीत्यादि त्रयं शक्य
मित्याहुः तथा च निषेधस्थले तादृशानिष्टजनकत्वमुच्यते. विधिना च तादृशानिष्टाजनकत्वं इति विरोधा
त्रयं शक्यमिति विहिते निषेधः प्रवर्त्तत इति तन्न्यो निषेधमेव प्रवर्त्तनं पापजनकमिति. श्येनस्थले वेष्टसा
धनत्वकृतिसाध्यत्वयोरेवान्वयान्न विधिवाक्यबाध इति च इति. अयं वेदं चिंत्यं. नांतरीपकत्वमसदुःखचन्त्वात्क
थं तत्कृते. इष्टजनकजन्यत्वेन द्वाविमिति चेन्न. ब्रह्महत्यादिसकलजन्यतरस्यानांतरीयकत्वानेकथं तत्के
पत्तेः इष्टव्याप्यत्वमपि इति चेन्न. तथा दिक्कालिकं तत्कालिक ब्रह्मादेरप्यत्वेन विधिवाक्यत्वायोगात् नांत
रीयकत्वापत्तेर्विधिवाक्यबाध एवायमिति देशिकं तद्दोषो दोषः इष्टपूर्ववर्तित्वं तदिति चेन्न. एतस्य प्रत्युत्पन्नत्वेन
पुनस्त्वेन विधिवाक्यत्वायोगात्. एतस्य पर्वजितकत्वे च बहुविनश्यप्रायायामसाध्ये किंचिदिष्टजनके प्रवृत्त्या
पत्तिः तदानींतनबलवद्द्वेषविषयदुःखाजनकत्वमपि क्लोत्पत्तीतासार्थ इति चेन्न. तादृशयत्किंचित्पुर

वै०मू० षीयद्वेषविषयदुःखाजनकत्वस्यकलंजभक्षणेपिसत्वाद्विध्यर्थनिषेधबाधापत्तेः।सकलद्वेष्याजनक विघ्व
८८ त्वंचेन ज्योतिष्टोमेर्थ्यानिविधर्थ्यबाधःस्यात्‌·विजातीयदुःखाजनकत्वंतत्रिष्कर्षइतिचेत्‌·न·ज्योतिष्टोमा
४४ दिदुःखस्यापिकुतश्चिद्विजातीयत्वेनविध्यर्थबाधापत्तेः।नरकाजनकत्वमितिचेन्न·जगितोनमुक्तौते·
नेजुःशेगौनश्चिपमुपेयोदित्यादिवैद्यकशास्त्रोक्तनिषेधानुपपत्तिर्नादृस्यते·नकलंजमित्यादिनञ्चोन
रकाजनकत्वाभावबोधकत्वसंभवेपितादृशेषुदृष्टार्थकनिषेधेषुतदसंभवात्समभवेनबाधितार्थकता
पत्तेः।वक्तव्यतस्माद्वेदेनतथाबोधनेपिपरस्यनतथात्वेद्वेषः।सएवप्रवर्तनेनान्यइतिविधेस्त्याशक्तिवा
स्यनेविष्फलानचैवंज्योतिष्टोमादौपशुहिंसाजन्यपापायत्ताशिष्टानामप्रवृत्त्यापत्तेस्तदुत्तरकालप
इष्टोत्पन्नीत्यादोशक्तिःकल्पनेइतिवाच्यं·नरकादिरूपमहानिष्टसाधनेपिमवर्तितत्वात्‌·किंमहा
मननवेशीघ्रवेशन्नादावात्माहुतपंगकेमर्वस्वारपेष्ट्विचोत्कटफलेच्छावशाद्विभहतामपिप्रवृत्त्यु राम०
पपत्तेर्वहुधोपवर्णितत्वात्‌·किंचैवमपिननिषेधसंकोचस्तामः।अन्नास्तिविन्निषधानुरोधेनेष्टसाधनत्व ८८

नरकाजनकत्वपक्षा सोऽभावस्त्वद

कृतिसाध्यत्वमात्रबोधने नापि विधिप्रवृत्त्युपपत्तेः। वैधहिंसायां विध्यर्थैकदेशबाधकस्य निषेधस्य सर्वथैवोप-
वृत्तेः। एवं चाधात्वधिकारस्थादित्यादिशिर्षिर्वेभाष्य॥ लोट् प्रमाह॥ शापेनेति। आदिना विध्याद्याशिषोर्ग्रहणं तेन। आशिषि लिङ्लो-
डिति सूत्रभाष्यान्तरद्वारा मातः॥ २१॥ लङः॥ शिक्रमेणोङः॥ तावत्प्रमाह॥ होमस्ते प्रेरणादौ वर्तमाने लङ्स्याद्यः॥ सत्सां क्रियातिपत्तौ च
भूते भाविनि लृङ्॥ स्य तः॥ होमस्तदहिता॥ अनद्यतने भूते लङ्प्रं॥ अनद्यतने लङिति सूत्रान्तरालिङ्प्रमहा॥ प्रेरणादावित्यादि विधिनि-
मन्त्रणेति सूत्रात्॥ आशिषि नाम्न्याशिषि लिङ्लोटौ॥ लोटो विधिविहितत्वादाशीर्योगः स्यादिति॥ लुङः प्रमाह॥ भूतमात्रे इति॥ भूते इत्यधिका-
राल्लुङिति सूत्रात्॥ यथाक्रमं तदर्थाः॥ वर्तमानध्वंसप्रतियोगित्वं भूतत्वं॥ तच्च क्रियायां निर्बाधमिति विद्यमानेऽपि घ-
टे भूत इति प्रयोगः॥ लृङः प्रमाह॥ सत्यां क्रियादिना॥ भूते भाविनि चेति हेतुहेतुमद्भावादिरस्य लिङ्लक्षणेऽर्थः॥ तथा च हेतुहेतुमद्भावे क्रि-
याया अनिष्पत्तावसम्भवमानापत्तिः॥ लृङ्॥ इति भावः॥ अन्ये तु एवं कल्पयन्ति॥ एषु वाक्येषु निर्मूलः त्रयर्थता लामापरिशेषात्॥ लकाराणां तत्रेति वै-
त्रावेपरीत्यापत्तेः॥ वेदमात्रगामित्वात्तस्माद्रूपमात्रं बाध्येतिचेत्॥ सर्वे सर्वार्थवाचका इत्यभ्युपगमात्तद्वदर्थेषु साधुत्वाद्व्यापके व्याकरणे॥ नन्वश-
क्तिपरिच्छेदकमिति वचनात्तथाचार्थान्तरे समर्थितत्वानुशासनेन साधुत्वमेवामूलत्वे तदर्थकत्वं नमाऽन्यः॥ सर्वे सर्वार्थवाचका न भ्र-

वै.भू. पामेवलक्षणेवा॰ अमिथ्याअमिद्ध्यर्थं तन्निर्णयात तापुरं त्वनुशासनविरुद्धत्वेनप्रामाणिकमीमांसकादिभिरुक्तोतन्त्रतन्त्रलक्ष
८९ णेनसाधुत्वसंपादिकेतितन्त्रतत्रस्फोटाकुर्मः॥ वक्ष्यतेवाधिकंसुवर्थनिर्णये॥ स्वलमतिपल्लवितेनेतिशेषोक्तक्रमपि
पामकस्वानुवंधक्रमएवाश्रितएवंपंचमोल्लकारादेस्पनेनमयामांसकाश्टिमिर्लेदूएवव्यवह्रियतेहीति॥२॥ इतिवैयाकरणा
मृषणेल्लउआपर्थनिर्णयः॥ धातूनामर्थान्निरूपयति॥ आश्रयोवृत्तिहेतुरूपः संबंधः शक्तिरेववा॥ व्यापारार्थविभक्त्यर्थः धातुपा
करोतिमाष्यतः॥ द्वितीयातृतीयासप्तमीनामाश्रयोर्थः॥ आश्रयमात्रः॥ कर्मणोद्वितीयेतिसूत्रात्कर्मरूपेर्थेद्वितीयामव
तितन्नकर्त्रीप्सिततममितिसूत्रादुक्तरूपान्तफलाश्रयः॥ क्रियाजन्यफलवत्वेनकर्मणएवकर्तुरीप्सिततमत्वात्॥ अत
एवसिद्धेतस्मिंस्त्रिद्धानिवृत्तिर्नोन्यथा॥ एवं फलाश्रयः कर्म॥ तत्रफलांशस्यान्यलभ्यत्वादाश्रयमात्रमर्थः॥ तत्वमेवाख
उशक्तिरूपमवच्छेदकमितिबोध्यम्॥ आश्रयेवैचैत्रोग्रामंगच्छतीत्यादौग्रामसंयोगादिरूपफलाश्रयेवृत्तादेः॥ कर्मत्वंस्यादि
तिचेतात्रूपापत्तिः॥ तोर्हीद्वितीयाप्यादितिचेत्रानेत्यात्तेद्वितीया॥ प्रयोजकां॥ किंतुसंज्ञान्तराभावविशिष्टज्ञापमानाकर्मसं रामं॰
ज्ञैवाद्रहचपापाकर्तसंज्ञापावाधेनकर्मसंज्ञायाश्चप्रहत्तेर्नेद्वितीया॥ एकसंज्ञाधिकारात्समावेशस्यापसंभवात्॥ अत ८९

एवं ह्यनन्तमायात्मनावेत्तीत्यत्र कर्मकारणां संहृतोपपादनं शरीरमनोरूपावच्छेदकमेदेमादाय प्रकृतं भाष्योक्तं संज्ञायाः क
घटं करोतीत्यादौ धातूपात्तव्यापारवत्त्वरूपकर्तृत्वविरहेणो घटादेरेव विषयत्वात्तज्ज्ञानवकाशतानवाधः संयोगरूप
धात्वर्थफलाश्रयमप्यादेः वृक्षाद्भूमो यततीत्यत्रापि कर्मतापत्तिः साक्षात्तदाश्रयताविवकाशतानवाधः संयोगरूपधा
त्वर्थफलाश्रयमप्यादेः वृक्षाद्भूमो यततीत्यत्रापि कर्मतापत्तिः साक्षात्तदाश्रयताविवक्षायामिष्टत्वात् कर्तृकर्मणोर्महागत
द्विवक्षायामेवाधारसंज्ञाविधानात्तत एव द्वितीया श्रितातीतपतितगतात्यस्तप्राप्तापन्नैरित्यत्र भूमिं पतितो भूमिप
तितेत्युदाहृतं न चैवमपि घटं करोतीति न स्यात्तत्फलवत्त्वाभावादिति शंक्यं उत्पत्तिरूपधात्वर्थफलाश्रयत्वात् घ
टं जानातीत्यपि स्यात् नजन्यविषयतावच्छिन्नाधानसंयोगरूपफलशालित्वसत्त्वादुपपन्नं न चैवमपि तथैव तं जानातीत्यनुप
पन्नं तत्रापि समवायरूपेणाश्रितस्य पूर्वमात्तत्वं उक्तं हि वाक्यपदीये तिरोभावाभावाद्वा प्रागभावान्नो सैव नाभिव्यक्तताल्लब्धस्वके
मे तिरोभावेन दृश्यतीति श्रतीयते दृष्टान्ताश्रुतीता दावपि कुम्भादौ विषयतासंबन्धेन वृत्तिस्वीकारे च तत्तद्देशावरणात्तङ्गरके
ऽपि वृत्तिः स्वचैव वेति सत्कार्यवादिनां वैयधिकरण्यमस्तीति वस्तुतस्तु ज्ञानादिजन्यातिशयः संदेहाधीनता घटोऽयं धाङ्ग्नेऽच्छाय घ

वै०म० नुकूलो व्यापारो धात्वर्थः स च ज्ञानजनकमनश्चक्षुःसंयोगादिरेव। अत एव मनो जानाति चक्षुः पश्यतीति प्रयोगा
९० ः संगच्छन्ते। इच्छत्यादेश्चेच्छाद्यनुकूलज्ञानादिरेव व्यापारः फलं चेच्छादि तथा च तदाश्रयत्वाद्घटादेः कर्मत्वं जानात्या
90 देः सकर्मकत्वमप्येवमेवोपपादनीयं उक्तरीत्या इच्छत्यादेस्तत्र स्यातां नैवमपि फलव्यापारयोः सामानाधि
करण्यात्तदसंभव एवेति वाच्यं। एवं तदापि कालिकसंबंधेन फलसमानाधिकरणव्यापारवाचकत्वेनाक
र्मकतापत्तेः फलतावच्छेदकसंबंधेन वैयधिकरण्यस्य विवक्षणीयत्वात्। तथा हि ते च फलतावच्छेदकः संबंधो वि
षयता व्यापारतावच्छेदकः समवायादिरिति तेन चैव वैयधिकरण्यमस्य फलव्यापारविशिष्टबोधककर्मकत्वस्य
त्पयैर्यो घट्टवो ध्यते समवायितत्वं वच्छेदकः स च घटादिज्ञानेच्छाद्वेषमात्रीय घटो ज्ञायते इष्यते द्विष्यते संदिह्यते ज्ञा
तः इष्टः। द्विष्टः संदिग्ध इति वदात्मा ज्ञायते इष्टः। द्विष्टः संदिग्धः ज्ञायते इष्यते द्विष्यत इत्यप्रयोगादात्मा जानातीच्छति
द्वेष्टीति वद्घटो जानातीच्छति द्वेष्टि संदिग्धे ज्ञाता एष्टा द्वेष्टेति चाप्रयोगादुक्तरीत्या विशिष्टैवाभ्युपेय इति विभा राम०
वयमः। अत्र वा ऽऽस विषयार्थकेषु ज्ञानेच्छाद्वेषसंदेहादिरेव धात्वर्थो व्यापारः। विषयतैवेति विज्ञातज्ञस्य फलं ९०

नचतस्यांविषयज्ञानात्तत्कार्योत्पादनजन्यायांमानाभावः। विषयोघटइतिविलक्षणप्रतीतेर्मानत्वात्।
विलक्षणप्रतीतिर्हिविषयभेदेमानं। अन्यथाघटपटभेदोऽपिनसिध्येत्। चेत्तेभावकार्यस्यसमवायिका
रणकत्वनियमाद्रूतभाविच्छलेतद्भावात्फलाभावध्वंसस्यप्रामाणिकत्वेभावत्वस्याप्यतावच्छेद
ककोटिप्रवेशवद्विषयतायाअपिप्रामाणिकत्वेलघुत्वात्समवेतत्वेनैवकार्यत्वस्यविशेषणात्। अन
भ्युपगमवदेवविषयतायाअपिप्रामाणिकनिमित्तकारणाभावजन्यत्वं। अतीतानागतज्ञानादेर्विषयस्य
विषयिताविरहेणानिर्विषयत्वप्रसंगात्। घटत्वादिनानिर्णयेऽपिविषयेच्छाविषयच्छाविषयवत्
ज्ञानस्वरूपापि। एवंज्ञानाद्युत्पन्नत्वेतः पूर्वमपिज्ञातइतिप्रतीत्यापत्तेः। तदाज्ञानविषयइच्छाविषय
इच्छाविषयइतिव्यवहाराच्च। तथाचतदाश्रयत्वाद्यदादेः कर्मत्वंधात्वोऽकर्मकत्वंचनानुपपन्नं।
अतीतादौतिर्वीहाघ्रप्रागवदेवेतिवृद्धसंमतः पंथाः। एवंचकृतज्ञानात्पादेरनुपहोत्कारीतिद्वयंउत्प
त्तिमावरणभंगंचादायनेधानदुपपादनंशक्यं। इच्छन्पादेरुत्कारीतिविशेषः। उत्पत्तिमादायैवचक्रियप

व.भू. ६२ ते घटः स्वयमेवेत्युपपद्यत इति दिक्। नैयायिकास्तु क्रियाजन्यफलाश्रयत्वमेव कर्मत्वं पर्यवसितार्थः। किंतु
परसमवेतत्वमपि। तेन भूमिं पश्यति विहगो विजहाति महीरुहं। न तु स्वात्मानमित्यादिप्रयोगोप्युप
पद्यते। अत एव चैत्रेण ग्रामो गम्यत इति प्रयोगो न चैत्रेण चैत्र इत्यादिः। द्वितीयाकर्माख्यान नैयायि
कमते द्वितीयया स्वकर्तृत्वार्थापेक्षया परत्वं। आख्यातेन च स्वार्थफलाश्रयापेक्षया स्वार्थसंख्या
न्वयापेक्षया वा बोध्यते। नद्यास्तु यथा क्रियायामन्वेति। चैत्रो ग्रामं गच्छतीत्यत्र च ग्रामस्य चैत्रवृत्तिप
रनिष्ठक्रियाजन्यसंयोगरूपफलवत्त्वात्कर्मता। घटं करोतीत्यत्र च घटपदस्य कपाले निरूढलक्ष
णा। तस्य घटरूपफलशालित्वात्कर्मत्वं नानुपपन्नं। कपालस्य सिद्धत्वेपि घटकत्वेनासिद्धत्वा
त्कृतिविषयत्वं नानुपपन्नं। घटं जानातीत्यादौ तु व्यवहारो भाक्त इति नैयमप्यनुपपत्तिरित्याहुः॥ न
व्याः पुनर्न क्रियाजन्यफलशालित्वमित्यादेव कर्मत्वं। गमेः कर्मत्वस्य पूर्वस्मिन्देशेन्यजत्वात्
रस्मिन्नसंदेहपूर्वापरयोः प्रसंगात्। किंतु फलस्य धात्वर्थतावच्छेदकत्वेपि विशेष्यत्वं। एवं च गमेः राम. ६२

ओदनः घटं कृत्य

ओदनं नामि तकर्म नैयायिकाः रामः मत ५

ओं नामिष्ट कर्म वेदाकेरगमतं

संयोगस्यान्ते विभागः संदेशस्य न किंचित्फलं तथेति न दोषः ननु ग्रामं गामपतिदेवदत्तो यज्ञदत्तमित्यत्र त्यजयो
रुपकृते व्याप्तिः उत्तरदेशसंयोजककिपाफलत्वाभावात् नास्तु कुलक्रियायाः फलत्वेप्यवच्छेदकत्वाभा
वात् नकु शुद्धगम्धात्वर्थवच्छेदकत्वविरहेपि समनाधं तथा च धपयोजकव्यापारप्रतिकलत्वमवच्छेदक
त्वं च सयोजकव्यापारस्यानुकूत मेवेति चेत् न तर्हि याचपतिदेवदत्तो विष्णुमित्रे गां त्यजापि प्रयोजककर्तुः
कर्मतापत्तौ द्वितीयापत्तेरिति चेन्मैवं धात्वर्थफलशालित्वमिति स्वीकर्तृ हि गांत्वे याकरणा नामप्युक्त
दोषस्य तुष्परिहरत्वात् मतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थेति सूत्रे गागत्या द्यर्थानामेवेति परमात्मानेपीत्याप्र
योजकव्यापारवत्वेन कर्मत्वमिति चेन्न तर्हि समंसमापीति ध्येयं एवं च समवेतत्वे घटितमप्युभयक
र्मज संयोगस्य लेन्यहीयकर्मणाः स्वापेक्षिकपरसमवेतत्वाभावस्य च तज्जन्यसंयोगादिरूपफलशा
लित्वाच्चैत्रे कर्मलक्षणाम तिप्रसक्तेः चैत्रः स्वात्मानं गच्छतीतिप्रयोगापत्तिश्च तस्मात्परसमवेतक्रिया
कजन्यफलशालित्वमपि क्रियाभेदेन भिन्नं वाच्यं एवं च परसमवेतयत्क्रियाजन्यफलशालित्वं पस

वै.भू. तस्यतत्क्रियाकर्मत्वं चैत्रस्य च स्वक्रियायाः परसमवेतत्वाभावात्तामादाय नातिप्रसंगः शंकापि. मैत्रक्रिया
६२ मादाय चैत्रकर्मत्वमिष्टमेव. गतं चैवं मैत्रः चैत्रं गच्छतीति प्रयोगात्. एतेन प्रयोगप्रसंगोपि वारितः। चैत्रनि
१५ ष्ठसंयोगजनकचैत्रान्यवृत्तिक्रियाश्रयः। तादृशक्रियानुकूलकृत्याश्रय इति वाशाब्दबोधासंभवात्.
स्वनिष्ठक्रियायाः परसमवेतत्वबाधात्. परसमवेतक्रियायाश्च स्वस्मिन्नसत्वात् इति. घटं करोतीत्यत्र
पद घटस्य कपालवृत्तकत्वे कपालं घटं करोतीति न स्यात्. कपालनिष्ठक्रियाजन्यफलशालित्वात्. तस्मा
७ द्वह्निमनुमिनोमि इत्यत्र चैव घटं करोति जानाति इत्यादौ विषयतायां द्वितीयार्थलक्षणा. रथेनागम्य
ते इत्यादावविवक्षितायाः। न च द्वितीयायास्तदर्थविधानात्कथमत्रार्थे द्वितीयेति वाच्यं. द्वितीया कर्म
३४ णीशक्तेः एवमादिनिन्तृदनुशासनानामर्थान्तरे लक्षणायोन्यत्रिसंभवात्. न च ज्ञानजन्यज्ञातता
वत्वादस्तु कर्मतेति भाट्टरीतिः साध्वी। घटस्य ज्ञानानीत्यनापत्तेरिति दिगित्यलं परिष्कुर्वन्ति। अथवेदमव राम.
धेयं। परसमवेतत्वांशे शक्तिश्चैत्रश्चैत्रमित्यत्र शाब्दबोधवारणाय साधुत्ववारणाय वा कल्प्यते: नाघ:। ६२

कर्तृ पदं ह

चैत्रचैत्रत्वमित्यादिशङ्काच्छादितो धस्य फलाश्रयशक्तिर्द्वितीयायाः परसमवेतत्वादिविशिष्टे लक्षणायापि वार
णात् । तर्हि मुख्यफलेकः प्रयोग इति चेत् । चैत्रस्तण्डुलं पचतीत्ययमेव । अथवा । परसमवेतत्वस्य शक्यत्वेऽपि चैत्रः स्वा
त्मानं तिम्यत्वबाधात्रेतस्यान्वयोक्तः । अन्यांशमादाय तत्राप्यन्वयबोधः किं न स्यात् । श्येनेनाभिचरन् यजेतेत्या
नष्टं ८ दिवत् । इष्टापत्तौ चागतं शक्तत्वेन । अत एव न तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगम इति न्यायसूत्रे कारणत्वार्थकपंच
म्यान्वियपूर्ववर्तित्वमात्रं योग्यतावशाल्लब्धमिति न्यायतात्पर्यटीकायां अयं चिन्तां संगच्छते । यद्वा परसमवेतत्व
स्य शक्यत्वेऽपि परत्वस्य केवलान्वयित्वया आवश्यके कार्यकारणभावान्तरे द्वितीयार्थफलप्रकारकबोधं
द४ प्रति द्वितीयान्तार्थवृत्तित्वविवृत्तिर्धात्वर्थो व्यापारस्तदुपस्थितिर्विषयतया हेतुरिति कार्यकारणभाव एव
वोच्यतां । कुतः परसमवेतत्वमपि तदन्यवृत्तिर्धात्वर्थो व्यापारस्तदुपस्थितिर्विषयतया हेतुरिति कार्यार्थः कल्प्य
ते उभयकल्पने गौरवं तत्त्वात् । परसमवेतत्वस्यान्यत्रान्वयवारणाय कार्यकारणभावान्तरकल्पने तु गौर
वात् । न च चैत्रे मैत्रापरस्पराश्लतदन्यत्रव्यापारस्य द्वितीयान्तार्थवृत्तित्वाद्व्यभिचारः द्वितीयान्तार्थवृ

वै. मू. त्यन्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकव्यापारो पस्थिते र्विवक्षितत्वात्. परस्परव्यापारेपि परस्परवृत्तिमेदप्र
९३ तियोगतयैकत्वस्याभावप्रतियोगितानावच्छेदकत्वाबाधान्न दोषः। परसमवेतत्वेशक्तिग्रहस्य तस्मादेकस्त
:स्वात्मानं गच्छतीत्यत्रापि बोधान्नैवं कार्यकारणभावक्षतिरिति चेन्न. प्रस्थितत्वेनहितत्वकृत्वेन :स्वात्मनः स्वात्मान
गच्छतीत्यत्र बोधस्यपद्यत्वात्. परसमवेतत्वशक्तिग्रहवतस्तत्तत्त्वयादेवबोधात्संभवेन हि घटपदस्य परसमवेतप
टशक्तिग्रहवतःपटबोधानुदयप्रसंगः परे शक्तमेवति. तादृशसमाधुत्वस्याहितिचेन्न. आद्विरामात्. संज्ञा
योर्बोध्यबाधकभावस्यप्रागभिधानात्. नहि परसमवेतक्रियाजन्यधात्वर्थतावच्छेदकफलशालित्वाप
रिकृतमपि द्वितीयान्तत्वेनैतत्साधुत्वे वा नियामकं ग्रामं गामृपतिदेवदत्ते विष्णुमित्रइत्यत्रैवापाचप
त्तिदेवदत्तेन विष्णुमित्रइत्यत्रापि द्वितीयापत्तेर्दुर्वारत्वापत्तेः घटं जानातीच्छति करोति पश्यतिश
दृश्यतेति गंधादिघ्राति इत्यादौ नियामकाभावेन द्वितीयानुमत्यतिप्रसंगाच्च. न च समविषयान्यस्मि रामः
न्नेतन्न. तत्रतु विषयतयान्वय एवेत्यभिवाच्यं. देवदत्तायकुप्यति द्रुह्यतीर्ष्यति असूयति कृष्णायपरो ९३

चैत्रस्य दत्तेनमोदकः पुष्पेभ्यः स्पृहयतीत्यादौ संप्रदानादिष्वाव्याप्तेश्च अन्यथा देवदत्तमभिक्रु
ध्यतीत्यपि न स्यात्. अथ मत्वैवक्रियाभिकानहि तावद्वाच्यकथनं निष्फलं. शाब्दबोधात्वर्थफलशा
लित्वप्रसंगस्याप्युक्तरीत्यैव निरस्तत्वात्. नैयायिकमते त्वजस्मान्नपरसमवेतत्वमर्थः कल्प्यः एवं अव
च्छेदकेत्यपि व्यर्थं. धात्वर्थफलशालित्वस्यैव तथात्वे लाघवात्. नैयायिकनवीनैः फलव्यापार
योः पृथक्शक्त्यभ्युपगमे न तथा चतुर्मशकात्वाच्च. न च घटो भवतीत्यादौ धात्वर्थाश्रये कर्मत्व
वारणाय तत्कल्प्यमतद्इति वाच्यं. नैयायिकानां मते त्वया कर्मसंज्ञाया बाधेनादोषात्. व्याप्तिरेव भव
त्यादौ फलमिति प्रागभिहितत्वाद्धेतुघटादौ शंकाया अप्यभावाच्च. नैयायिकाद्धीनामकर्मकेषु फ
लस्याधाभ्यत्वाच्च. यत्तु द्वितीयादिवाच्यं फलमिति. तत्र धातोः फलवाचकतायां कृतोऽत्रकर्मेता
पत्तेरित्यत्र बुद्ध्यादितत्त्वेनान्यत्रलभ्यतया यास्तत्र शक्तिकल्पना योगादिति सुधाभिर्ध्येयं. यत्तु क धातुमा
ना१ र्मत्वन्यादिवौ धात्वर्थेऽपरेवशक्तिः किं चाश्रयत्वरूपस्यैतस्य संसर्गत्वेनैमानमप्यपेयं. तथा च त्रस्य ३

कर्मत्वस्य १

वै॰भू॰ मतितंडुलाः पचतीत्यत्रापि तथा बोधापत्तिः न च द्वितीयासमभिव्याहार एव तादृशबोधे कारणं॰ प्रथमायाः
६४ कर्मत्वे शक्तिग्रहदशायां तंडुलाः पचन्तीत्यत्रापि तथा बोधेन व्यभिचारादित्याहुः। तच्चिंत्यं॰ कर्मत्वत्वादिना बो
९५ धस्य तादृशव्युत्पत्त्यधीनत्वेनाप्रमाणत्वाच्च॰ आश्रयत्वरूपकर्मत्वस्य शातं॰ सर्वेषां तथा नानुभवात्॰ फ
त्यं॰ लांशस्य धातुना आश्रयत्वांशस्य संसर्गतया धिलाभे विशिष्टशक्तत्वस्यान्याय्यत्वाच्च॰ आश्रयत्वरूप
कर्मत्वस्य शक्यत्वे आश्रयत्वेनैव भावकृदकत्वापत्तौ गौरवाच्च। तंडुलः पचतीत्यादावतिप्रसंगः पूर्वेषाम
पि समानः। तंडुलपदोत्तरामपदज्ञानत्वेन हेतुता। तंडुलः पचतीत्यत्र तदभावान्नास्माकमतिप्रसंग इति
चेन्न। तंडुलान्पचतीत्यत्राम्पदाभावेपि बोधेन व्यभिचारात्तथा हेतुहेतुमद्भावासिद्धेः। तंडुलपदोत्त
रद्वितीयाज्ञानत्वेन हेतुत्वमिति चेन्न॰ तंडुलवाचकपर्यायान्तरस्थलेपि बोधेन व्यभिचारात्॰ तंडुलार्थ
कपदोत्तरकर्मत्वार्थकपदजन्योपस्थितित्वेन हेतुत्वमिति चेन्न॰ तंडुलमित्यत्र पूर्वं तंडुलपदात्तंडुलो राम॰
सिद्धा २ पस्थितिः। द्वितीयया च कर्मत्वस्य वृत्तिः एवं सोमीत्यत्र तंडुलार्थकात्तत्पदात्तंडुलोपस्थितिश्च वृत्ता ते ६४

चापित्वद्युक्तसामग्रीमत्त्वाद्बोधापत्तेः नन्वेतद्दर्थकर्मताविशेष्यकशाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रतिकर्मत्व
वाचकविभक्तिप्रागवर्त्तिपदजन्यज्ञानत्वेन हेतुत्वं· घटं पटमित्यादिसाधारणात्· एवं स्वाधेयतासंस
र्गावच्छिन्नघटप्रकारकशाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रतिघटवाचकपदोत्तरविभक्तिज्ञानत्वेन हेतुत्वंवा
च्यं· घटं घटेनेत्यादिसाधारणात्तथा च नदीघटइति चेन्नैयत्यन्नत्तरवृत्तस्वघटकर्मत्वोपस्थितिस्त
त्र विभक्तिं विनापि बोधेन व्यभिचारात्· कर्मत्वधर्मिकघटविधेयकशाब्दबोधे एवं तद्धेतुरिति
चेन्नः प्रथमायाः कर्मत्वे शक्तिभ्रमदशायां बोधेन व्यभिचारात्· कर्मत्वेधर्मिकघटविधेयक
द्युक्तेरीत्यैव व्यभिचारात्· पटपदस्य घटे शक्तिभ्रमेपि बोधाच्च· अथ यत्तादृशबोधं प्रतिकर्मत्वो
पस्थापकविभक्तिप्रागवर्त्तिपदजन्यज्ञानत्वेन हेतुत्वं वाच्यं· एवं तादृशबोधे घटोपस्थापकोत्त
रविभक्तिजन्योपस्थितित्वेन हेतुत्वमिति चेन्न· व्यभिचारात्· घटः कर्मत्वमित्यत्रापि तादृ
शोपस्थितिमत्त्वे बोधस्यासर्वसिद्धत्वात्· अथ यत्कर्मत्वबोधकप्रागवर्त्तिपदज्ञानत्वेन हेतुत्वं· एवं परत्रा

वै.भू. पिघटोपस्थापकपदोत्तरपदजन्यज्ञानत्वेन हेतुत्वं वाच्यमिति चेत्तन्न पदस्मारकानुपस्थितानां नानादृशानुपूर्वीज्ञा
९५ नतात्पर्यज्ञानादिमतामपि बोधापत्तेः सामग्रीसत्त्वात् घटः कर्मेत्यत्रापि विपरीतव्युत्पत्तिरहितस्य बो
95 धापत्तेश्च। अथ घटप्रकारककर्मत्वविशेष्यकशाब्दबुद्धिं प्रति घटोपस्थापकपदोत्तरकर्मत्वार्थकप
दजन्यज्ञानत्वेन हेतुत्वमिति कार्यकारणभावग्रहोपि दृढतरमपेक्ष्यः तथा च नोदितः पचनीत्वातिप्र १५३४
संगः अनयैव रीत्यारिमन्त्रान्तरेपि कार्यकारणभावकुनीहनीय इति चेत् समानं तन्त्र ह्यस्माकमपि
कर्मणि शा अभ्युपगमात् एतावांस्तु विशेषो यत्परेषां कर्मत्वबोधकपदत्वविशिष्टानुपूर्वीत्वेन प्रवेशो
स्माकं पुनः कर्मबोधकपदत्वेन तत्रास्माकमेव लाघवं। न च भवन्मते आश्रयमात्रमर्थः तथा चा
श्रयवाचकपदस्य प्रवेशः। कार्यता चोदृत्वेन यत्नीत्यत्रापि कर्मविशेष्यकबोधापत्तिरिति वा
च्यं। आश्रयशब्दस्येवापि कर्मकरणादेः शक्यतावच्छेदकीभूताश्रयत्वस्य तत्तन्निरूपस्य राम०
भिन्नस्याभ्युपगमात् अन्यथा द्वितीयादेः पर्यायतापत्तेः अस्तु वा फलाश्रयत्वरूपकर्मत्वेन ९५

प्रवे १ कार्यकारणभावेऽशनिना वज्रेण फलं तस्य द्वितीयार्थता। अशक्तत्वेऽपि फलस्य प्रतिपत्त्वान पापादित्या क म
य हुंजनस्मात् सिद्धमाश्रयमात्रे द्वितीयार्थ इति। एतत्र सप्रविधमित्युक्तं वाक्यपदीये। निर्वर्त्यं च विकार्यं च प्रा
प्यं चेति त्रिधा मतं। तत्रेप्सिततमं कर्म चतुर्धान्यत्तु कल्पितं। औदासीन्येन यत्प्राप्यं यच्च कर्तुरनीप्सितं। संज्ञान्तरैरनाख्यातं
यद्यच्चाप्यन्यपूर्वकम् इति। निर्वर्त्यादित्रिविधस्य लक्षणमप्युक्तं। सती वा विद्यमाना वा प्रकृतिः परिणामिनी। यस्य नाश्री
यते तस्य निर्वर्त्यत्वं प्रचक्षते। प्रकृतेस्तु विवक्षायां विकार्यं केश्चिदन्यथा। निर्वर्त्यं च विकार्यं च कर्म शास्त्रे प्रदर्शितं। यद 5
सज्जायते सद्वा जन्मना यत्प्रकाशते। तन्निर्वर्त्यं विकार्यं तु द्वेधा कर्म व्यवस्थितं। प्रकृत्युच्छेदसम्भूतं किंचित्काष्ठादिभस्म
वत्। किंचिद्गुणान्तरोत्पत्त्या सुवर्णादिविकारवत्। क्रियाकृतविशेषाणां सिद्धिर्यत्र न गम्यते। दर्शनादनुमानाद्वा तत्प्राप्य
मिति कथ्यते इति। तत्र निर्वर्त्यं घटं करोति। अत्र घटस्य प्रकृतिः सत्यपि न परिणामित्वेन विवक्षिता। भस्म करोतीत्यत्रा
पि काष्ठादिप्रकृतेर्विद्यमानाया अविवक्षायां निर्वर्त्यत्वेव। एवं घटं करोतीत्यत्रापि प्रकृतेः परिणामित्वेन विव
क्षायां विकार्यत्वमिति केचित्। अन्ये तु घटं करोतीति निर्वर्त्यमेव। घटादिद्वाऽसद्देवेनेयायिकादिनये। सदिति स्वरीसा

वै.भू. सांख्यादिमते वाच्यत एव वक्ष्यति । उत्पत्तेः प्रागसद्भावो बुध्यवच्छिन्नो निर्वचनः श्रुविशिष्टः सत्ताभेन कर्ता भवति जन्मनः कारणं
९६ कार्यं प्रावेन यदा वा व्यवतिष्ठते । कार्यं शश्वं तदा लब्ध्वा कार्यत्वेनोपजायते । यथाहुः कुरित्तीभावो व्यग्राणां वा समग्र
96 ताः । तथैव जन्मरूपत्वं सत्तामेके प्रचक्षते इति । विकार्यं च द्विविधं । प्रकृत्युच्छेदसंभूतं । प्रकृतिमत्तस्मात्मनउच्छेदसं
भूतं भस्म । काष्ठं भस्म करोतीति । गुणांतरोत्पत्त्या । सुवर्णं कुंडलं करोतीति । अत्र काष्ठसुवर्णयोः परिणामित्वं विकृती
विवृक्षया प्रापि भस्मकुंडलरूपकर्मणोर्निर्वर्त्यत्वे तेव । काष्ठसुवर्णयोः पक्षे विकार्यत्वमित्यवधेयं । प्राप्यं रूपश्रुपतीति
अत्राके याह्न । तो विशेषश्चात्रावरणाभंगरूपो । लत्त्ववत्त्रुत्पत्त्यामश्नुतिपद्यापि तत्र्यापि प्रतिपत्त्यतिरिक्त गुरुषांपेक्षरूपा
विशेषो न गम्यत इति । क्रियाकृतेत्यस्यार्थो वाध्यः । औदासीन्येन ग्रामं गच्छन् तृणं स्पृशति । कटं रनीयितां विशेषमुक्तेः ।
संत्तातौरेरनाख्यातं । अकर्पितहस्यार्थः । गारोत्पत्तिः अन्यपर्वकं । संख्यातरप्रसंगो । हस्यार्थः क्रमामिकुध्यतीत्यादिस्तु धीभि
रूह्या । ननु काष्ठविकार्यं कोशमस्तु भस्म तु । क्रियाजन्यफलाश्रयत्वाभावादिति चेत् । अत्राहुः अंकुतिविकृत्योरभेदवि राम
वक्षयानिहृत्यपाऽस्य त्यागप्रयत्ना । यह्णा काष्ठानि विकुर्वन्भस्म करोतीत्यर्थः । तंडुलान्विक्लेदयन्नोदनं निर्वर्तयतीति वत् ९६

पादा
ध्य ५

एतत्सद्व्यर्थः पठितिरिति ब्रह्मसूत्रभाष्येषूपपादितं द्रष्टव्यं । ग्रयपदार्थः । तत्तो याप्याख्याप्याख्ययोर्थः । तथा हि कर्तृकारणयोस्तत्तो या ।
तेन स्वतंत्रः कर्ता । स्वातंत्र्यं च धातूपात्तव्यापारवत्त्वं । धातुनोक्तक्रियेति संकारके वर्तते इति वाक्यपदीयात् । यत्र
एव स्थाल्यादिव्यापारस्यापि धातुनाभिधाने स्थाल्यादेः कर्तृत्वं । स्थाली पचतीति दर्शनात् । उक्तं हि वाक्यपदीये । धर्मै
रभ्युपेतैः शक्तिर्नियमो न तु वस्तुनि । कर्तृधर्मविवक्षायां शब्दात्कर्ता प्रतीयते । एकस्य वस्तुनोऽवस्थाभिर्भेदेन परिकल्प
ने कर्मत्वे करणत्वे च कर्तृत्वं चोपजायते इति । न चैवं कर्मकर्तृव्यपदेशाच्चेति सूत्रे मनोमयः प्राणशरीर इति वाक्यस्य
मनोमयस्य ब्रह्मत्वे एतमितः प्रेत्याभिसंभवितास्मीति शारीरकर्मत्वकर्तृत्वव्यपदेशो विरुद्ध इति भगवता व्यासेन
निर्णीते कथं संगच्छतां । एवमधिकं तु भेदनिर्देशादिति सूत्रे जगत्कारणं ब्रह्म शारीरादधिकं । आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रो
तव्यो मन्तव्य इत्यादिषु कर्तृकर्मभावभेदेन व्यपदेशादिति निर्णीतं । भेदव्यपदेशाच्चेति सूत्रे मुमुक्षोः प्राणभृतः
सकाशाज्ज्ञातव्यस्य द्युभ्वाद्यायतनस्य तमेवैकं जानथ आत्मानमित्यत्र ज्ञातृज्ञेयभावेन भेदेन व्यपदेशाद्द्यु
द्यतननिर्णीतमिति चेत् । उच्यते । जीवस्यैव देहयत्वप्राप्तिकर्मत्वमपि वाच्यं । कर्तृत्वं च तस्य स्वाभाविकमिति नोक्तं । न चैवं कोऽस्य क

वै·भू० दासंज्ञा हृद्यं युक्तं च कर्तृसंज्ञया पाक मिसंज्ञा पावा धातन्त पाचैतमित्ति हित्ती पान स्यात्तत्कर्मकर्तृत्ता यां चूपगाघापत्तिः किंचै
९७ वमपि कर्तृसंज्ञया पावा धात्वहिती यानुपपत्तिरिति मवतिशब्दविरोधश्चाराममेदहेतुरिति। अत एव व्यपदेशाद्विदृशादित्य
पि संगच्छते। अन्यथा कर्तृत्वकर्मत्वाभ्यामिन्धे वा वह्नित एव मन्यत्राप्यव धेयं। अत एव घटो भवतीत्यत्र घटस्यापि
रस्य धात्वर्थपाश्रत्वान्नत्रास्य कर्तृत्वमुपपद्यत इति भाष्यस्या। धात्वर्थव्यापाराश्रयः कर्तेति कर्तृलक्षणयोगात घट एवो
त्पत्तिकर्तेति कथ्यते रो वोक्तं संगच्छते। अत एव यज्वलतीति हि काष्ठानि तत्किं पाकेन कृ वितद्दत्या हुः अत एव बाधलक्षणा
स्यपक्षे कर्तृत्वं पर्वहविर्भूयते गुणाभूतत्वादिति कर्तृत्वं पीछ्ये वपाधिकं करणे नैव तन्मापर्दू कर्तृत्वं। काष्ठादीनामपि ज्व
लनादेः कर्तृत्वं तापस्य वाभ्यापेक्षया अश्रयत्वात्तोपात्त व्यापारसमवायः स कर्ता। तस्मात्तंडुलकाष्ठारंभणादिकर्तॄणामपि
मिः कर्तव्यमिति सिद्धीति तेना सव्यापारस्याश्रयत्वात्तयैव धातुत्वर्थवेत्यन्यदेतत्ता एवं वाच्यापि व्यापारांशस्य धात्वर्थत्वा
दाश्रयमात्रमर्थः यथा च स्यात्स्यादिव्यापारस्याभिधाने पि देवदत्तः स्यात्स्या पचतीतस्या स्योवेतिनासंगतं तथोक्त राम०
मधस्तात्। यत्तु हृतप्राश्रयः कर्ता कर्तेरेव हृधातोः हृतिवा चकत्वान्न चक्षाश्रयवाचकत्वादिति योगार्थवत्वात। ९७

97

तं २ तत्राद्ययोगः स्वप्रकृत्यैवत्वाभात्कृतिरेवार्थ इति तत्राकृतेरपि धातुलभ्यतापात्तु समाभिव्याहृतत्वादन्नातायत्नसामग्रीसाधा तं २
यो क्रियायाः सर्वं कारकस्य व्यापारत्वात् आत्मवृत्तिरित्यव्याप्तिवर्जकमितित्रा । धात्वर्थव्यापारवत्त्वरूपत्वात् तं ज्ञपारिभाषि
कं नैकदा सर्वेषामिति प्राग्रुक्तत्वात् । माधवाचार्यास्तु न धीनु यत्नो ज्ञानमतः शक्ति ज्ञानात्मन्यभावापादनादिति तद
धीनश्चेष्टितत्वात्स्वप्रवृत्तज्ञानानां निवर्तनात् । तात्पर्यहेतुत्वाच्चेतिनिधेः शिविवेके च दर्शनात्तु ज्ञानादरूपकारित्वात्स्वातंत्र्यं के
तुरुच्यते इति वाक्यपदीये न समाराधिरे । तदर्थमन्यकरणादितः प्रागेवपरस्मादर्थितादेरेव निमित्तात्कर्तृत्व रं ४
वर्तितोकरणात्वि तु तदधीन इष्टत्रिनिवृत्ति । तथाहि । यथाधिक्रियते तत्स्वयं कैर्न तत्तदेवं । किंच तत्स्य प्रवृत्ति
४ दि निषिद्धस्यते वीर्यभावेनीकारैरिज्यते । कर्तुः स नास्ति । नद्वेदक्रियांतरमेवेति त्वसिद्धिः । किंच । कारको
त्वानुपादानेप्यपेक्ष्यते भवन्यादिषु तादृशितिचवदंति । ज्ञाचा चेन नेदं उः करोतीत्यादौ कथं कर्तृ र्थं ३
त्वं । लक्षणाया अपि विमृश्य मात्रेण बहुशा निराकृतत्वादिति चिंत्यं । अथ च निविधः । शुद्धः प्रयोज त्रि २
कोहेतुः । कर्मकर्ता च । देवदत्तेन हरिः सेव्यते । कार्यते हरिणा गमयति सम्यगोकुलं कृष्णं देवदत्ता
कृ कर्तृकर्म एव

वै. भू. भिन्नाश्रयको हरिकर्मकः सेवनानुकूलो व्यापारः हर्यभिन्नाश्रयकउत्पादनानुकूलो व्यापारः गोकुलकर्मक
९८ गमनानुकूलकृत्साश्रयकता दृशव्यापारद्वयाघटितायां तु कारकपरिभाषायां तत्त्वयं च किं धः कार्तेति प्रति
ज्ञाया भिहितकर्तानभिहितकर्ता चेति भेदद्वयमुक्तं। तद्व्यंस्यैव उक्तं च यस्यैवाभिधानमनभिधानं वेति तदति
रिक्तभेदाभावात्। अन्यथा त्वयाणामप्यभिधानानभिधानाभ्यां भेदषट्कापत्तेरितिपंचविधत्वासंगतिस्त्व
अन्यथा कर्मसप्तविधमित्यप्यसंगतं स्यात्। नवविधत्वापत्तेरित्यवधेयं। करणात्तृतीयायाश्च व्यापाराश्रयो व्या
पारश्चार्थः। तथा हि साधकतमं करणं। तमबर्थः प्रकर्षः। प्रकृष्टं कारणमित्यर्थः। प्रकर्षश्च यद्व्यापारानन्तरम
व्यवधानेन फलोत्पत्तिस्तत्त्वं। एवं च सर्वाण्यपि कारकाणि विवक्षया करणानि। उक्तं च काव्यप्रदीपे। क्रिया
याः परिनिष्पत्तिर्यद्व्यापारादनन्तरं। विवक्ष्यते यदा यत्र करणं तत्तदा स्मृतं। वस्तुतस्तदनिर्देश्यं न हि वस्तु व्य
वस्थितं। स्थाल्या पच्यत इत्येषा विवक्षा दृश्यते यतः इति। एवं चाश्रयांशो मलेउपलक्षणमिति बोध्यं। नन्वे
वं सर्वेषां कारकाणां करणत्वे सर्वत्र तृतीया स्यादिति चेन्न। विवक्षानियमायचेत्यत एव तद्धारणात्। न चै

व्यापा रानुकू लो २

राम ९८

कदा सर्वेषां विवक्षेति · नन्वेवं कर्तृशास्त्रार्थवत्त्वादित्युत्तरमीमांसाधिकरणे शक्तिविपर्ययादिति सूत्रे गौणा
न्तःकरणस्य कर्तृत्वे करणशक्तिविपर्ययापत्तिरुक्ता नपुंस्यैतेत्तिन · मनः · अभ्युपगमाच्चेन्न दिति पयासूत्रे गौणान्तः
करणं च तन्त्रोभयथेत्यधिकरणे भाष्यादौ स्पष्टत्वादिति । अधिकरणसप्तम्या आश्रयाश्रयमात्रेण कर्तृकर्मक
रणसमर्थः तथा हि · आधारोऽधिकरणं तच्चाश्रयत्वं · न चाश्रयार्थः आश्रयत्वेनारंवत्वं चाऽशक्तिरूपमाव
च्छेदकं · न चाश्रयात्वमात्रेण कर्तृकर्मकरणानामाधारसंज्ञा स्यात् · स्यादेव · पर्हि तत्संज्ञाभिः स्वविषये
सान्न्वाधः स्यात् · नन्वेवमपि द्वितीयातृतीयासप्तमीनां पर्यायतापत्तिरिति चेन्न · फलाश्रये द्वितीयायाः
व्यापाराश्रये तृतीयायाः कर्तृकर्माश्रये सप्तम्या विधानात् । यद्यपि कारकेऽन्यधिकृत्योक्ताया कदीये कर्तृ
सप्तम्याः क्रियाधारेऽत्यर्थो लभ्यते तथापि कर्मद्वारा तदाश्रयत्वमस्त्येवेति न दोषः उक्तं हि वाक्यपदीये क
र्तृकर्मव्यवहितामसाक्षाद्धारयत्क्रियां · उपकुर्वत्क्रियासिद्धौ शास्त्रेऽधिकरणं स्मृतमिति । एतच्च त्रिविधं औ
पश्लेषिकं · वैषयिकं मभिव्यापकं चेति · कटे आस्ते गुरौ वसति · मोक्षे इच्छास्ति · तिलेषु तैलमिति । एतच्च म

पते। मेषांतरक्रियापाय।

वै.भू. हितायामितिसूत्रेमहाभाष्यस्पष्टं ॥ अवधिः पंचम्यर्थः ॥ अपादानेपंचमीतिसूत्रात्. तत्र ध्रुवमपायेपादान
९९ मितिसूत्राद्ययोविश्लेषस्तद्धेतुत्वमतितत्तज्जनकक्रियावधिभूतमपादानमित्यर्थकादवधिभूतमितिमा
99 ष्यः ॥ उक्तं च वाक्यपदीये. अपायेयदुदासीनं चलं वा यदि वाचलं. ध्रुवमेवातदावेशात्तदपादानमुच्यते ॥ पत
तोध्रुवएवाश्वाद्यस्मादश्वात्पततस्ततो ॥ तस्याप्यश्वस्य पतने कुड्यादिध्रुवमुच्यते ॥ उभावप्यध्रुवौमेषौमेषौ
यद्यप्युभयकर्मके. किंभोगप्रविभक्तेतुक्रियेतत्रविवक्षिते । पायेक्रमवधित्वंपृथकपृथक् । मेषयोर्येद्वं द्वक्रियापाय
कर्तृत्वंचपृथक्पृथक्इति. अस्यार्थः ॥ अपायेवत्वेमतितविश्लेषइतिमतिमप्यमीतथाचैद्धेतुक्रि ×तु ५
यायांउदासीनमनाश्रयः ॥ अन्तदावेशात्. विश्लेषहेतुक्रियानाश्रयत्वात्. एवंचविश्लेषहेतुक्रियाना
श्रयत्वमतिविश्लेषाश्रयत्वंफलितं. वृक्षात्पर्णंपततीत्यत्रपर्णस्यद्वारणमत्यंतं. धावतोश्वात्पतती
त्यत्राश्वस्यक्रियाश्रयत्वाद्विश्लेषहेतुतिकुड्यात्पततोश्वात्पततीत्यत्राश्वस्य ॥ तादृशक्रियाश्रयत्वेपित एम.
चविरुद्धमित्याह. यस्मादश्वादिति ॥ तद्विश्लेषहेतुक्रियानाश्रयत्वेमतीतिविशेषणीयं. तथाचधुत्रप ९९

८ दैवतेति

नरुपर

तत्र हेतुक्रियानाश्रयत्वं न विरुद्धमिति भावः। एवमप्युनिष्ठक्रियानाश्रयत्वात्कुड्यादेरपि ध्रुवत्वमित्यत आह
न स्यादीति। ननु स्मयकर्मजविभागस्य श्लेषपरम्परस्मान्मेषावपसरत इत्यादौ विभागस्यैकान्तद्विश्लेषजनकक्रि-
यानाश्रयत्वाभावाद्यातत्वं न स्यादित्यत आह। उभावपीति। मेषौ तरङ्गेति। यथा निष्ठ श्लेषपादपसरति द्वितीयमे-
षस्य श्लेषमपसरति द्वितीयमेषक्रियाभावाद्यायापरस्य ध्रुवत्वं। तथा चापि विभागस्यैकोपि क्रियाभेदादेकनिष्ठक्रियाभा-
वात्परस्य ध्रुवत्वमित्यर्थः। तथा च विश्लेषाश्रयत्वे सति तज्जनकतत्क्रियानाश्रयत्वं तत्क्रियायामपादानत्वमि-
ति भावः। न चैवमपि वृक्षात्स्पन्दते इति स्यादिति शंकं। आमनाज्वलितः। राज्याज्वलितइति वदिष्टत्वात्। न चैव-
मपि वृक्षात्त्यजतीति दुष्परिहरं। वृक्षस्य धात्वर्थफलाश्रयत्वेन कर्मसंज्ञया अपादानसंज्ञाया बाधेन पूर्वप्र-
योगात्। तस्मादुक्तावधित्वं तत्तद्व्यापारविशिष्टधात्वर्थफलाश्रयत्वेन कर्मसंज्ञातु नैवलौ भाहाश्रयो विभागा-
श्चार्थद्रमाघववेयं। नैयायिकाः पुनः परसमवेतत्वं विभागस्वरूपं च सम्यर्थः। विभागमात्रार्थकत्वे पर्णात्पर्णाप-
तीति स्यात्। न च धात्वर्थतावच्छेदकफलानाश्रयत्वे सतीत्यपि विशेषणीयं अधोदेशवृक्षे एकदेहेपवत्स्नेग्रपर्णीद्व

धात्वर्थः विभागः १

वै.भू. ज्ञात्पतनीत्यनापत्तेः। न च विभागार्थकत्वं चस्याः परसमवेतत्वविशिष्टत्वलक्षणाः। तस्य च धात्वर्थेन्वयः परत्वं चात्र
१०० दृष्टीत्येव स्वपरकृतार्थापेक्षयेति वाच्यं। शुद्धशक्त्याश्रयोपस्थित्यभावात्। अन्यथैवकारस्य व्यवच्छेदमात्रे शक्तिः। पा
100 र्थान्यत्वादिविशिष्टत्वलक्षणा। फलमेव द्वितीयार्थः। परसमवेतत्वे लक्षणैव त्यपि स्यात्। एवं च परसमवेतत्वं
शक्यमेव। तथा च वृक्षात्पर्णं पततीत्यादौ वृक्षनिष्ठविभागानुकूलवृक्षान्यसमवेतपतनानुकूलव्यापा
राद्बृत्तिर्बोधः। परस्मान्मेषादपसरति इत्यादौ एतन्मेषनिष्ठविभागजनकैतन्मेषान्यनिष्ठापसरणा
श्रयवृत्तिरित्यास्वयमर्द्वितीयमित्याहुः। इदं पुनरिहावधेयं। विभागाश्रयत्वमात्रमर्थः। ननु स्मद्रीत्या विश्ले ग्रा५
षजनकक्रियाविशेषानाश्रयत्वमर्थः परीत्या च परसमवेतत्वमिति युक्तं। व्यर्थत्वात्। पर्णान्यगोमिति तिष्ठ
योगस्यैकक्रियाविशेषाकर्त्रपादानमक्तयोर्बाध्यबाधकभावेनासंभवात्। अन्यथा ग्रामं त्यजतीत्यादौ न्यधिक
मेरावपतिव्याप्तेर्दुर्वारत्वापत्तेः। शाब्दबोधस्यापि द्वितीयार्थनिर्णायेन निरस्तत्वादिति दिक्। बलाहकाद्विद्यो राम०
१२ ततेः इत्यादौ निःसरणं पथ्याद्रूपावधित्वं दृष्टरूपं मान्त्यपगित्यादावपि बुद्धिपरिकल्पितमपादानत्वंना १००

नुपपन्नं॰ इदं च निर्दिष्टविषयं किंचिदुपात्तविषयं तथा॰ अपेक्षितक्रियं चेति त्रिधा त्वं तदपादानमुच्यते इति
वाक्यपदीयात्त्रिविधं तत्र साक्षाद्धातुनागतिर्निर्दिश्यते तेन निर्दिष्टविषयं॰ यथाश्वात्पततीति ऋजुधात्वं तदपायो गा। ५२
स्वार्थधातुराहत दुपात्तविषयं यथा वलाहकाद्विद्योतत इति॰ निःसरणांगे विद्योतने द्युतिर्वर्तते॰ यथा वा कुसू
लात्पचतीति॰ आदानांगे पाके पचिर्वर्तते॰ यत्र प्रत्यक्षक्रि सिद्धमाण मनं मूर्तमिति निधाय प्रकृति तदपेक्षित
क्रियं॰ यथा कुतो भवानिति पाटलिपुत्रादिति चोत्तरयति॰ आचार्यमध्यान्नुत्यान्वयः कापटेत्याद्युद्दे
।उद्देश्यः संप्रदाने चतुर्थ्यर्थः तथाहि॰ चतुर्थी संप्रदाने इति सूत्रात्संप्रदाने चतुर्थी॰ तत्र कर्मणा यमभिप्रै
ति स संप्रदानमिति सूत्रोक्तकर्मणाकरणभूतेन यमभिप्रैति॰ ईप्सति तत्तत्संप्रदानं स्यादित्यर्थकाद्‌उद्देश्यविशे
षः। सम्यक्प्रदीयते यस्मै तत्संप्रदानमिति न्वर्थसंज्ञां स्वीकृत्य स्वस्वत्वत्यागपूर्वकत्यागोद्देश्यत्वं चतुर्थ्यर्थ
इति तद्धेत्वनुसारिणः। भाष्यकारास्तु खरविडिकोपाध्यायस्तस्मै चपेटां ददाति॰ न शूद्राय मतिं दद्यादित्यादिप्रयोगा
चैतावत्त्वमनर्थः। रजकस्य वस्त्रं ददातीत्यादिस्तु शेषत्वमात्रविवक्षायां षष्ठीत्याहुः। तन्न्यैव मज्ञात्वयति

नकर्त्तीयप४

१५ २

वै॰भू॰ ग्रामं तिनयति नयति क्रियाकर्मभिरजैः संबध्यमानस्य ग्रामस्य संप्रदानत्वं स्यादिति चेन्न। यमभिप्रैतीत्युक्त्याहि
१०१ यमिति निर्दिष्टस्योद्देश्यत्वलक्षणांशे षष्ठित्वं कर्मणेति निर्दिष्टस्यागवादेः शेषत्वं च प्रतीयते। न च ग्रामस्य प्रत्यक्षाशे
101 षमस्ता। अत एव वध्योऽयं कल्लकोणो ग्रामं न व नमेत्त्रावरुणाय दंडप्रदानमित्यधिकरणोक्तौ नेमो मैत्रावरुणाय
दंडं प्रयच्छतीति विहितं दंडप्रदानं न प्रतिपत्तिः किं तु द्वितीया येऽक्रया वलीयस्त्वाच्चतुर्थीश्रुत्या अर्थकर्मेत्युक्त
मिति प्रपंचितं शब्दकौस्तुभे। इदं च अनिराकरणात्कर्तृस्या गां कर्मणोऽभिसं प्रेरणानुमतिमांश्च लभन्ते
संप्रदानतामिति वाक्यपदीयात्त्रिविधं। आद्यं सूर्यायार्घ्यं ददाति। नात्र सूर्यः प्रार्थयते न वानुमन्यते। न च प्रसंप्रदानं४
निराकरोति। प्रेरकं यथा। विप्राय गां ददाति। अनुमंतृ यथा। उपाध्यायाय गां ददाति। न तु दानक्रियातदर्थ्य
त्वात्तादर्थ्ये चतुर्थ्यैव सिद्धे संप्रदानचतुर्थ्यारंभो व्यर्थ एवेति चेन्न। दानक्रियार्थं हि संप्रदानं न तु दानक्रि
५२ यातदर्थ्या। कारकाणां क्रियार्थत्वात्। संप्रदानार्थे तु दीयमानं कर्मेति वाक्यार्थमत्ता। प्रदानक्रियाया। गम॰
अतादर्थ्यात्तादर्थ्ये च षष्ठी प्रवृत्तेः। तदेतत्सूचयति। स्यागां गां कर्मणोऽस्मिन्नमितीतितिहेलाराजीयादौ स्पष्टं। १०१

अत्र सर्वत्र प्रकृतिप्रत्ययार्थयोरभेद एव संसर्गः। विभक्तीनां धर्मिणो भिन्नभिन्नवाचकत्वात्. न च धर्मिवा
चकत्वे किं न स्यादिति वाच्यं. आश्रयत्वरूपस्य तस्य वाच्यत्वे आश्रयत्वस्यावच्छेदकत्वायत्तो गौरवात्.
तस्य संसर्गतयापि लाभेनानन्यलभ्यत्वाच्च. फलव्यापारयोर्धातुनैव लाभात्. कर्मणि द्वितीयेत्यादिसूत्र
स्वरसभंगापत्तेश्च. पंचम्याद्यर्थकसंभासानां धर्मिवपरतायां निर्विवादत्वेनान्यत्रापि तथैव न्याय्यत्वाच्च.
सर्वेषां कर्मप्रत्ययानां कर्मार्थकत्वाच्च. अत एव कृतः कर्तरि सामानाधिकरण्यं संगच्छते. अत एव धु
पां कर्मार्थयोरप्यर्थः संख्या चैवेति संगच्छते इति न च कर्त्रादिपदान्येव सर्वत्र तत्त्वपरागिणः. कृतः कर्तरि
सामानाधिकरण्याभावप्रसंगादित्याहुः। न च प्रकृतिप्रत्ययार्थयोरभेदो व्युत्पन्नः। ऐंद्रं दधि स्वर्णदेवी
इत्यादौ देवताविशिष्टामिक्षादिवाचकेषु तथादर्शनेनाव्युत्पन्नेरभावात्। न चाश्रयमात्रार्थक
२२ त्वे प्रातिपदिकस्यापि तदर्थकत्वे प्रातिपदिकस्यापि तदर्थकत्वात् प्रातिपदिकमात्रार्थकप्रथमया
सह विकल्पापत्तिः। प्रातिपदिकार्थमात्र इति मात्रग्रहणान्न तदतिरिक्तार्थाभावे एव प्रथमाविधा

वै.भू.० नात्। द्वितीयादीनां पुनराश्रयत्वादिरूपकर्मत्वशक्तेरपि वाच्यतावच्छेदिकाया वाच्यत्वान्नयन्ति। संबंधः षष्ठ्य

र्थः। षष्ठी शेषे इति सूत्रात्। शेषे। संबंधमात्रविवक्षायामिति व्याख्यानात्। ओदनस्य पाक इति कर्मतायां

१०२ षष्ठीत्यादिकं कथमिति चेन्न। अत्र च वदामः। नन्वाश्रयोपि न विभक्त्यर्थः। घटादिरूपस्य तस्य प्रकृत्यै

102 वलाभात्। एवमवधिरपि वृक्षादिरूपो न विभक्त्यर्थः। उद्देश्योपि ब्राह्मणादिर्नार्थः। तथा चाश्रयत्वा 58

दिकमेवार्थः। अत्र नन्यलभ्यत्वात्। नव्यनिरूपकत्वादिना धात्वर्थेन्वयेति। तस्य कारकत्वाबाधस्य सर्वसिद्ध

स्य संसर्गतयापि लाभ इत्यादि हेतुकतामालब्धखंडयितुमशक्यत्वात्। कर्मणि द्वितीयेत्यादेः शक्ति

नइतो स्तादात्म्यमुपममे नोपपत्तेः। अन्यथा द्व्येकयोर्द्विवचनेत्याद्यनुरोधादेकवचनादेः संख्यावि

शिष्टाश्रयवाचकतापत्तेरुद्वोरन्वापत्तेः। तिङ्कृत्तद्धितसमासैः परिसंख्यानमिति प्रकृत्येवं प्रयोगाश्रयबोधानु

रोधात्कृतः कटः। देवदत्तः पचतीति सामानाधिकरण्यप्रातिपदिकेषु प्रयुक्तपदे समानाधिकरणेस्या राम०

निति मध्यम इति व्यवहारस्य चोपपत्तेः। स्त्रानुरोधाद्युक्तं कर्त्रादिवाचकत्वं सुपां च प्रकृत्यैवास्य १०२

यत्नाभावेन तथात्वसंभवः पंचम्याद्यर्थकबहुव्रीह्यादौ नामयुक्तं कारीत्येवं तत्तद्विभक्तिप्रकृत्यर्थैकत्वस्वीकारो गौ
धर्मिपरत्वनिर्वाहो गौधर्मिवाचकत्वासाधकत्वात्. अन्यथा षष्ठ्यर्थे बहुव्रीहेरपि संबंधिवाचकता न स्यात्. आश्र
यत्वनिर्वाहेन तत्त्वभावच्छेदकत्वापत्तौ गौरवमिति चेन्न. तस्येव लाघवात्तस्यैवावच्छेदकत्वसंभवात्. धामाणिकगौ
रवस्यादोषत्वाच्च. व्यापकान्तरस्य भावावच्छेदकत्वस्य शक्तिभिन्नत्वदोषत्वाच्च. तथात्वेशककत्वेन स्यादिति चे
न्नः अशक्तत्वेप्यवच्छेदकत्वस्य कल्पनागौरवान्निरासंभवात्. एवं चाश्रयत्वादेरेव वाच्यत्वे ध्रुवे तद्देवा रवदं शक्ति
शब्देनोच्यत इति मनसि निधाय शक्तिर्विभक्त्यर्थ इति सप्तमीपंचम्योः कारकमध्ये इत्यादौ नाख्यादौ च व
क्तियत्वेन तद्वाभिधेयत्वाद्. शक्तिरेव वेति. षष्ठ्यां कारकविभक्तीनामिति शेषः. शेषषष्ठ्यास्तु प्रागुक्तं संबं
धसामान्यमर्थः. शक्तीनां प्रवृत्तिनिमित्तं समाशब्दवः संज्ञाशब्दत्वात् उक्तं च हरिणा. नित्याः षट् शक्तयो
न्येषां भेदाभेदसमन्विताः. क्रियासंसिद्धये यैर्धु जातिवत्समवस्थिताः. इत्याकारादिभेदेन ताश्चापरिमि
ता इव. दृश्यंते तत्त्वमासां तु षट् शक्तीनीति वर्त्तते. निमित्तभेदादेकैव भिन्ना शक्तिः प्रतीयते. षोढा कर्तृ

वै.भू. त्वमेवाहुस्तस्यकृत्तेर्निर्बंधनमिति।एतन्मते: तमिहितइत्यत्र तत्तत्कृत्वानभिधानइत्यर्थ:।गच्छाद्यानार्थेप्यवच्छेदक
१०३ त्वेनशक्तिरस्त्येवेतिकार्यव्यवस्था।एवंचदेवदत्तेनपुत्रस्यगौर्दीयतेब्राह्मणायगेहाद्गंगायांदीयतेइत्यादौपुत्रसंबंधिनी
103 पिकागोस्तत्कर्मकदानानुकूलोदेवदत्तकर्तृकोहस्तकरणकोब्राह्मणसंप्रदानकोगेहावधिकोगंगाधिकरणा
कोवर्तमानोव्यापारइतिबोधः।इत्थमन्यदृष्टव्यं।अपि ह्यद्ध्येपिकारककारणं यथासंभवं क्रियानिर्वर्तकत्वं संसर्गात
तयालभ्यंइत्याद्यूह्यं।व्युत्पत्तिमीमांसकाः मत्वर्थविकरणोकर्तुरीप्सिततममेकर्म।तथापुक्तंचानीप्सितमितिसूत्रानु
रोधादुभयसाधारणंसाध्यत्वंद्वितीयार्थः।उक्तंचशास्त्रदीपिकायां।शुल्पसाध्याभिधायित्वंद्वितीयायाःप्रतीयते।
कर्तुर्यदीप्सितंयच्चतथायुक्तमनीप्सितं।तत्कर्मतत्रद्वितीयार्थइत्येवंपाणिनिस्मृतिः।वस्तीयसीचसमाचारा
त्प्रयोगस्थापितानादृशइतिसक्तून्जुहोतीत्यत्रचसक्तुभाव्यनुपयुक्तानांसाध्यत्वासंभवेनसक्तुकरणकहो
मानुकूलःव्यापारप्रतीतयेतृतीयार्थः करणत्वंद्वितीययालक्ष्यते।उक्तंचभट्टपादैः।भक्तज्ञमात्रुपयोगाद्धिसं हाम०
स्कार्यंद्रव्यमिष्यते।सक्तवोनोपयोक्ष्यंतेनोयदुक्ताप्यतेक्वचित।प्राधान्यमेवतत्रापिद्वितीयावदतिस्वतः।विरो १०३

उक्तत्वेन सक्तूर

धात्वेन संबंधी गुणाभावस्तत्कल्पनं इति। एवं च व्रीहीन्वहन्तीत्यत्रावहननेन व्रीहीन् भावयेदित्यर्थः। यद्यपि व्री
हयः सिद्धा एव क्रियायाः साधनानि च, तथापि संस्कार्यत्वमेव तद्गम्यं बोध्यं। एवं सक्तून् जुहोतीत्यत्र सक्तुभिर्भाव
येदित्यर्थः। अनयैव रीत्या तत्रस्थं चान्यथात्वमिति तन्न्यायान्तरमेव यद्वा। पंचविधः अग्निहोत्रं जुहोतीत्यादिः दर्शपूर्णमा
साभ्यामित्यादि तत्राग्निहोत्रशब्दस्य नामत्वं सिद्धवद् अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकाम इति वाक्ये अग्निहोत्रमिति द्वितीयासा
धनत्वं लक्षयति। तथा चाग्निहोत्रेण स्वर्गं भावयेदिति वाक्यार्थ इत्याहुः। तत्र यद्यपि साध्यत्वं शक्तिविशेष
एवानुपेयदिति कर्मशक्तिर्वाच्येति न विरुध्यते। ब्रह्मणा शारीत्या द्वितीया कर्मणि पत्वेति नियमात् सुपगमे
पि सुपां सुलुक्पूर्वसवर्णाच्छेयाडाड्यायाजाल इत्यादिना छन्दस्यर्थान्तरेऽपि साधुता लभ्यते। तथापि घटं जानातीत्यर्थे न गम्य
ते इत्यादौ सुपां घटं जानातीत्यादौ तिङां च लक्षणा तो त्वेवमादि स्वेच्छया न्यायानुरोधेन नैयायिकमीमांसकानु
कंपितमक्षोलक्षणा एवं क्रियमाणा पदशनवाजेन निराचिकीर्षुराह। सुपां कर्मेतीति। अयमभिप्रायः। सु
पां कर्मादयोऽप्यर्थाः संख्या चैव तथा तिङामिति प्रसिद्धो नियमस्तत्र नियमः प्रकृतेषु चेति वार्तिकानुक्तमादेवोच्यता

वै॰ भू॰ यास्तन्नियमस्य च लाभः। तथाहि स्वौजसमौट्कर्मणि द्वितीया द्व्येकयोरित्यादेः तिप्तस्झिलः कर्मणि॰ द्व्ये सि॰ १
१०४ कयोः। तान्येकवचनद्विवचनबहुवचनान्येकश इत्यादेश्चैकवाक्यतया कर्मादेः संख्यायाश्च वाच्यतालाभः। त
104 थानत्र नियमसूत्रशास्त्रेण सिद्धः। कर्मणि द्वितीयैककरणे तृतीयैव। अभिहिते प्रथमैव। एकत्वे एकवचनमेव।
नान्यदित्यर्थनियम इत्यर्थः। यद्वा। प्रकृते तेषु नियमः। प्रकृतार्थापेक्षो नियमः। द्वितीया कर्मण्येव। तृतीया करणे
एव। प्रथमाभिहित एवेत्यादिरित्यर्थः। उभयथापि व्याकरणस्य सिद्धशब्दार्थसंबंधे लोकतोर्थप्रयुक्ते शब्दप्रयो
गे शास्त्रेण धर्मनियम इति वार्तिकात्। समानायामर्थावगतौ साधुभिश्चासाधुभिश्च गम्यागमयेतिवन्निय
मः क्रियत इति भाष्यात्साधुः स्यात्। एवं शास्त्रेणेति वार्तिकादौ सामान्यशब्दोपादानाद्व्याकरणस्याः सर्वे विध
दिमि यो नियमविधय इति ध्वनितं तत्त्वान्न तद्विधिविरुद्धाः। स्वेच्छया कं चित्तन्यायाभासमंगीकृत्य स्वीकृता मीमां का॰ २
श्चद्वि सकैर्नैयायिकाद्युक्ता लक्षणा। न साध्व इति दिक्। स्यपपेपि सुपां कर्मादय इति वार्तिकं तथापीति राम॰
तीया सूत्रस्येत्यर्थः। याचामयसिद्धतापीति भावः। व्याख्यानव्याख्येययोरभेदाभिप्रायेणेदमुक्तमन्यत्॥२४॥ १०४
कर्मणेव ४ दिमिश्च द्वितीयाकर्मण्येव साधु द्वितीयैव वा कर्मणि साधुरित्यादि सर्वत्र पर्यवसानाद्द्वितीयाकरणादौ लक्षणाप्र

॥ इतिवैयाकरणभूषणेकार्थनिर्णयःसमाप्तः॥ नामार्थानाह॥ एकंद्विकंत्रिकंचाथचतुष्कंपंचकंतिसर्वेमीप
क्षाः शास्त्रेनिरूपिताः॥ एकं॰जातिः॥ द्विकं॰जातिव्यक्ती॥ त्रिकं॰सलिंगेते॰ चतुष्कंससंख्यानि॰नाम्निपंचकं॰सका
रकाणि॥ तत्रपूर्वपूर्वस्यप्रातिपदिकार्थत्वेउत्तरमुत्तरंविभक्त्यर्थोविनाइमंचरमपक्षेविभक्तिद्योतिकैवेति
द्रष्टव्यं॥ तत्रप्रथमपक्षेइत्थमुपपत्तिः॥ जातिरेवपदार्थोलाघवात्नानाव्यक्तीनांशक्यत्वेगौरवात्॥ नप्रत्येकं
व्यक्तिभिर्विनिगमनाविरहः॥ एवंहिव्यक्त्यानंत्येलक्षणायांस्वशक्यसमवेतसमवायित्वंसंसर्गइतिगौरवं॥ जा
तिशक्तिपक्षेचस्वसमवायित्वंतथेतिलाघवात्॥ किंच॰अन्वयव्यतिरेकाभ्यामेकरूपप्रतीतितः॥ आकृतेः
प्रथमज्ञानात्तस्याएवाभिधेयता॰येनापिव्यक्तिर्वाच्यामुपेयेतेनापिजातिर्वाच्यामुपपद्यतएव॥ अन्यथास्तु
द्व्यक्तेः शक्यतापत्तेः तथाचानंत्याद्व्यभिचाराच्चनतत्रशक्तिग्रहानुपपत्तिः॥ एवंचावश्यकत्वात्सैववाच्यास्तु
॰एकाकारप्रतीतिस्तुशुद्धव्यक्तिवाच्यत्वेनस्यात्॰खंडत्वादेरवच्छेदकत्वात्॰प्रथमतआकृतेरे
वोपस्थितेश्च॰एवंचनागृहीतविशेषणान्यायेनजातेर्वाच्यत्वावश्यकत्वाद्दास्तांसैवार्थइति॰नन्वेवंगांदघा

वै.भू.० ह्रीहीनवहंतीतिस्थलेकथमन्वयः ज्ञानौतद्योगात्· कथंवाहानकर्मताग्रोणत्वादेरितिचेत्· अत्राहुःपितव्या
१०५ कौदनाद्यन्वयः कर्मतापिसमाप एवेत्याहुः। तन्त्रःप्रत्ययानांप्रकृत्यर्थान्वितत्वादिव्युत्पत्तेः कर्मत्वान्वयस्या
105 संभवात्· पदार्थांतरान्वयश्चाद्येपितेनस्यात्· उक्तंहितद्धिताधिकरणे॥ समानस्यचार्थस्यैनेवहृष्टंवि
शेषणं· शब्दांतरैर्विभक्त्यावाधुमोयंज्वलतीतिवत्। कस्त्वाद्येपपदार्थैः अर्थापत्तिरितिचेत्· अनुपपत्ति
ज्ञानमंतरेणापिगांरघ्रादिन्मादितोबोधदर्शनात्·। उक्तदोषानतिरेकाच्च· समानवित्तिवेद्यत्वमितिचेन्न
इष्यमित्यादिघटज्ञानेघटत्वभानाभावात्। लक्षणयोपस्थितव्यक्तौतेन्वयान्नानुपपत्तिरित्यन्ये·त दानस्य ५
च्च लक्षणायाः शक्यान्वयानुपपत्तिज्ञानाधीनत्वेनोक्तदोषादिति। अत्रवदंति· निरूढलक्षणयाजाति
व्यक्त्योरभेदाद्वाव्यक्तेर्लाभः। तदुक्तंभट्टैः तेनतद्वाकृतितव्यक्तेः क्रियासंबंधचोदना· व्यक्त्याकृत्योरभेदोवावाक्या
र्थेषुविवक्षितद्दशिः। नन्वेवंव्यक्तौसंख्याकारकानन्वयप्रसंगः अन्यथानाभिमतव्युत्पत्तेरितिचेन्नाप्रकृत्यर्थःत्व राम०
हिवृत्त्याप्रकृत्युपस्थाप्यत्वं· अन्यथागंगायांघोषइत्यत्रतीरेधिकरणत्वान्वयानापत्तेः। तथाचलक्षणा १०५

योपस्थितव्यक्तौ तदन्वयो न विरुद्धः। ननु न्वेवं स्वार्थादन्येन रूपेणाज्ञाते भवन्ति लक्षणेति नियमात्कथं
घटत्वरूपेणोपस्थिते लक्षणेति चेन्न। एतन्नियमे मानाभावात्। नीलमानयेत्यादौ नीलरूपवति ल
क्षणानुपगमाद्व्यभिचाराच्चेति। तदेतदभिप्रेत्यैव सर्वेषां ग्रहणमपरिभाष्यमाकृतिग्रहणादिति
वार्तिकं संगच्छत इति॥ अथवा॥ व्यक्तिमात्रमेव शब्दार्थः। केवलव्यक्तिपक्षस्यापि शास्त्रे बहुशो दर्शि
तत्वात्। युक्तं चैतत्। एवं व्यवहारेणाशक्तिपरिच्छेदकशिरोमणिना व्यक्तावेव तस्य परिच्छेदात्। परिच्छिन्नत्वा
पि लाघवादन्येन बाध्यत इति चेन्न। एवं हि परिच्छिन्नोपि कर्मधारययोगेन रूढेर्विद्याकंस्यन मिथ्या बाध्येतेति
निषादस्थपत्यधिकरणविरोधः। अपि च। गां दद्यादित्यत्रानुपपत्तिः। गोत्वादेर्दानासंभवात्।
शक्यसंबंधरूपलक्षणाया अग्रहात्। व्यक्त्यंतरे संबंधज्ञानस्य व्यक्त्यंतरबोधाहेतुत्वात्। तथात्वे
वा हस्तिपकव्यक्त्यंतरेण तत्संबंधर्मितावच्छेदकीकृत्यापि हस्तिसंबंधग्रहाद्घटः। हस्तिपके मनगृहीत
स्यापि हस्तिदर्शनात्तत्स्मरणापत्तेः। सर्वेषु वाक्येष्वित्यादि जातिविशिष्टबोधकवाक्येषु वृत्तिद्वय

मुख्य:

जातौ शक्तिः। व्यक्तौ लक्षणा

वै·सू० कल्पनेयां गौरवाच्च·युगपद्वृत्तिद्वयविरोधस्यापि दूषणानापत्तेश्च·अतएवज्ञानेनसिद्धेनहिकश्चिद्विवहति
१०६ ।नित्यत्वाच्च वृत्तेर्गौण्याया व्यक्तेर्लक्षणा हि विशेषणादिति मंडनमिश्राः परास्ताः। जातिव्यक्त्योरभेदाद्वा नान्वय इति स्तित्वे
चेन्न·तथासति व्यक्तेर्वाच्यत्वमायातमेव·आनन्त्याद्युक्तान्यधिकरणीयदोषतादवस्थ्यञ्च·प्रत्युतैकव्यक्तौ·
व्यक्तिर्हि द्विरूपा सामान्यात्मिका·विशेषात्मिका च·तत्र सामान्यरूपेणावाच्यत्वात् विशेषात्मनेति·तत्रै
·विशेषरूपेण गौर्वा अनायासाच्च स्वामिभिरपि स्वीकारात्·यत्तु मीमांसकादिभिरुक्तं। आनंत्यव्यभिचा
राभ्यां शक्तानेकत्वदोषतः। मंदेहाच्चरमज्ञानाश्चिन्तुबुद्धेरभावतः। केवलव्यक्तेर्वाच्यत्वे नासौ बहुत्वा
क्षेरवं·अनंतव्यक्तीनामेकदोषास्थित्यभावेन संकेतग्रहासंभवश्च·ननु यत्रक्वचिदेव व्यक्तौ शक्ति
ग्रहोस्तु कारणं·शाब्दबोधे त्वगृहीतशक्तिकैकव्यक्तिभासमतद्रत्यंगीकार्यमिति चेन्नहि व्यभिचा
राच्छक्तिग्रहः कारणमेव न स्यात्·शक्तिग्रहाविषयस्यापि शाब्दबोधविषयत्वात्·गोपदाद्गवादेर राम०
पि मानत्वसंगमाच्च·शक्तेः पदार्थान्तररूपत्वात्तस्याश्च समवायिसंबंधिकपदार्थस्य संबंधिभेदेन भिन्नत्वा १०६

तन्नद्व्यक्तिभेदेन भेदप्रसंगात् । गोपदादियं भावेति संदेहप्रसंगाच्च । चरमं व्यक्त्युपस्थितेश्च । गोपदात्त्वं उक्त्वादिरूपे
णावबोधप्रसंगाच्चेति । यद्यपि कामपि प्रकाशकारेणोक्तं । गोः शुक्लश्चलो डित्थ इत्यादीनां जातिगुणक्रियासंज्ञा
शब्दत्वेन विषयविभागः शुद्धव्यक्तिव्याच्यत्वेन स्यादिति । तच्चिंत्यं । येन रूपेणोपस्थिते शक्तिग्रहस्तेन रूपेणाप
दार्थोपस्थितिः स्वच धर्मोऽशक्योऽपि न तद्वच्छेदकत्वात् पदात्स्मृतः शाब्दबोधे भासते । अतो जातिप्रकारकबोध
जनकः जद्रवत्तिन्तशक्तिमान्वा जातिशब्द इति व्यवस्थाविशातनकश्चिद्दोषः । उक्तं च मद्गुयादेरुपणाधिक
रणे । आनंत्येऽपि हि भावानामेकं कृत्वोपलक्षणं । शब्दः सुकरसंबंधो न च व्यभिचरिष्यतीति । एवं चाव्यापक
स्यापि व्यापकतावच्छेदकत्ववद्दलक्ष्यस्य च न्यायनये लक्ष्यतावच्छेदकत्ववत्कारणत्वेऽपि कारणताव
च्छेदकत्ववच्छक्यत्वेऽपि शक्यतावच्छेदकत्वं संभवत्येव । तन्नकारकभानमपि हि म्लपकादिसंबंधग्रह
णात्तद्रूपेणोपस्थितिवन्मसंबंधिकपदार्थमात्र एव संबंधग्रहणस्य विशिष्टोपस्थापकत्वात् । न्यायन
येऽप्याकाशादिपदानां शब्दाश्रयत्वविशिष्टे व्यशक्तौ त्वस्वीकारात्तस्माच्छब्दाश्रयत्वरूपेणाऽऽगमायो

मात्रादो

घइत्यो द्वैतीत्यादिनाहं ज्ञातघटत्वेन घटपदाद्दृत्त्वेन चोपस्थित्यर्थं तथा नियमावश्यकत्वादिति सुधीभिरू
ह्यं ॥ ६ ॥ कमिति · जातिव्यक्ती इत्यर्थः अयं भावः जातिविशिष्टा व्यक्तिः शाब्दार्थः । संकेतस्य बोधकत्वस्य वा
विशिष्टे एव ग्रहात् · तत् · घटत्वप्रकारकघटविशेष्यकबोधे यत् शक्तिज्ञानत्वेन कारणता तस्यापि नाड्वादिप
दानामप्येवमापत्तेः घटपदात्तद्व्यक्तित्वप्रकारकबोधप्रसंगाच्च · न च तद्व्यपदेशोपस्थितित्वेनापि तत्र हेतुत्व
मितिवाच्यं · तत्पर्यायांतरात्तथा बोधानापत्तेः नापि तद्व्यक्तित्वार्थकपदज्ञानत्वेन हेतुता · डित्थादिपदानाम
तथात्वेनैततोपि तथाबोधानापत्तेः न च पदज्ञानस्य संबंधिज्ञानत्वेन हेतुता · तत्र चयेन रूपेणोपस्थि
तयोः संबंधग्रहस्तेन रूपेणोपस्थापकत्वनियमाद्रुवादिपदानां गोत्वरूपेणोपस्थितेन तद्रूपेद्धोत्वा
घंशे शक्यत्वेहपि तेनैव रूपेणोपस्थितिर्नान्येनेति वाच्यं · पदान्नियमेनोपस्थितावपि गोत्वादेः शाब्दवि
षयत्वासंभवात् · तदंशे शक्तामावात् · अन्यथा गोपदस्य शक्तिग्रहसमये गोत्वसत्त्वधर्मांतरस्याप्युपस्थितौ त
तस्त्तत्तदात्तद्धर्मस्यापि शक्त्यस्याप्युपस्थितौ शाब्दबोधे भानप्रसंगः । घटादिपदादुपस्थितस्याकाशादेरपि शाब्दे

द्रव्यत्वं
मर्थीय
स्वपदस्य
५

जातिवि
शिष्टा
शक्तिः
सकपा
१
१५

त्वयापत्तेश्चेति। तस्माद्विशिष्टशक्तं। एकमिति पक्षस्य चैकमेवानर्गोव्यकार्यकारणाभावेद्वत्येतादृशबोधेघट
त्वशक्तिज्ञानत्वेन कारणता। लाघवात्। ननु घटत्वविशिष्टशक्तिज्ञानत्वेन शक्तिज्ञानकारणात्वैवैशिष्ट्यघ
टयोरवच्छेदकत्वमपेक्ष्य घटत्वमात्रस्यैव तत्वौचित्यात्। तथा च त्वया तत्कारणतायामवच्छेदकतया घटत्व
द्वैशिष्ट्यं चाधिकं प्रवेश्यत इति गौरवं। अयं च जातिशक्तिवादो गुरूणामपि संमतः। अन्यथा केवलज्ञानोवव
शक्ताभ्युपगमेकार्यान्वितेर्थे शक्तिवादस्तेषां न सिध्येत्। व्यक्तीनामेव कार्यान्वितत्वात्। ननु घटत्वशक्ति
ज्ञानत्वेन घट इत्येतादृशबोधेकारणतायां घटेस्ती नचैव घटत्वमस्तीत्यत्रापि तथा तथा बोधायत्तत्रिविशि
ष्टशक्तिज्ञानत्वेन हेतुतेति। तन्नुक्तं। घटत्वप्रकारकघटविशेष्यकशाब्दबोधं प्रति घटत्वांशेऽन्यप्रका
रकघटत्वशक्तिज्ञानत्वेन हेतुत्वाभ्युपगमात्। तत्र शुद्धस्याभिलापासंभवात् घटत्वशब्देनाभिधानं हेतं।
२ अत एव घटत्वशक्तिज्ञानत्वेन हेतुत्वं मते घटत्वप्रवेशाद्दोषमिति परास्तं। वस्तुतो निरवच्छिन्न
प्रकारतासंबंधेन घटत्वशक्तिज्ञानत्वेन हेतुत्वं। घटत्वमस्तीत्यत्र च न घटत्वप्रकारकमिति न दोषः। तस्मा

घटत्वेशक्तिः तस्याः ज्ञानं तेन द

निप्रायः
गत्वा
(हि घ
टशति
पं १

वै.भू. शक्तिर्विशिष्ट एव: कार्यकारणभाव: पुनरुपदर्शितरीत्यैवेत्यवधेयं। उक्तं हि भाष्ये। नह्याकृतिपदार्थकस्य द्रव्यं न पदा
१०८ ति। अत एव द्विकमितिपक्षे गुणविरोधः अन्यथान्यतरस्यानामाणपत्तेः विरोधात्। नन्वस्तु कोहि मीमांस र्थः
108 कोक्तरीत्या द्विरोधे वाक्ययोर्मिथः। एकवचनमाणमिति तदेवमारणमितीदृशमिति। तथा च द्विमित्यादेरपि द्विकंश
ब्दमित्येवार्थो न तथा कार्यकारणभावदृत्तिष्वेयं। नन्वत्र पक्षे सर्वशब्दानां चैलिंगं स्यात्। लिंगवाच
कत्वस्य सर्वत्र तुल्यत्वादिति चेत्तन्न: पुल्लिंगाभिधायिप्रत्ययवत्वं तत्त्वमित्युपपत्तेः अत्र स्तुत्पक्षे द्वये लिंग
यिलिंगस्य प्रत्ययार्थत्वात्। प्रकृतिवर्जितं केवलप्रत्ययादेव स्त्रीत्यतीतेर्ल्लेश्यैव न्याय्यत्वात्। इदमेव शब्दानि
मिदं भ्यां वोघद्दृति व तु योवकारस्य धकारादेशश्चाय नेयी नी यी यः फठखछघां प्रत्ययादीनामित्यनेन थ
कारस्योयादेश इदमईशादेशो यस्येति चेति प्रकृतीकारलोपे ऊणीतस्मै इति ङीवादे: तस्मात्तु सोन: पुंसीत्या
पि इत्यनीति हि रूपं। अन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रत्ययस्यैव शक्तिसिद्धेश्च। स्त्रियामित्यधिकृत्यैवाजाद्यतष्टा राम०
वित्यादिना थञ् ङीवादे: तस्मात्तु सोनः पुंसीत्यादेरनुरोधाच्च। एवं संख्यादावपि द्रष्टव्यं। विकमितिजा १०८

इत्याद्वैतात्प्रतीतेः ५

तिव्यक्तिलिंगानीत्यर्थः। अपरं भावः। स्तनकेशवती स्त्रीप्यादित्यादैनन्वाभावप्रसंगात्· तटः तटी नावि तट

वक्षितमवयवसंस्थानविशेषवत्त्वमेव स्त्रीत्वपुंस्त्वादिकं। नचैतत्त्रशास्त्रीयव्यवहारहेतुः। दारानित्याभादैनतत्त्वा

भावप्रसंगात्· तटः तटीतटमित्यादौ यथायथं लिंगाचित्यनिबंधनकार्यारणमसिद्धिप्रसंगाद्वेति वाच्यं। अद्यारो

पादेव निर्वाहसंभवात्· लिंगानुशासनस्य गवाद्वादाहाः पुंसीत्यादेश्च तत्र च मानत्वादित्येके· भाष्यकारास्तुप

पस्यैव तन्मतं तं निरस्य स्त्रियामिति सूत्रे सत्त्वरजस्तमसां प्राकृतगुणानां वृद्धिः पुंस्त्वं· अपचयः स्त्रीत्वं· स्थितिमा

त्रं नपुंसकत्वं·। अत एवोत्कर्षापकर्षमध्येपि स्थितिमात्रायसामान्येन नपुंसकमिति शास्त्रमुपपद्यते· उत्कर्षाप

कर्षसाम्यावस्थात्रयसाधारणास्थितिमात्रविवक्षायां नपुंसकं भवतीति तदर्थात्·। तेन केवलान्वय्यर्थनिष्ठं लिंगं

च· अयं यदार्थः। इयं व्यक्तिरिदं वस्त्विति सर्वत्र व्यवहारात् पुल्लिंगाः शब्दसादि प्रयोगस्य चारात्· पुमान्न

लिंगमस्मात्स्त्रीयमइतिवा अमुमशकमिति सर्ववस्तिवा यौगिको वा· अथ द्वौ नास्त्रियां तस्मात्क्रमेण· पुंसीत्यादिशा

स्त्रीयेशास्त्रे लौकिके च व्यवहारेप्येतान्येव त्रिभिन्नानिरूपाहुः। अन्ये तु उपचयापचयादेर्विरुद्धस्यैकत्र समावेशा

वै.भू. योगात्कथं तटः तटी तटमित्यादयो व्यवहाराः। गुणानां ह्रासिकृत्वा स्तुपगमेपि युगपत्तथा व्यवहारानापत्तिः। आत्मा
१०८ ब्रह्मेमाद्राव विकारिणाप संभवस्य। आपोयादिकं च एवं वादिनापि स्तुपगमेपि युगपत्तथा व्यवहारानापत्तिः। अ
वश्यमेवेति न तन्मतदूषणाभिनिवेशः। संगच्छतेः तस्मात्तिस्रो जातय एवैताः केषांचिन्मतमवस्थिताः। अविरुद्धा
109 विरुद्धाभिर्गोमनुष्यादिजातिभिः सिति वा कपर्दीयाज्ज्ञातिरेव स्त्रीत्वादिकमित्याहुः। नन्वेवमपि समनियतानाना
मर्वत्र प्रतीतेः केवलान्वयित्वं वाच्यं। तथाचाव मते भाष्यमते च यस्तुनायजेतेत्यत्र यस्तु स्त्रियायां गप्रसंगः। विव
क्षितेपि पुंस्त्वे तस्य केवलान्वयित्वेनाव्यावर्तकत्वान्न इति चेन्न। स्त्रीगोवामंत्र वर्णादिति षष्ठांत्याधिकरणान्या
येनैव निर्वाहात्। उक्तमत हूयेपि कुमार ब्राह्मणादिशब्दानां पुंस्येव प्रयोगव्यवस्थितस्तु रोधेन लौ
किकपुंस्त्वविशिष्टशास्त्रीयपुंस्त्वशक्ति स्वीकारात् तनिदूविन्दूये वा नतिप्रसंगात्। एवं कुमार्यादिशब्दा लौ
किकस्त्रीत्वविशिष्टशास्त्रीयस्त्रीत्वशक्ताः। अस्तु वा कुमारशब्द एवोभयत्र शक्तः। ङीबादिस्त्रियां नादि राम०
च पुंस्त्वघातकमित्यवधेयं। एतच्च लिंगं केषांचिदुभयं केषांचिदेकैकं केषांचित्त्रयमपीत्यत्र लिंगानुशासनं १०८

घटः घटा घटं द्रव्यत्वं जाति ३

निमेव पुल्लिङ्गः शब्द इत्यादिव्यवहारात् पुल्लिङ्गवाचकत्वात् नर्थेति चेत् । नाशिघटः श्व
वैरात्पत्स्यात् । श्रोरोपिति साति ३ ।

नाति पदेश

प्रमाणमिति स्थितं शङ्कोरस्मामे । अत्र प्रथमपक्षे लौकिकलिङ्गे पृथक् शक्तिर्न कल्प्येति लाघवं । आरोपप्र-
स्वहेत्वाद्यावश्युपेयः । चरमे गौरवमतो नारोपपक्षः । भाष्यमतेतत्पक्षयं कल्प्यमिति विवेकः । वस्तुतस्तु । भाष्यमते लिङ्गशे-
ष्टृनि भिन्नानुसरणमित्यादेर्नितो गौरवात् । अर्थनिष्ठत्वे तत्स्वस्तीतटमित्यादेरात्मा ब्रह्मेत्यादेरनुपपत्तेरनन्त-
त्वाच्च । छागणयागप्रसंगाच्च । यत्तु छागादिशब्दानां पुंस्येवानियतत्वयोगानुरोधेन लौकिकपुंस्त्वविशि-
ष्टशास्त्रीये शक्तेस्तु हिव्यकृत्यानेति प्रसंगादिति । तन्न । एवमप्यचेतनवाचकानां मघादिशब्दानां माहिका-
दौ पुंनपुंसकत्वं च संतादौ सुहृद्पुंस्त्वमिति व्यवस्था न स्यात् । एवं स्त्रीज्ञानाचात्मनि स्त्रीत्वं त्रिपुटीमायेस्त्री-
त्वं योधनदारादिलिङ्गनियमो च्छेदापत्तिः अत्र प्रकारान्तरानुसरणेनैवोक्तदानुपपत्तेर्लौकिक
लिङ्गे वाच्यत्वकल्पनं मुधैव । शब्दनिष्ठत्वे च नानुपपत्तिलेशोपि । तथाहि । ह्रस्वत्वदीर्घत्वोदात्तत्वानु-
दात्तत्ववत् स्त्रीत्वपुंलिङ्गत्वादि विशेषधर्ममेवत्वाच्छब्दानि घटते । आनुपूर्वीसाम्यस्थापितहृदेवार्थभेदाच्छ-
ब्दभेदवादिनो मतद्वयचोपपत्तेः । केषांचिल्लिङ्गानुशासने नैकलिङ्गत्वव्यवहारस्तु समानानुपूर्वीघमे

X

हाकृत
न शब्दः
शब्दः
अर्थभेद
चबोधकः । तेन

लिङ्गमपि शब्दस्य भेदकं भवति

वै.भू. कत्वेन तेषां तत्तेणानुकरणाद्युपपद्यते. एवं च तटादिशब्देषु समानानुपूर्वीकेषु लिंगत्रयं छागादिषु संयप

११० दार्थादिषु कस्मस्तीति सर्वत्र मुख्य एव लिंगप्रयोगः। तत्र पुंस्त्वेनाभावस्त्रीत्वादीरावादि घोत्यकं. तत्र शब्दनि

ष्ठमपि शब्दवाच्यमर्थपरिच्छेदकत्वेनान्वेति. लिंगविशेषविशिष्टस्यैवार्थविशेषवाचकतया लिंगानुशास

110 लिंगं नशास्त्रसिद्धत्वात्स्वाश्रयवाच्यसंबंधेन लिंगस्यार्थव्यावर्तकत्वोपपत्तेः। अत एव प्रयोगनियमोप्युपपत्तिः।

यद्वा. शब्दनिष्ठस्यैवार्थविशेषनियामकमस्तु वक्तुरीश्वरादिरस्तु वान्यपदार्थादेः। एवं च पशुनेत्यत्रापि

पुंस्त्वस्य परिच्छेदकत्वात्पशुस्त्रिया यागप्रसंगः। न वा तेषां विरुद्धत्वेन क्वचिदेरोयदृष्टस्तु पगमः। न च

पशुशब्दस्य नित्यपुंस्त्वात्स्वदार्थादिशब्दादितल्लिंगवत्त्वासाधारणात्कथं स्त्रीपशुव्यावृत्तिरिति वाच्यं. पशुनान

पुंग्रहावरतमिति श्रुत्यवेदर्शनात्पशुनेति पुंस्त्वस्यपरिच्छेदकत्वात्पशुस्त्रिया यागनिमीमांसाया

निर्णीतत्वाच्च तस्य नित्यपुंस्त्वाभावनिर्णयात्. तथा निर्णयेपि वानानुपपत्तिः। छागो वा मंत्रवर्णादिति रा.भू.

पष्टान्ताधिकरणन्यायेन छागव्यक्तिविशेषस्यैव पुंस्त्वस्याभिमंत्रवर्णात एव लाभात्. छागेभ्यो मस्य व ११०

यायाइति मंत्रे च्छागस्येति नियमितत्वाच्छागाभिन्नइत्वस्त्रिया असंभवात् । एवं तु विधौ संदिग्धं तत्रापि समदिग्धे तु
वाक्यशेषादिना धिकरणेन निर्णयः संख्यादिवत् । यथा सारस्वतो मेषो भवति इत्यत्र तद्धितप्रत्ययेन स्त्रीलिं
गः पुंल्लिंगो वेति सारस्वतो चरुः सारस्वतेन चरुमिति द्वयोरपि दर्शनात् संदेहे एतत् द्वैद्वैध्यं मिथुनमित्यर्थवादा
देह्वक शेषे शास्त्र द्वयोर्ग्रहणमवधार्यते : आग्नेयो ष्टाकपालो मावास्यायां पौर्णमास्यां चेतिवाक्येन तद्धितप्रत्य
ति रेकवचनांतो बहुवचनांतो वेति आग्नेये कृत्तिका स्युः नेत्रस्य आग्नेयो ष्टाविशांदत्वे सत्यादौ द्वयोरपि दर्शनात्
संदेहे मोयं ये धियस्थं विति वाक्यशेषादेकवचननिर्णयः ननु स्वरूपतावदेवं तथापि सर्वनामनिष्ठलिंगस्य चेन्नाचे
तेन स्त्रीपुंससाधारणत्वात् स्यात् आग्नेयो भवेत् इति आग्निगुणेषु समासस्वस्त्यामेष्यामपिप्रवृत्तिः स्यात् । न चेष्टाप
त्तिः लिंगविशेषनिर्देशात् समानविधाने प्रयासात् सारस्वती स्त्रीत्वादि तत्र हलन्ते गणाधिकपि प्रवृत्तिः रणोपपद
नां समानविधानत्वेपि पुंल्लिंगनिर्देशात् तत्र मंत्रवत् पुंसः लौकिकलिंगवाचकत्वपदेश्चनानुपपत्तिः सं
भवति मुख्यत्वे गौणतायाश्च न्याय्यत्वेनारोपस्याप्य संभवात् स्त्रियामसंभवात् । न च सामान्ये न पुंसक मि

वै.भू॰ नन्वेतु शिष्टमस्मै इति नपुंसकमेव मेषी साधारणमस्त्विति वाच्यं· अन्वेनमाना मन्यतामनुपितेत्यन्वादेशे
१११ नपुंसकनिर्णयात्· अन्वादेशे नपुंसकेमेवएनदित्यस्य इति वार्तिकादेनदित्यापत्तेरिति चेन्न· उच्यते· पूर्वो
पस्थितत्तत्तद्रूपेणोपस्थापकादस्मै एनमित्यादि पदान्याग्राप्तादिनेव पुंस्त्वे नापि व्याहृत्तपशब्दानामेषमुग
मर्शान्नमेषां प्रवृत्तिः तत्रापि बहूनुग्रहाय पुंस्त्वमेवानुसृयते· पुत्र्ये चैतत्तदन्यया मन्तान्तरेऽपि पुमान् स्त्रि
येति सूत्रान्तरादिति: शेषेपुंनपुंसकतो लिङ्गवचनानीति वार्तिकाद्वैकशेषेणामेषां प्रवृत्तिः किं न स्यात्· एकव
चनादेकशेषाभावो निर्णीयत इति चेत्· तर्हि बहुपदकेषु कथ्यादिष्वपि मन्त्रो न स्यात्· तथा चाग्रियशेषस्वत
द्वत्समानविधानेष्विदित्यधिकरणोक्तेद्वायत्तिः समानविधानादपि वशवत्त्वेन याप्यनेकपदकेषु अधि
गुणेषा भवति। द्विबहुपत्नीकेष्वेकवचनान्तपत्नीमन्त्रवदितित दर्शनात्· यत्नुभजितव्यक्तिगतैकत्वान्वये
कवचनोपपत्तिरिति· तत्र· प्रत्येकं व्यक्तीनामुपस्थितये एकशेषानुपपत्तेरेकवचनस्यैव साधकं अन्य रा.म॰
भवात्· संभवेद्वौ कहीन्द्रामेष्याः संयद्वोदुर्वीरः ज्ञात्वा रव्यायान्तेदिति तुरकशेषेणानेकसंपद्दस्यैव साधकं च १११

त्यथा न्वहुत्वेकवचनविधानवैयर्थ्यापत्तेः कृत्वा चिंतया धिकरणा प्रवृत्तिस्तन्त्रयत्र समेति· अत एव गुरु
णोपदेशानां शुक्लादिशब्दानां गुणांशस्याधिकस्य बोधने पि विशेष्यपदैः इति लिंगसंख्यांशेनुवादत्वेन विशे
ष्यनिष्ठतोपपत्तिः। अत एव पदार्थमात्रविवक्षायां गुणोत्कर्षापकर्षरूपलिंगस्याविवक्षितत्वादवर्जनीय
सामान्यावस्थापायत्ययोगमभिप्रेत्य सामान्येन पुंस्त्वमेकमिति विवक्षितत्वादवर्जनीयसाम्यावधानं संगच्छते· औ
त्सर्गिकैकवचनन्यायात्· अत इदृहिंगानां तु दारादिशब्दानां नित्यबहुवचनांतानामेकस्मिन्निर्वागता
तथाप्रयोगादृष्टिर्ध्येयं एवं च समनियतज्ञात्यमुपगमदोषोपि न· लौकिकपुंस्त्वादेः एथकूशब्दस्वीकारे
णास्त्रापवचेत्युक्तः पंथाः प्रतिभाति॥ चतुष्कमिति· संख्यासहितं चिकमित्यर्थः पंचकं कारकसहि
तं चतुष्कमित्यर्थः यद्यपि लिंगादीनां त्रयाणामन्वयव्यतिरेकादिभ्यः प्रत्ययवाच्यता युक्ता· तथापि प्रत्य
यवर्जिते दधिपश्येत्यादौ तत्प्रतीतेर्लिंगत्वानमनस्य प्रकृतावेव दर्शनाच्च प्रकृतेरपि तत्र शक्तिः कल्प्यते·
तथा च यस्यैव वाचकता ग्रहस्तत एव तेषामुपस्थितिः। मंमे देवो मयपोति सुवादि जन्यापस्थिका वास्तु ईं

नोसि १

वै.भू. त्वादीनां विभक्त्यर्थ इति वाक्यपदीयांच्छते । नन्वेवं नामार्थप्रकारकशाब्दबोधं प्रति सुबादिजन्योपस्थितेर्हेतु
११२ त्वमित्यादिकं विलीयेतेति चेन्न । विभक्तिद्योत्यार्थमादायोपपत्तेः । नैतत्त्रिमुनिसम्मतमिति मतमं निराचष्टे । शा
112 ब्देइति । मत्रूपमत्राह ॥ २५ ॥ स्थलविशेषेपेक्षयापि प्रातिपदिकार्थ इत्याह । शब्दोपि यदि भेदेन विवक्षा स्यात्तदा
तथा । नो चेच्छ्रोत्रादिभिः सिद्धोप्यसावर्थोवभासते । शब्दत्वावच्छिन्नज्ञानविषय इत्यनुभवसिद्धं विवक्षा स्या
यत्त्वमनादृत्य शब्देनार्थः प्रकाश्यत इति वाक्यपदीये तु भवतु भ्रदर्शनात् । गामुच्चारयेत्यादावर्थोच्चारणाया
संभवेन विना शब्दविषयं शाब्दबोधासंगतिरतत्रापि वृत्तिर्वाच्या । न च लक्षणायां निर्वाहः । निरूढलक्ष
णायाः शक्त्यनतिरेकात् । जवगाड इति शिष्टाहोंश कायहणात तत्संबंधरूपलक्षणाया अग्रहाच्च । अगृही
तायाश्च वृत्तेरनुपयोगात् । शक्तिभ्रमस्यापि वक्तुमागारीतैर्वासंभवात् । एवं भाषाशब्दानामप्यनुकर
णेपदीयमानत्वात्तेषां शक्त्यभावेन लक्षणाविरहादनुपपत्तिः स्पष्टेति शक्तिरेव वाच्या । तथा च । शब्दोपि राम.
यद्यनुकार्यानुकरणयोर्भेदेन विवक्षा तदा तथेति । अनुकार्यः प्रातिपदिकशब्दादेरर्थः । अयं भावः ११२

पदादिति कुर्विन्नानुं सुनु करणस्थले नु कार्यध्वनीनामनुकरणाद्भेदो ध्वनिमयत्ववर्णमयत्वादिविरुद्धध
र्मवत्त्वसिद्धः। तथा च तदुपाधितार्थमुपस्थितस्यात्तस्य शाब्दज्ञानविषयत्वनिर्वाहार्थं च शक्तिरेवस्वरूपमस्तु पेयेति। नोवे
तभेदविवक्षा। तदा श्रोत्रादिभिः सिद्धः। उपस्थितः। अथैव ·अर्थवत्तमामते· ननु तत्र समानेत्र वृत्तिकल्पनेनार्थः।
अयंभावः। वृत्तिविषयएव च शाब्दबोधविषय इति नियमोऽतिप्रसङ्गनिरासाय कल्प्यते· स च निरूपकताख्यतान्यत
संबंधेन वृत्तिमान् तद्विषय इति नियमेऽपि नेति भवति तस्य शाब्दबोधविषयतेति। ननु वृत्तिमत्त्व एव शाब्दबोध
विषयत्वे प्रसङ्गादिनोपस्थितघटादेरपि शाब्दबोधविषयतापत्तिरिति विषयतया शाब्दबोधमात्रे प्रति वृत्तिसं
स्कारज्ञानान्यतरजन्यपदार्थोपस्थितिर्हेतुरिति निर्णीतमन्यच· तथा चाव वृत्तिमत्त्वे श्रोत्रादुपस्थितौ च स
त्यामपि तादृशोपस्थित्यविषयत्वान्न घटशाब्दबोधविषयतेति चेत्। उच्यते। गकारादयः कृञ्चिद्वत्ताः वर्णत्वा
ततलादिपदवत्। किंच चिद्वक्ताः केमाधुपदत्वादिति सामान्यतः शक्तिग्रह एतत्पदवाच्यः कश्चिदर्थोऽस्तीत्याकारके
वाच्यत्वसंबंधेन पदप्रकारकबोधे हेतुरित्यनुभवसिद्धं· अतएवाज्ञातार्थकेऽपि इदमेकं पदमिति ज्ञानेषु चैत्राव

ध्वनि
मयत्वं
वर्णम
यत्वच
स्याद्
वर्तते १

वै.भ.० यत्नत्वादिपदेष्वप्युक्तेषु कथं तदर्थ इति प्रश्नउपमानतत्त्वाकथनादिना तत्प्रतिवचनानि दृश्यन्ते. अत एव माह
११३ ष्यादिपुपायेन तत्प्रतिबंधकत्वेनोपमानादेः प्रसिद्धपदसामानाधिकरण्यादिनादिना तत्प्रतिवचनान्युद्बोधकत्वेन
113 कोशादेस्तु प्रमाणानां प्रवृत्त्या दर्शयंति. अन्यथा नलादिपदानामस्मदादीन्प्रत्यबोधकत्वप्रसंगात् श्यानलत्वादिरूप
गाशक्तिग्राहकाभावात्तेन रूपेणाबोधकत्वासंभवात्. नवीनैर्नलादिभाविचैत्रादिर्वर्तमानप्रसिद्धासन्निकृष्ट ती५
वस्तुगोचराः संस्कारास्तु नीदृग्योधारारूपेणाविशिष्टबोधान्यथानुपपत्त्याकल्प्यंत इति नैयायिकनव्यकल्प रजा७
नं पुनः केचिदसिद्धेः अन्यथा नवयाव्युक्तेद्रप्रसंगात्. किंच. देशांतरगतं प्रसिद्धं चैत्रं काश्यां प्रशावतां विशिष्या
गृहीतसंगतिकानामपि नलपुत्रविशिष्टरादिपदादिबोधानुभवात्तदनुरोधेनादिसंस्काराद्विशिष्य शक्तिग्रह
त्वाभ्युपगमे तेषामेककालांतरे विश्वेश्वरमंदिरे तंपश्यतां चैत्रो इनास्तीति वाक्याद्बोधानस्यात्. स्याहाविशि
ष्यागृहीतसंगतिकानां तत्र पश्यतामन्येषां. विश्वेश्वरदेवालयत्वं धार्मितावच्छेदकीकृत्य चैत्रत्वावच्छिन्नप्र राम०
तियोगिकाभाववत्त्वाज्ञानं प्रति तद्देवधर्मितावच्छेदकीकृत्य चैत्रत्वप्रकारकतत्कगृहीत्ताधियः प्रतिबंधकत्वा ११३

स्तुपगमस्य सर्वसिद्धत्वात्· विशिष्यग्रहीतसंगतिकानामिव तद्दर्शनात्पदस्मारणाच्च स्यात्· तदुक्तोपस्मृता
स्मरणात्तेन चेन्नतदर्शनात्वहेतुकं। पिंड एव हि दृष्टः सन्नंशांतस्मारणेपि तु कुमर्हति· चैत्रोस्ति न चेति संशयस्तु न ए
स्यादित्यादिभावप्रत्ययार्थनिरूपणे वक्ष्यते· तथा च विशेषरूपेणावाधानावादेव सर्वसंगतग्रह इति सिद्धे इत्यव
सिद्धिः तथा च घटचैत्रादिपदानां घटत्वचैत्रत्वादिजातिवच्छिन्ने संबंधे तत्पदमपि शक्यतावच्छेदकत्वा
च्छाबृत्तिबोधे भासते· तत्र घटत्वादिजातिवच्छिन्नांशे तद्वृत्तिविषयत्वं कल्प्यं· नानाभावात्· च्छाशयत्वेनैव
तत्वार्थसिद्धेः तथा च संबंधस्याभेद इति निरूप्यत्वेन संबंधिद्वयोपस्थापकत्वाविशेषाद्घटत्वावच्छिन्नत्वश
क्तैव घटादिवच्छाद्भासापि न यैव वृत्त्योपस्थितेत्तस्याम र्थबोधकत्वात्पर्यवसितिस्तच्च विशेषणतया संशब्दाभा
सते· तद्घटत्वादिरूपेण विशिष्यशक्तिग्रहवतां पदज्ञानस्तुभयप्रकारकोबोधोन्येषां एवं तत्प्रकारेणो
पस्थितत केवलव्यक्तौ शक्तिग्रहात्तुद्गतत्वाक्ति विशेष्यक· केवलपदप्रकारको घटपदवाच्य· कश्चिदर्थ
इत्याकारको बोध इति विशेषः। यदा तु तमिराणिरेति वृत्यानेकवतीषुरघंरत रंगायति च्छाबाकीयं साम ए

वै॰ भू॰ गायतिरेषामंतो गाः समस्तुपोरुः गावित्यप्रमाहेत्यादौ ब्रूयात् गायतिश्चाहेत्यादिभिः स्यात्तदर्थके षष्ठ्या
११४ दिभिश्चान्वययोग्यताकांक्षाद्यादिवशाच्छूयमाणेन तात्पर्यं गृह्यते नेदं घटो नित्यः स्वर्गो ध्वस्त इत्यादौ विशे
षणांशवच्छेदस्वरूपमात्रप्राधान्येन तथा शाब्दबोधप्रतिपाद्यते । वृत्तिमत्त्वेपि तात्पर्यविरहाद् दृष्टांशे न बो
ध्यते । तद्वर्णमात्रतात्पर्ये दृशायां सैंधवशब्दाद् द्रव्यवत्तः कुद्वो वान्यत्राने । यत्र तत्कालनन्यथासिद्धतात्पर्यग्रा
हकाभावस्तत्र विशिष्टोपदेशेन तथा तात्पर्यवशात्प्राधान्यमाचार्यैर्बोध्यते । यथा स्वरूपं शब्दस्याशब्द
संज्ञेति सूत्रे शास्त्र सन्नापांच्यम्ने ष्टकृ इत्यादौ । न चार्थशब्देनैव तात्पर्यवशात्प्राधान्येन शब्दस्यापि प्रतीति
पादनमित्युक्तं । तत्र कारकव्यक्तिविशेष्यकबोधत्वस्यैव तद्वृत्तिज्ञानकार्यतावच्छेदकत्वात् । अ
न्यथा घटो नित्य इत्यादेर्घटत्वे लक्षणाभ्युपगमात् । अन्यथा घटत्वनिर्विकल्पकापत्तेश्च । अत्रानुपूर्वी
विशिष्टवर्णानां पदरूपतया केवलतदुपस्थितावपि आनुपूर्व्या अवच्छेदकत्वेन भानान्नोक्तदोषः । वि ११४
शेष्यव्यक्त्यंशे भानात् तदस्य विशेषणत्वेनास्तीति प्राधान्यमप्यर्थायातं । मोघवादिभिः नैयायिकैश्चमेय

घटत्व स्वभा नाश धारत्व ध्वंसः २

राम॰

प्रमाने

८।१

अभानं २ त्वप्रकारकसकलानुभवान्यथानुपपत्तिविशेषणांशकव्यक्तिमात्रस्यस्मरणास्मुपगमवन्मुष्यविशेष्यकशाब्दस्मरणा

स्युपगमान्नः । उच्चारयेत्यादिसमभिव्याहारस्यमोघ एवोपयोगात् । वस्तुतोनपदप्रकारकबोधत्वमर्थेशक्तिज्ञा

नकार्यतावच्छेदकं । किंतु पृथगुपस्थितत्वात्सामान्यसामग्रीवशाद्विशेषणत्वेनभानं । नचैवंकदाचिद्वि

शेष्यतायाअप्यापत्तिः । निर्विकल्पकोत्तरप्रत्यक्षेयथाद्विविधोपपत्तेरितिनपृथगवत्वंनदेतत्सर्वमभिधेया

नं चाकपदीयोग्राह्यत्वंग्राहकत्वं । चद्विशक्तीतेतेसोपपत्तातथैवसर्वशब्दानामेतेपृथगवस्थितेइतिअ

स्मार्थः । इत्यचालोकप्रत्यक्षमात्रेआलोकसंयोगोहेतुः अन्यथांधकारेपिचक्षुःसंयोगसत्त्वाद्घटचाक्षु

षापत्तेरितिविवादः । तथाचालोकप्रत्यक्षेपिस्वस्मादेवोपपत्तिर्वाच्या । तथाचयथाघटालोकसंयोगादे

वघटस्येवालोकस्यापिप्रत्यक्षंतथार्थंगोचरशाब्दनिष्ठशक्तेवशाब्दस्यार्थस्यचयाघटचक्षुःसंयोगाभावे

तस्मादेवालोकसंयोगात्आलोकस्येवभानंतथार्थेतात्पर्यविरहेतद्बुद्धेवतन्निशब्देतात्पर्येनस्येवबो

धइतिएवंचचक्षुरादिभिरिन्द्रियैलेपिश्रोत्रमादिर्यस्येतियुक्तत्वाशक्तिज्ञानतत्संस्कारागृह्यंते । श्रोत्रे

अर्थे शक्तिं तस्या तानं २

अर्थे र शक्तिः शब्दस्य अर्थस्य चेत् २

गोपस्थितेः शक्तिग्रहादित्यवधेयं। अत एव गामानयेत्युक्ते विनष्टतस्यैवानयनापत्तिः। तादृशस्यैव प्रत्यक्षोप
स्थितत्वात्. शब्दस्यावच्छिन्नार्थत्वाच्च द्वितीयार्थादेरनन्वयापत्तेश्च. अन्यथानावच्छिन्नार्थगतस्वार्थबोधक
त्वमुक्तं तैः। स्वस्यैव व्यक्तेर्गोशब्दमुपस्थितत्वाद्गौरस्तीत्यादावव्यभिचारित्वापत्तेश्चेत्यादिदूषणमामा
:परास्ताः। उक्तनानार्थवशाद्वृत्या वा विकृतस्यैव शब्दादुपस्थितत्वात्. अन्यायार्थपरत्वस्यैवन्याप्यत्वात्.
तस्मादुक्तनानार्थनिर्णायकमिति शब्द एव प्राधान्येन भासमाने तदभावे त्वर्थविशेषणत्वेनेवेति सिद्धं।
अत एवोद्भिदा यजेत पशुकामः अग्निहोत्रं जुहोतीत्यादौ नामधेयत्वेनैव व्यवस्थाप्यतस्यापि न विशेषणा
त्वेनान्वयात् उद्भिन्नामकेन योगेन भावयेदिति वाक्यार्थः संपन्नः दृष्टं तु द्विदधिकरणो मीमांसकैरुक्तं
संगच्छते। यत्तु मीमांसकमतेऽपि नाम्नि लक्षणैव। अन्यथा शब्दस्यानुपस्थितत्वेन शाब्दबोधविषयता
न स्यात्. अत एव कार्थमद्वयादेर्लक्षणामुपगम्यते. परं तु नामनामिसंबंधे सर्वत्रैवमेति निरूढे
तिन दोषः इति समाहध्विरे. तन्न साधीयः। उक्तरीत्याशक्तिशक्तस्यैवोपपत्तौ गौरवग्रस्तलक्षणाकल्प

नानौचित्यात्. लक्षणायाः सर्वत्रानिर्वाहस्य प्रागुक्तत्वाच्च. किंचाग्न्याएवं हि नाम तत्र केदारोपपत्तेर्वृद्धिमिक्रुतो
मूले नाशत्यापातात्. गुणविधित्वे हि मत्वर्थलक्षणायां तन्नामधेयत्वमास्थितं. विशिष्टविधिपक्षे हि म
वेन्मत्वर्थलक्षणा। सोपात्तः गुणविधित्वे हि मत्वर्थलक्षणा मा हो गत्वा भावान्तानन्वयात्तिर्भवान्त इत्युक्तेः मा च
नामधेयत्वेपि समाचेन्नु तो गुणविधित्यागः सामानाधिकरण्यं व्यवस्थापितं त्वे न वाजपेयाधिकरणोक्त
न्यायेनैकस्यां क्रियायां साधकतया समभिघायामन्त्रको घे. संतुष्टुप चनीत्यादावपि मत्वर्थलक्षणायाश्चावश्यक
त्वाच्चित्तस्ठत्वाच्चापि समये गुणविधौ सर्वत्र मत्वर्थलक्षणा। समुपगमस्यामीमांसकप्रसिद्धेश्च. अस्मन्मते
च नामतः शक्यतावच्छेदकत्वेन विनैव लक्षणायाः न्यायादेव दुपस्थितेर्नामधेयत्वं समसंगतमिति विभावय
मः। अत एव चकथितपदं चन किंचिद्दोषदत्त्वाद्देतिमविता नाम्रस्ताम्रएवास्तमेतिच. संपत्तौ चवि
पन्नौ च महतामेकरूपता. अत्र च नाहं शाबोधस्तनकाष्यप्रकाशकारणाचोक्तं मेगच्छेते. अत्र घटकेलशप
दाभ्यां घटबोधे विशेषाभावान्नाम्नार्थिके नरक्षादिपदे नतानहशबोधं संभवाच्छब्दां नपौनाहरणबोधासंभवदर्ता १२ राम

वै.भू.० देशत्वप्रकतायत्नेः अस्मदीयापुनस्तात्रपदस्वरूपविषयवैलक्षण्यापादेलक्षणापत्तिरवधेयमिति यद्वाज्ञानमा

११६ त्रेशक्तिमानमतेनव्याचक्ष्महे। अनुकार्यानुकरणयोर्भेदेर्थवत्त्वयाप्राप्तिपदिकार्थः। नोचेदुक्तविवक्षानु

यापिश्रोत्रेणाज्ञातसंगतिकघटादिभिर्बोधोपस्थितेऽर्थपदार्थघटादेरबुद्ध्वा अर्थोपिसविहशेषणीभूते

116

घटत्वादिविशेषणतद्विशेषणान्वयेनैवभासतेनर्थः। डित्थादौ यद्वाल्पसंज्ञायमिति च त्यक्त्वा स्वशक्तिवृत्तिमविष

यः न सोस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमादृते। अनुविद्धमिव ज्ञानं सर्वं शब्देन भासते इति प्रसिद्धेः। तथा

च घटपदवाच्यमानयेति शाब्दबोध इति भावः। अनुकारणेतु स्वार्थेऽर्थगौणत्वानामिति विशेष इति

अत्रेदं तत्त्वं अनियमेन घटादेर्गोपदकारान्तरेणोपस्थितिसंभवाच्छाब्दबोधविषयतापत्तिवारणा

प्रत्यक्षे गोपाव यवृत्त्या शब्दादुपस्थितमेव शाब्दबोधविषय इति कल्पनीयं। शक्तिस्सा च नियमेन तद्धानीमुपस्थितिमत्त्वा

त्वस्मानादृशतया न शाब्दबोधविषयत्वानुपपत्तिः। एवं च यथाभिहितान्वयवादिनां मते वृत्तिं विनैवा राम०

कांक्षादिवशाद्वाक्यार्थस्य शाब्दबोधे भानं कुत्र शक्तिवादिनां वा वृत्त्यादोषाणां त्वादेरिव स्वातन्त्र्योपस्थितस्य ११६

एकत्रशक्तिः १

वभानेन तथा शक्यविषयशक्त्यापि ज्ञानसामान्यसामग्र्या तात्पर्याकांक्षादिवशाद्वैशिष्ट्यगोचरनिश्चयस्यादौ गोत्वो
देरिव स्थाने श्वेता विशेषणत्वेनवाभानं भवेन·पर्वतो वह्निमानिति शाब्दानुमित्यादित स्तदेव वह्न्यर्थे प्रवृत्तिद
र्शनाज्ज्ञानसामान्यसामग्र्याएवार्थविशेषणतया वर्त्तमानकालभासकल्पनं च स्वत्रत्यकृ शाब्दादौ सर्वत्र श
क्त्यानानुभवाज्ज्ञानसामान्यसामग्र्या शक्त्याकत्वकल्पनात्: तत्रापि विशिष्यादौ तशक्तिकेभ्यः पदे
भ्योर्थविशेषस्यैवार्थान्तुवृत्तिविषयस्य भानं·अन्यथा तत्पदवाच्यःकश्चिदर्थ इति पदविशेषणाकवस्तु
सामान्यबोधवदर्थदर्शनादाप्यत्रद्वाचकं किं चित्पदमिति पदस्यापि सामान्यत एव बोधः। अत एवत
दुक्तं विशेषजिज्ञासया किमस्य नामदन्यादि प्रश्नप्रतिवचनादुपपद्यते·अत एव वृत्तिविषयशब्दे
वत्तघटादिपदैः समवायादिसंबंधेन संबंधित आकाशादेरप्युपस्थितस्यान्वयबोधप्रसंगः किंचेगा
मुच्चारयेत्युक्ते विकृतस्यैवोच्चारणापत्तिः। ज्ञादृशस्यैव पदस्य प्रोपस्थितत्वात्·शक्त्यापकृतस्यार्थत्वा
द्वितीयार्थादेरनन्वयापत्तेश्च·प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्तरस्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्तेः। स्वस्यैव प्रत्ययेनोगाधी

त्वसंतार

गो भक्तिः गोत्वं वा प्रकृत्यर्थः

वै. भू. घटमुपस्थितत्वाद्धौरस्तीत्यत्रापि स्वपरत्वापत्तेश्चेति निरस्तं। घटादिपदादुपस्थितस्याप्याकाशादेः शाब्द
११७ ज्ञानविषयत्वाभावस्तन्नियामकाभावात्. विशिष्टतादेरपि तात्पर्याभावात्. सति च तस्मिंस्तद्दृगादिना वि शब्दः
117 न२ त्वयात यथावाच्यत्वात्. एवं तात्पर्ये गौरवमर्वं निर्वाह्येत्ति मात्रोच्छेदः। गंगायां शाब्दमात्रान्यहेतुत्वानमुपा २
मानत्. अन्वेतनुगामात्. शब्दादमुमर्थं प्र. तोमिवन्तु तात्पर्यं तु नज्ञानामीति सकलानुभवसिद्धत्वाच्च. कि
तु कश्चिच्छत्त्वजन्यबोधप्रमात्वे नियामकं। तद्विषयकतात्पर्यज्ञानं तदन्ययोगोचरज्ञानेऽप्रतिबंधकं. नाना
तोनानार्थेनुपपत्तिः॥ इत्थं च पदादनेकेषामर्थानामुपस्थितात्तमानं वैकस्यैववानेकसंबंधसंभवे
पदार्थविशेषसंबंधविशेषयोरध्यवमानापत्तात्पर्यं नियामकं कस्यात् इति तद्वृत्तिं विना निर्वाहः॥ इत्यादि
कम्. हूं.॥२८॥ नन्वनुकार्यानुकरणयोर्भेद एव युक्तः॥ अभेदेप्यसत्त्वस्मिन्स्वशक्तिः॥ अन्यथानुक
रणशब्दानां वृत्तिविषयाप्रतिपादकत्वेनार्थवत्वाभावात्प्रातिपदिकसंज्ञा न स्यात्. तथा च वार्त्तिकोक्तौ राम०
र्गामास्माकं वनी बुद्धरथंतरंगायति. एवं कृत्वोद्दृष्टं दृष्टान्मादिप्रनयः॥ एतः॥ एषो यवावः रषान्मांनोगाइत्या ११७

घनि:३

दिसञ्ज्ञाणि च विकल्प्येरन्। प्रातिपदिकान्तस्य वंताद्धातद्धितोत्यन्ते:। सिद्धानि तत्वात्। न चैवं धातूपसर्ग
दिगणपठितानामनुकरणानामनुकार्यधात्वाद्यर्थवत्वात्प्रातिपदिकत्वात्पञ्चौ विभक्तिश्रवणाप
त्तिः। अविवक्षैव अनुकरणानां दोषः स्वरसंधिकरणवत्संभवात्। न चैकारौकारादेशानन्तरं ज्ञास्वसं
देहसिद्धेरिच्चमत्वं विभक्तौ नलोपस्तस्मादेरप्यापन्नावदंतत्वधांतत्वदांतत्वादिनिमित्तानुरोधसंज्ञान्ते
संव्यपदेशत्वव्यपदेशत्वनिर्णयायैव यत्नान्तरापत्तिर्गौरवापत्तेर्भ्रान्तुरोधमन्त्वादित्याशंक्यामनसिकृत्या
ह। अतएव गाविन्यादहमसञ्ज्ञायामिति निर्देशः॥ नप्रातिपदिकं नापि पदं साधुतु तत्स्मृतं। अतएव चापतो
नमेदनुकारी स्यापस्थितन्मैव च भान मतएव गणवित्ययमावेणौ: अरोनिविभक्त्यनुत्पत्तिः। तथाच
नप्रातिपदिकं नापि पदमेतत्साधुत्तु भवत्येवेत्यर्थः। अयं भावः। असञ्ज्ञायामित्याद्यर्थनिर्देशस
हितेषु संदिग्धेषु विभक्त्यसंवलितनिर्देशः परं परापठनादिसिद्धो भाष्यकारायम्पुतनाम्नु। तत्
स्य चोक्तलाघवानुगृहीताभेदपक्षे एवोपपन्नो निर्बीजा विवक्षा सोपपादनमप्युक्तं। संदिग्धस्थलेन

वै॰ भू॰ दकारेणोप्यत्र विभक्तिविवक्षायादुर्वारत्वात्॰ प्रत्ययः परश्चेति नियमात्तु उक्तस्तु तिषु च वृत्तावव्ययवानोजह
११८ त्स्वार्थत्वात्सुपामादन्नुपपत्तिरस्त्येवमेदपक्षाश्रयणेऽपि मा चाव्ययस्य व्यर्थमव्ययेवेत्यारोप्यम्समाधेयमिति वृत्ति
११४ निर्णीयेवक्ष्यते॰ पुनःसमस्ते षष्ठ्यनुकार्यशङ्का नोस्यानित्यत्वादेशत्त्वबोधनाय षष्ठी स्यान्नेयोगेत्याद्यनुरोधा
प्पर देसमासमवहन्समासारीत्या प्रातिपदिकत्वविभक्त्यादिकं सौत्रमेव॰ सुवोवुग्लुक्॰ होरित्याद्यप्येवमेव॰
सर्वदा तस्माद्युक्तं तरममेभेदपक्षे ह्रस्वत्वमं॥ अथ भ॰ मन्त्रायामित्यादावधात्वितिपर्युदासादेव न प्रातिपदि
कत्वं नवा पदत्वं॰ अन्यथा पर्युदासमवेयर्थ्यापत्तेः किं चाधात्विति पर्युदासादर्थवत्त्वसामर्थ्यमिति ग्रंथा
नामेव मेसामंजस्यापत्तिः॥ भ॰ मन्त्रायामित्यादेरनर्थकत्वात्॰ अनर्थकत्वादत्र यिभक्तिर्नेत्यादिकं तत्रैव
तमसमासाश्चेति सत्रेमनोरमायांमस्पष्टत्वात्॰ अपि च॰ धातुरनर्थकइतिव्याहतमित्यर्थवत्सूत्रेमतांत
रत्वपरत्वापत्तेमोरमापि स्वचनविरुद्धैवमस्यात्॰ नचभ॰ मन्त्रायामित्यनुकरणस्यनधातुत्वात्किं त्वतद राम॰
नुकार्यस्य भवतीत्यादेः प्रयुज्यमानस्येव॰ तत्रैवनामत्वमस्तु वृत्तोवार्णायपर्युदासो॥ पीतिवाच्यं॰ एवंहि ११८

भूवाद्यो धातव इति सूत्रस्यानुकरणस्यानर्थकत्वेनानुकार्यस्य गणपाठाभावेनाधातुतापत्त्या च संभवि
त्वापत्तेः। तस्माद्गणपठितत्वाभेन्नायाः प्राग्व्युत्पादनात्· घटाभिन्नस्य घटत्ववद्धात्वभिन्नस्याधातुता
याऽसंभवात्· किंच· प्रकृतिवदनुकरणमित्यतिदेशाद्धातुत्वप्रयुक्तपर्युदासलाभान्स्यादिति यदि
कत्वाभावसंभवे कुतस्तस्य त्वन्तानुपगमः कथमन्यथा कृत्तद्धितोरिति त्वंकीर्त्याद्यनुकरणेल
भ्येत· न चैवं धातुत्वप्रयुक्तप्रकृतित्वलाभेन तकेवलाप्रकृतिः प्रयोज्येति निषेधलाभापत्तिः· यत्न
दे नेमः परिमाणो महद्विति ज्ञापकेनेयावत्कार्याप्रवृत्तेर्ज्ञापितत्वात्· अत एव कीर्त्यनुकरणे प्राति
परिकत्वं संगच्छते· तस्माद्भूसत्तायामित्यभेदयत्नसाधकमयुक्तं। किंचानुकार्यस्यानुकरणत्वं धातु
त्वे ध्वनिमयत्ववर्णमयत्वरूपविरुद्धधर्माध्यासाद्भेदयत्नसाधकमयुक्तं। किंचानुकार्यत्वानुकर
धातुत्व
णेऽपि न युक्तः। भूवादय इति सूत्रविरोधात्· गणापठितत्वे सति क्रियावाचित्वं धातुत्वमिति हि तदर्थः
। स चास्मिन्नसंभावितः· अनुकार्यस्य गणे पाठाभावात्· अनुकरणस्यार्थवत्त्वेऽपि क्रियावाचित्वं धातुत्व

वै॰भू॰ मितिहितदर्थः। सचास्मिन्नसंभावितः अनुकार्यस्य गोपालमात्रत्वात्। अनुकरणस्यार्थवत्त्वेपि क्रिया
११९ वाचकत्वाभावात्। समानानुपूर्वीकशब्दमात्रस्यार्थकत्वेनादृशशब्दमात्रवाचकत्वे वाचस्मिन्ननुकर
119 णत्वं। शब्दशब्दवारणाय मात्रपदं। तस्माद्भू सत्तायामित्युदाहरणंपदहृद्यं चासंगतमेवेति चेत्। अत्रो
कारणां च्यते॥ आनुपूर्वीभेदएवशब्दभेदेनत्रै। अतएवनानार्थत्वव्यवस्था। तथा च स्वाभिन्नशब्दमात्रतात्पर्य
कोच्चारणविषयत्वार्थतात्पर्यकोच्चारणाविषयत्वरूपेनुकार्यत्वानुकरणत्वे कृथं विरुद्धे कृथं वा भू
सत्तायामितिशब्दमात्रतात्पर्यकस्य क्रियावाचकत्वरूपं धातुत्वं। तथा च तत्पर्युदासस्यत्ववार्तापि। किं
त्वेर्थवत्कत्वान्ननामात्वमित्येवयुक्तं। यच्चोक्तं वदनुकरणमित्यतिदेशाध्येधातुत्वमयुक्तोमेस्तादुक्ती
५न रैव। क्लींदृग्सत्वंत्यातिकृगतिः ज्ञापकमात्रोक्तेदकरं चेति बोध्यं। एवं च न धातुत्वाधातुत्वयो विरोधोपि।
वर्णानित्यतावादिनामानुपूर्वीध्वनिमात्रनिष्ठत्वात्तस्योभयत्रतुल्यत्वात्। तत्र व्यक्तानुकरणस्थलेव्य राम॰
क्तिभेदेपि भेदप्रयोजकानुपूर्वीभेदाभावाद्युक्तएवाभेदः इत्यभेदवादिनामतं। अन्ये त्विनएवार्थभेदात् ११९

अनुकरणोनुकार्यं च

त्वमेदं च मन्वाना: शब्दार्थवाचकत्वाभ्यामनयोर्भेदमिच्छंति। अत्र च मते गणाय इति शब्दवाच्यत्वं गणाप-
ठितत्वमतो न भस्त्रादिमतविरोधः। अस्मिन्मते भस्त्रायामित्यत्र विभक्तिर्ईर्वीरेत्यभिप्रेत्य पदे ह्वयेल-
ह्यानुसारेण स्वीकृतमाकरे इति कश्चित्तद्दृष्टवदिति ध्येयं॥२७॥ इति श्री वैयाकरणभूषणे नामार्थपरि-
च्छेदः समाप्तः॥ समासशक्तिर्निरूप्यते॥ सुपां सुपा तिङा नाम्ना धातुनाथ तिङां तिङा। सुबंतेनेति च
ज्ञेयः समासः षड्विधो बुधैः॥ सुपां सुपा। परस्परमपि सुबंतेन। यथा राजपुरुषः षष्ठीति समासः। सुपां
तिङा। पर्यभूषयत्। सुबंतस्य तिङंतेन यथा पर्यभूषयत्। अनुव्यचलत्। गतिमतोदात्तवतेति
ङा विसमास इति वार्तिकात्। सुपां नाम्ना। कुंभकार इत्यादिः। उपपदमतिङिति समासः। स च ग-
तिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनं प्राक्सुबुत्पत्तेः। प्राकृ: व्याघ्री चोरपदे सुबुत्पत्तेः प्राति-
पीत। अन्यथा चर्मक्रीतीत्यादौ नलोपानापत्तेः। सुपां धातुना। उत्तरपदं धातुमात्रं न तु सुबंतं।
यथा कटप्रूः। आयतस्तूः। क्वचित्पक्ष्यायतस्तूकटप्रुजुह्वी गाद्दीर्घश्चेति वार्तिकोक्तनिपातनात्।

वै० भू० न्यात्. अत एव नञो धातुमात्रेण समासः इत्युदाहृतं परमित्यत्रैके पठः ॥ तिङं तिङा ॥ पिबत खादता ।
१२० पचत भृज्जतेत्यादिः ॥ आख्यातमाख्यातेन क्रियासातत्ये इति मयूरव्यंसकादित्वात्समा
सः ॥ अश्नीत पिबतेति चेति च कारान्निङन्तानामित्यर्थः ॥ जहि स्तंबं इत्यादिः ॥ जहि कर्मणा बहुलमाभीक्ष्ण्ये क
र्तारं चाभिदधाति इति मयूरव्यंसकादित्वात्समासः ॥ स एव चैतत्कृद्को मे ॥ २ यस्वयं भाष्यादिसिद्ध
तेष्टं तद्बुत्पादयाची नवैयाकरणैः कविभाग स्यमलक्षणा स्यात् व्यास्यपि व्याख्यादिभिः प्रापिकत्वं दर्शि
युक्तिः ॥ समासस्तु चतुर्धेति प्रायोवादः तथापरः योयं पूर्वपदार्थप्राधान्यविषयः सच. भौतपूर्वी
त्यापि सैवागवयादिवशा स्थितः ॥ चतुर्धा. अव्ययीभावतत्पुरुषद्वंद्वबहुव्रीहिभेदात्. अयं प्रायो
वादः. भूतपूर्वे चरट् सुपा. पदं दृशं पति. पोयमिति ॥ पूर्वपदार्थप्रधानोऽव्ययीभावः उत्तरपदार्थप्रधान
स्तत्पुरुषः अन्यपदार्थप्रधानो द्वंद्वः अन्यपदार्थप्रधानो बहुव्रीहिरिति लक्षणारूपः ॥ उन्मत्तगंगं राम०
पञ्चति. अर्धपिप्पलीहि चा ॥ २२ कुशपलाशमित्यादौ परस्पराव्यभिचाराज्. तथाहि. उन्मत्तगंगामित्य १२१

त्यव्ययीभावे पूर्वपदार्थप्राधान्याभावादव्ययीभावलक्षणाव्याप्तिः स्यात् । अन्यपदार्थे च संज्ञायामिति समासा
त् । सप्तपदी त्यव्ययीभावे उत्तरपदार्थप्राधान्यात्तत्पुरुषलक्षणातिव्याप्तिरव्ययीभावलक्षणाव्याप्ति
श्च । सुप्प्रति नामात्रार्थे इति समासात् । अर्धपिप्पलीति तत्पुरुषे पूर्वपदार्थप्राधान्यसत्त्वादव्ययीभावल
क्षणातिव्याप्तिस्तत्पुरुषलक्षणाव्याप्तिश्च । अर्धं नपुंसकमिति समासात् । एवं पूर्वकाय इत्यादितत्पु
रुषेपि द्रष्टव्यं । द्वित्रा इति बहुव्रीहावुभयपदार्थप्राधान्याद्द्वन्द्वलक्षणातिव्याप्तिर्बहुव्रीहिलक्षणाव्याप्ति
श्च । संख्ययाव्ययासन्नादूराधिकसंख्याः संख्येये इति समासात् । शशकुशपलाशमिति समाहारद्वन्द्वे
५८ समाहारान्यपदार्थप्राधान्याद्बहुव्रीहिलक्षणातिद्वन्द्वलक्षणाव्याप्तिश्च । तस्मान्नैतानि लक्षणानि
। किं त्वव्ययीभावाधिकारपठितत्वमव्ययीभावत्वं तत्पुरुषाधिकारपठितत्वमित्यादि द्रष्टव्यमिति भा
वः । अस्मिन्मते षां लक्षणानामिति ध्वनयन्नुक्तिसंभवमाह भौतपूर्व्यादिति । स्वार्थे ष्यञ् । पूर्वं भूतो भौत
पूर्व्यः । तस्मात् । सोपि उत्सर्गोपि रेखागवयादिवदिति । तथा च रेखागवयादि निष्कलांगूलादेर्वास्त

५१

वै.भू. स्वलक्षणात्वदेतेषामपि ऽन्तरङ्गानममासलक्षणात्वात् न च विशिष्टशक्त्यभ्युपाये पि नद्यादीनामनर्थकत्वा
१२१ त्. किंतु बोधकत्वमात्रेणास्मान्तरे स्वागावयववदिति भावः ॥ २६ ॥ ननु व्यपेक्षासामर्थ्यमेकं इति भाष्यकारैः प्रद
र्शितानां व्यपेक्षावादिनां पक्षे सामतेण नानिलक्षणानि साधूनि ते दे ॥ तथा हि: समर्थः पदविधिरिति परि
भाषायां सामर्थ्यं व्यपेक्षावादिनां पक्षे । दश्मेव सूत्रे भाष्यमिदं एकार्थीभावे समासमस्यार्थवत्सूत्रेणैव
प्रातिपदिकत्वसंभवेन समासग्रहणं न कुर्यात्. परं गावद्भावे एकार्थीभावाभावेन तत्स्यामग्रहाप्रत्तेः सू. न
चेष्टापत्तिः । तथा सति सुबामंत्रिते पराङ्गवत्स्वरे इत्यनेन तदेव समर्थसूत्रं कुर्यात्. किं चैवं वंयन्ते दिवा
दु हि नमेर्त्तेनोः नाभिन्नादौ दिवः शब्दस्यामंत्रितनिघातफलकपराङ्गवद्भावव्यदपमग्रेज धिना. क्लेशे
न मित्रावरुणावृतावृधावृत स्पृशाविन्द्रावरुणावृद्धौ क्लेशेनेत्यादेः सुबामंत्रिते इति पराङ्गवद्भावापत्तिः संबो
धनपदस्य समस्तामंत्रितस्याग्निमित्रावरुणादिपदस्य मन्त्वात्. न तु जल्विमित्तग्रहणं कर्तव्यं इति कान्तन्तमा राम०
मंत्रितस्य पञ्चमित्रं न देवपराङ्गवत्त्वादिस्तार्थकान्यायं दोष इति चेन्न. एवं सति मित्रावरुणादिसस्या १२१

पिपरांगवद्भावानापत्तेः॥ अत एव वर्षपितारादिवित्यर्थेंतर्भावितरागपक्षो दूषितः। किं च नाद्यवाधिनिरूपणं न च
मित्रावरुणौ नतिमित्तं। न च मात्मत्वरांगावद्भावइतिवाच्यं। नोनाद्यधाधिकृतस्य नियातानापत्तेः। द्विनीयथादादि
त्वेनानुदात्तत्वं सर्वमपादादावितिपर्युदस्तवान्। अन्यथेमं मे गंगेयमुने सरस्वतिशुतुद्रित्ययमेव ऋग्नुदुत्तस्या
पिस्यात तथा च पादादित्वे पिपरांगवद्भावादामंत्रितस्य चेत्याद्युदात्तत्वनाश्रतेनेनस्यादेरुदीर्वरा। न च मित्रावरु
णावित्यस्य परांगवद्भावो न समंभवत्येवः। न च परांगवद्भावामंत्रितं पूर्वमविद्यमानवदित्यविद्यमानवद्भावा
तिवाच्यं। परस्य कार्येद्भावातिदेशः पूर्वग्रहणात् ज्ञापकात्। न च परांगवद्भावः परस्य कार्ये किं तु स्वस्य
। अत एव मित्रावरुणाविन्यामंत्रितेसमानाधिकरणे च तं। तद्विशेषवचनमन्यथा नृधाविति। तथा च नामंवि
ते समानाधिकरणे सामान्यवचनमित्यविद्यमानवद्भावनिषेधात्र दोषः। तस्मात्र मित्रेतग्रहणे कृते स
ते ते न चेवमित्रावरुणावित्यत्रापि मनस्यात्तस्मात्समर्थपरिभाषयैव निर्वाहसूत्रे पत्न त्रिमित्रेतग्र
हणं न्याय्यमिति वेदनाध्यशास्त्रकौस्तुभयोः स्पष्टं। तथा च परस्याराम्यपरूपाद्यपेहैव सामर्थ्यं। तच्चका

वै॰ भ॰ रकाराणां क्रियायामेवान्वयाद्दृते नेत्यस्याशयः। अतएव सह्यान्वयात्त्र मित्रावरुणाभ्यामन्वयइति साम
१२२ र्थ्याभावाच्चपरीणामवद्भाव:। मित्रावरुणानुशिष्टावित्यत्र योस्तृ पार्ष्टिको भेदान्वयान्सामर्थ्यमस्त्वाद्गुणान्तिसद्दसुप
122 पद्यते॰ एवमेव च भार्याराज्ञ: पुरुषो देवदत्तस्य॰ पश्य देवदत्तेत्यत्रापि त्रितोविशयु मित्रोगुरुकुलमित्यादौ नस
मासस्तु पपद्यते॰ उपपद्यते चाधिहरिराजपुरुष श्रिगुरित्यादिषु समासः पदार्थानां परस्परमन्वयस्य सा
मर्थ्यमस्त्वात॰ अतएव रामकृष्णाविन्याद्यौ परमनन्वयान्सामर्थ्याभावे नसमासो न स्यात्॰ एवं धवस्वदि
रौ छिंधीत्यादावपि। न चैकस्याः क्रियायामन्वयित्वमेव सामर्थ्यमस्तीति केपरोक्तं पुत्रो। एवं हि कृतः सर्वो
मन्त्रिकयेत्यादौ कृतः सर्वमन्त्रिक इति समासापत्तेः। अस्य परिपदशार्पाद्देशसमर्थसमासकेत्तरणामनु इमार्थं
चैकस्यां क्रियायां कर्मत्वाद्येकरूपेणान्वयित्वमेव सामर्थ्यं वाच्यं॰ अथवा चार्थे द्वंद्व इति विधेयपर्या
योसामर्थ्यपि समस्यादिति वाच्यं॰ एवं हि वरामि त्रामरणांचानयेत्याद्याव ह्हर द्दर्मयमानो गामस्वंगुरुपस्वपरसु राम॰
वैवस्वतो न तृष्यति सुरया इव द्भ्रमेद्दइत्यादौ प्याप्तिप्रसंगइत्याशंकायां गुणपदविकरणवचने द्वंद्व इति समा १२२

दितं भाष्ये· तथा च परस्परमसेदान्वयमुक्तं सामर्थ्यमेवानिष्टप्रसंगपरिहारव्याजेन भाष्यकारैः समर्थितं· एका
र्थीभावपक्षे च तस्मिन्नेव सहेति समर्थसूत्रान्वयवत्त्वादहरहर्दिशा दोः समासाश्रमंगा युगपदधिकरणाव
चनता सुत्वादनैवयर्थ्यापत्तेः। अधिकरणं वा नाम पदार्थो गमकः षो· न यो युगपद्वचनेन पदद्वंद्वो भवतीति न
दर्थः। ननु मेयं युगपदधिकरणावचनता दुःखाच्छुन उपपादा वे ति भाष्य एव साडुषितेति चेन्न· सत्यं· किन्तु
हे माडुरुपपादेति तदभिप्रायस्य शङ्कोक्त भाव्यो बुन्यादितत्वात्· विग्रहे खल्व युगपदधिकरणावच
नता हृत्ये नैधवो च खदिरो चेत्येच विग्रहदर्शनादितत्तः· पर्दे भाष्ये बुन्यादितत्वात्· तत्रैव युक्तत्वात्· अ
त एव धवो च खदिरौ चेति न विग्रहकारणोवक्षीं क्रियादशायां प्रथमप्रवृत्तेरेकवचनस्य न्यायागायोगा
त्· अन्यथा समासदर्शनानुरोधे विग्रहकरणापत्ती नसुरुषोक्तेर्दः स्यात्· तथा च पथ्या अलुग्विधा
यकानां तत्त्वरादीनां चोक्तेदापत्तिरिमेवोक्ता शङ्कोत्कीर्णे· अत एव तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियामित्ये
नापत्यकृततद्बहुत्वविवक्षायां तद्राजस्य लुग्विधीयमान अंगवंगाकलिंगादि नाडो सिध्यति· न हि विनायुग

द्वयेना विधाने ३

प्रथ नर

वै·भू० पदघटितकरणानांतद्वाजार्थस्यबहुत्वान्वयः तस्यव्यासज्यवृत्तित्वात्· नचगर्गाइंतेनबहुत्वोक्तौलुगित्येवार्थो व्याप्य
१२३ स्त्वितिशंक्यं· प्रियो वाडूपेषामित्यर्थेप्रियवांगाइत्यपिप्रसंगादिति· नचकर्मधारयेप्यभेदान्वयरूपसामर्थ्य
123 सत्वाद्वंद्वाविशेषस्तस्यस्यादितिवाच्यं· समस्यमानपदैरेकविषयताशाब्दबोधजननेद्वंद्वस्तदर्थमेवगु
णपदघटितकरणावचनतास्वीकारात्तदितिविशेषसंभवात्। नचैवमपिगामकृष्णाविनाद्रोविरूपाणाम
पिसमानार्थानामित्येकशेषापत्तिः विभक्त्युत्पत्तेःपूर्वंसमानार्थतायाअभावत्वात्· तदुत्तरमेकशेषाप्रस
गात्· एवमेवैकशेषइतिसिद्धांतात्· तथाचविवक्षयोभयथापिप्रयोगापत्तिरेव· पितरावित्यादौतात्पर्या
नुरोधेनवार्थविशेषनिर्णयस्यवाच्यत्वात्· तथाचविवक्षायाव्यवस्थाप्याश्रयणीया। चार्थेद्वंद्वइतिन्या
सपक्षेपिविभक्त्युत्पत्तेःपूर्वंसहभावविवक्षायांएकशेषस्तदुत्तरंविवक्षायांद्वंद्वइतिवाच्यमेव· नन्वे
वंमतिएकशेषेद्विवचनबहुवचनांतेनविग्रहप्रदर्शनमपिशक्यंवक्तुंःपरंत्वेकवचनांतेनैवविग्रहदर्शी राम०
नमप्युक्तं· प्राग्युक्तन्यायेनद्विवचनादेरेवन्यायप्राप्तत्वादितिकथंद्विवचनांतेनतत्प्रदर्शनंतिछिद्रमिति १२३

चेतउच्यते॰नहियेषामेकशेषस्तेषामेवतन्त्र्याविधानांविग्रहेप्रवेशःतस्यानित्यत्वात्॰किंतुपदापुरागद्वा
चित्वाचिकाद्दूणात्रैकशेषस्तदानद्वोधकंचकारस्माद्रापेक्षःतथाचतत्रनद्विवचनप्राप्तिरितिवि
भ्रिपमारोतन्त्रयादर्शनादेवतत्राप्रिगुणपद्वाचिनाविवक्षांछत्वात्तयाविग्रहेवाव्यस्तत्रचोक्तदोषापु
क्तइति। अथविभक्त्युत्पत्तेःप्रागुत्सहभावविवक्षायामेवैकशेषइत्यत्रगुणात्मस्तादासहभावा
विवक्षणात्प्रत्येकविभक्त्युत्पत्तौततस्तद्विवक्षणेद्वन्द्वापत्तौघटघटौघटघटघटादृत्यापत्तिर्दु
वीरा॰नचाहृतत्वरूपविभागपामाविद्विबहुवचनादिविरुद्धतयावानप्राग्विभक्त्युत्पत्तिरिति
शंकेद्वन्द्वेरेतरयोगादावप्यनापत्तेः। अथघटपदादिघटत्वादिरूपेणैकशक्त्याविभीतकत्वाघनेकना
नार्थवशाद्गुणपदेनैकशक्त्याविशिष्टलक्षणायावामात्रत्वपितृत्वस्त्रीत्वपुंस्त्वप्रकारत्वाद्घने।
करूपेणैकस्मादेवपदादुपस्थितौघटाः। अत्राहुःपितरौब्राह्मणौश्वशुरावित्यादिप्रयोगाणांस
मवान्नेतन्माधनायैकशेषप्रकरणं॰किंतुघटपटघटपटमितिव्याराचाहिकानिलापवन्मोहिन्याविवक्षे

एकशेषस्य १

घा।

वै·भू० णात्प्रत्येकव्यक्तिजातिवृत्तिक्रमादेकपतिमात्रेमातृत्वात्रोः सहभावे च तात्पर्याद्विभक्त्युत्पत्त्यनन्तरं सहभाव
१२५ विवक्षणाद्युत्पन्नस्य घटघटौघटाद्यूहाः क्रमाक्रमेमातृश्याभिन्ना। घनिषेद्रूपस्यासाधुत्वबोधनायेतितोक्त
124 दोषः एवं च साहित्यविवक्षाचिकीर्षायामेवैकशेषः बहुव्रीहिचिकीर्षायामिव न बहुव्रीह्यविग्रहादिवत्स्व
वर्तत इति कल्प्यते· प्रत्ययोत्पत्तेः पूर्वं गौरवभयान्न्यक्तिपादेशेषप्रसंगात् च नान्तराकल्प्यनाशुक्तासमासा
दौत्वपत्नीयत्वान्नद्वादशद्वन्द्वेति· उक्तं च शब्दकौस्तुभे· घटकुंभौ कुंभकुंभौ मातृचोनिमाहिकं च्यनिषेधवि
नापंथाश्रमद्वैगानेनवाध्यते· घटसविताद्विभिद्विस्त्वस्यादेवैतद्वितापि हि· जातिपक्षे व्यक्तिपक्षेपी
तिनिष्कर्षसंग्रह इति· अतोपिपक्षे पितामात्रेत्यादिद्वन्द्वं व्यर्थं पितामातरौ मातरपितरौ इत्यादेरिवत्वे
न नियमार्थतायासंभवात्तामातराविति विशिष्टलक्षणायाप्युपपद्यत्वद्वयेन वा मातरावित्यस्यद्व
र्यर्थत्वनस्त्वानर्थकाद्वारणादि निविभाव्यते· तन्मतयापि घटकुंभावि कतिवडूमस्क पाणाद्विनस्यासाधुता
पत्तेरिति चेन्न· मैवं· सहविवक्षातः प्राक्समानार्थतायामेवैकशेषात् अन्यथा द्वंद्वे प्राप्ते एकशेषानुपाप राम॰ १२५

द्विकरणावचनतायाश्चाभिचारात्समानार्थानामित्यस्यानर्थक्यापत्तेः। द्वंद्वविधानवैयर्थ्यापत्तेश्चेति
दिक्। न चैवमप्यनेकमन्यपदार्थे इत्यनेनानेकसुबन्तानामन्यपदार्थप्रतिपादकत्वेन बहुव्रीहिविधाना
च्चित्रावादिपदानां सर्वेषां तदभिधायकत्वे युगपदधिकरणावचनता स्यादिति द्वंद्वापत्तिः। न चोत्सर्गापवाद
न्यायेनान्यपदार्थप्रधानत्वं बहुव्रीहिः। समस्यमानपदार्थमात्रमन्तर्गतस्यां चेद्द्वंद्वत्वं स्यादेवमिति वाच्यं। एवं हि
समाहारद्वंद्वासंभवापत्तेः। तस्यान्यपदार्थत्वादिति चेन्न। तत्रापि समाहारवाचकत्वेन समाहारद्वंद्व
ति व्यवहारः। गमकत्वाभावान यथाशिष्टपादं वादयेत्तनयोर्वीधपदार्थान्वययोर्वैलक्षण्यादर्शनात्। किंतु द्वं
द्वस्य शास्त्रे एकत्वादिविकरणोत्पादनाद्द्वंद्वे एकवचनविधानात्समाहारद्वंद्वे समाहारः एकवचनि
मित्तत्वादिति गोगोव्यवहारः। एतदेवादाय द्वंद्वाद्युदाहरणं तान्तसमाहारेदन्यादिमो न व्यवहारात्प्रत्युप
घं। न दतिध्येयं। न च यदन्यस्य सामर्थ्यापत्तेः अदृष्टराजपुरुषदन्यादिविशेषणाघटन्वयापत्तिरिति वा
च्यं। सविशेषणानां वृत्तिर्नेत्यस्य वा विशेषणयोगे नेति वीर्ति केन विशेषणयोगे समासासाधुत्वाज्ञा

पनात्. एकार्थीभावपक्षेऽपि गजः पदार्थैकदेशत्वेनान्वयः आकांक्षाविरहादिस्तु क्वावपि ऋद्धस्य राजपुरु
षः इत्यादेः साधुतावारणाय वार्त्तिकस्यावश्यकत्वात्. अत एवैतन्त्रेऽस्मदुक्तकुलमित्यादौ साधुत्वज्ञापनाय भ
वति वैनित्यसापेक्षस्यापि समास इति वार्त्तिकं संगच्छते. न च राजपुरुष इत्यादौ पदार्थयोरुपस्थितावप्यन्व
यः कस्मार्थ इति वाच्यं. तत्संसर्गमर्यादयैवोपस्थितेः न च नामार्थयोर्भेदेनान्वयासंभवः समासेन्यथै
वमुत्पत्तिरिति व्यपेक्षावादिनां मते। तस्माद्व्यपेक्षापक्षेऽप्यैव तत्र पदयोरर्थसत्त्वात् पूर्वपदार्थप्रधान इत्या
दिव्यवस्थाप्यव्याप्त्यतिव्याप्त्यादिदोषदुष्टापि तासंभविनीत्याशंकां मनसि कृत्याह ॥ जहत्स्वार्थाजह
त्स्वार्थे द्वे वृत्ती ते पुनर्द्विधा। भेदः संसर्ग उभयं वेति वाच्यव्यवस्थितेः। यद्यप्यत्र महाभाष्ये नानापक्षा
निरूपिताः तथाप्यत्रैव विश्रांतिस्तेषामिति विभाव्यते। कैयटो हरदत्तश्चैवं व्याख्यांश्च चक्रतुः। सामान्याप
भाष्यानुगुणानेतत्पक्षैतिविद्महे॥ तथाहि॥ यद्यपि समर्थसूत्रे भाष्यकारैरनेके पक्षा निरूपिता इति भा
ति. तथापि न हि विवेकमति जहत्स्वार्थाजहत्स्वार्थपक्षयोरेव पर्यवसानं लभ्यते। तद्यथाः इत्थं तावद्भाष्यप

९ नैयायिकाः ५

भेद॰ संसर्गः उभयं वा

व द २

ग्रन्॰ १२५

अनुपाद नं 1

पक्षद्वयमपि । द्वितीये तु समासादावेकार्थीभावः विग्रहवाक्ये व्यपेक्षेत्येकः पक्षः । अथ येयं वृत्तिर्वर्ण्यते इत्यारभ्य
जहत्स्वार्था · जहत्स्वार्था वेति पक्षभेदेन मतान्तरम् । समासादावपि वाक्यवद्व्यपेक्षैव नामैक्यमिति चापरं म
तमिति । तत्रैकार्थ्ये केयं हन्त निर्देशीनमः । तिसृशाद्विकमते राजपुरुषादीति वाक्यविषयपक्षस्वरूपावपवादिनि वर्णा
वदनर्थकोपलम्भमानावयवानि तद्वतो निरवयवान्येव केवलमन्तस्वसंकेतपाद्येरर्थान्वाख्यायन्ते न त
स्तत्र जहदजहत्स्वार्थकृता वचार्थः । अस्मिन्नेवैकार्थीभाव एव वाक्ये नु व्यपेक्षा : परस्पराकांक्षा व्यपेक्षेति द्वितीयम
: पक्षः । कार्यशास्त्रिकानां वा काद्विकल्पेन वृत्तिरिष्यन्निमन्यमानानां मते जहत्स्वार्थानामराज्ञो विशेषणा
पक्षे विकल्पः । अथ येयं वृत्तिर्वर्त्यते किं ते आतु रीत्यादिना भाष्ये तथैव समर्थत्वात् । तत्र जहत्स्वार्थाना
मराज्ञो विशेषणान्वयसहिष्णुतारूपप्राधान्यत्याग एव · तद्यथा तक्षा राजकर्मणि प्रवर्तमानः स्वं तक्षक
र्म जहातीति न हि क्लिष्टमित्यादिना दृष्टान्ते न तथैव भाष्ये मुख्यादित्वात् । एकार्थीभावे जहत्स्वार्था वक्तर
च राज्ञो शस्यापरित्यागमात्रात् · भिक्षुकोऽयं द्वितीयां भिक्षां लब्ध्वा पूर्वां न जहातीति मे च यापप्रवर्तिते इत्यादि

वै.भू.० द्विमाप्येतान्नैव लाभात् । अथवा पुरुषस्यावर्तकत्वमात्रेण राजांशस्योपसर्जनत्वाद्राजपदं स्वार्थं जहात्येवा
१२६ न चैतावतानत्विभिन्नं विशेषदर्शनं निवर्तते पुरुषे । न ह्यग्निसंबंधजनितपाकजरूपादिनिवृत्तिर्घटेग्निसं
126 योगनिवृत्तेर्भवति । अथवान्ययाद्विशेषणं भवति घृतघट स्वपकपुरुदङ्गीतादिना भाष्ये तथैव स्पष्टत्वात् । त
स्माद्वृत्तिनिष्पत्तिर्वादिमतेन तु । त्स्वार्थाजहत्स्वार्थान्तर्भावेणाय कृहृद्ये स्थितम् । व्यपेक्षावास्तु स्वनेत्रेए
वेति । इह त्वस्तु एकार्थीभावस्तावद्राजपदेन राजपुरुषोपस्थापनाय पुरुषपदेनाप्युभयोपस्थापना
योवृत्पकः अन्यथा राज्ञः पुरुषो भृत्य इतिवद्राजपुरुषो भृत्य इति राज्ञः पुरुषो देवदत्तस्य चेतिवद्राज
पुरुषो देवदत्तस्य चेति स्यापत्तेः । न पुनर्जहत्स्वार्थवृत्तौ राजपदस्यानर्थकं पुत्रं पश्यामः । तथा सति राज्ञो
बाधासंभवेन राजपुरुषमानयेत्यत्र पुनः समासेरुषमात्रस्यानयनप्रसंगः । न च राज्ञः प्रतीतये समा
सेशक्तिः कल्प्यमानाभावात् । नापि राजपदं वाक्ये सुन्यत्र पुनः समासे सुत्पत्तिमपेक्षते । न वा राजबो रा.म.०
धाय समासे सुत्पत्तिर्यहोपेक्षते । तस्मादजहत्स्वार्थैव वृत्तिः । अर्थाभिधानप्रकारभेदस्त्वेव सांप्रत १२६

मः॰ एवंचएकार्थीभाववद्व्यपेक्षायामपिसमासाद्दो॰ अन्यथैकार्थीभावमात्रमाश्रित्यसद्दृष्टं । ततःकुतस्मिन्नेतोपुकुत्वं २१
विरुद्धमिचरद्दत्यादौसमासप्रसंगः । तस्मादेकार्थीभावोव्यपेक्षाजहत्स्वार्थाचेतित्रयंसमुच्चितंपरिभाषा
समर्थः पदविधिः २ प्रवृत्तिहेतुः । नचापितस्मिन्व्यपेक्षापांसामर्थ्यपोसाकेके र्थीभावकृतोविशेषःसवकव्यइतिव्यपेक्षाप्र
त्ययस्वरार्थकभाव्यविरोधइतिवाच्यंव्यपेक्षामात्रवादेतत्तद्दूषणाभिधानात्॰ नचैवमप्येकार्थी
भावस्त्वेपरांगवद्भावेविभक्तिविधानेचसामप्रवर्ततेतिवाच्यंपरांगवद्भावेनभिन्नपदद्वयात्तद्विभ
क्तौक्रियाकारकसंबधाविनाभावात्तत्क्वचिद्दंतरांतेरंगापुक्तेइत्यादौपुनःपदद्वयासर्वत्रादोषेणएकार्थी
भावस्यैवपरिभाषाप्रवृत्त्यभावेप्यक्षतेः । अतएवसंसृष्टार्थानांसंबद्धार्थानामित्यादिनासामर्थ्यद्वय
समुच्चयोवृत्तौध्वनितइतिमुत्यादयोवभ्रवः । अवेदंप्रतिभाति । ननावद्दाघएकार्थीभावोस्त्विदंसमासस्मा
श्रुयतेत्यतिकैयटोक्तिःपुन्नाः॰ अथक्रियमाणोपिसमर्थपदग्रहणेकिंसामर्थ्यंतामः॰ पृथगर्थानि इत्येकार्थी
भावःसामर्थ्यंःकुपृथगर्थानि॰ कवाएकार्थीनिवाक्येपृथगर्थानिसमासेएकार्थानिइत्येकार्थीनामे

वै.भू. वोपपादकभाष्यविरोधात्. नचाखंडेपदानिसंतीति.ये नैतत्स्यात्. तुल्ययुक्त्यावाक्यस्याप्यखंडत्वापत्तेश्च. चित्रग नित्यसमास
१२७ थार्धजरतीयतापत्तेः।। ननुनित्यसमासवृत्तिकाले वृत्तिनिवाक्येनित्येपि विभिन्नविषयेमत्वंतदितितत्रैककैयटेनोक्तत्वा
127 दृत्तेरापत्तिरितिचेत्. तर्हिवाक्येप्येकार्थीभावएवस्यात्. तथाचवाक्येव्यपेक्षेतिभाष्यमसंगतं. नयोर्बाध्यबा
स्यात्. एवंवावचनानर्थक्यमप्यनर्थकंस्यात्. व्यपेक्षायांसमासोनएकार्थीभावेवाक्यमितिविभिन्नविषयत्वा
दनयोर्बाध्यबाधकभावोनभवति।एकार्थीनांविकल्पनात्तदितिकैयटेनैतत्भावार्थस्यापवर्णितत्वात्. न
ह्यखंडेवाक्येपरस्पराकांक्षारूपव्यपेक्षासंभवः।किंबहुना. वाक्यपदयोरखंडत्वेतुल्ययुक्त्यास्थितेव्याकर
णस्यविधिमोत्तेस्यात्लयकतापत्तिः. प्रकृतिप्रत्ययागमादेशत्वाद्व्यायपंचकोशकल्पनान्यायेनशास्त्र
प्रवृत्तिः. वृत्तिः. प्रकृत्यादिकल्पनयेत्युच्यते. समर्थःपदविधिःसहसुपेत्याद्यपिशास्त्रांतर्गतत्वात्तद्दशायामे
वेतिकथमखंडमभ्युपेत्यप्रवर्तितं. तस्मान्नाखंडपक्षाश्रयणेवदनर्थकास्त्याभ्यपिमादृशपात्तत्वाधुवसा समा०
तंपदानामाश्रित्यएवार्थानामेकार्थीभावइत्युक्तंइतिपूर्वमुदाहृतभाष्यावतारः।कैयटोक्तोविद्वद्भिर्नो १२७

न प्रथमःपक्षः इतिस्पार्दवत्त्राप ज ... तेनपदापिशब्दस्तनरभेदवृत्ति
रवयवार्थवनि... २

द्रष्टणीयः अपि चोक्तरीत्या समासवृत्तावेकार्थीभावाभ्युपगमे व्यपेक्षायां सामर्थ्ये परिभाषायां च
सत्यां यावान्व्याकरणोपदेशो नाम सर्वः संगृहीतः समासत्वेको संगृहीतः एकार्थीभावसामर्थ्ये च स
मासत्वेक एवं संगृहीत इति भाष्यं · समास एवैकार्थीभावोन्यत्र व्यपेक्षेति स्ववचनं विरुद्धं स्यात् · वृत्ता
विवक्षा केपि विशेषणायोगानापत्तेश्च · एतेन समासासाद्वै व्यपेक्षैकार्थीभावयोः समुच्चयोपि हद्दत्तो
क्तोपास्तः किंच · जहत्स्वाथाजहत्स्वार्थयोः समुच्चयो विविकल्प्यमुखेनैव भाष्यपक्षे दूयावनारान्नद्वि
धान्नादरणीयः अपि च जहत्स्वपक्षे राजपुरुषयोरुभयोरप्युभयार्थत्वकल्पना अर्थाः विशेषणा
न्वयनिरासस्य राजपदेन तथाकल्पनेनैव वारणात् · राजपुरुषादेव तत्सचेति वारणार्थं तथाक
ल्प्यत इति चेत्र · एवमपि राजपुरुषशोभन इत्यादिवत्तथावयोगापत्तेर्दृष्टत्वात् · अन्यथा राज
पुरुषो गौर इति वद्गौरस्य राजपुरुष इत्यपि स्यात् · भेदः संसर्ग इत्यादिना मूल एव निरसिष्यमाण
त्वाच्च तथा च न पुरुषपदस्योभयार्थेनोक्तिर्युक्ता। नापि राजपदमात्रस्येति केचिदोक्तिरपि तथा·

वै. भू. ० एकार्थीभावस्य पूर्वपदमात्रनिष्ठतापत्तेः समासनिष्ठतानापत्तेः समासत्वस्य व्यासज्यवृत्तित्वात्. उभय
१२८ निष्ठत्वस्य चोक्तरीत्या संभवात्. अपि चैवं पुरुषपदस्याप्युभयार्थत्वे राजपदस्य जहत्स्वार्थता किं न स्यात्. राज
प्रतीतेः पुरुषपदादेवोपपत्तेः राजपदस्य च तात्पर्यग्राहकतयार्थमुपयोगात् नानर्थक्याभावात् कपुरुषत्वादिभाष्य
128 गौरवमेव तत्राभाव. अन्यथा तद्भाष्यासामंजस्यात्. संभवं त्वासूपपन्नो क्लिष्टकल्पनानवकाशात्तावन्मते चान्यदुपरि
ष्टात्. तथा च तस्माज्जहत्स्वार्थैव वृत्तिरिति हरदत्तप्रौढिमाडम्बरो वायुक्तेति परिभाव्यतां सूरिभिः। तस्मात्कैय
टहरदत्तादिभिरुक्तं युक्तं॥ तस्मादेकार्थीभावो व्यपेक्षा वेति पक्षद्वयं भाष्यसम्मतादिमं ततद्वाभिप्रेत्य जहत्स्वार्थाजह द्व५
त्स्वार्थविचारः। एकार्थीभावे जहत्स्वार्था व्यपेक्षायामजहत्स्वार्था. एकार्थीभावश्च समासादौ. पृथगर्थानामे
कार्थीभावः सामर्थ्यमिति भाष्यस्वरसादिति व्यवस्थां वयं विभावयामः। अत एवैकार्थीभावव्यपेक्षयोर्मतांत तर्कशा...
रत्वेपि संक्षेपे कोटिः तयोर्द्वैरवज्जहत्स्वार्थाजहत्स्वार्थयोस्तादृतः। तयोरपि विकल्पेनोद्भवः संगच्छते। रामः
कथं तर्हि चपक्षे अर्थे यद्द्वन्द्वे वर्तयन्तीति किं तत्राह। शितिमतान्तरमवलंब्य जहत्स्वार्थादिविचारो भाष्ये संगच्छते १२८

इतिवक्तुमुच्यते।नैतत्स्वतंत्रतराभिप्रायंभाष्यंविनासमुदायशक्तिंजहत्स्वार्थादिविभावाविनाव्यपेक्षामजहत्स्वा दा.१
र्थायाश्चदुर्वचत्वात्.किंतुवृत्तिलक्षणाभिधानायप्रश्नरूपं.अतएवपरार्थाभिधानंवृत्तिमाहुरितिलक्ष
क्षणाकथनंसंगच्छते.अन्यथामतांतरे.लक्षणानिर्वचनमेतदितिप्रमुमामेऽनेकार्थीभावव्यपेक्षासामा
र्थ्यक्षायक्षयोर्वृत्तिलक्षणानभिधानात्तन्न्यूनतापत्तेः।तथाचयेएकार्थीभाववादिनोव्यपेक्षावादिनोवावृत्ति
कृत्तद्धितैकशेषसमाससनाद्यंतधातुरूपांपदविधित्वात्तत्रैसामर्थ्यवत्त्वेनववन्तेयंतिकिंतेनवृत्तिलक्षणा
माहुरितिप्रश्नस्यार्थः।उत्तरयति.परार्थाभिधानमिति.परोविशिष्टोयोर्थस्तदभिधानंशक्त्यालक्षणा
यात्मकाकात्यादिवशात्संसर्गमर्यादयावायत्रसावृत्तिःएकार्थीभावेशक्त्याव्यपेक्षायांलक्षणायातदभिधान नैयाय
मस्त्येवेतिभावः तस्मादुक्तैकव्यवस्थाभाष्यसिद्धत्वमपिप्रेक्षतत्वेवसमुपपत्ति.द्वेवृत्तीइति.कैयटादिरीत्या कमते
देरवमेदाधिकसत्यापिभावाद्वरदत्तेरीत्याहत्स्वार्थाविरह्यवह्वेदत्यपुक्तेस्यादितिद्रष्टव्यं.तत्रैकार्थीभा पदेश
वपक्षेपिजहत्स्वार्थतान्नपुक्ता.राजादिपदानांकृप्तशक्तित्यागायोगादित्याशंकायामाह.तहत्स्वा किंते क्षणाये

अजहत्स्वार्थीयां व्यस्तं स्या १

वै. भू. ० र्थैति। अजहत्ति प्रधानि स्वार्थेय सामा अजहत्स्वार्थोपादेव सविद्वत्तौ पदानामानर्थक्यमित्यर्थः। अयं भावः। समासाद्य
१२९ नि स्वावयवेश्पकल्प्माति विक्रःशङ्कैव राजविशिष्टपुरुषवोधसंभवे नराजपुरुषपदयोः पि पुनस्तद्बोधकत्वं
129 स्यं। वृष्टभयावकादिपदेषु वृषादिपदानामिव अन्यथा रामादिपदेषु पिङ्क्ष्य चतुर्मुखनारायणादीनाम
वयवार्थानां पदार्थोपस्थितिशाद्वबोधयोरापत्तेः। क्व चत्वं तारतकस्य जातीयां तारतती ये षषु च पतपरा। स्म
तारता पस्य पत्रैतगितात्रोप्यर्थे वेत्वापत्तेश्च। तथाच प्रोठस्तत्रैव प्रोठवानित्यत्र प्राहू ह्रो ठो ह्युक्षिष्टिति
वृद्धेः यड्जातीयायेत्यत्रतीयस्यड्डित्त्वम् सर्वनामतावाच्येति सर्वनामतायाः ववयेयचेप्सेनेयेद् ति लिखितव्यास्या
सम्भवत्समबहिर्षिष्टि लोपोपायस्त्वे देवाघयत्त्रा विति सिद्धपोर्थ्वे ह्यादेव्याह्यस्मनयोपिद्दृशाणाचित्पवैतत्वान्द्र य ४
पया २ वापत्तेः प्रोठवान्तपड्जातीयस्मैवर्याच कैचके तयांच के वा ही दैवी इत्याघ निष्टापत्तेः। इत्यमन्यत्राप्य
नेकशो दोषापत्तिर्दुर्वारा। अस्माकमर्थवद्ग्रहणेनानर्थकस्येतिपरिभाषयैकदेशानामनर्थकाना रा भू ०
अ मग्रहणान्न दोषः न च यत्रैश्वत्पने नवाह्यादत्या दोः ऊ। वापत्तिस्तत्र वापि समाः। तस्याप्यधिकारेण वय १२९

वृत्तेराकेरस्य षत्वात् । इत्थं चानेकशः प्रयोगोऽस्तीति प्रसंगापत्या । स्वव्यापकशक्ततावच्छेदिकानुपूर्वीविर
हविशिष्टानुपूर्वीशक्ततावच्छेदिकावाच्या एवं च शक्ततावच्छेदकजातीयाद्यंतर्गतशक्ततीयाद्यानुपूर्वीनतादृशी
ति नोक्तदोषः । अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्येति परिभाषोपपत्तिश्च । अन्यथा समुदायांतर्गतैकदेशस्यापि
स्वांते अप्रसक्तचिह्नकैः परिभाषाया विषयालाभेनैतत्संभवितत्वापत्तेः । एवं च समासांतर्गतराजादिपदा
नामपि प्रागर्थवत्त्वं समुदायानुपूर्वीवत्तोनपूर्वीवत्तोऽनर्थत्वं वृषपदस्य केवलस्यार्थवत्त्वं न वृषभोनामी
तस्येत्यपपत्तौ नीलोत्पलं राजपुरुष इत्यादावादौ प्रत्येकपदजन्योपस्थितिमादाय नोद्देश्यविधेय
भावान्वयो विशेषणान्वयापत्तिर्बोधानुत्पत्तिर्वा । न चैवं निमित्तापायन्यायेनार्थवत्त्वनिमित्तक
प्रातिपदिकत्वपदत्वयोरपि हानापत्तिरिति वाच्यं । अकृतव्यूहाः पाणिनीया इति परिभाषाति
रिक्ततच्छायास्वीकारात् तस्मान्निमित्तं विनाशोन्मुखं दृष्ट्वा तन्निमित्तेशास्त्रं न कुर्वन्तीत्यर्थः । प्रवृ
त्ते च समाससंज्ञायां तयोरुपजीव्यतया आवश्यकत्वेन रक्षणस्यावश्यकत्वात् । अत एव समाससंज्ञा(

वै.भू. निमित्तमस्तु पोलुक्तमपि मानं निवर्तते. न चैवमर्थवत्त्वमपि शास्त्रं निवर्तयतीति परिभाषान्तरबलात्कृतस्यापि
२३० निवृत्तिर्दुर्वारा. प्रक्षालनाद्धि पंकस्य दूरादस्पर्शनं वरमिति न्यायेनाकरणस्यैव लाघवोपष्टब्धत्वात्. यापुनक्त
त्वेनततोयिगुर्व्याः राज्ञा इत्यादौ नलोपे सति तन्निमित्तकोपधादीर्घो हान्यायप्राचैतन्याः सिद्धान्तासंमतत्वा
130 त्. अर्थवैवमर्थवद्ग्रहणपरिभाषया नलोपस्यत्वमपि राजा इत्यादौ वस्यातिपदिके चरितार्थं समासान्तानि ६४
नर्थके न प्रवर्तेत. अपि च वृत्तिमात्रेतिरिक्तशक्तेरभ्युपगमे सिद्धान्तसिद्धत्वाद्धव स्यापपिष्वामाराज्ञात्वाद्धक्त
ह्लितां नर्थकतापत्तिः तथा प्रत्यययोरप्यनर्थकतापत्तिः। तथा चाकर्तरिक्तम. मामस्वेवते स्यादेरनर्थक
तापत्तिः प्रयोगोपाधिमाभित्यप्रकृत्यर्थप्रकारतां. धर्ममात्रं वाच्यमिति पक्षे शब्दपरत्वे मीदस्या द्विवच
मासामर्थ्यं च विरुद्धं स्यात् कैवल्ये क्तक्तवत्वोरनर्थकत्वाविशेषात्प्रोटादत्पत्त्रेव प्रोष्ठवानित्यत्रापि
वृद्धि. तीयजातीययोरुभयोरनर्थकत्वात्पटुतातीयस्मादुति वसर्वनामत्वस्याव्ययोरनर्थकत्वात् राम.
हितुरागाचितिडीपादेपी देवी वाहीति प्रयोगस्य नवाप्यापत्तिस्तुल्या. राजादिपदस्थकावबच्छेदक २३०

गौरवं च न वा तिरिच्यते। सार्वधातुकार्धधातुकयोरिति गुणः। मृजेर्वृद्धिरिति वृद्धिः। पाघ्राध्मा
स्थाम्नादाण्दृश्यर्तिसर्त्तिशदसदां पिबजिघ्रधमतिष्ठमनयच्छपश्यर्च्छधौशीयसीदाः इत्यादेशविधा लघु
नादिकं चार्थवदिति तिङन्ते धातौ चरितार्थं कृदादौ न प्रवर्तेतेति च न वाधिकमिति चेत्। न तथा च जपंतेपः [illegible]
भवन्तुः सार्म्भः पिबः धमः इत्यादिकं न सिध्येत। पन्नुदृषन्द्वंस्युयोरिति वार्तिके नदृषगाम्बुःदृषरावसु।
रित्यत्र भसंज्ञाविधानाज्ज्ञापकान्नलोपविधायकहृदृगापरिभाषाप्रवृत्त्यसंभवः। अनेन हि भत्वे संपाद्य २८१
ते न पदत्वे युद्दसपदांतत्वाभावान्नलोपो वार्यते। सोयमर्थवत्परिभाषयैव निर्वाहे व्यर्थः स्यात्। तथा
च न ममामेन लोप्याप्रसक्तिः। वृत्तिमात्रेतिरिक्तशक्त्यावधिप्रत्ययानां विधानाय कल्पितमर्थमादा
यानुष्ठासतनमग्रिमत्वाद्यर्थविचारोर्थवत्परिभाषाप्रवृत्त्यानुष्ठाद्यतिप्रसंगाभ्यूनतुर्वीरः। शक्तताव
च्छेदकगौरवं चागत्यापन्नतावद्रूप्ययणीय। च क्षिरक्षिपृ विक्षिये। कुरिति क्रोः। किं त्वरणादन्नाप
कादानर्थकेपि धातुकार्यमप्रज्ञाः। पनान्नगुणवृद्धिपिवाद्यादेशानामप्रवृत्तिः। गुणनिषेधार्थं हि।

न२२

वै.भू. कित्वकारसांग्रहणाज्ज्ञापनावैयर्थ्यं स्यात्. तस्मादवयवानर्थक्येन दोषइतितात्विंत्यं. ज्ञापकेन निर्वाहास्तु पाणिनेर्व्व्ये
१३१ णार्थं हूयमजन्ध्वं च मात्र च तयप्रकृतेश्च कच्चक्ति रपः इत्याया मतच्चव्रत्नमतनमजयजगान्न्यान्नजश्चशाषः इत्याद्यै
उच्च इय न्याज ग्रहणां व्यर्थं. अत्र च अयराजग्रहणेनैव तेषांलाभात् तदन्येकदेशग्रहणामस्तु इयानगच्छंतदिति ज्ञा
131 पनार्थं तेषां पृथग्ग्रहणमित्यपिवक्तुं शक्यत्वे नैकदेशानामर्थवत्वेपि न्व्वाघाद्यतिप्रसंगपरीहारसंभवान्नेक
त्रार्थवत्त्वनागायोगात्. एवं च धातुकार्थतीर्थं ज्ञापकाश्रयणां युक्तं चैतत्. अन्यथाकेवलप्रत्ययानो
योगाभावेन तत्समुदायशक्तिव्यतिरेकेणास्वस्वशक्त्याप्रत्यये:क्काप्यर्थाप्रत्यायनादर्थवत्त्वकल्पनापात्तरपि
निरालंबनत्वाडुक्करीत्याज्ञातीयादेतीयादिकार्यस्पर्डुर्वारत्वापत्तेः न च भ्राजियहचरितफलागादेव तापेनज्ञापकं
ग्रहणसिद्धयेतडुपादानात्. विभ्राकृविभ्राडुइतिरूपद्वयसाधकत्वेन सार्थकादिति वाच्यं. एवं हि षत्व
स्यागणकार्यत्वापत्तौ यडुलुकभावापत्तेः साहचर्यस्य नियामकस्य व्याख्यात्. भिरनुक्तेश्च. एवं सत्यपि रामं
रूपद्वयेप्याग्रहश्चेत्तत्त्वे राजपदस्याकारांतपत्र्यंतंगणांतरीयभ्राजेरकारांतत्वमस्तु. तयामतिनाग्रेः १३१

पिशाचदिनामिति चडूः परेणाऽनुपधाद्ध स्वाभावस्य अकारकार्यस्यागणांतरीये अकारांते प्रवृत्त्यसंभवेन तस्य
गणावस्नुपधायाद्ध स्वद्दत्वेनेनद्रु स्वरूपस्यापि सिद्धोत मिध्यर्थं आजभासभाषदीपजीवमीलपीडामन्यत
रस्यामित्यत्र आनियहकं न कार्यमित्यतिलाघवमपितन्यते: अस्को वागणांतरीयआजेराद्यहकारः तावता
तापि सत्त्वेऽन्यो कोणांतग्रहणेन केवलाण्हागोसंभवात्‌। स्वैराजयदेमव वांते आवृत्या राजिहुपपरमस्ताः
सा। हर्वयादेकेदेशेन नस्यैव ग्रहणासंभवादिति रामानंदस्वामिन आहुः एवं च शरक्तनाव क्षुद्रकला
घवानुरोधेनैकदेशार्थवानेव: अत एव कृत्तद्धितविधिसत्त्वेष्वर्थग्रहणं प्रवृत्तानि प्रत्ययपयोः अतया
र्थप्राधान्यमिति कृद्दाहो सकल सिद्धामुत्पत्तिः राजादिपदे समासान्तस्यैव नामत्वाद्यर्थमेवं त्वं समा ५८
सोत्तरमनर्थवत्त्वमिति पक्षे त्याहो प्रत्ययोरन्ते पेधानुच्चमाने तु क्विपा वाचकत्वरूपार्थवत्त्वं। प्र
त्ययोरन्तेनौवृत्तावनर्थत्वमिति च विहन्हकल्पना भावः। पंकजपदे योगरूढिस्यां तन्त्रकृक्ति यदृशालि ८१२
नां बोधः। मत्यासक्तमनाः प्रवृद्धनरकच्छेदी द्विजेंद्राश्रयोऽयस्यानेकमनुखवाद्वाश्रयनेनु: श्रीयत्वमंराजते

पद्मलक्ष्मीभरुढिः
पंकजनिकरस्येवेदं वागः २

वै॰भू॰ ॰योगांगां च समाधाविमर्शिमशिवोपः कामदेहाश्रयः संघः साम्यमयं प्रयातु भवतां क्षोभं न कदेगावेति श्लेषप्रा
१३२ शकाये वोध्यः ॐकारे अकारोकारमकारैर्विष्णुत्वशिवत्वब्रह्मत्वादिना बोध्यस्तदर्थकार्यवशिस्वामुपति
षस्तु राणादीनां प्रामाण्यं च संगच्छते॰ अन्यथा सकलैतद्विषयो योगरूढ्युच्छेदः स्यात्॰ नन्वेवं पाचयतिरे ग्र२
132 गौ वेदत्वदत्वादि॰ णिजंतेणिचः पूर्वभागस्यार्थवत्त्वेन दृष्टिभावनायाः वर्तमानत्वादिविवक्षायां मध्येतिवा
दिकं स्यात्॰ अस्माकमानर्थक्याद्धातुत्वान्तःप्रवेशादिति चेन्न॰ प्रत्ययः परश्चेति सूत्राभ्यां प्रत्ययः पराएव १७५
वनकेवलोऽव्यक्तो मध्ये वा भवतीति नियमान्मध्येतिङ्॰ सन्नेणिचः परत्वहान्यायस्यानर्थक्यात्॰ विधा
नसमये धातुत्वव्यवधानसत्त्वेऽप्यन्तर्हिते अकृतव्यूहपरिभाषया एवमेवाड्वन्तेः विशिष्टविधानात्तु वहु
चः पुरस्तादकचः प्रकृतिमध्ये शब्दादेः प्रकृतिप्रत्यययोर्मध्ये उत्पन्नेर्नानपेक्षः किंच क्नोः कित्करणा
त्तायकादानर्थकेऽपि कृदादाविवाचापिधानकार्यं तद्वा पितुर्वीरमेव रामादिपदे च प्रत्येकवर्णाशक्ति गौ०
ग्रहवतां पदार्थोपस्थितिस्त्यात्सार्थमति॰ अवाक्यार्थबोधत्वप्रवेतिनकाप्यनुस्त्यात्सेकार्थवत्त्वे दोषः साधकं १३२

फलांशस्येपशांतेवल्लोपः प्रातिपदिकांतस्येति चापत्तेः भास्यकीलो पातस्यास्य वा मस्याद्दे दास्य दाने

चलाघवाघुक्तमेवेतिचेन्न॰ न च चेदं प्रातिमाति॰ अवधृतशक्तिकानां पदैकदेशानामर्थवत्त्वेनेषामर्थ
वत्त्वे नाप्रातिपदिकसंज्ञाविभक्त्युत्पत्त्यादिकं दुर्वारः अत एवार्थवत्पदं प्रत्येकवर्णावारणायेतिप्राचां
मेथाः कालापेडागिसिं हस्वमं गाङ्गे नेत्तचेष्टायत्तिः तन्मध्यपतितस्तद्ग्रहणेनोच्यते इति न्यायेन प्रत्येको
नेरलुपः प्रातिपदिकावयवत्वाद्योपसंभवादिति वाच्यं॰ धनं वनमित्यादेरेव भाटीप्रोयाप्रायशोप
आदाने वाग्गतितत्र तथा सत्क॰ सगंधनयोः दारादाने इत्याशैक्रियावाचित्वदर्शनादर्थवत्त्वाद्युतत्वा
पत्तेर्मदीध्वेतिरूतत्त्वापत्तेश्च॰ न चैकाचद्विर्वचनन्यायेन धातुसंज्ञा समुदाय एव भवेत्रावयव इति वाच्यं
समुदायद्वित्वेष्ववयवानां द्वित्वं संपन्नमेति नेत्र तथात्वं॰ समुदायस्य धातुसंज्ञापामपि प्रत्येकमवयवा
नां यथाप्राप्तद्भावाद्दृत्तत्वास्पाद्देवेति वक्ष्यमाणत्वात्॰ पंकजं पीतांबरः चित्रगुः आराधनः महाराष्ट्रः
चैत्रः २ एकाकृः पंडितपुत्रः पुत्रवान् इत्यादौ यौगिकादिभिन्नपदार्थस्याभेदान्वयापत्तेश्च॰ न च समतितात्पर्यंदृश्य
पत्तिः शाब्दबुद्ध्युत्पत्तिमात्रोद्देशायत्तेः सर्वत्रैवं संभवात्॰ स्वस्वशक्त्युपस्थापितयोर्विशेष्यविभक्त्यन

वै. भू० वरूढनामार्थयोरभेदान्वयस्य च सत्तितात्पर्यैर्दुर्वारत्वात्· समुदायेवयवानर्थक्ये चार्थवत्त्वक्रियावाचित्वयोर
१३३ भावान्न प्रातिपदिकधातुसंज्ञे इति न विभक्त्यन्तरमेदान्वयो वाढ्यद्याद्विग्रहो नैकदेशे समुदायान
ग्रहणं तदिति व्यापनेनैव निर्वाहे त्वर्थवद्ग्रहणानर्थकमेवेति पृथक्परिभाषाया व्यर्थत्वेनास्वीकाराच्च
133 राजपुरुष इत्यादौ न लोपाप्रसंगो न वानीयाद्विग्रहणो जानीयाद्विग्रहणाभिन्नायातिप्रसंगाः· न चार्थ
वत्परिभाषायाः पृथगस्वीकारे काशे इत्यत्र शे इति प्रगृह्यत्वापत्तिः· स्पष्टञ्चार्थवत्परिभाषयैव निर्वा
हो भाष्य इति वाच्यं लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणं इति न्यायेनैवानतिप्रसंगो न दारंभसा
न्याप्यत्वात्· मास्त्वेतत्तथापि चेश्च देवीत्यादिबोधकपदार्थान्वशासनमवयवद्वारा लाघवायाप
तयाः· लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः· अहः· त्वः· क्तवतुमन्देप्राचांप्फतः· हृद्दीक्षुः· दध्वष्टकृकाला
वृत्र· कलेठकृत्यादिवन्न विरुध्यते· न हि लकारत्वादिना केनापि बोधः किं तु तिबादिना पत्नीयादिभि राम०
स्पा१ :एतदेवाशयप्रयोगोपाधीयग्निमादिविचारोपि· प्रकृतिप्रत्यययोः प्रत्ययार्थप्राधान्यमिति व्युत्पत्तिर १३३

घेवमेवसमानानुपूर्वीकस्यतस्यैवराजपदस्यघतोग्नवृत्ते:प्रागानुपूर्वीशक्ततावच्छेदिकाप्यासीदित्य
र्थेवर्त्ततदृशायांचतदभावात्वार्थवत्त्वमितिकोविरोधः।यथैकस्यैवमरोः।सिद्धेश्चान्नेजकौषधसिषाध
यिषादशायांनप्रतिबंधकत्वंतदभावदशायांचप्रतिबंधकत्वंतदभावदशायांचप्रतिबंधकत्वंसर्वसि
द्धं।पंकजपदेपिसमासशक्तिवादिमिप्युपगतः।राजपुरुषइत्यादिवद्योगार्थमंतर्भाव्यैवसाम्प्रुपेयतद्दति
नयोगार्थबोधानुपपत्तिर्योगरूढ्युक्तेदोषा:।हृत्कृविशेषेशक्तेश्चकर्त्ताइत्युनर्योगार्थस्यशक्त्यावन
नुप्रवेशात्केवलरूढतैव।अतएवमत्तासक्तमनाइत्यादावप्यनेकार्थशक्तसमासादनेकार्थबो
धानुपपत्तिः।योपिनचैवमपिवृत्तऋानांमृतोधावतीत्यादौकुक्कुरइनोधावतिमृत्तोवानप्येत्यर्थ
शक्तसमासादनेकार्थबोधानुपपत्तिसमादितिवाच्यं।पत्यहेविष्वग्मूरोहस्पतेइत्यत्रचकाकाप्यप्ती
दर्शनोपपद्मासानांतथात्ववदूरोपांततनिरंतरेमघिनयासोंदर्ययमारभ्रियायाप्तोहसारूपुगांपरस्परस
मासक्तसमासादितं।च्यानीतंपुरनः।शिरोमुकमधः।हिप्रेचलैलोचनेवाचस्यनिवारितंप्रसरणं

रुद्रिः

१३५

वै॰म॰ संकोचितेहोर्ल्लितेइत्यादौ प्रक्रमक्रान्तविषयाकृतविशेषबोधकत्वोपपत्तेः ॐकारस्थले चोमित्येकाक्षरं ब्रह्मे
१३४ तिभाववहुवचनात्मसमुदायशक्तिवद्द्वारगतैकत्वस्यापि सिद्धेः प्रत्येकवर्णानामेवाभावात्स्वानर्थका
134 पत्तेः न शंकानं च समुदायैकमात्रायैकत्वं तापनीयाथर्वशिखादिश्रुतौ ततो त्रिवृद्धोंकारो यो व्यक्तः प्रभ
वः स्वरादिस्तु पञ्चमस्तस्य द्वाभ्यां सप्तायो वर्णाधे ॐकाराद्यामात्राः इत्यादिनार्थं तेषां त्रयो भावात्गुणानामार्थवत्त्वप
दृतिमागवत्त्वाद्यनेकपुराणादौ च वर्णत्रयस्याप्तानि पदेदिकत्वादिति वाच्यं॰ वर्णसमाम्नायादौ ऋषिभि
र्व्यंजनस्यार्धमात्रिकत्वाभिधानान्मकारेण प्रश्नोपनिषद् क्रमात्रात्रयस्यार्थे शिखोक्तमार्धमा।
त्रात्रयस्य प्रणवस्यार्धमात्रायामपि नादबिंदुकलादिकवेभिभेदस्य चानेकपुराणादुक्तमेवमप्यनु
पपत्तेस्तत्त्वतयोपासनार्थमेवार्धमात्रादेरिव वर्णत्रयस्यापि कल्पनयैव श्रुत्यादौ तथा वर्णानस्योप
पादनीयत्वात् तथाप्यकारोकारमकाराद्धेनिभिः नारायणशिवब्रह्ममायावछिन्नमेकमेवेश्वरं चैतन्य राम॰
मुच्यते इति न विरोधः त्रयीति होत्रीत्रिभुवनमर्यादीन पिस्तरान्कारादेर्वर्णस्य त्रिभिरभिद्धवाज्ञीर्णा १३४

अकार
उकार
मकार

विवक्षितन्तु रीयं तेषामध्वनिमित्तकं धानमगुणिभिः समसनं त्वांशस्याद्यग्रहणात्तेपामितिपदमित्यप्यत एव संगा
च्छते तस्मात्तत्र कश्चिदवयवानर्थके दोषः प्रसङ्गः अर्थवत्त्वं क्रियावाचकत्वं च फलोपधानात्मकमेव वक्त
व्यः अत एवार्थवत्सूत्रमनुमन्यते वाके मित्याप्तिवारणायेति दुर्गसिंहः संगच्छते तथा च समासांतर्गतराज
पदादेरस्त्वानुपूर्वीशक्ततावच्छेदिके तिनगोरस्व समुदायशक्तिज्ञानस्यावयवशक्तिज्ञानजन्यबोधप्रति
बंधकत्वस्यानुतावयवधातुसंज्ञापत्तिप्रसंगवारणायावश्यकत्वात्स्वार्थबोधफलोपधानाभावरूपा
जहत्स्वार्थतास्वरूपपादेव अस्मिन्नस्मिन्नपि पदे पाणुक्तरीत्यार्थवत्त्वाभाषाया अस्वीकारात्तातिप्रस
गावित्यवधेयं एवं च जहत्स्वार्थतावशादेव नीलोत्पलं अक्षद्रव्यादौ नोद्देश्यविधेयभावानयोन वान्यपदा
र्थेत्रित्वस्य समत्यपि तात्पर्येन्वयबोधद्रव्यादिकं संगच्छते ननु समुदायशक्तिनिर्बंधनेयं जहत्स्वार्थता
तादृशशक्तिमन्ति समासे एव भवेत तत्कथं वृत्तिमात्रे जहत्स्वार्थतेति सिद्धान्तोऽसङ्गतोवा मा मात्वप्तः स
गच्छतां न च वृत्तिमात्रे एवातिरिक्तशक्तिः सिद्धान्तसिद्धेति तन्निर्बंधनेयमपि स्यादिति वाच्यं व्यपेक्षा

वै.भू.० यांसामर्थ्यपरिभाषायांचसमर्थायांवाव्याकरणोपहृगंधःसमर्थःसंगृहीतःसमासस्त्वेकोसंगृहीतइतिभाष्य
१३५ विरोधादितिचेन्न.भाष्येसमासग्रहणस्योपलक्षणत्वात्.एकार्थीभाष्यात्स्येववृत्तिरन्यथावाक्यमितिसिद्धेःस
135 स मर्थानांप्रथमाद्वेतत्रसमर्थग्रहणमकर्तव्यंकिंतुपठइतिसमर्थसूत्रेभाष्यात्.समर्थपदंचनसंबंधित्वार्थ
कमन्वयाव्यर्थत्वादितिनत्रापिभाष्येनोक्तपदविधिरितिलिंगाच्च.पदमुद्दिश्ययोविधिःप्रवर्ततेतस्यैवप
दविधित्वात्.एवंचकृत्स्नेपिपदमुद्दिश्यविहितास्तैवजहत्स्वार्थतानानात्वेतिदृष्टंव्यंयथाश्रुतेव्याकृ
रणास्यसर्वविधीनांपदसंबंधित्वाविशेषात्स्याद्वार्तिकतापत्तोपदस्यदेवेयर्थ्यापत्तेरितिकृतात्तथाचैकार्थी
भावएवजहत्स्वार्थतारूपपादेतिसर्वेएवजहत्स्वार्थपक्षः।नन्वस्मिन्पक्षेद्वंद्वाद्यैयुगपदधिकरणवच
नताव्यर्थास्यात्.अहहरिस्यादौएकार्थीभावाभावेनसमासाप्रसंगादितिचेन्न.इष्टापत्तिःसमर्थसूत्रेक
श्री६ थितव्यपेक्षावादिमतेयरंतदितिदृष्टव्यं।अतएवमेयंयुगपदधिकरणवचनतोदुःखाच्चदुरूपयाराच्चे रा॰मं॰
३ तिभाष्यएवस्वमतमभिप्रेत्योक्तं।ननुविग्रहेसानास्तीत्येवमभिप्रायेणतदित्युक्तमितिचेन्न.समासेतस्या १३५

ता २

ःसापेक्षसमासाभ्युपगमे कारैरन्यथासिद्ध्युपवर्णनविरोधापत्तेः। तथा चायमर्थः सेयं पूर्वं युक्त्यादिनापुनस्तदृधि
करणाव चननाडुः स्वासमर्थसूत्रे दूषितव्यपेक्षावादस्यास्यकत्वात्· ङुरूपपादा· दुः ह्रंनिः सारमुपपादनं प्रमा
णायस्याः सा तथा· निष्प्रमाणो त्वर्थः तथाहि· ननाव नष्टावा क्षामेति व्याप्ते दर्शनान्समासे सास्वीकार्याया प्ति
वाक्याभेन्नस्य साक्षादसत्त्वात्· माप्यहरहणीत्यादौ समासप्रसंगवारणाय सास्वीकार्या· समर्थः पदविधि
रिति परिभाषयैव तद्वारणात्· धवखदिराविति तरेतरयोगे भेरीपटहमिति समाहारे च पुष्पवंतौ पश्य
घ त्यादौ विधिरितिपरिभावैकपदयान्तौ लिताववान्निवधानन्नुपपत्तेकं· अन्यथा पश्य धवं खदिरं छिं (क्रि ५
धी त्यादावपि धवपश्य धवखदिरौ छिंधी त्यादावपि पन्तैकान्वये वा यत्नः तथा च साहित्य रूपैकाप
स्थित्यर्थशक्तिमुपासमेनैकार्थीभावसामर्थ्यसत्त्वादुवति समासः। अहरहः। इति समुच्चयेप
त्यैकं गवादेः क्रियान्वयेनविशिष्टशक्तिस्वीकारेणासामर्थ्यान्न समासः। एवमन्वाचयेति द्रष्टव्यं· मा
प्यकारास्त्वाचार्येर्द्वंद्वइति सूत्रे येपहरणासामर्थ्यादेवतद्वारणमाहुः· अन्यथा द्वन्द्वस्य चैकैव पः

वै॰म॰ द्वंद्व इत्येवावस्थितः । तथा च समुच्चयान्वाचयेतरेतरयोगसमाहारेषु चार्थेषु समुच्चयान्वाचययोरर्थग्रहणासा
१३६ मर्थ्याद्विषय चैतेनैव यः प्रकाशितोऽर्थस्तत्र विद्यमानमनेकं सुबन्तं मम सापेक्षत्वात्सामर्थ्याभावान्न समासः प्रती
136 यते चास्य समुच्चयमित्यत्र समुच्चयो विनापि चकारं । भिक्षामट गां चानयेत्यन्वाचये चानुषंगिपदं चार्थे च
त्तितेन प्रधानाभिधीयते नैकं चार्थे न वर्तते । अत एतयोः समासाभावे पि इतरेतरयोगसमाहारयोश्चा
र्थयोर्विवक्षायां समास इति चार्थे द्वंद्व इति सूत्रादेव लाभात्रिष्वसमासेति विभाष्यतां सूरिभिः । युगपद
उक्तं चैकैकपदे नापि । दुःखेति । प्रतीनाव नु पक्षो धात्र । उरुपथा देति समासाभावान्ता वृद्धाव्यवहार धिकर
द्विशब्दार्थाद्यवसायोऽनेन च प्लक्षशब्दस्य न्यग्रोधाभिधायित्वं दृष्टं नेतान च योगसार्थत्वं प्लक्षशब्दस्यान्य णताय
ग्रोधशब्देनैव न्यग्रोधप्रतिपादितत्वात् । न च प्लक्षन्यग्रोधाविति केऽर्थद्वयप्रतीतेराहृत्तिः समासस्य
चानेकार्थाभिधानान्नतः यथा द्विवचनबहुवचनयोरुपपत्तिरिति द्विवचनबहुवचनान्यथानुपप रामं॰
त्याविनास्ति युगपद्वाचिताप्रतिपत्तिरिति । तद्राजस्य बहुषु लुक् तस्य च बहुवचनान्तस्य तद्राजस्य लुके १३६

सुबामं २

स्यात्तेनैव तद्राजार्थेनैव बहुत्वान्वयश्चेत्तदसमर्थः । स च प्रत्येकं बहुत्वसमवायादुपपद्यते । अस्मिन्पक्षे सुबामं
त्रित इति स त्वेवमसमर्थः । पदविधिरिति शास्त्राधिकारमाश्रित्याप्यपेक्षारूपसमर्थमादायोपपादनीयः । अपेक्षावाद
माभिप्रेत्याह अजहदिति । नजहतीति पदानि स्वार्थं यस्यां सा तथा । अस्याभिप्रायः । प्राक्प्रपञ्चितः । नव्यास्त्व
न्यपेक्षैवोपपादयन्ति । तथाहि । परस्परान्वयरूपा व्यपेक्षैव सामर्थ्यं सूत्रसिद्धं । अस्तु सोः सामर्थ्य इत्यादौ
समर्थपदस्य तथार्थत्वस्य कृप्तेः पराङ्गवद्भावानुरोधाच्च । अन्यथा पराङ्गवद्भावेन तत्समासमाहात्वेकार्थी
भावरूपस्तु परामेवात्र स्यादर्थभेदाद्वाक्यभेदापत्तेः । पुरुषो राज्ञो भार्या देवदत्तस्येत्यादावपि तद्वद्राजभार्ये
ति समासोऽप्यत एव न । न चात्रानभिधानात्समास इति भाष्योक्तेः पुरुक्तेः । इष्टसोः सामर्थ्य इत्यादावपि
तद्वैयर्थ्यापत्तेः । नित्यं तु सर्पिषः पिबत्वमुदकमित्यत्र षष्ठ्यभावस्यानभिधानादुपपत्तेः । किं चैवमिको
यणचीत्यत्र चपग्रहणानर्थक्यं स्यात् । हलि परे यणाभावस्यानभिधानादुपपत्तेरिति । धवखदिरावित्या
दौ चानेकमन्यपदार्थे चार्थे द्वन्द्व इति विधिवैयर्थ्यायासामर्थ्येऽपि समासः । इष्यादन इतिवत् । अन्वा

वै॰ म॰ चयमसमुच्चययोरस्त्वर्थयहणामामनर्थ्यां देवनानिप्रसंगादिति भाष्य सिद्धं स्यागावो मा मनन्वत्तपकृत आद्ध स्यराज्ञः स
१३८ कपदत्वत्वापि समासापत्तिः। न च समविशेषणानामिति वार्त्तिकात्रिस्वावेः। एवं विधानेकवचनकल्पने
137 गौरवापत्तेः अत एव व्यपेक्षापक्षमनुधाय अर्थे तस्मिन्व्यपेक्षायां सामर्थ्ये यो भावेकार्थीभाव कृतो विशे
षः सवक्तव्य इति तन्मतदूषणाय भाष्यं विग्रहे च तत्तत्केयरेनः यद्धित्तोवेकार्थीभावे नो स्नुपामेतत
द्धिवाक्यवत्संख्याविशेषोपसर्जनविशेषणादीनां प्रसंगात्तदभावोव चैतेनप्रतिपाद्यः वावचनंकार्ति
त्यं समासार्थस्यवास्यनिवृत्त्यर्थं एवं निष्कौशांबिर्गौरथोऽन्नत्वद्वेष्टारध्यानाः सुवर्णालंकारोऽहिदृष्टास
प्रपर्णाद्दत्यादितिग्निरवप्रसंगादितियुक्तं तद्युक्तं। एतागमिश्रविकारस्तु च घ्नत्यपलोपवीप्सा ज्ञाति विशे
षाभिधायित्वं वनप्रतिपादकस्यादित्रिरेवप्रसंगादिति। तस्माद्युक्तायं व्यपेक्षापक्ष इति च नर्थ आस्मा
कममविराजपदस्य राजसंबंधिनिरादीनां निष्क्रान्त्यादौ लक्षणा मनुपामेन पदार्थैकदेशत्वाद्विशे राम॰
कौ षणानां संख्याघनत्वपमपलक्षणायोर्थत्वात्क्रान्तार्थस्य योगस्य च संभवात्। सा च निरूढलक्ष १३८

गानानोलक्षणाबाधकत्वेनतथाप्रयोगापत्तिः। लक्षणायानतथाप्रतिपादनेसमासोन्यथाविग्रहस्यापिस्व
भावत्वएवस्यादितिवाच्यवनारंभगौरवमपिनाशंकनीयं। अतएवोक्तंभाष्येकेवलार्थेपनमितिनिधायवहूनां
वृत्तिधर्माणांवचनैरेवसाधने। सामर्थ्यहृदोरवंतस्मादेकार्थीभाववचनाश्रितद्वृत्तिव्यपेक्षावादद्वषणो
कार्थीभावयोः। साधनायवन्हसमासानलमणाषमितिवक्ष्यते। तस्मादर्थेनास्तिन्नितिभाष्यंनतद्दूषणाय।
तद्भावात्। किंतुनदूषणाय। अस्मिन्व्यपेक्षासामर्थ्यपक्षेयोयमेकार्थीभावकृतोतिरिक्तशक्तिकृतोवि
शेषः सलक्षणायास्वयंविभाव्यवक्तव्यः। ननुमयापदपपुच्यतेव्यर्थग्रंथगौरवमयादितिभावात्। एवंच
दूषणापरतयाव्याख्यानेकौयटउपेक्षोचिद्दृढिः। अथव्यपेक्षापक्षेसमासस्यार्थवत्त्वाभावेनप्रातिप
दिकत्वंनस्यात्। इतिभाष्याशयइतिचेन्न। समासग्रहणास्यासमर्थसमासेसंज्ञाविधानार्थेविध
र्थत्वावश्यकत्वेनततएवसमासमासमान्यस्यापितत्संभवात्। नचासूर्यललाटयोरितिज्ञापकाद
समर्थसमासमस्मासस्यात्। असूर्यललाटयोरित्यनेनह्यसूर्यशब्देउपपदेस्वशविधीयते। उपपद

वै० म० १३८

रितं परत्वमुपपदं पदं च समुपन्नं तमिति स्वीकारादिति वाच्यं एवं हि कृत्तद्धितानां तयोरपि ज्ञापकादेव तत्सिद्धौ कृत्तद्धितसमासाश्चेति सूत्रवैयर्थ्यापत्तेः तथा हि। अनोधातोरित्यनेनोकारांतात् यो धातुस्तदंतस्य समस्यांगस्य लोपो विधीयमानो धातोः सा कृत्स्वा प्रातिपदिकसंज्ञाविरहे न सुबंतत्वाभावाद्यचि भमिति भसंज्ञायाश्च प्रवृत्तेरनुपपत्तेरिति क्विबादिप्रत्ययांतस्य नामाक्षिपत्स्वामानत्वात्कृदंतमात्रस्य तद्रूपयति० एवं तद्धितस्यासर्वविभक्तिरिति केवलात्तद्धितस्य धातुवत्सर्वपुरुषमनंतप्रातिपदिकत्वाभावे न विभक्त्यंतत्वविरहात्सर्वविभक्तिरिति विशेषणावैयर्थ्यापत्तेः सर्वस्य तद्धितस्याव्ययत्वापत्तेश्च तद्धि शिष्टस्य नामाक्षिपत्स्वामानत्वात्तद्धितांतमात्रस्य तद्रूपयति० ज्ञापकसिद्धं न सर्वत्रेति न्यायात्कृत्तद्धितांतमात्रस्य मानस्यादिति चेन्न यस्माद्भोजी ब्राह्मणाः अनचि च सर्वं चर्मणः कृतः खरवचौदन्यादेश्च साधुतापत्तेः हरूहहणोगतिकारकः अनर्थलललाटयोरिति ज्ञापकसिद्धस्यासार्वत्रिकत्वात्० अथ सलके नेयदंशमित्यादौ प्रातिपदिकत्वा राम० पत्तिः कुहाय च यत्र संबोगगतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणमिति परिभाषया तत्स्वतः दंतत्वात्० तथा च १३८

तद्धारणायजन्मवानितिसंप्रदायश्चसंघातेपर्वभागाःपदमुत्तरस्ववनद्रन्यपलस्यनेत्यपिवचनंकर्तव्यमि
तिगौरवंस्यादितिसमासपरणामेवतदर्थमस्तु॰एकार्थीभावपक्षेपत्यार्थवत्त्वेणसमासस्यसंज्ञास्त्वि
तिचेन्न॰यथातत्रैकत्रिपर्युदासबलादेवपर्वसत्रेऽर्थवत्त्वलाभःसंभवेनव्यर्थस्यार्थवत्त्वमस्यैवैवंविधमिति।
यमार्थनियामकत्वमितिवाच्यं।उत्तरार्थस्यापीहकिंचित्तूपोऽतिमायेनपदार्थकृसमासेशक्तिकल्पने
गौरवात्॰नचैवन्नरसत्रेतदंतत्वमिधार्थमावश्यकस्यानर्थकाक्रिहात्कथंमितिवाच्यं।उत्तरार्थस्या
पीहकिंचित्तूपोऽतिमायेननियमार्थतायावक्तुंशक्यत्वात्॰विनायिनेनतदंतत्वस्यकेवलानांकृते
द्धितानांसंज्ञाप्राप्तिश्चयोजनत्वेनऽत्तरऽत्तमानयोरिवलाभसंभवात्॰अन्यथाकेवलऽत्तरऽत्तमयोरपि
सर्वनामसंज्ञापत्तेः।केवलप्रयोगाभावेनेमानिष्फलेतिचेन्नत्यं॰किंचार्थवद्ग्रहणानुवृत्त्याकथं
तदंतत्वसिद्धिःकेवलकृत्तद्धितयोरपिनत्वग्रहण्युत्तरोधेनार्थवत्त्वोक्तेः।अन्यथाप्रातुह्येठोध्येषे
ध्यो।द्वित्सचप्रोठःइतिक्तांनवतेष्वु॰अर्थवद्ग्रहणोत्सोठवानितिक्तवत्वंतयग्रहणास्सनीयस्यद्रि॰तस्मर्व

वै॰ भू॰ नामप्रत्यययाद्वितीयस्माद्रत्यादावविवपडुजानीयायेत्यत्राप्यापत्तेश्च। अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्येति परिभाषाप्र आर २
१३९ वृत्तेस्तमपोरनर्थकत्वादसंभवात्। अर्थवत्तमपोः संज्ञाप्रयुक्तेति तरंतत्वसिद्धिरस्तु। इह च केवलत्वहस्तद्धित
139 योः संज्ञायाः किं षांत हृद्रत्वादिति स्वर एव प्रयोजनं। न च प्रत्ययस्वरेणा बाधान्न तत्संभवः। येन नाप्राप्तिन्या
येन प्रातिपदिकस्वरस्य लब्धात्ता धातुस्वरवत्प्रत्ययस्वरबलत्वात्। एवं प्रक्रियादशायां कल्पितमर्थवत्त्वमा
दायार्थवद्ग्रहणपरिभाषासमुपपादा। कृत्तद्धितयोर्यावदर्थवत्ताविरहान्वयेऽप्यशक्यार्थकमनुपात्तशक्त्यार्थ
वत्त्वं लभ्यते। तद्व्यपत्ययात्तनेऽपि समुदायस्यानन्याबोधात्तसंवेति मिथ्यार्थवत्त्वादेन तरंतत्वमिति चे
न्नैरर्थ्यवत्प्रत्ययः प्रातिपदिकमित्येवोपपन्नावधातुरिति धातुपर्युदासवैयर्थ्यापत्तेः। तयोः प्रशस्ता त्यप
र्थवत्त्वाभावात्। एवं तानामेव प्रशस्तार्थवत्त्वाद्ग्रामस्तत्यादेरनापत्तेश्च। अन्वयव्यतिरेकाभ्यामर्थवत्त्वं
च केवलप्रत्ययेऽपि समं। न तत्र तेन तरंतत्वसिद्धिः। वस्तुतस्तु शशशृंगं नास्ति तत्रादौ भगांशवृत्त्या संज्ञासि राम॰
द्धये समासग्रहणं विध्यर्थमेवोचितं। नान्। अन्यथा समासस्यात्त्यार्थाभावे नार्थवत्त्वाभावात्। किंच। यदि १३९

श्रीराम २

वृत्तसमंज्ञासिद्धयेसमासग्रहणात्स्वार्थप्रतिपादकत्वमर्थवत्वंमन्तव्यंगृह्यतेतेनहिऐकार्थीभावस्यान्वयाद्वृत्तिमा
त्रैस्त्रीकारात्वात्तद्वृत्तिमांतयोरपिनैवसंग्रहात्स्वंवेनतस्मिं·तयोरेकार्थीभावाभावेनासंग्रहादर्थवत्सूत्रेणतत्
यांतपर्युदासस्यक्तत्वद्वितन्त्रत्रैवैयर्थ्यस्यचापत्तिर्द्वीरीकृद्ग्रहणाभावेचसमूलकमित्यादिदृष्टान्तिप्रसंगासं
भवान्नियमार्थमपिसमासग्रहणावश्यकत्वमितिविभावयामः।तस्मान्नकश्चिद्व्यपेक्षापक्षेदोषः
।अत्रमभेवपक्षोनैयायिकाद्यंगीकृततद्वृत्तिस्फुटीकरिष्यामः।एतन्मतेन्मतेएववाक्यस्यवृत्त्यादावीदृशे
चसमस्तमर्थेवृत्त्यत्रार्थग्रहणासामर्थ्यादीदृशंतस्यसमासस्यार्थमात्रपर्यवसन्नत्वलाभात्तद्वावाप्रसं
तेतिमांक्ष्येस्थितसंगच्छते।तस्मात्परस्परान्वययोग्यतारूपाव्यपेक्षैवसामर्थ्यं·तच्चपदानांस्वार्थः
न्यातेनसंभवतीतिअत्रतद्धितार्थाव्यपेक्षाचैकैव·तथाचात्रमतेलक्षणांविनासंभवीनीत्याशंकास्य
दृष्टेतिभावः।नन्वत्रयत्कृद्वयेपिपुरुषांशशाधान्यस्यत्वाद्राजपुरुषःसुंदरइतिवद्राजपुजनेरुषोदेव
दत्तस्यचेत्यपिस्यादित्याशंकांनिराकरोमाह।तेपुनरिति·वृत्तद्वयमपीत्यर्थः।तत्रैर्हेतुंप्रदर्शयन्नेवविभ

वै॰ म॰ जते॰ भेदइत्यादिना वाच्यत्वैविध्यादेव त्रैविध्यमिति भावः॰ भेदः अन्योन्याभावः तथा च राजपुरुष इत्यादावरा
१५० जकीयभिन्नः पुरुष इति बोधः तथा चैतद्विरोधान्नोक्तप्रयोगापादनमिति भावः। संबंधमात्रभानमिति
140 पक्षे त्वाह॰ संसर्ग इति॰ तथा च राजसंबंधीति बोधः। अत्र पक्षे भेदस्य पूर्वमते संसर्गस्य भानमानुमा
निकं जद्विरोधान्नातिप्रसंग इति भावः। भेदसंबंधयोरुभयोरपि शाब्दं भानमिति मते त्वाह उभयं चेति॰
तथा चाराजकीयभिन्नः राजसंबंधी च पुरुषः पुरुष इति॰ आपाद्यस्त्वत्रानुपपन्नवपन्नभिन्नस्तद्यत्यं चे
ति बोधः॰ यद्यपि संसर्गमपेक्ष्य भेदो गुरुः॰ तद्बोधस्य मानसोपि संभवति॰ तथापि बोधकत्वं शक्तिस्सा
चैतद्बोधस्योत्तरकालिकत्वे मानाभावात् व्याप्तियामी त्वनुव्यवसायात्मानसत्वे नियतनिर्णयासंभवा
त्तनिबंधेति दूषणं। परत्र त्रयमप्येतन्मतमर्थसूत्रे स्पष्टमाकरे। नन्वेतद्वाच्यरूपं त्रिविधं सामर्थ्यं।
वाक्यमात्र एवेति वाक्यमात्र एवेति वत्रैधासामर्थ्यमित्यादिना शब्दकौस्तुभे सूचितत्वादुक्ते दोषे किं मंक राम॰
थमत्र संगच्छतामिति चेत्सत्यं॰ अथवा सामर्थ्याधिकारोपपत्तौ क्रियते सामर्थ्यभेदः संसर्गो वेत्यादिना। १५०

आहत्य माध्ये वृत्तावेव त्रिविधमामर्थ्यलाभेनादोषात्. वस्तुतस्तु वृत्तावेव न त्रितयं प्रयुक्तं. ननु वाक्ये
ऽतेष्वास्ति राजपुरुषो देवदत्तस्य चेति वद्धात्तः पुरुषो देवदत्तस्य चेत्यपि न स्यात्. शङ्को स्तूभेपि
वाक्ये वृत्तिवाक्य इति व्याख्येयमिति दिक्. परे पुनर्जहत्स्वार्थयोर्लक्षणा वृत्तिविशेषत्वमन्यमा
नेयत्र शक्याशक्योभयं यथा हुकं कृपं लक्षणतावच्छेदकं साजहत्स्वार्था जहत्स्वार्थयोर्लक्षणा इति
यथा काकेभ्यो दधि रक्ष्यतां. म्त्वाद्योधातवः. लंबकर्णमानयेत्याद्यौ दृष्ट्युपघातकत्वक्रिया
वा चित्त्वसमवायादिसंबंधाधिकमादाय लक्षणाया। अन्यत्र जहत्स्वार्थेति।। अन्ये तु नायं
विभागः. तथा च शक्यैकदेशलक्षणतावच्छेदकत्वे शक्यस्य करणादेर्विशेष्यतापत्तेः. किं तु यत्र वि
शेषणतया शक्यस्यान्वयस्तत्राजहत्स्वार्था. यत्रोपलक्षणतया तत्र जहत्स्वार्था. चित्रगु
रित्यत्र चित्रगोः संबंधित्वेनोपस्थितावपि उपलक्षणतया जहत्स्वार्थेति. एवं च यथा कथं
चिच्छक्यान्वये सत्त्वाजहत्स्वार्था. एवं च न कथंचिदपि तत्र जहत्स्वार्थैत्यपि केचित् ३०। एकार्थी

जहत्स्वा
र्था २

वै·भू· भावेसमासएकः संगृहीतोनव्यपेक्षायामितिभाष्यादेकार्थीभावएवसिद्धांतसंमतः राज्ञःपुरुष
१४१ इतिवाक्यवृत्तिपार्थक्यस्यविशिष्टरूपेणाशक्यप्रतिपादनं चेततत्वं· अपेक्षावादिमतंचयुक्तिभाष्य
विरोधादयुक्तमेवेतितन्मतलक्षणलक्षणानामुक्तिसंभवोप्ययुक्तइतिसमाधिं हृदिनिधायभाष्यको
141 क्तंसमासेवृत्तिरिक्तांशक्तिंसाधयन्नसमर्थयते॥ समासेखलुभिन्नैवशक्तिः पंकजशब्दवत्सदृ
नोवृत्तिधर्माणांवचनैरवसाधने· साकांक्षंकोरवंधस्यनस्मादेकार्थीभावआश्रितः॥ तथाहि
चित्रगुरित्यत्रचित्रागावःस्वामिनः॥ राजपुरुषइत्यत्रराजसंबंधिनः संबंधस्यावाउपकुंभमित्यत्र
कुंभसामीप्यस्य·धवखवप्रतीतयेदिरावितीतरेतरद्वंद्वेसाहित्यस्य:पाणिपादमितिसमाहारेपरा
र्थानांबहुत्वादेकवचनान्वयार्थंसमाहारस्यप्रतीतयेशक्तिरूपैवेवेतिभावः॥ अत्रव्यपेक्षा
वादिनोनैयायिकादयः॥ नतावद्बहुव्रीहौशक्तिः॥ लक्षणायैवोपपत्तेः॥ यद्यपिचित्रगुरि रामः
त्यादौचित्रपदलक्षणायांगो·चित्रान्वयानुपपत्तिः चित्रपदस्यतत्स्वाम्यर्थकत्वेनतस्य १४१

पदार्थैकदेशत्वात् । गोपदलक्षणायां गवि चित्रान्वयो न स्यादिति लक्षणा न युक्ता तथापि पदद्व
यमपि लक्षकं । यस्मै तात्पर्यग्राहकत्वाच्च नान्यतरवैयर्थ्यमिति संप्रदायः । वस्तुतस्तु तत्र पदद्वये
लक्षणा । एतस्या नासन्निहितपदार्थानस्वार्थबोधकत्वमुक्तत्वात् । ननु तथाप्यन्यपदार्थे निय
ततात्पर्याच्छक्तिरेवास्तु तस्य शक्तिमात्रनिर्वाह्यत्वात् । न चादेवासिद्धं । अत एव लोहितोष्णीषा
ऋत्विजः प्रचरन्तीत्यत्र नान्यपदार्थे तात्पर्यं प्राप्तस्य चादिति पूर्वमीमांसायां निरूढमिति वाच्यं । ग
हिते चात्र तात्पर्याभावान्न च लक्षणापि न स्यादिति चेन्न । निरूढलक्षणयापि तन्निर्वाहात् इति
न्यः । तथा तत्पुरुषेऽपि राजपुरुष इत्यादौ राजपदस्य संबंधिनि लक्षणायां पदशक्तेन शक्ति
: । न चैनुपपत्तिं विना कथं लक्षणेति चेत् । यदि न लक्षणा तर्हि राजपुरुषयोरभेदान्वयबोधः
स्यात् । तथा राजवाहनमित्यत्रापि । किंचैवं राजजवंध्यभिन्नः पुरुष इति बोधो न स्यात् । तस्मा
द्राजपदस्य तत्संबंधिनि निरूढलक्षणा । नियात तात्पर्यानुरोधात् । ननु षष्ठ्यर्थे लक्षणा । राजसं

वै.भू० वंधरूपः पुरुष इति बोधापत्तेः समानाधिकरणादिति व्युत्पत्तेरिति केचित्. राजसंबंधे एव लक्षणा षष्ठ्यास्संबंध
१५२ मात्रस्य विवरणात्. न चोक्तरीत्या भेदान्वयापत्तिः घटो मेत्यत्र व्यभिचारेण तथा व्युत्पत्तेरसिद्धेः. नत्रस्थ
142 लेऽपि न व्युत्पत्तिविरोधिति च समासेऽपि तथास्त्वादित्यन्ये. कर्मधारये च न शक्तिर्नीलपदे लक्षणापदार्थयो
:पदाभ्याममेदस्य च संसर्गतया लाभात्. अत एव षष्ठीतत्पुरुषाये लक्षणा कर्मधारयो लघीयानिति नि ति
निषादस्थपत्यधिकरणे स्थितं. उपकुंभमित्यत्रापि समीप्ये लक्षणायोपपत्तेर्न शक्तिः। पाणिपादमि
तिसमाहारेऽपि समाहारे लक्षणायोपपत्तेर्न शक्तिः. स चैककर्तृकधर्मविशिष्टत्वं मेनावनादिवत्तुल्यवदे नै
कक्रियादान्वयित्वं वेति चो भयोः समपितिर्वदंति. अपरे तु पाणिपादमिमाहोपदार्थमात्रप्रतीतेः समा
हारे शक्तिर्लक्षणा वा. न तत्प्रतीतेः न च पाणिपादाने कत्वात् द्विवचनाद्यापत्तिः अनुशासनादेक
द्विवचनादेस्साधुत्वादित्याहुः धवखदिरावित्यतरेतरद्वंद्वादावपि लक्षणायैवोपपत्तेर्न शक्तिः. न राम०
च साहित्यलक्षणायां चैत्रमैत्रौ गच्छत इत्यत्र द्वित्वागमनादेरन्वयो न स्यात्साहित्यैकत्वेन समावादिति वा १५२

तदभावात् १

२८

चं॰ इतरेतरद्वंद्वे साहित्यस्य पदार्थस्यैव विशेष्यत्वात्॰ तस्य च द्वित्वादौ योग्यत्वात्। अत एवेतरेतरद्वंद्वसमा
हारयोर्भेदः॥ तत्र साहित्यस्य विशेष्यत्वात् अत एव तस्यैकत्वादेकवचनं॰ अत्रापि पूर्वपदे लक्षणा। प्राथम्या
त्ः न चैवं तस्याप्रकृतित्वात्तस्मै विभक्त्यर्थान्वयो न स्यादिति वाच्यं॰ समस्यमानपदार्थगतस्वार्थबोधकत्व
स्यैव स्वीकारात्॰ सर्वसाधारण्यात्स्वीकारीत्या द्वितीयपदे एव सा स्वविति संप्रदायः॥ नात्र शक्तिर्न वा ल
क्षणा॰ एकस्मिन्नात्र पदद्वयात्स्वस्वशक्यार्थयोरेकदा स्मृतिसंभवादुपस्थिते च द्वित्वान्वयसंभवाच्च॰ ला ५
साहित्यमप्येकक्रियान्वयित्वमग्रे एवावगम्यते इति न तदर्थमपि शक्तिर्लक्षणा वा॰ विभक्त्यर्थान्वयस्यापि
त्वदुक्तरीत्यैवोपपत्तेः॥ न च विभक्तेरेकमात्रपदार्थगतस्वार्थबोधकत्वादुभयत्र द्वित्वान्वयो न स्यादिति
वाच्यं॰ मात्रपदार्थतेर्भावेऽरोमानो भावाद्वोरवाप्युत्पन्नेरसिद्धेः॥ न चैवमपि यागनावक्तृदृकं साहित्यमंतरे
णाद्वित्वान्वयान्वसंभवात्साहित्यलक्षणा योगनावक्तेदकोपस्थितेरनपेक्षणात्॰ उपस्थितेर्योग्य
वतदन्वयनियमात्। अत एव द्वंद्वेन तत्र लक्षणाहरे नात्र किंचिदुक्तरस्यैव योग्यमावलादन्वयः॥ किंच॰ द्विवा

वै.भू. दिरूपप्रत्ययार्थान्वये प्रकृत्यर्थतावच्छेदकमेव योग्यतावच्छेदकं॰व्यभिचारात्॰छेदनादिपदार्थांतरान्व घवत्वं
१४३ येतितदेव तथानन्वेवं होममेव प्रधानावग्निमादधीयानामित्यत्र समनुष्ठितयोरधिकारो न स्यात्॰तेन रूपेणानु बदर
143 पस्थितेरिति चेन्न॰उक्तरीत्याग्न्यादधीयानामिः इत्यनेन पश्चात्साहित्यबुद्धेर्महितयोरधिकारबोधसिद्धेः॰यत्क १५१
र्त्रैयं तदनन्यास हेत्यनेन प्रसिद्धत्वाद्वेति न व्याः॥एवमन्यत्रापि लक्षणयोपपन्नो न शक्तिरित्याहुः॥नान्त्रिराव
श्यपंकजशब्दवदिति।पंकजशब्दस्य रूढ्यप्रत्यासापि पद्मत्वरूपेणापद्मे लक्षणायैवोपपत्तौ न रूढिः सिद्धेदि
ति भावः॰न च पंकजपदान्नियमेनोपस्थितेः प्रामाणिकानां शक्तिव्यवहाराच्च शक्तिरिति वाच्यं॰तत्प्रत्वा
त्॰कथमन्यथा निरूपलक्षणेति संगच्छते॰यत्तु पंकजपदेन रूढिरिति दृष्टांतासिद्धिमाहुः प्राभाकराः॰त
त्र॰रथकारकर्तृसंभवात्॰तत्रापि रूढ्यस्वीकारे रथकाराधिकरणाहानिरिति॰दृशा नतु पंकजपदस्थले च
वयवमज्ञानतोपि बोधादवयवशक्तिमविदुषोपि बोधाद्वा न लक्षणापाणिर्वाहात्॰नैवं चित्रगुरित्यादौ रथ रा.भ.
काराद्वावपि प्रकारांतरबलान्नेयेत्यतः समाधेयं तरमाहावहूनामिति॥अथाच्चहते वर्मो विशेषणलिंगसंख्या १४३

घयोगात्स्यः तेषां वचनैः साधने गौरवं स्वान्तर्हृदर्थवचनारंभे गौरवं तस्मादेकार्थीभावः अस्त्वेवं शक्तिरूपद्वारा
र्थः। अयं भावः यदि लक्षणामुपेयते तदा शोभनायां गंगायां इत्यादौ लाक्षणिके पि संख्यालिंग विशेषण
णान्वयप्रसङ्गः राजपुरुष इत्यत्र राज्ञः चित्रगुरित्यत्राचित्रगोश्चित्र उपकुंभमित्यत्र कुंभे पाणिपादमित्यत्र
पाण्यादौ। आपाद्कर्म्यत्रोपगोः फलेत्यत्रयाकेरित्येवमादिषु शोभनत्वादि विशेषणानां लिंगसंख्या
कारकाणां च पर्यायपदमन्वयप्रसंगात् इति। अत्र समविशेषणानां स्थाने निर्वृत्तस्यवाविशेषणायोगो
नेति वार्तिकान्नायं दोष इत्यत आह वचनैरिति गौरवमित्यतेनान्वयः न्यायेनैवार्थसिद्धौ वार्तिक
चैयर्थ्यादिति भावः अत एव प्रत्याख्यातमेतद्भाष्ये इति व्याचक्षते। तच्चिंत्यं। लक्षणापक्षे पि राजः प
दार्थैकदेशत्वमत्वेतत्वेनान्वयासंभवात्। शोभनायां गंगायामित्यत्र चागंगापदस्यैव शोभनगंगातीर
लक्षकत्वं। यद्वांतरंतात्पर्यग्राहकमिति लक्षणावादिनां मतमिति न दोष इति दिक्। तस्माद्राजपुरुष इ
त्यादौ लक्षणां विनाप्यर्थमुपपादयितुं समानाधिकरणं नान्तसंसर्गलाभ इति भाष्यसिद्धं मतमनेन हृष्ट दनिति भा

वै॰भू॰ वार्थो वर्णनीयः। एतन्मते राद्धः पदार्थैकदेशान्वयाभावेन विशेषणाद्यन्वयोऽदुर्वारएवेति भावः। एवं च न्यायेन
२४४ स्मिन्नपेक्षायां समर्थ्ये यो भावे कार्थीभावरूपो विशेषः स वक्तव्य इति भाष्यं यदि वृत्तावेकार्थीभावो नाभ्युपा
144 गम्येत तदा वाक्यवत्संख्यांविशेषोपसर्ज्जनस्य विशेषणान्वयः स्यादिति तद्भावो वचनेन प्रतिपाद्यः। वाच्यं च
तं च कर्त्तव्यसमासार्थकवाक्यस्यानिवृत्त्यर्थमिति तद्व्याख्यायां कैयटश्च भाष्योदाहृतानां लक्षणाम स्वी
कुर्वाणानां व्यपेक्षावादिनां मतदूषितवोध्यं॰ स्पष्टं चैतन्नद्धिहांतरत्नेतैयैव। वच्येनैरित्यादि प्रागवत्॰ ननु च ऋद्ध
स्य राजपुरुष इत्यादेः साधुतावारणाय वार्त्तिकं नवा व्याख्यापकमिति विवाच्यं॰ नन्वालंदृरः घटो नित्यः जा
तिरित्यादेः विनालक्षणां पुत्रे घटत्वे चान्वयमादाय साधुतावारणाय पदार्थैकदेशान्वये वाक्यस्यासाधु
त्वस्य सामान्यत एव निर्णीतत्वादिति भावः॥ इदमुपलक्षणं॰ वार्त्तिकात्तादृशप्रयोगासाधुत्वनिराकरणो
पि शाब्दबोधस्तादृशप्रयोगात् दुर्निवार इति शक्तिस्वीकारस्यावश्यक इति तदपि द्रष्टव्यं॰ न्यायात्तिरिक्तशक्ति राम॰
संकोचे कथं तदनन्वय इति चेत्॰ उच्यते। एकदेशे निराकांक्षत्वात् तत्रान्वय इति॰ तथाहि॰ राजपुरुष इत्यत्र २४४

राजप
दार्थैक
देशः १

राजा॰ चित्रगुरित्यत्र चित्रादि॰ उपकुंभमित्यत्र कुंभः॰ पाणिपादमित्यादौ पाणिपादादि पदार्थैकदेशः तत्र च
नान्वयः पदार्थः पदार्थेन संबध्यते न तु तदेकदेशेनेति व्युत्पत्तेः॰ अथ चैत्रस्य नप्ता चैत्रादन्यः देवदत्तस्य गु
रुकुलमित्यत्र विशेषणेप्यन्वयप्रदर्शनादपि किं न स्यादिति चेन्न॰ नप्तृत्वं स्वजन्यत्वं॰ तत्र स्वजन्यपुत्रसं
बंधेन नप्तृपदे चैत्रादेरन्वयः॰ अत एव घटादन्यदित्यत्रापि स्वप्रतियोगिकभेदसंसर्गेणैवान्वय इति दृ
ष्टांतासिद्धिः॰ उक्तं हि वाक्यपदीये॰ समुदायेन संबंधो येषां गुरुकुलादिना॰ संस्पृश्यावयवांस्ते तु युज्यंते
तद्वता सह इति॰ अत एव समाहारे पाणिपादमित्यत्र स समाहारे पाणिपादे शक्तिसिद्धौ। पाणिपा
दं वादयेत्यादौ समाहारे विशेष्यवादनकर्मत्वान्वयासंभवात्परंपरयात्तत्रान्वय इति न दोषः॰ षष्ठ्या
ससंबंधिकपदार्थस्थले एवैकदेशान्वयः॰ तथैव व्युत्पत्तेः॰ तथा च वाक्यपदीयेप्युक्तं॰ संबंधिशब्द
सापेक्षो नित्यं सर्वः समस्यते॰ वाक्यवत्सा व्यपेक्षास्य वृत्तावपि न हीयत इति॰ पदद्वयमध्ये त
त्समर्थसूत्रे भाष्ये स्पष्टं यत्तु स्त्रीकृतायामपि वृत्तौ राजपदाद्युपस्थाप्ये तत्तदन्वयस्तु वापि तु वीरद

वै॰भू॰ त्।तज्ज्ञहत्स्वार्थेतिकारिकायां निरस्तं।तस्मान्नच्छन्नशक्योपपत्तिरितिशक्यालक्षणायायावाविशिष्टार्थ
१४५ बोधकत्वरूपएकार्थीभावश्चावश्यकइतिभावार्थइतिविभावयामः।यद्वा।नप्राचीनवैयाकरणोक्तरी
145 त्याकृत्स्नशक्योपपत्तिर्नवानैयायिकादिरीत्यावक्तृणायेतिसर्वत्रसमासाहेशक्तिःस्वीकार्येत्यभि
प्रेत्यायंग्रंथइतिव्याचक्षते।तथाचवृत्तौधर्मीःप्रातिपदिकसंज्ञाप्राचीनसुब्वृत्तिरपरत्वदुत्पत्तिरू
पावहवस्तेषांवचनैःसाधनेगौरवमित्यर्थः।तथाहि।राजपुरुषमित्यत्रगुरितात्प्रातिपदिकंसंज्ञासु
बुत्पदिकंसर्वंसिद्धं।तच्चशक्तिलक्षणान्यतरसंबंधेनार्थवत्त्वाभावादर्थवदधातुरित्यस्याप्रवृत्तेर्नसं
भवति।नचकृत्तद्धितसमासाश्चेत्यतस्तेषांप्रातिपदिकसंज्ञेतिवाच्यं।तत्राप्यर्थवद्ग्रहणानुवृत्तेरावश्य
कत्वात्।अधातुरितिपर्युदासादेवपर्वंसत्वेऽर्थवत्त्वसिद्धावर्थकात्।उक्तरात्मत्वेनदेतत्यदृहणार्थंतद्दा
वश्यकत्वाच्च।नचैवमनुवृत्तस्यार्थवद्ग्रहणस्यनदंतत्वसिद्ध्यर्थंकृत्तद्धितयोरेवान्वयोस्तुनसमासे राम॰
पिफलाभावादितिवाच्यंनिराकांक्षतयातयोरेवान्वयासंभवात्।एकपदार्थतावच्छेदकावच्छिन्नए १४५

वोपरपदार्थान्वयस्य साकांक्षत्वात्. अनर्थत्वे तौ देवदत्तयज्ञदत्तौ पंडितौ इत्यस्मान्न परस्मिन्नपंडितेप
लाशेक्षेवत्वाभावात्प्रातिपदिरपलाशंक्यैकधीत्यादेस्वनिराकांक्षत्वानापत्तेः। नचैवमप्यसमर्थस्य पाद
स्याद्वासमर्थसमासेर्थवत्वाभावात्. उक्तंच समर्थत्वात्प्रातिपदिकसंज्ञा न स्यादितिवाच्यं निराकांक्षतया
तयोरेवान्वयासंभवात्. एकपदार्थतावच्छेदकावच्छिन्ने एवापरपदार्थान्वयस्य समासस्य नावर्थेशक्त्यावनुप
पत्त्यभावेनार्थवत्त्वस्यैवाभावात्संभवात्. उक्तंच समर्थसूत्रे कैयटेन. असमर्थसमासे प्रक्रियाया
मुभयोः सन्निपातादेकार्थीभावस्याद्वारको स्यादेतिशशशृंगादिपदेपुनर्विशिष्टकल्पितपदसिद्धंशश
शृंगादिकमारोपितसंबंधशसमतोर्थवत्त्वाद्देवमेति. ध्येयं. तस्मात्समासग्रहणान्मा:। किंचैव
वंकृत्तद्धितपदयोः समासग्रहणस्य चविधार्थत्वेसलकेनोपदेशमित्यादौ प्रातिपदिकत्वापत्तिः।
नचसमुदायोत्तरं नकृत्तस्यप्यागमोनोनतन्कृदंतमिति वाच्यसामर्थ्यवत्वेप्रातिपच्ये। कृदुद्दोग
तिकारकपूर्वस्यापिग्रहणमितिपरिभाषयाविशिष्टग्रहणासंभवात्. किंच. वक्ष्यमाणरीत्यावाक्य

भिन्नं
भिन्नं

वै.भू.० स्यार्थवत्त्वे प्रातिपदिकसंज्ञापत्तेः . न च तत्प्रत्ययान्तमेवेति वाच्यं प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादे
१५६ स्तदन्तस्य ग्रहणमिति परिभाषया तत्प्रत्ययान्तत्वात् . तथा चैतदुभयवारणार्थं वाक्यस्यानेत्यपि वचनं
कर्तव्यं . किं च कृत्तद्धितपदाभ्यां तदन्तस्यैव प्रातिपदिकसंज्ञा विधीयते . तेन तद्धितशिष्टमात्रस्य . पचप्रात
कीतिमध्यास्थितेन तत्प्रद्धितस्याप्यपत्तेः औपगवइत्यादिसुबन्तानामापत्तेश्च . पूर्वसूत्रे प्रत्ययान्तस्य पर्यु
दासे प्राप्ते तद्धितशिष्टस्य प्रतिप्रसवइत्यस्यैव पर्यवसन्नत्वात् . तथा च बहुपटवइत्यादौ तद्धितान्तत्वा
भावात्प्राप्तस्यात् . न च एवं विद्यमानत्वेनैव रूपसिद्धेर्नैव पुनः प्रातिपदिकसंज्ञेति वाच्यं . स्वरभेदार्थं
तत्स्वीकारात् . तस्मात्तन्निषेधार्थं वचनान्तरारंभापत्तिरिति भावः ॥ तस्मादिति . तथा च स
मासस्य बहुपटवइत्यादेश्चार्थवत्त्वादर्थवत्सूत्रेणैव सिद्धमिति सूत्रे केनोपदर्शितास्यादौ संज्ञावारणार्थं समा
सग्रहणं वाक्यस्यैवेति हि समासस्यैवेति नियमार्थकमिति भावः ॥ यत्तु वृत्तिमात्रेणैवैकार्थीभावात्तु वं राम०
प.पु.१ न तिङ् . तयोस्तद्भावादर्थवत्सूत्रे प्रत्ययान्तः तदंगस्येत्ते द्धितसमासाश्चेति सूत्रस्य चारंभणवायुक्त १५६

क्तानुक्तोपयथार्थवत्त्वेऽर्थवत्त्वमर्थप्रतीत्यनुकूलवृत्तिमत्त्वमात्रं· तच्च समासमात्रे विशिष्टस्यातिरिक्तत्वाभा
वात्तत्समुदायरूपत्वात्प्रत्येकपदनिष्ठत्वास्तत्त्वमाशायैव शक्यसमुदायस्यापि मूलमेव तथा च धातुप्रत्ययमार्थमाश्रि मु१
त्यैवकृदन्तादेरप्यर्थवत्त्वे गोवत्प्रातिपदिकसंज्ञासिद्धिः। न चैवं पचतिरामः इत्यत्रास्तु गीगामानये त्यादे
रपि प्रकृतिप्रत्ययार्थमाशायार्थवत्त्वात्प्रातिपदिकत्वापत्तिः। कृत्तद्धितसमासाश्चेति संपूर्णसूत्रस्य नियम
मार्थत्वया सर्ववारणात्· तथा हि यदि प्रकृतिप्रत्ययोः समुदायस्य संज्ञा तर्हि कृत्तद्धितान्तयोरेव यत्समु
दायस्य चेत्तर्हि समासस्यैवेत्येवं नियमः कल्पनीयः एवं चार्थवत्त्वे धातुप्रत्ययपर्युदासेनैवोपपत्तेश्च प
यदमावनर्थप्रत्ययोंत पर्युदासोपि न कार्यः। उक्तनियमेनैव सर्वातिप्रसंगवारणादिति वदन्ति। तन्त्रे किंवं
तथा न नां क्वि लोपे सति भ्रधातुरिति पर्युदासमात्रस्यानर्थकत्वात् हयरित्यादावप्रत्ययरज्ञि पर्युदासमात्रस्यातिप्रातिपदिकं संज्ञानापत्तेः
।विधायकाभावात्· न चेदं यत्कृत्तद्धितयोर्ग्रहणाश्वविशिष्टार्थं न प्रागुक्तोक्तनियमसंगोड्डीरः। व्याप्तौ तैः स्मिरन्तारम्भश्री २ पृ१
मुविनिपठत्या हारोभाष्यसिद्धः। न माशाया तिष्ठ्याप्तिपदिकमित्येवमत्र ग्रन्थौ· कृत्तद्धितप्रत्ययान्तरं नमाचपर्युदासं वि

ओर स्व: पुरुषो हत्तो स्यादेव समुदाये

वै. भू. थापकत्वन्द्वितयस्याणां चे नियमार्थमास्तां तथा च समासस्यापि संज्ञानानुपपन्नेति चेन्न. एवमपि प्रत्येकं वर्णानां
१४७ केवलकृत्तद्धितधातूनां च संज्ञावारणायार्थवत्त्वादेरवश्यं प्रवेशयत्वेन समासासंग्रहस्य गौरवस्य च तव स्मेतदु
147 भयोरिहत्वात्. यत्तु समासांतर्गतानेकपदानामर्थवत्त्वमादाय समुदायस्य संज्ञा स्यादेव. अन्यथा ऋद्धिमादि
षु समुदायशक्त्यस्वीकारेण समुदायस्यालानस्यात्. तत्रापि शक्तिस्वीकारे साधुत्वापत्तौ तेषां साधुसाधुव
द्विभागासंभवादिति. तन्न. उक्तं तथा सति विभक्तिलोपस्य ल्लोपः आनिपदीकां तस्येति नलोपस्य चापत्तेः देवदत्ता
दिसंज्ञाशब्देष्विव ऋद्धिमादिष्वपि शक्तेति कशक्त्यार्थवत्त्वात् प्रातिपदिकत्वसंभवाद्दृष्टान्तासिद्धेश्च. अनादित्वरूपसा
धुत्वमपि ऋद्धिमादीनां सादित्वपक्षे नेति तत्पक्षे एवं तेषां साधुसाधुवहिष्कारः तेषामनादित्वपक्षे अनयन्यत्र त्वा
दिलक्षणानां तत्पक्षे वाच्यं. तेषामपि साधुत्वं भाष्यादिसिद्धमेकस्य लक्षं घनेनन। अथ अर्थवत्त्वं ति ज्ञानकज्ञानवि
षयशक्तत्वमर्थवत्त्वं वाच्यं. तच्चैकस्य पदस्य लक्षणाया अपरस्य तात्पर्यग्राहकत्वादि नावेत्येवं समस्तस्यानिर्वाधं राम.
प्रत्येकं चेत विभक्त्यनुत्पत्तिरेकार्थीवचनन्यायात् संघातस्ये कार्यत्वात् बभावो वर्णादिति वार्तिकाद्वेति १४७

नियातानां द्योतकत्वादिति निर्णेष्यते वक्ष्यमाणरीत्याद्दृष्टव्यमिति चेन्न · अवयवानां हि त्वे समुदायो नानुगृही
तः समुदायस्य हि त्वेवं यवोऽनुगृहीत इति हि मन्यायः । वचाचतया समुदायान्तर्वृत्यन्तावपि एवावयवाना
मस्त्वं न त्वात् तथा चवर्गीयस्यैव विभक्त्युत्पत्त्याबहु ।नरदोषप्रसंगात् विनिगमनाविरहएवैकावृद्धिर्वच
न न्यायपवीजमिति चेन्न यथाप्यवविभक्त्युत्पत्तिनन्कार्थादिकं प्रवृत्ते विनिगामकः संघातस्यैकार्थ्ये तु सिद्धा
समुदायशक्तिः संघातार्थ्यैवैकत्वान्वयात्संघाते विभक्तिरित्येव तद्दर्थादिति ध्येयं । अथ समासेऽन्तरय
दस्यैव प्रातिपदिकसंज्ञा न समुदायस्येति । तत्रानुपदं वक्ष्यामः । अथ समासवाक्यस्य विशिष्टार्थलक्ष
णायामर्थवत्त्वाबाधात्प्रातिपदिकसंज्ञा नानुपपन्ना · न च शक्तसंबंधरूपा सा तत्रासंभविनी · ज्ञाप्यसं
बंधस्यैव लक्षणात्वात् · तस्याश्चात्राविरोधात् · गंभीरायां नद्यां घोष इत्यनुरोधेनास्याप्येवोचितत्वा
च्च · न च प्रत्येकं पदेषु तदसंभवात् · तथा हि · न तावद्गंभीरपदं तीरलक्षकं · नद्यामित्यनन्वयापत्ते
: नद्युतीरं नदी · अत एव न नदीपदेऽपि · न च पदद्वये प्रत्येकं · विशिष्टनदीतीराप्राप्तिप्रसंगात् · न च

वै.भू. गंभीरनद्योरन्वयबोधोत्तरं विशिष्टनद्यास्तीरं लक्ष्यते नदीपदेन। साक्षात्संबंधात् नदीपदस्य जनितान्वयत्वो
१४८ ननिराकांक्षत्वात्. कथं पुनर्लक्षकत्वमिति चेत्स्मृतिविषयीभूतबोधाजननाकांक्षासत्वात्. अन्यथा वांत
रवाक्यार्थबोधजननमात्रेणानिराकांक्षत्वप्रसंगादित्यादिकं साध्विति वाच्यं।। निम्नगाभीरं गंभीरमिति
148 कोशाद्गभीरादिपदानामपि द्रव्यवाचित्वेन तुल्यत्वात्. वस्तुतः शरो हारयदानामिवैषामपि गुणमा
त्रेप्रयोगादर्शनात् द्रव्यवाचित्वमेव. अन्यथा नीलादिपदानामिव गुणमात्रप्रयोगप्रसंगादिति ध्येयं. नापि
प्रथमयानां प्रकृत्यर्थानेत्यादिसूत्रेण नदीपदे एव समानाभीरपदे तदुत्तरविभक्तेः साधुत्वमात्रार्थत्वादि
पाने तिवाच्यं अभेदार्थकत्वे यत्किञ्चिदेकदेशान्वयापत्तेर्मीमांसकैः स्वार्थवत्त्वस्वीकारात्. अर्थसाधुत्वे संभ
वति शब्दसाधुत्वस्यान्याय्यत्वाच्च. गभीरपदे लक्षणायां तस्यैव विशेष्यत्वेन समवायः : नापि विनिगम
नाविरहात्पदद्वयेपि विशिष्टलक्षणा वाक्यैकवाक्यतायां तस्मात् समुदाय एव समा. अत एव सर्वत्र वाक्ये राम०
नैवाकार्थो लक्ष्यते इति पादवाचस्पतिमिश्रकल्पतरुप्रभृतिभिर्निर्णीतं. उक्तं च. वाक्यार्थो लक्ष्यमाणो १४८

हि सर्वं चैवेदं च स्थितमिति। अत एव प्राभाकरा अप्यर्थवादवाक्ये प्राशस्त्यलक्षणां मेनिरे। तदुक्तं नयविवे-
कटीकायां वरदराजेन। पदपप्ये केकपदसंबंधिता प्राशस्त्यस्य नास्ति। एकैकपदादप्रतीतेः तथापि समुदायसं-
बंधितास्त्येवं। न च समुदायसंबंधि नि लक्षणानुयुक्ता संबंधानुपपत्तौ लक्षणाहेत्वोः समत्वादिति। अत एवा-
थातो ब्रह्मजिज्ञासेत्यत्र जिज्ञासाशब्देनांतर्णीतं विचारमुपलक्षयतीति विवरणाचार्यैरुक्तं। अत एव यज्ञायुधि
शब्दे न यजमानो लक्ष्यत इति संक्षेपशारीरककृतोक्तं। यज्ञायुधिशब्दतिलामाषशब्दयोः स्तुवंतत्वलक्षणापर-
त्वेपि शक्यत्वलक्षणायां तत्त्वाभावेन शक्यसंबंधलक्षणायां अप्यसंभवात्। अत एव सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्मेत्य-
त्र वाक्य एव लक्षणेति वेदान्तैकदेशिनः। अत एव तद्भूतस्य विहितानामस्येति [illegible]तो तिलामाषशब्दयोः स्तुवंत-
विचारो लक्ष्यते। सा च कृत्रिमाद्वृत्तिवन्मुख्यापदैवेति वेदान्तपरिभाषाकृतः। एवं च वाक्ये लक्षणोपपत्त्या एवा-
स्यैव तत्त्वंगाकृतत्वं इति स एवं न्यायप्यस्तथा सति प्रकृतेपि लक्षणापार्थैवत्वान्स्त्राति पदिकत्वेनानुपपन्न-
मिति चेन्न। शक्यसंगवंधस्यैव लक्षणात्वात्। अन्यथाप्रसंगेशेपि लक्षणापार्थवत्वापत्तेः। तद्रूपप्रस्य

वै. भू. ० त्वात्. किंचैवमपि प्रत्येकं पदे विनिगमनाभावात्पदेषु भिन्ना लक्षणा वाक्ये चापेक्षितेति गौरवं स्यात्. श
१५९ क्यसंबंधपक्षे च वाक्ये लक्षणाविरहाद्बोधाभावमिति चेन्न त्वेवं संगतिपदघटितापदानां चानुपपत्तील
159 क्षतावच्छेदिकानानात्वे गौरवं. अस्मन्मते तु वाक्ये न द्विरहात्पदानां नानावच्छेदिकेति लाघवं. किंच.
ज्ञाप्यसंबंधरूपत्वे वृत्त्याज्ञापकत्वं अर्थबोधजनकज्ञानविषयत्वमात्रं वा प्रविष्टं. आद्ये नकार्यलक्ष
णा. शक्त्यभावात्. अंत्ये प्रत्येकं वर्णानामप्यर्थवत्त्वापत्तौ विभक्त्याद्युत्पत्तिः स्यात्. अपि चैवमेतद्वृत्त्य
संबंधीदमिति ज्ञानजन्योपस्थितिरेव लक्षणाजन्येति पर्यवसितं. तथा च समवायादिना घटत्वादेर्ज्ञा ८५
थाकाशसंबंधिनो घटपरिस्थितमपशाब्दबोधविषयतापत्तिरिति ध्येयं. एवं चैतन्मूलकाः पूर्वोक्ताप्यथाः
स्तथा एव. एवं च तद्बुद्धिविशिष्टज्ञानस्यैव तत्रापि न समुदायलक्षणा::। यत्तु कुत्रिणादृत्येवमसमुदाय
लक्षणेति तानतस्तद्दुष्यं. विषमत्वादुपन्यासस्य. तथाहि. पुगावृत्तिर्दूयाप्युपाम्नेकत्वाभावे लक्षणाया राम०
लक्षण कुत्रिणासदभाववत्तस्त्राणाकृतीति बोधापत्तेः:. तदस्वीकारे च कुत्र विशिष्टकृत्याभावे लक्षणायां १५९
ताऽस्वीकारात् १ शक्तिः लक्षणाया

मत्वात्। अत एवाथातो ब्रह्मजिज्ञासाधीतोः साध्यावस्थापन्नज्ञाने लक्षणा मननस्य विचार इति स्वीकृत्य श्रोतव्य
इत्यादिश्रुतिसमानार्थत्वात् प्रकर्तव्येति पदं वाध्याहृत्य ज्ञानाय विचारः कर्तव्य इति सूत्रार्थ इति तन्न। किं हि शास्त्र
मैर्विचारणादिप्रमाणतत्त्वविवेकयोर्निर्णीतमिदं इष्टमनरिष्टावधेयं। ज्योतिष्टोमः स्वर्गसाधनमित्यत्र च साध्यत्वेनो
पस्थितिं विनापि यथा साध्यसाधनभावबोधसंभवान्मासक्तादादिदोषपरीहारायाध्याहृतेनेत्येतिपदेन
इष्टसाधनत्वार्थकेन साध्यसाधनभावबोधसंभवान्मालक्षणा साध्यावस्थज्ञाने लक्षणा न च साधनत्वं ज्ञा
ननिरूपितमेव ध्यातो लक्षणाकल्पकस्यैव तत्त्वमानत्वात्। कर्तव्यादृत्यत्र तव्यप्रत्ययोर्हार्थे भवि
ष्यतीति चेत्तर्हि श्रुतिसमानार्थत्वहानिः स्यात्। अत एव प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थगतेत्यादिश्रुत्यत्रैस
व्यार्थः साधनत्वमपि प्रकृतार्थान्वयात्र विचार इति परास्तं। तथा च तव्यश्रुतिसमानार्थत्वायेति वाच्य
संगतं स्यादिति दिक्। ननु स्मादिमितिघानवर्तकनाप्रवृत्तेरकधर्मविशिष्टज्ञानस्यैव विचारस्य प्रव
णसाध्यत्वात् ज्ञानादरार्थके साध्यावस्थपदमिति नत्वमित्यास्यापक्रतानामर्थार्थ इति नुपपन्नं विचार इति क॥

६ त्वराये न प्राप्यः

वै.भू.० तथाचप्रातिपदिकसंज्ञासूत्रे कार्यमेवशक्तिं साधयति । धूमस्त्ववह्निमितिनान्यार्थादिरीतिपुत्रं प्रपश्यामः । अ
१५० थवा न्यूनाधिकभोगाणामुद्देश्यविधेयभावेनान्वयाभावाद्दीनामित्यर्थः । अयंभावः । नीलंउत्पलं पंडितोब्राह्मणइत्य
150 समासस्त्वनीलोत्पलंप इति ब्राह्मणादत्वादेनोद्देश्यविधेयभावेनान्वयइतिसर्वंसिद्धं । तथा च षष्ठ्यन्तं तु । प्रथ
मसमर्थत्वाच्च समर्थानुवादेन प्राथम्यविधानात्पञ्चमांशं कष्ठप्रथमसमर्थ इति समस्तमेकं पदं तच्चैकपृ
सरत्वान्नैकांशेन समर्थानामुद्देश्यप्राथम्यविधानं युक्तमिति समर्थानां तरविधिरिति षष्ठ्याख्यसमर्थेयदिति
शेषलक्षणः । अंगोः । स्त्रियाः षष्ठ्यन्तं यजतीत्यत्र यशोचोदकप्राप्तः । स्त्रियाः षष्ठ्यन्तं प्रधानदृष्टविसृष्टं इत्यादिसूत्रएका
दशप्योपिकर्तव्यत्वेनप्राप्त इति अंगोः इति वचनमंगानुवादेन त्रित्वविधानार्थमित्यंशप्रसक्ते कहीदस सनुस्य
मासपदं तत्र समुद्देशकमुपादाय पंकवायुतं उत्तरार्धेन उद्देश्यपूर्वीधेविधीयमाने प्रसरमेदात्मा मर्थ्य पः २
विधानान्तमासोनस्यादिति त्रित्वविशिष्टानां तरविधिरिति बाधलक्षणो च व्यवस्थितमेकार्थीभावान ताम०
नुवादानुवाद्यसंबंधः स्यात् । मतिचततिरुन्याद् पदे घटघटत्वयोरिवविशिष्टप्रशंसैवत्रित्वविशिष्टांगो १५०

एकार्थीभावे १

पस्थितौ न वा कार्थैकरूपउद्देश्यविधेयभावादिनान्वयो युज्यते तेन चान्यतरपदे विशिष्टार्थलक्षणयैव
नायं दोष इति वाच्यं· अग्रिमकारिकायां तदृशमेव स्फुटत्वाद् दृश्यमानत्वात् तेन च यद्वृत्तयोगस्थायमाद्यु
द्देश्यतावोधकस्य तद्वृत्तयोगयोग्यान्यादिविधेयकस्य चाभावात् तथेति वाच्यं· प्रथमो मन्त्रः· पदितो ब्रा
ह्मणाद् इत्यत्रापि समतितात्पर्ये मन्त्रब्राह्मणाद्युद्देश्यतावोधकस्य तद्वृत्तयोगयोग्यान्यादिविधेयतावोध
कस्य चाभावात् तथेति वाच्यं· प्रथमो मन्त्रः· पदितो ब्राह्मणाद् इत्यत्रापि समतितात्पर्ये मन्त्रब्राह्मणाद्युद्दे
श्यकस्याद्यपदपांडित्यादिविधेयकवोधदर्शनेन तस्य व्यभिचारित्वात्· किंतु मन्त्रब्राह्मणाद्युद्देश्यक
स्याद्यपदपांडित्यादिविधेयकशाब्दबोधे मन्त्राद्युपस्थापकपदस्य समभिव्याहृतप्राथम्यवाचकपदोप
स्थितिरेव नियामिका· इत्थमेव संवेद्यो उद्देश्यविधेयभावस्थले व्यवस्थाया सा च निर्वाधैव· न च तत्रात्ये
वं तथान्वयवोधाय तिः· इत एव तत्र हन्त्रो थं नास्त्रीकारात्· न च ममापि तत्र थैव निस्तारः· तथा सति
राजादिवोधाय समुदायशक्तिं विवादतस्या त्रसंभवेन तद्वत् यथा इकत्वेन च ममापि तथैव निस्तारः· तथा

वै॰ म॰ शक्तिस्वीकारायत्ता विशिष्टसिद्धिः। न चोद्देश्यविधेयभावावच्छिन्नविषयतया शाब्दबोधं प्रत्यसमस्तपदजन्यो
१५१ पस्थितिर्हेतुरिति तेन कार्यकारणभावोऽस्त्विति वाच्यं। दामोदरः। एकः। राजपुरुषः। लंदरः। प्रथमभङ्गः। कर्तव्यः
पीतव्यासा सुतर्जुनः। गंगाधरः। सर्वेश्वरः। राजपुरुषश्चित्रगुः। पदार्थं तरसामासेनः। सोर्द्धृ वापवायान्
15। हूह्नीयादिसौदे तथा बोधानापत्तेः। ङकारांतरसद्वैवेचत्त्वात्। न च भङ्गसांगानां चोद्देश्यता बोधकद्वि
तीयादेः प्राप्यसमवित्त्वादेर्विधेयता बोधकतृतीयादेश्चाभावएवैकप्रसरताभंगाशङ्कार्थ इति वाच्यं। पं
डितो ब्राह्मणः। सङ्गः। प्रथमः। इत्यादावुद्देश्यविधेयभावयोरिव स्वर्गकामो यजेतेत्यादौ कर्मत्वकरणा
विशेषस्य त्वयोरिव च बोधसंभवात्। तयोर्लाक्षणिकत्वोक्तिसम्भवासार्थलक्षणास्वपगमात्रानुपपन्ना। न
च विधेयवाचकपदस्यापरतंत्रोपस्थापकत्वमुद्देश्यवाचकपदस्य प्रधानोपस्थापकत्वं। तादृशो
पस्थितिविषयत्वं चार्थस्योद्देश्यत्वं। तथैकपदेऽन्यमुख्यत्वं कल्प्यानन्यैवैकप्रसरताभंगाशङ्कार्थ इति राम॰
वाच्यं। अतिरिक्तभेदे वोद्देश्यप्राकृतकार्यतां चापेक्ष्य तथा कल्पनस्यैवयुक्तत्वात्। प्रथमो भङ्गइत्य १५१

चैवसमासेपियद्दद्वयत्वाद्यायदभेदेवोद्देश्यविधेयभावप्रवृत्तेर्दुर्वारत्वात्· अवांतरविभक्त्यभावस्यदधि
मधुरमित्युद्देश्यविधेयभावेपिसत्त्वेनाप्रयोजकत्वात्· समासातिरेकेशोकनामार्थयोः परस्परान्व
येपितत्रैव एकपदोपस्थाप्यानां परस्परमन्वयकल्पनवत्तथापि कल्पनासंभवाच्च· न चांगानुवादेन
त्रित्वं मक्तो तुवादेनप्राप्यसंचनाच्च विधातुं युक्तं· अंगानां बहुत्वेन बाधात्· अथ सर्वादिमहाराणाम
पिप्राप्यस्यापत्तेश्च तथाच स्विष्टकृत्साधनत्वविशिष्टां गंधवद्द्रव्यविशिष्टं महत्त्वं चानूद्यत इति
स्वीकार्यं तथाच नैरयेन त्याग एव वीजं इति शंक्यं· प्रथममनुद्दृष्टपदे महागांत्र्योगोरिव त्रांगानां च
विशेष्यतया तद्विशेषणानां विवक्षायामपि राजपुरुषः सुंदर इत्येवनैरयेनाहान्यभावात्· अत एवं सम
दृश्यरत्नैर्वाजपेययस्पृ एकं मासमतश्चेष्कियते लोहितोष्णीषा ऋत्विजः प्रचरंतीत्याद्दो वाजपेय
स ५ संबंधिवस्यारत्विक्त्वं उष्णीषयोरुद्देश्यसाहस्रपत्रित्वलौहित्यानां विधिर्न स्यात्· समासे उद्देश्यवि
श्रुतिः धेयभावाभावादिति चेन्न· विधाने चानुवादे वयामः करणामिष्यते· तत्समीपे नीयां न स्रत्वा चिन्त्य

वै. म. नमुचतीति स्त्रीकारे पिद्वी हि मिर्यज्जेत्यादौ द्व्यविधिवद्यागास्योद्देश्यत्वबहुपयन्नेः अत एव यद्यपि वत्
१५२ स्वन्नीयजमानः पंचावत्तैव वपा कार्येत्यत्रावत्तानुवादेन पंचत्वविधानं व्याख्यातं. अनयाचरीत्या पयद्
केतुः प्रथमम नहदत्ताचापि मत्त्रानुवादेन प्राथम्यविधानं कुतो नेति तु सम संस मासे पु द्देश्य विधेयमा
152 वस्त्रीकारे तत्वे क्विपतइत्यादौ भावतानुवादेनैव त्वित्वादिविधानं. तच्च न गास्थितमेवोपपत्तिमि
ति तथैव लम्भात्तो एवमन्यत्रापि समं. मत्त्रां तत्र विधानापापि विध्याध्याहारेणाभावनोद्देश्यमेनवादि
ति दिक्॥ एतेनेकर्मधारयेतुनशक्तिर्न वा लक्षणेति यदास्तां दृशयत्नुद्वंद्वे इत्यादिसूत्रार्थः॥ म.॥ न श
क्तिर्नवालक्षणेति. तदपि नेत्याह॥ चकारादिनिषेधोथबहुब्रुत्पत्तिजं नं॥ कर्तव्यं तेनायमिद्वंद्वे
स्याकं तदिति स्थितिः निषेधरस्यतेनान्वयः त्वादिदूषणां तदर्थः भिन्नक्रमश्च. चकारनिषेधोदिति
त्यर्थः अयं भावः॥ रामहास्याभावान्येति द्वंद्वे स्यविवरणो चकारादिः प्रयुज्यते न समासे. न च वृत्तौ राम.
चकाराद्यर्थो नास्तीति शक्यं वक्तुं वक्तुं तथा सति तस्य विवरणात्वं न स्यात्. समानार्थकसमस्य १५२

मानपदस्य मन्त्रस्यैव विग्रहत्वात्· चकाराद्यर्थबोधस्य सर्वसिद्धत्वाच्च· चार्थे द्वन्द्व इत्यादिना तत्त्वार्
थिकएवं समासानुशासनाच्च· तच्च वा विग्रहस्तु तस्य चार्थे समसिद्धं द्वन्द्व इत्यादिसूत्रस्य दर्थः· मन्त्र मन्त्रा याभिस्तच्चापि
तथात्वापत्तेः· क्वाप्यनुशासनं न दर्शितं नियोगो न स्यात्· किंचैवं समकद्रुविवक्षाविरहेऽपि भेरीपटहं वा
दयेति स्यात्· वस्तुतस्तु चार्थस्य व्यावर्तकतया चार्थे द्वन्द्वस्यैव प्राप्तत्वेऽपि स्पष्टं· न च कर्मधारयवार
णार्थं तत्· एवमपि त्वत्तुल्यकारी स्याद्यामेगन्त इत्यादि द्वितीयान्ततत्पुरुषादेर्द्वन्द्वप्रसंगस्तु बाधकत्वा
त्· न च द्वितीयान्ततत्पुरुषेण बाधः कर्मधारयेऽपि तथात्वाविशेषात्· चार्थस्य वाच्यत्वे च तत्
द्विवक्षेण गात्रे द्वन्द्व इति तद्वाचित्वमवश्यं वाच्यं· युक्तो न तद्वाच्यकौ चकारप्रयोगः उक्तार्था
नामप्रयोग इति भाष्यात्· किंच· धवप्रकारकशाब्दबुद्धिं प्रति तत्तदुपस्थापकपदाव्यवहितोत्तर
वर्तिविभक्तिजन्योपस्थितिर्हेतुरित्यावश्यकं· अन्यथा धवं खदिरमानयेत्यादौ धवादेः कर्मत्वा
दिप्रत्ययापत्तेः· तथा च धवखदिरौ छिन्धीत्यादौ न धवे तदन्वयः स्यादिति· नन्वलक्षणा द्वन्द्वेऽहो लक्ष्ये

वै. भू. गासमासांतरवत्. परं तु त्तरपदस्यैवेति नायं दोषः तस्यैव सर्वत्र प्रातिपदिकसंज्ञाप्यस्तु. नातः प्रागुक्तो
१५३ पि दोषः। विशिष्टस्यापीति पदिकत्वे यसमासोत्तरं प्रत्ययसंभवात्. विशिष्टस्य स्वाभायार्थोपस्थितावुद्देश्य
विधेयभावेनान्वयासंभवाच्चेपि वेत्त्वत्रोच्यते उत्तरपदमात्रस्य प्रत्ययांतत्वेन प्रातिपदिकसंज्ञाया
153 एवासंभवः न च तद्वृत्त्योपोत्तरं पुनः सेति वाच्यं. एवं प्रातिपदिकसंज्ञां विना लोपासंभवात्. न च
राजन्. उस. पुरुषस्तु इत्यत्र समस्तानां समाससंज्ञायां याभिपदिकसंज्ञोत्तरं एवं सुब्लुग्वृत्तौ पुनरुत्त
रपदमात्रस्य समासंज्ञेति वाच्यं विशिष्टस्य समाससंज्ञायामप्यर्थवत्त्वाभावेन प्रातिपदिकत्वासंभ
वात्. उत्तरपदस्य संज्ञायाः प्रागेव सिद्धत्वेन पुनस्तस्या व्यर्थत्वाच्च पुनः प्रातिपदिकसंज्ञायाः
प्रत्ययांतत्वेनासंभवाच्च. लुक्येपि पूर्ववर्तिनेः प्रत्ययलक्षणस्य दुर्वारत्वात्. अत एव प्रथमजएवो
त्तरपदस्यैव सविभक्तिकस्य प्रातिपदिकसंज्ञा. ततः एवं सुब्लुग्वृत्तौ तस्यैव संज्ञायां विभक्तिः स्या राम.
देवेति न वाच्यं अर्थवत्त्वाभावेन विभक्तिविशिष्टस्य तदसंभवात्. एकार्थीभावध्ववतिविभक्तानि १५३

इन्द्रियसंयोगो ह्वेत्ति न किंचिद्वेत्तत् । न च तत्वापि मध्यधर्त्ति विभक्तिनिवृत्तिर्न स्यात् । एकार्थीभावस्य
परिनिष्ठितेऽराजपुरुषवदुत्पादाद्वा वेवासुपामाजग्राराजन्नं स्वः पुरुषसुदृत्पादाद्वार्थवत्वाभावेन प्रा
तिपदिकत्वासंभवात्सुपोधातुप्रातिपदिकयोरिति लुग्वाचने ।। अलौकिकप्रक्रियावाक्यां
तर्भावे राजन् अस् सुपामेव षष्ठ्यादिविधिदर्शनात्पूर्व्वाः शक्तः नावच्छेदकत्वात्परिनिष्ठितस
मानार्थप्रत्ययानापत्तेरिति वाच्यं ।। तिवादिशक्तेर्लौकिकाद्वाक्याविव परिनिष्ठितशक्तेरलौ
किके आरोपात्सुपामेतार्थवत्वात्प्रातिपदिकत्वसंभवात् । अत एव विशिष्टशक्तेर्विवि
शिष्टार्थबुबोधयिषायामलौकिकप्रक्रियावाक्यमेव समासरूपेणाप्रयोगः ।। नान्यथेति लि
ङ्गवी च चतं कार्यमिति भावेन कृतं वा च चन्नानर्थकं स्वभावसिद्धत्वादिति वार्तिकसंगच्छते
एवमेव व्यपेक्षायां न सः । एकार्थीभावे वाक्यं नेति भाष्यकैयटयोः संगच्छते । एवं च वाक्यवचनानन
र्थकं मन्यमानो वररुचिः समासनिमित्तोमेनेतिमीमांसकतन्त्रमोपास्तः विवेचितं चैतद्दृ

वै.भू. स्यान्नायमनुकर्मधारयेऽप्युत्तरपदे लक्षणायैव निर्वाह इति · तन्न · तथासति लक्षणाङ्गीकृतत्वेन तद्धितः श्व
१५५ श्रीतस्तु रुषात्कर्मधारयसमस्यकृतत्वमिति निषादस्थपत्यधिकरणादिष्वजक्तं दत्तजलांजलिस्यात् · कि
154 चैवं सति तत्र विभक्त्यर्थान्वयानापत्तिः । प्रत्ययार्थानां प्रकृत्यर्थानां तत्स्वार्थबोधकत्वमुपपत्तेः । उत्तरपदेन
रंप्रत्ययविधानाभावेन तस्याप्रकृतित्वात् · एवं धवखदिरावित्याद्यावपि न लक्षणया निर्वाहस्तावत्स्य
कीशक्तिः एवं बहुव्रीह्याद्यावपि समासे लक्षणासंभवस्योक्तत्वादुत्तरपदे प्यसंभवान्न शक्तिरव
श्यकी विशिष्टार्थबोध इति ध्यानमिति शेषः । अनुत्पशंकामर्थत्वादिनामत्र पदत्वाहाय्ये इति · कर्मधार
याद्यावपि लक्षणयैव निर्वाह इति चेन्नहीति शेषः । उत्पत्तिरक्षणानां न्यायेषु तत्पदार्थानां प्रकृत्यर्थानि
तत्स्वार्थबोधकत्वरूपाते इत्यन्तेनान्वयः । अस्माकं विशिष्टशक्तिवादिनं तत्र अनुत्पत्तिर्दोषाणां न्या र३
पेनाथ्यात्मिद्धमित्यर्थः । ययन्नु समासादि साधारणपदेन विभक्तेः सन्निहितपदार्थानां तत्स्वार्थबोधकत्व रामं०
मुत्पत्तिरस्तु पेपतिनानुपपत्तिरिति · तन्न · लक्षणादिनेतरमेक्ष्माधने विशिष्टार्थे एव विभक्त्यर्थान्व १५५

यस्यसर्वमिदन्त्वात्·उपकुंभमित्यादौपूर्वपदार्थेविभक्त्यर्थान्वयेनव्यभिचाराद्द्वितीयद्दशातिजनपति
गौरीद्युतीलक्ष्मीर्विघ्नतद्दत्यादौद्वध्यादौवत्क्ष्वर्थान्वयान्तेष्टु·ताविध्यसत्वात्·अरूपाणिाड्व्याणीत्यादौन ५२
चार्थेमित्रेषस्तयार्थेलिंगसंख्यानान्वयापत्तेष्टु·अन्योन्याभावाच्चाचकस्यतत्रसद्भतिलक्ष्णस्वीकारात्।किं
चैराचट्टधिवद्दुयद्दुईदृतीत्यत्रदधिवद्भर्यान्वयापत्तिःपदावनन्वयापत्तिष्टु·सर्वकइत्यादौसर्वशब्द
स्यपूर्वपदत्वाभावाच्च·।यत्तुतत्रापिसन्निधानमेव:अनुशासनिकसंनिधेर्विवक्षितत्वात्·तथाच
यत्रदेशान्तरंयाविभक्तिरनुशिष्टास्मानदर्थगातेस्वार्थबोधयतीत्यर्थः:पर्यवसन्नः:समासेचसमस्यमान
पदोत्तरंयेमेवविभक्त्यनुशासनंअतस्तदर्थंबोधयतीति·तत्रचपूर्वोत्तरपदयोर्योग्यतादिकमेवनिया
मकमिति।नद्वितीयं·समासस्यविशिष्टस्यप्रातिपदिकसंज्ञायांयज्ञायमानायाविभक्तेर्विशिष्टोत्तरमे
वानुशासनं·ननुसमस्यमानपदेभ्यइतिवैयाकरणानांस्पष्टत्वात्·अथयप्रकृतित्वंनप्रकृतितापर्यी
प्त्वधिकरणात्वं।किंतुतदाश्रयत्वमात्रं·तन्मतम्द्वेषेत्येकमकर्यवेष्ठपिइतिचेन्न·यंकजमानय·इंडिन

१ अपरत्वइपादौ

वै॰ भू॰ किंधि॰ भूलिंगं पक्षेत्यादौ मन्यपि ज्ञातपर्यै विनालक्षणां पंकजं दृश्यलानामानयनक्के दर्शवकर्मततयान्वय
१५५ वोधप्रसंगात्॰ अघघनानुपेयत्त्व घटेकर्मत्वाघन्वयापत्ते स्व॰ नचदंडादीनां विशेषणतयानतत्रान्वयः॰व
155 दृष्मा॰न्द्रमादि मत्वपंचमर्थज्ञानज्ञाप्यत्वमवहावनन्वयापत्तेः। कटु स्मरणात् पुरुषः तंडुलं पचतीत्यादौ राजा
दीनामिवस्वातंत्र्याबाधात्व॰ पत्नुप्रतययाव्यवहितपूर्वपदत्वमेवप्रकृतित्वं तदन्वितस्वार्थबोधकत्वंवप्र
वेपदार्थप्रधानादव्ययीभावादुभयपदार्थप्रधानद्वंद्वाद्दर्धपि प्रत्ययमदितसुरुषाद्यान्यत्रनियतमितितद्गुरो
धानाद्व्ययीभावतत्रपदेएववहुव्रीहौलक्षणाः अस्तुवासर्वत्रैवायंनियमः॰ अव्ययीभावेद्वंद्वादावुत्तरप
दलक्षणायेवशक्यानिर्वाहत्वादिति। तनुक्तं। अव्यवहितपूर्वपदत्वस्यवहुप्रुः सर्वकइत्यादौपदुसवादिश
द्वैयव्यासादधिरयतीदहतिबहुपदुर्दतीत्यादौदध्यादावतियोगव्याप्त्याचप्रकृतित्वासंभवात्। विभाषासु
पोवहुचपुरस्तात्तु अव्ययसर्वनाम्नामकच्प्राक्टेरितिमत्त्रभ्यां तयोराहौमध्येचविधानेनांतेनदसंभवा राम॰
त॰ एवंव्यतिमेदस्तादावुपसर्गास्यापितिङ्॰प्रकृतित्वापत्तिः किंचैवंतवरीत्यादौ तत्त्वायेनलक्षणाविरहिणा १५५

द्विचारः इति वक्तुर्व्रीहेः पूर्वपदार्थविभक्त्यर्थान्वयोऽनुपपाद एव· तस्मात्प्रत्ययविधानावधित्वमेव प्रकृतित्वं· तद्व
न ममामात्यादावुत्तरपदमात्रस्येति तत्र हेतुगायामपि प्रत्ययार्थान्वयानुपपत्तिर्दुर्वारेति। यद्यपि प्रकृत्यर्थत्व
तज्जन्यज्ञानविषयत्वमात्रं तच्चात्राविरुद्धमिति। तन्न· पंकजमित्यादौ पंकेतिप्रसंगात्· किंच· एवं हि
गामुच्चारयेत्यादौ शब्दस्य स्वपरतायां लक्षणेति सिद्धान्तहानापत्तेः· घटं पश्येत्यादौ शब्दात्समवायेनाका
शोपस्थितौ विभक्त्यर्थान्वयापत्तेश्च· न च सति तात्पर्ये इष्टापत्तिः· हृत्सच्छेदापत्तेः॰ तस्माद्धात्वाप्रकृतेस्तु
पस्थाप्यत्वं वक्तव्यं· तथा चाविशेषकेवलसमस्तशक्तिः। अथ प्रत्ययप्रागवर्तिपदजन्योपस्थितिविशे
ष्यत्वं प्रकृतेस्तु पस्थाप्यार्थत्वं· तच्च दंडादावुभयोः अव्ययीभावे एवं पदस्येति चेन्न· चक्रिरांपरूपेत्या
दौ चक्रेतिप्रसंगात्· गामानयति कृष्णो दंडेनेत्यत्र कृष्णेकरणत्वान्वयापत्तेश्च बहुपटुः सकंकेर
त्यादावव्याप्तेः· इयद्धीयतीस्त्रीदृशानीत्यादावतिप्रसंगाच्च· यदुत्तरं प्रत्ययो विहितस्तत्त्वमतीति वा
च्यमिति चेदिहापि तद्भावस्योक्तत्वात्· अथ तत्समस्यमानपदार्थगतस्वार्थबोधकमेकवाच्यं· तथे

वै.भू. वस्तुनस्तत्तत्कल्पनादिति। मैवं। पंकजं पश्य राजपुरुषमानयेत्यादौ यंकादौ कर्मत्वाद्यन्वयापत्तेः। अथ
१५६ प्रकृत्यर्थप्रकारकशाब्दबोधं प्रति प्रत्ययजन्योपस्थितिर्हेतुरिति सामान्यतो न हेतुहेतुमद्भावः। मानाभा
156 वात्। घटः कर्मत्वमित्यादौ बोधस्यातथात्वस्य तन्निष्ठशालिनामिष्टत्वात्। अनिष्टत्वेपि घटस्य प्रका
रककर्मत्वविशेष्यकशाब्दबुद्धिं प्रति पदार्थकपदोत्तरकर्मत्ववाचकविभक्तिजन्योपस्थितिर्हेतु
रिति विशिष्यैव मोक्ता। ननु सामान्यतः तत्तत्प्रत्ययविधानावधित्वरूपस्य प्रकृतित्वस्य कार्यतावच्छेद
ककोटिप्रविष्टस्याननुगतत्वात्। अनुगमे चं दंडेन गामभ्याजेत्यत्र दंडे कर्मत्वस्य गविकरणत्वा
स्यान्वयस्य दुर्वारत्वापत्तेः। अस्मद्रीत्या तु नायं दोषः। एवं च समासेऽन्यपदलक्षणायां न विभक्त्यर्था
न्वयबोधनतायानुपपत्तिः पुरुषमानयेत्यत्र पुरुषपदस्य राजविशिष्टपुरुषे तात्पर्ये सति विशिष्टकर्मत्व
बोधेन तादृशबोधे पुरुषपदोत्तरकाः। राजविशिष्टपुरुषे तात्पर्ये सति विभक्त्यर्थकर्मत्वबोधकविभक्त्युपस्थिते राम.
हेतुत्वकल्पनात्। एवं चित्रगुः शबरविदितो छिंद्धी त्यादावपि दृष्टव्यं तथा च कृत्तकार्यकारणाभावा १५६

देवोपपत्तिरस्माकमिति लाघवं वा विशिष्टशक्तिपक्षे चनाहेशबोधे राजपुरुषपदे तत्र विभान्तुपस्थि
तिर्हेतुरिति कार्यकारणभावांतरकल्पनापात्तिगौरवापत्तेः॥ किंच॰ सामान्यतो हेतुहेतुमद्भावानु
पगमे स्तोकं पचति शोभनं पचतीत्यादौ नामार्थस्य साकांक्षत्वे धात्वर्थेन्वयानापत्तिः तस्याप्यन्यपदार्थत्वा
त॰॥ अपि च घटो नास्तीत्यादावनुगमेन सामान्यतो हेतुहेतुमद्भावग्रहासंभवदिति चेत्॥ उच्यते॥ सामान्य
तो हेतुहेतुमद्भावानभ्युपगमे च क्रियासमभिव्याहारे जपामीत्यादौ चक्रे स्वार्थबोधस्यान्यपदार्थाकांक्षत्वादन्व
यापत्तिः न चानाकांक्षत्वान्नान्वयः न हि पदार्थव्यवधानमात्रमसत्तिः॥ गिरिरग्निमान्नस्तु कोदे देवदत्ते
नेतिनान्वयेप्रह्वनो गिरिर्भुक्तमग्निमान्देवदत्तेनेत्यत्राबोधप्रसंगात॰ किं तु परस्परान्वययोग्यार्थो
पस्थितिमात्रं॰ सा च समसद्वालंबनादिरूपा तु स्यैवा कथमन्यथा वत्रांकुशध्वजसरोरुहलांछनाब्जो
भगवतस्मरणारविंदं मज्जेनेत्यादावासत्तिः॥ किंचैवं हेतुहेतुमद्भावानुपगमे काष्ठं तंडुलः पच
ति रामो वा रामाहृतो वा लीत्यादौ कारणत्वकर्तृत्वकर्तृत्वादिसंबंधेन काष्ठवारणतंडुलरामादेः पाकहे

वै. भू. ननादिक्रियान्वयप्रसंगात् कर्मत्वादिविशेष्यकबोधे एव द्वितीयादिजन्योपस्थितेर्हेतुत्वात्. अ-
१५७ च कर्मत्वादेर्विशेष्यतया द्वितीयाद्यभावेप्यकृतेः अत एव स्तोकं पचतीत्यादौ तत्र तदन्वयोप्यु-
पपद्यते; अस्मन्मते चाभेदे कर्मणोप च चेयं द्वितीयेति विधात्वर्थे निर्णीयेप्रर्थचितं॥ नन्वभेदान्तरि-
157 क्त संसर्गे नानामार्थप्रकारकशाब्दबोधं प्रति तदुत्तरसमार्थकविभक्तिजन्योपस्थितिर्हेतुरिति
कार्यकारणभावास्वीकारे नापदोष इति चेन्न; इदं दिने चक्रिणं पश्येत्यादौ व्यभिचारात्. इनादेरवि-
भक्तित्वात्. प्रत्ययजन्योपस्थितिरेव हेतुरस्त्विति चेन्न. दधीयतीदहातीत्यादौ दधीमत्तुव-
र्थेन्वयापत्तेः। विहितत्वेन प्रत्ययो विशेषणीय इति चेन्न. समासेपि प्रत्ययापत्तावाह हेतुहेतु-
मद्भावकपदोक्तसविधानात्तद्वत्तृणायामपि विभक्त्यर्थानयापत्तेः; किं च: पंकजं पश्येत्यादौ
पंकादेः कर्मत्वप्रत्ययापत्त्यात्तथा हेतुहेतुमद्भावस्यैवासंभवात्. अव्यवहितोत्तरवर्तित्वं विभ- राम.
क्तिविशेषणं वा अस्त्विति चेन्न. तां पश्य अत्राचार्यकस्येप्सुतयपमक्तं नरं शिवनमं प्रार्थयेत्यादौ व्या १५७

द्व्यवहितविभक्त्यर्थानन्वयप्रसंगात् । प्रत्ययातिरिक्ताव्यवहितत्वं विशेषणमिति चेन्न । इदं डिमत
मानयेत्यादौ दण्डादेः कर्मत्वान्वयापत्तेः गौरवाच्च । तथा च पूर्वोक्तमेव युक्तं । प्रकृतित्वं तत्पर्या
प्त्यधिकरणत्वमिति न दोष इत्युक्तं । पदपितादृशकार्यकरणभावग्रहासंभवादिति । तन्न । यथापितृ
त्वपुत्रत्वादेरननुगतत्वेपि स्वपितृत्वम्यः पितादेघादित्यादौ चैत्रपितृत्वमैत्रो दघान्मैत्रपितृत्वमा
मैत्रोदघादित्यादिसर्वोपसंहारेणान्वयबोधः । यथा वा दारत्वस्वत्वपत्वादेरननुगतत्वेपि त्र
तो स्वदारानाक्षेद्देवकृतौ नोपैति यो भार्यामनृतौ य स्तुताक्षतीत्यादौ चैत्रीयत्वहारसंबंधितत्वे चै
त्रस्नानदारानभिगन्तृत्वे चैत्रसदारीयत्वदृतुकालीनमननमकुर्वन्प्रत्यवैतीत्यादिस्तथा बोधस्तथा
तन्नत्विह पितृपदस्य शक्तित्वाननुगमेपि प्रकृतार्थप्रकारकबोधं प्रतीत्यादिशिखान्सर्वोपसंहारेणाका
र्यकारणभावग्रहसंभवात् । स्वत्वत्वपितृत्वत्वादीनामननुगमे न तदेव स्वरूपसदनुपलक्ष्या
कृत्यतदादिवक्ष्यतिग्रहः । आकांक्षावशाच्च विशिष्यापदार्थबोधइत्यपितुल्यं । प्रकृतित्वस्वरूपस

वै.भू० हेतुगमकमादाय शक्तिग्रहः॥ आकांक्षावशात्कार्यकारणाभावे बोधवाक्याद्विशिष्यतक्रह इत्यस्यास्तु वचनात्वा
१५८ त्॰ न चैवं बंधधात्वर्थफलस्य तदर्थे एवान्वय एवं कथं स्यात इति वाच्यं॰ धात्वर्थान्यप्रकृत्यर्थान्वयेपतयात्वेना
देशांत॰ अत एव पश्यन्त्यपि पश्यन्ति तं पचति कल्पनित्यादौ मनुष्यशक्त्यभावे विधात्वर्थभावनयाम
158 ह्याधात्वाख्यातार्थ इव तत्र बाधार्थोपपन्त्वेतीति दिक्॥ यद्वा पुरुषपद इमात्रस्याविशिष्टार्थलक्षणास्थले का
र्यकारणाभावः॥ कृष्ण इत्यादौ तत्र॰ समासे शक्तिग्रहाद्बोधस्य तेऽन्वयानुरोधेनास्यापि कृष्णत्वादित्याल
विस्तरः॥ तस्मादुत्तरपदमात्रस्यापि प्रकृतित्वात्कर्मधारयद्वंद्वयोः लक्षणायामपि विभक्त्यर्थान्वय
संभवदतिदुर्वारा शक्तिः॥ एवं बहुव्रीहावपीति वर्यं विभाचयामः॥ यद्वा॰ माधकांतरमाह॥ अर्थेत्यादि
ना॥ व्युत्पत्तिः अन्वयनियामकं तदृष्टांतो लक्षणायां पक्षे स्यादित्यर्थः॥ अयं भावः॥ राजपुरुष इत्यादौ लक्षणा
यामपि न निर्वाहः॥ तथाहि॰ राजपदार्थे किं संबंधिनि लक्षणा संबंधो वा॰ नांत्यः॥ ओदनः पचतीत्यत्रान्व राम०
यबोधाय न्निवारणायाभेदातिरिक्तसंसर्गकप्रातिपदिकार्थप्रकारकबोधे विभक्तिजन्योपस्थितेर्हेतु १५८

त्वकल्पनात् ओदनस्य च पाके द्वितीयादिविभक्त्यभावेन भेदेनान्वयासंभवात् एवमभेदसंसर्गकप्रा
तिपदिकार्थप्रकारकबोधे प्रातिपदिकाज्जदिजन्यैवोपस्थितिर्हेतुरस्तु यैया । नीलो घट इत्यादौ च वि
भक्तेः साधुत्वार्थात्वमुक्तं घनभिहितमत्रेमाख्य । अथवा । कट एव कर्म । तत्सामानाधिकरण्याद्वीप्सादि
भ्यो द्वितीयापि भविष्यतीति । भीष्मादीनां स्वरूपमकर्मत्वेऽपि विशेष्यसंबंधिन्येव विभक्त्याभवितव्यं ।
तदेकयोगक्षेमत्वात् । केवलानां च प्रातिपदिकानां परस्मृतिनियमादप्रयोगार्हत्वात् । ततो यथे
श्वरस्तु त्वद्रः स्वयं निर्धना अपि नद्यिनैव धनेन फलभाजः एवं गुणा अपीति तु केचित् । अथ देव
दत्तो घटमानयतीत्यत्र देवदत्तघटयोः समत्वपितास्यर्थे भेदान्वयः कथं न ज्ञापनेकागासत्वात् । न
च विरुद्धविभक्तिरहितादज्ञन्योपस्थितिर्हेतुरितिवाच्यं । चैत्रस्यस्त्वतस्य धनमित्यत्यातिप्रसंगात्
द्वस्थादिति चेन्न । विभक्त्यर्थमनंतर्भाव्य नामार्थान्वय एवाकांक्षानुत्पत्तेः कल्पनात् । एतदेवाभिप्रे
त्याह । सुत्तस्य धनमित्यत्र षष्ठ्या अभिधापट्टष्याणांतरं प्रागेवोचामतिका । एवं च समानाधिकरणप्राति

वै. भू. पदिकार्थयोरभेदान्वयव्युत्पत्तेः। राजसंबंधरूपपुरुषइतिबोधापत्तेः। समासेभिन्नैवव्युत्पत्तिरिचेत्
१५९ स्वीकृतेवतर्हिशक्तिः। नञःस्थलेपिसंबंधिलक्षणयैवोपपत्तेर्निपातानांद्योतकत्वाद्याभानुपपत्ति
159 रितिवच्याते. नाद्यः राजपुरुषइत्यादेः कर्मधारयत्वापत्तेः। समानाधिकरणतत्पुरुषस्यैव कर्मधारय
त्वात्. यत्तुसमासपूर्वदशायांयत्राभेदान्वयस्तत्रैवकर्मधारयः यत्रभेदेनतत्रतत्पुरुषमात्रमिति. त
त्र. नित्यसमासे विग्रहस्यान्यत्वेनतादृशकर्मधारयतत्पुरुषयोरव्याप्तेः। तत्राप्यलौकिकविग्रहसत्त्वे
पिराममस्तुइत्यादेर्निराकांक्षतयातादृशान्वयबोधस्वरूपायोग्यत्वात्. यच्चकिंचिद्विशिष्टद्वितीयादि
विभक्त्यर्थतावच्छेदकविशिष्टवत्तोयत्रानामभेदान्वयस्तत्रैवकर्मधारयत्वं. अन्यत्रतत्पुरुषः राजपुरु
षइत्यादौराजत्वादिविशिष्टषष्ठ्यर्थसंबंधत्वविशिष्टलक्षणावच्छेदकमितिनकर्मधारयत्वं. केवलसं
बंधित्वेनलक्षणायांराजन्पेपरोवलक्षणायांचकर्मधारयत्वमेवेतिकल्पनंतत्रश्रेष्ठेपांराजसंबं राम.
धित्वेनलक्षणायोराश्वैवलंशाद्वयोर्धनस्वाभिराद्वयोस्तुषष्ठीसमासोत्तरंपुरुषस्तवर्गाराजशब्दःसह १५९

कर्मधारयस्वीकारेणानन्वयापत्तेः संबंधस्य स्वस्वामित्वादेः षष्ठ्यर्थत्वात् सुपणामात् · न च समासपूर्वपदयत्रपद
पोत्तरत्वविभक्तिमत्त्वेनैव कर्मधारयो नान्यत्रेति वाच्यं · एवंविधस्थापि अपि समासार्थविवक्षानुसारे
णैव कल्पनया जातमवड्डीनासमासवाक्येन तत्पुरुषकर्मधारययोर्विशेषाभावेन षष्ठ्याद्यन्त नीविणा
एवंविधस्थाकल्पनत्स्याप्यसंभवात् · अत एव वचनविक्षियमाणसमासार्थविवरणमिति सुत्पत्तिमंगो
पि अन्यथा अन्यसमासार्थत्वेविवरणात्वेन स्यात् · तथा त्वे वा शक्तिपरिच्छेदकत्वेन स्यात् · तस्माद्वृत्ति
णायात्र संभवाद्दावश्यकेन समस्तशक्तिरिति दिक् · अथवा चोदनः पचतीत्यादिविवरणायथाति
पदिकार्थप्रकारकबोधमात्रे प्रतिसप्रजनत्वोपस्थितिर्हेतुर्वाच्या · नीलं घटमानयेत्यादौ च प्रत्ययांके वि
शेषणाविशेष्याययोर्भावनायामेवान्वयः । पार्ष्टिकोः भेदान्वयस्तनशाब्दः उक्तं हि भाष्ये · अथवाक
टोपि कर्मभीष्मादयोपि कर्माणि त्वेवमिष्टमिति । एतदेवारुणाधिकरणे जैमिनिकनीयैः परिष्कृतं । अ
स्तु वाविशेषणविभक्तिरभेदार्था · तदप्युक्तं भाष्ये · न चान्ययाव्यपघमानानां संबंधमुत्स्रहं नेव कुपितिष्ठन्या

वै० भू० द्वितीया भविष्यतीति भाष्यादिप्युक्तं कारकं संबंधि कर्मत्वं प्रतिपाद्यं तत्र षष्ठ्या तद्धि कारकशब्दे ममीषां त्वादी
१६० नामनभिधानं त्वत्र भिधानायमीष्मादिशब्दप्रयोगस्तथा द्वितीयापि तेभ्यो भविष्यति· न ह्यतस्तया तद्वि
शिष्टत्वं कारकस्य प्रतिपादयितुं शक्यते इति केचित्।। युक्तं चैतत्· एककार्यकारणभावकल्पने लाघ
160 वात्· चैत्रेणास्तीत्यत्रापि प्रतिपादितायैकप्रथमया द्वारेणान्वयः। तथा चैत्रः पचति नीलो घटः स्ता
कं पचतीत्यादौ प्रथमार्थे भेदार्थः।। एवं च विभक्त्यर्थभेदद्वारीकृत्य प्रातिपदिकार्थस्यान्वयायोगान्नराज
पुरुषः नीलोत्पलमित्यादावन्वयायविशिष्टशक्तिः।। अस्तु त्वत्पन्तरं वाक्यार्थत्वमिति दिक्।। तदेतदभिप्रेत्यो
क्तं बहुष्वपुनरुक्तीति विभावयामः।। अन्ये तु प्राप्यमुद्देश्यकर्म· ज्ञायया प्रतियाहितांधमात्स्येयमेति विग्रहः· प
त्कर्मैकप्राप्तिकर्तृत्वकं ज्ञापानिष्टप्रेरणाविषयीभूतत्वार्थकप्रत्ययद्वकर्मणांधमात्स्येदितिबोधः।।
प्राप्तोदकः ज्ञायाप्रतियाहितांधमात्याभित्तिवृत्तोत्तदकर्तृत्वकप्राप्तिकर्मज्ञायानिष्टप्रेरणाविषयीभूतज्ञा राम०
धमात्यकर्मकप्रहसाकर्त्रीभित्तिबोधः तथा च विशेषणविशेष्यभावव्यत्यासायवाकोक्तुं त्वमुत्पत्तिभेदेन १६०

समासेस्यात्परेषां। अस्माकं तद्धंजनमेकार्थीभावकृतविशेषात्मकत्वान्न्यायसिद्धमित्यथत्यादेरर्थः। ए
वंद्वोरथोपेन। उपहृतः पशुर्यस्मै। उद्धृतद्धंजन ओदनो यस्याः कृद्दवः। पाचकाभ्यस्तां शोत्सायांहृत्याघषष्ठ्यर्थेव
हुव्रीहि विग्रहे परत्नुद्धादिकर्तृकोद्धृहनकर्मरथः। पशुद्वाधुहेरपकोपहरणकर्मप ओदनः। यद्धाला
धधिकरणाकर्मवनाश्रयाबहवहत्यादिरर्थः। पशु। ओदन। पाचकादिनत्तस्यदार्थकोपहरणा
हेरपः ओदनकर्मकोद्धरणविशेष्यक एव बोधः। समासेत्वाकुरथः। उपहृतपशुः। उद्धृतौद
ना। वद्धपाचिकेत्याहोरथकर्मकोद्धृहनकर्ता। पशुकर्मकोपहरणोहेरपः। ओदनमयेस्मश
कर्मकोद्धरणाठधिः। वद्धयाकरणामित्याघन्यपदार्थविशेष्यक एव बोधः। एवं च मित्रमित्रस्युत्पत्ति
कल्पनमयेस्मशक्तिकल्पनमेववरं कितरोचयेः। एकार्थीभावकृतविशेषात्मकत्वादस्योपपन्नैः। त
थाचकृप्तशक्तोपपन्नावत्तिरिक्तशक्तिकल्पनेगौरवमितिशक्तमात्रमेवास्तिमवतां। श्रुत्पत्यादिना
मांतरेणातस्याः स्वीकारादित्यभिप्रत्याहुः। अषष्ठ्यर्थेनीत्यत्येवमेवव्याचक्षते। तन्त्रित्याप्येन

वै॰ भू॰ तन्न्यायप्रन्नैः स्तुत्यत्त्विमंत्रनामानुवाद एवमस्तु क्वापि नैतद्युक्तिसहं पौरस्त्यपि समासे विशिष्टान्यपदार्थैव
१६१ त्कृतामपुत्वमेतन्न हि शेषकबोधसंभवादिति दिक्॥ २२॥ साधकांतरमाह॥ अथ षष्ठ्यर्थे बहुव्रीहौ स्तुत्यत्वं
161 तरकल्पनाकृताप्यत्यास्त्वामिनवनत्किंशक्तिंनकल्पये॥ अथ षष्ठ्यर्थबहुव्रीहि द्वितीयांतार्थकबहुव्री
हिस्तत्र स्तुत्यत्वं तरकल्पनाकृताप्यत्यास्वास्तीतिवंशशक्तिकल्पनेत्यर्थः॥ अथ समाश्रयः चित्रगुरित्या
दौ स्वाम्यादिश्च तीनयोः शक्तिरावश्यकी॥ ब्रक्षलक्षणायानिर्वाहः सा हि न चित्रपदस्य चित्रस्वामिनि॰ चि
त्रागोरितिबोधानापत्तेः स्वामी गोरित्यापत्तेश्च॰ यदार्थेन संबध्यते न तु तदेकदेशेनेतिन्यायात् अत ए
व गोपदे गोरिति बोधानापत्स्वामिलक्षणायामपास्तं न च चित्रा गौरिति शक्त्युपस्थापययोरन्वयबोधो
त्तरं गोपदेन चित्रपदे नैव षष्ठ्या मानाबाधोपस्थितिना विशिष्टस्वार्थसंबंधी लक्ष्यतदिति वाच्यं॰ एवम
पि प्राप्तोदकइत्यादौ षष्ठ्यर्थबहुव्रीहौ तत्र संभवान्मत्प्राप्तिकर्तृभिन्नमुदकमिति बोधोत्तरं तत्संबधि राम॰
ग्रामलक्षणायामप्युदकनेकत्राप्तिकर्मग्राम इत्यर्थीलाभात्प्राप्तेति कप्रत्ययस्यैव कर्त्रर्थकस्यक १६१

र्मशीलक्षणेऽगोतिचेन्न हि समानाधिकरणप्रातिपदिकार्थयोरभेदान्वयस्तु तत्रैलक्षकाभिन्नं प्राप्ति
कर्मेति स्यात्. अन्यथा तद्व्युत्पत्तिभंगापत्तेः। प्राप्तेर्धात्वर्थतया कर्तृतासंबंधेन भेदेनोदकस्य तत्रान्वयासं
भवाच्च। अन्यथा देवदत्तः पचतीत्यत्रान्वयानापत्तेः। अथोदकाप्राभिन्नकर्तृका प्राप्तिरितिबोधान्नं
तत्र लक्षणामोलक्षणा न दर्शितचेन्न प्राप्तेर्धात्वर्थतया कार्थे प्रतिविशेषत्वासंभवात्. प्रकृतिप्रत्ययार्थयो
: प्रत्ययार्थप्राधान्यनियमात्. प्राप्तपदे प्राप्तेर्विशेष्यतयान्वयात्स्यादेव नामार्थत्वे नोदकेन सममभेदान्वया
पत्तेश्च. एवमत्र वरार्थदत्तादावपि द्रष्टव्यं। अत एव चित्रगुरित्यादौ गोपदस्यैव लक्षणा. स्वामिसंबंधा
त्. चित्रपदस्य तद्रूपवाचकतया तत्र लक्षणायाः पदं पदार्थसंबंधरूपतया गुरुत्वादित्यप्यास्तां। अथ प्रत्य
र्थे बहुव्रीहावंतर्गतप्राप्तादिपदानामपि कर्त्रादिवाचकत्वे कर्माद्यर्थसंबंधमात्रत्वेन विनिगमना
विरहतादवस्थ्यात्. अत एवाप्यव्ययार्थेति विशेषणमनुपात्तं। न च प्राप्तादिपदानां यौगिकत्वात्तद्द
लक्षणायाधानुपपत्त्यप्रतदर्थज्ञानसाध्यतया गौरवादुत्तरपदे एव सा कल्प्येति वाच्यं. तदर्थानं विनानाम

र्थनिर्णयासंभवेनोत्तरपदेऽपि तस्याप्यसंभवात्. शब्दादिपदानां द्रव्यवाचकतया शब्दगुणित्याद्यो विनि
१६२ गमनाविरहाच्च. न च शक्यसंबंधनिधानलाभायोत्तरपदे एवेति नवीनोक्तं पुनः. तथा सति बहुव्री
162 हेरेवासंभवापत्तेः। अनेकमन्यपदार्थे इत्यनेनानेकसुबंतानामन्यपदार्थप्रतिपादकत्वेन विधा
नात्. कथंचिदनेकेषामन्यपदार्थप्रतीत्युपयोगित्वेन तत्संभवेऽपि घटादिपदेऽपि समुदायशक्ति
विलोपापत्तेश्च. तथाहि. चरमपदस्यैवान्यपदार्थलक्षणायामपि समुदायशक्त्यस्वीकारे घ
टोत्संभादिपदेऽपि घटचेष्टायां गम्यत्वागतो संमुद्रोधनेरत्यादिधातुभ्यः पचाद्यज्घञादिभिर्व्युत्पा
दनमत्वेनानेनमृत्ययेजातिविशेषलक्षणाया नियतबोधः संभवत्येव. नन्वेवं पाचकादिपदस्य घटादिप
दस्यापि यौगिकमेवास्तु न च रूढ्यालाभः मृत्कादिपदानामेव तादृशत्वात्. अत एवैतदसमुत्पन्नत्वे प्रा
तिपदिकमिति पदमपि कुतः अर्थवत्त्वसूत्राद्भूतानामर्थे न तादृशप्राकल्पाविद्वद्रूपकल्पनत्वात् इति चे रामं०
न्न. एवमपि तत्व्याख्यानिर्णयः कापि तस्मात्. सर्वेषां योगिकत्वापत्तेः। मृत्कपदेऽपि मृत्कापत्तीति योगे १६२

संभकात्. कैगौरैश इतिश्वात्. नोस्पष्टत्वात्. अर्थवत्त्वांशस्य वहुपदवदत्रापि साधकत्वेन चरिता
र्थत्वात्. ज्ञापकत्वे वा त्वद्रीत्या ज्ञाप्यालाभादनुपपत्तिरेव. एतेनापभ्रष्टार्थे बहुव्रीहौ विनिगमनाविरहा
दुभयत्रापि लक्षणास्वीकृतायां लाघवादिपदेष्वपि धातुप्रत्यययोर्लक्षणैव संभवात्. तस्माद्वावापि केव
समुदायशक्तिरिति समुदायार्थ इति विनाप्यर्तोस्तु रिति ॥ वस्तुतस्तु अवयवानां शक्तिं लक्षणां
चाज्ञातवतामपि बालानां समुदायवृत्त्यादेन बोधः सर्वानुभवसिद्धः। अत एव तेषां समुदायार्थ
बोधेपि विना व्याकरणादि व्युत्पत्तिपदविभागस्मरणाभावोपीत्यप्यनुभवसिद्धं. न चैतेषां शक्ति
भ्रमादेव बोध इति युक्तं. बोधकत्वस्याबाधेन तज्ज्ञानस्याभ्रमत्वात्. पदतदर्थघटितशक्तेर्भ्रमासंभव
त्वात् सक्तदावेदितत्वाच्च. न चाज्ञातैवयवत्वे कपदलक्षणेव प्रयुक्तेति शंक्यं. अगृहीतशक्ति
कादप्यर्थोपस्थितेरापत्तेः. तीरादौ गंगासंबंधाग्रहवतो गंगायां घोष इत्यादितो बोधापत्तेश्च. तथा च
प्रत्येकवृत्त्यज्ञानेपि बोधादावश्यिका समुदायशक्तिः। घटादिपदेष्वपीदमेव तत्साधकं। अत एवं

वै० म० कर्तृपदेप्वीतएव तत्स्वीकारः प्रकारांतरासंभवादित्युक्तत्वात् । न च समुदायपक्षे ज्ञातानदशायां लक्षणा
१६३ यापि बोधान्नशक्तिः ॥ दिपद्दा नामपितीभादेरो शक्तियहदशायां लक्षणायाप्नवादबोधकत्वाकु
163 क्तिसिधनापत्तेः । अत्रावयवेभ्यः द्वतीरादिपदेभ्योपि लक्षणयापांगा बोधदर्शनात् । अपिच । भाषा
तसंस्कृते च व्यवहारसाम्येपि शक्तत्वाशक्तत्वनिर्णयो विना व्याकरणाकोशादिकसंभावितद
तिरहितप्रामाण्यात्तस्मात्समर्थः पदविधिरिति सूत्रतद्भाष्यादिसामान्यरूपादनेकमन्वप
दार्थेत्यादिविशेषाच्च समासशक्तिनिर्णये दुर्वारएव । उक्तं च पराशरोपपुराणे । पाणिनीयं महा
शास्त्रं पदसाधुत्वलक्षणं । सर्वोपकारकं ग्राह्यं कृत्स्नं त्याज्यं न किंचनेति । न च साधुत्वमा
त्रपरिच्छेदकत्वं शास्त्रस्योक्तेर्ननु शक्तिनिर्णायकत्वमिति वाच्यं । भवद्रीत्या शक्तत्वमे
वसाधुत्वपर्यवसानात् तदुक्त्या घनत्रपाकृपर्यपचितवत्सातेचा अत एव गारुणाधिकरणारंभोप्युप राम०
पद्यते । अन्यथा एवंविधपक्षसेवात्तदसंभवापत्तेः ॥ तथाहि । किमरुणिमा वाक्यादिन्त्वाप्रकरणे १६३

निवेशपः। किं वा क्रीणातिनासंबध्यते तं गामेकहायन्या मिमिते इमं शये क्रीणातिना संबध्यमान
न स्तृतीयासंयोगात्करणाकारकं स्यात्। न चामूर्त्तस्य तत्युक्तमिति नास्य क्रयसंबन्ध इति ततः पृथ
ग्भूतः प्रकारेणाभिविशन्त इति हि पूर्वः पक्षः। स चानुक्तिसंभवः। समासशब्दास्त्रीकारे पिंगा
क्षैकहायनीशब्दयोरपि पिंगात्वाकृतित्वैकत्वत्वहायनत्वादेर्व्विभक्तस्यामपूर्त्तत्वात्क्रीणातौ
करणात्वासंभवेन क्रीणातिकरणात्वे तद्गुणमात्रं लाभाद्धारुणायस्य वा का भेदशंकाया एवासं
भवात्। त्रिपपिलङ्गितद्रव्यविधुपपत्तेर्वा का भेदशंकाया निर्बीजत्वाच्च। बहुव्रीह्योररुणाश
ब्दस्य चैकस्तारुणिमाकद्रव्याभिधायकतयात्र विशिष्टत्वेन बहुव्रीह्योरेव द्रव्याभिधायकत्वेना
रुणापदस्यैतत्र विनिगमकासंभवात्। वा का भेदेन प्रकरणे निवेशस्याप्यसंभावितत्वाच्च।
तथा हि। प्रकरणे प्यमूर्त्तत्वात्क्रियाभिः कारकत्वाद्बहुव्रीहेरपि संबंधो संभवी। तत्तु पात्रतामि
चेद्रव्याणि कथं गुणेनानेन संबध्येरन्न न च तृतीयया प्रकरणिकानि करणाद्रव्याणापन्नूघ

वै॰ मं॰ गुणान्तरपरिच्छेदकत्वेन विधीयते॰ न तु गुणस्यापि तृतीयया करणत्वं येन द्रव्यसंबन्धो न स्यात्॰ तृ
१६४ तीयया द्रव्यस्योपादानाच्चानुपादाने दोषोऽपीति वाच्यं न हि तृतीया करणद्रव्याभिधायिनी येन तया
164 तेषामनुवादः स्यात्॰ शक्तय एव निरूप्या विभक्तिवाच्या इति मीमांसकसिद्धान्तात्॰ अथ यद्यपि यद्येक
मेव गुणवचनमपि लक्षणया द्रव्यपरं तथापि तृतीयासंयोगात्करणं॰ तथा च गुणविशिष्टं कर
णं प्रतीयते॰ तत्र करणस्य तावदानयननिष्पादकत्वं नानिविशेष्यतया न च विशेषणमन्तरेण गुणः
परिच्छेदकत्वेन विधीयते॰ येन दूषणं किं विक्रियते तेनारुण्यगुणकेनेति पूर्वपक्षाशयदृति
वेन्नः॥ एवं हि लक्षितं तद्द्रव्यमप्येकहायन्य एव करणत्वसंभवात् वाक्यभेदायोगात्॰ अथ श्रौतैकहायन्यव
रुद्धो लाक्षणिकद्रव्यनिवेशो न युक्तं इत्युक्तमेवेति चेन्न॥ पिंगाक्ष्यैकहायनीशब्दयोरपि समा
सत्वात्तल्लक्षणायैव द्रव्यप्रतिपादकत्वेनैकहायन्याः श्रौतत्वासंभवात्॰ तस्मात्पूर्वपक्षासंभवा राम॰
दरुणाधिकरणोच्छेदापत्तेर्बहुव्रीहौ शक्तिरावश्यकी अन्यथा यौगिकानां द्रव्यवाचकत्वमाध १६४

नं वार्त्तिकोक्तं व्यर्थं च स्यात्। अत्र यत्त्वया गामपि गुणवाचकत्वोक्तमत्वर्थीयत्वान्वाङ्गीकृतौ क
रणत्वात्संभवाति मिरपि प्राकरणिकत्वमानुवादेन गुणविधीयं तदिति पूर्वपक्षरचनेति चे
न्न। अनुवादाय त्वया गामपि द्रव्यलक्षणास्तु पगमेन तत्त्वयविशिष्टकर्मभावनाया अपि विधि
संभवेङ्गीकृतत्वेन तस्य प्राप्तानुवादे वानानेकविधाने वाक्यभेदस्य च योरंगिमास्याधिकरण
न्यायेन निरस्तत्वया पुनः शंकितुमप्यशक्यत्वात्। अर्थैकत्वे द्रव्यगुणयोरैककर्म्यान्निय
मः स्यादिति सूत्रविरोधाच्चाद्रव्यगुणयोः समावेश एवास्य सूत्रप्रकृतत्वेः स्पष्टत्वात्। तस्माद
रुणाधिकरणन्यायत्वयापि बहुव्रीह्यादौ शक्तिः स्वीकार्येत्यन्वयामः। बहुव्रीहौ ल
क्षणायाः समस्यमानानेकपदवृत्तित्वसामानाधिकरण्यपालोचनायेक्षाविरहेन वित्त्वा
त्तेन द्रव्यविधिः स्यात्। किंतु गुणांशं वृत्तेनेति कपसाधनद्रव्यनिवेशस्य पूर्वोक्तस्य।
हेयोः सामानदातृहेपपूर्वपदपूर्वपदार्थस्य वा कीयद्रव्यनिवेशसिद्धांतस्य चायोगात् बहुव्री

वै·भ· व्रीहौ शक्त्यस्वीकारे चाप्रमाणाधिकरणारंभासम्भव इत्यप्याहुः ॥ अथैवं निषादस्थपत्यधिकरणोक्तेर्द्वा
१६५ पत्तिः ॥ निषादः स्थपतिर्यस्येति बहुव्रीहिणा निषादस्वामिकेष्टिकृतित्वेनः शङ्कः ॥ कर्मधारये वा मत्व
165 र्थेत्यिन्यायेन बहुव्रीहेर्वाप्तेः ॥ अयं तु कर्मधारये यावंतः श्रुतपदार्थास्तावन्तो वाक्यार्थ इति प्रा
बल्ये· बहुव्रीहितत्पुरुषयोरत्व कर्मैवेति तन्न तस्य योस्त्य दोषः श्रुतिश्चेत्तता· कतत्पुरुषादौ बहुव्रीहौ दुर्बो
धिति बहुव्रीहेर्दौर्बल्यमित्याहुः ॥ न हि तत्र· बहुव्रीहौ शक्तिपक्षे बहुव्रीहौ शक्तिपक्षे बहुव्रीहौ श्रुतिरत्र
त्ता· कर्मधारयतत्पुरुषयोर्वैमत्येन्नेति श्रुतिलिंगाधिकरणन्यायेन बहुव्रीहेरवाप्तेर्निषादस्थप
त्यधिकरणाद्युक्तदोषावारणात्· न च बहुव्रीहावपि विनियोजकं वाक्यमेवेति न तत्र तन्न्यायप्रव
वृत्तिरिति वाच्यं· न हि विनियोजिका श्रुतिः का श्रुतिर्ब्रूमः ॥ किं त्वभिधात्री ॥ अत एव बाधकाराधि
करणे योगाद्रूढेः प्राबल्यं सिद्धान्तितं· तथा च तादृशिशमसलेवाकाङ्क्षुतेः प्राबल्ये यश्शीघ्रप्रवृत्तत्वादि रा·भ·
बीजं तन्न्यायेन कर्मधारयादिकं परास्य बहुव्रीहिरेव स्यादिति जिवदाम इति चेन्न· बहुधा लाभि: १६५

पयिन कर्मधारयेपि शङ्क्यः आग्नेयवस्यायनापदृयोरपि तित्वे न विरोधाधिकरणान्नायमपात्राप्रवृत्तेः क
र्मधारयनिर्णीयमपत्तत्पुरुषस्वरे गौवसंभवात्. अत एव स्वरस्य षष्ठीत. तत्पुरुषसामान्यात्त एवाशंकानि
रस्ताः। नन्वेवमपि द्रं द्रुपीनाधिकरणो स्वरत एव बहुव्रीहि निर्णीयसंभवान्न तत्पुरुषाशंकानावकत
रेदिति चेत्। नैवापि स्वाराद्बहु बहुव्रीहि निर्णीयमपस्थलरूपत्नीम नद्बहूमालमेतेत्यादिवत्संभवा
त्तेदेवतागासंभवमपतत्पुरुषत्वात्. उक्तं हि शक्यकोक्तमेमूलक्षणा. एवमेवेद्रुपीनस्योपहूतस्योप
हूतस्योपहूतोमकृयामीत्यत्रापि स्वरेरोव निर्णीयपदं द्रुपीनाधिकरणान्यतिकृत्वाचिंतयावा
नेयमिति। नन्वेतदसंगं नात्. तृतीया कर्मणीत्यनेन कर्मणि क्तो जे परे पूर्वपदं तृतीयां तत्पुरु
षेति पूर्वपदप्रकृतिस्वरविधानेन बहुव्रीहौ पक्षत्वात् पूर्वपदमिति बहुव्रीहिस्वरस्यैवं संभवा
त्तस्मात्तन्निर्णीयासंभवात्. अन्यथा नरवनिर्भिन्ने भवतीत्यत्रापि तत्पुरुषत्वं न स्यात् इति
चेन्न. अत्रोच्यते। अत्र चेतनदेवतायाः यानासंभवात् सिबन्निर्दीनलक्षणार्थे इति वार्तिके स्प

वै. भू. एवमेव । उक्तं च शास्त्रदीपिकायामपि नन्तु रुषेदं तत्स्ववयवत्वयमित्यादिना । अपि चैवं इंद्राग्निभ्यां पी
१६६ ड्यीनत्वस्यादित्यवद पित्यपोर्मानीनरिडिरस्यमानेति वह्नं शक्तत्वादैंद्राग्नेपि मंत्रलिंगाबाधान्मंत्रत्वद्र
त्वावैंद्राग्नेन्तुलिंगाभावात्सादित्यधिकरणोक्तहापत्तिः । तस्मात्पीनतद्वैद्दानार्थक इति स्वीकार्य
र्थं तथा चैंद्रो दृश्यके दाने इंद्रस्य कर्तृत्वकरणत्वयोरसंभवान्नतसतीयेति तृतीयापाकर्मणी त्वस
प्रदत्तिः । संभाव्यितेवनाथ कर्तृकरणतृतीयायाश्च संभवेपि हेतुतृतीयास्यात् । न चोपपदविभक्तेः
:कारकविभक्तिर्बलीयसीति न्यायात्त्र हेतुतृतीयासंभवतीति वाच्यं । एवं हि त्यया संप्रदानचतुर्थी
वाच्यात तथा च समासोन स्यात् । तादर्थ्ये समासस्य बलि रक्षितेत्यग्रहणान्तज्ञापकात्स्वकृतिविका
रभात्र विषयताया स्युत्यादितत्वादिति चोतन्हि तृतीयापक्षेपि समासासंभवात्तापि नयुक्ता
। तृतीयात न्त्कृतार्थेनादिना हि धायकेषु हेतुतृतीयासमपाः समासानभिधानात् । तृतीयेतियो रामः
गविभागाविभागाभ्यां चतुर्थीति योगविभागेन तुल्यः ॥ बलिरक्षितेत्यग्रहणान्नर्थकं च तृतीयासमास १६६

विधायकांतरानर्थक्यापत्त्यानुत्पन्नं तस्मात्समासान्तः कृदन्तः षष्ठीसमासोऽस्त्विति वाच्यं. तत्र स्वरात्रिराणि
द्वतिमुष्ठक्तां पुष्पचेतनदेवतापत्तेरिदमधिकरणं।। तत्र यानसंभवात्केतरेतोयास्मादिति वेत्रहै ड्राप्तेत्त्वस्माभावात्स्मादिति शुधि
करणाविरोधः स्यात्. किंचावेतनत्वदेनेकत्वस्यापि युक्ति साम्याद्यपत्त्याविड्रादिशब्दानां जातिशब्दत्वापत्तेः। स्वीकृतं चैतत्पौत्रं र
मीमांसायां देवताधिकरणे। तथा च जातिकालनुसृत्वा दिमो नाख्यादनान्क्लोक्तनिमित्तप्रतिपन्नादिति वि
धानादेतोदानत्तापन्नो स्वरविरोधः सिद्धांते स्यात्. तस्माद्युक्तः स्वरात्रिणयः। वस्तुतस्तु पीतशब्दस
दानार्थकत्वेन तस्य रूपापत्तिर्दुर्वाराः समुदायपदावयवानामपि दानात्. अन्यथा धान्यराशिदाने
प्यकदेशस्वीकारेणापत्तेवेयात्. अत एव सर्वपददानाधिकरणे तत्र ग्रहादिभोदनैकयो विप्र
कृते दीयते। तत्र मप्युनः स्वीकारे शिष्टाचारविरोधादित्यशां कल्पयता त्वचनविहितत्वाच्च दो
षद्वृत्ति परिहृतं संगच्छते. अन्यथोर्वैरिनसे. केसदेशस्यात्याग्निरहृदं कायाएवा भोवादलय
कतापत्तेः। स्वाच समुदायदानमेवनास्तीति वाच्यं. एवं संकल्पितो हि समुदायस्त्यैव दत्तः तदेव

वै.भू. वयवत्त्वमित्याद्यर्थानामुक्तासंभवापत्तेः॥ तस्मात्तत्पुरुषे स्वार्थलाभः स्यादुत्तरपदे। बहुव्रीहौ तु बहुव्रीह्य
१६७ 167 योरन्यपरत्वात्तद्वैलक्षण्यमिति पूर्वपक्षेऽपि तत्र शक्तिर्लक्षणेति सिद्धान्तवचः शिष्यबंधनमात्रमिति विभाव
यामः। किंतु स्वरादौ बहुव्रीहौ समुदायशक्तिः स्वीकृत्य चक्रनावादिनिर्णय इत्येवं तत्त्वं भूषणपादैरप्युपेयमिति प
रिभाव्यतां सूरिभिः। ग्रंथस्त्वित्थं योज्यः। अषष्ठ्यर्थबहुव्रीहिर्द्वितीयाद्यन्यार्थबहुव्रीहिः। षष्ठ्यर्थबहुव्री
हौ दामोदरादुत्पादौ रूपे ठरपित्वीकारात्केवलयौगिकत्वमत्र चेन्नार्थेदं। तत्रापि बहुत्वान्नांतरमस्य शक्तेः
कल्पना। कृत्स्नस्यानन्यलभ्यार्थस्याय स्वस्यागम्यत्वमीमांसकंमन्यस्याक्षिप्तत्वात्किमन्येऽपि समासेषु
शक्तिं न कल्पयेयुः इति। अषष्ठ्यंते तिपाठे स्वरूपसमहिशेषणां परमतनिगमनं च केः। अषष्ठ्यर्थस्येत्याहु
र्मीमांसकाः। चित्रगुरेकहायनीपिंगाक्षी इत्यादौ चित्रामावो यस्येति न विग्रहः। किंतु चित्रारांगावा
नयमिति। उक्तं सफलताधिकरणसावार्त्तिके। यदिद्युत्यपदार्थः षष्ठ्यंत एव स्यात्तदा यथा राज्ञः पुरुष इत्यत्र राम०
षष्ठ्यंतत्वाद्राजा पुरुषविशेषणं भवति प्रथमांतत्वात्तु पुरुषः प्रधानत्वरूपेणासमासा १६७

र्थो भवति एवं चित्रगवादिपदेष्वपि देवदत्तादिविशिष्टा गाव एव प्रतीयेरन्न चित्रगोश्चित्रविशिष्टो देवद
त्तादिः। तस्माच्चित्राणां गवामपि मिति दृशेर्थे बहुव्रीहिर्विहितेति। यद्यप्यन्यथानुपपत्त्या पुत्रेरकाल।
मीदृशार्थदर्शनादेवमेवविग्रहोपि वक्तव्यः। अत्र तस्य संकेधविशिष्टाभिर्गोभिर्देवदत्तादिविशिष्ट
इति समासार्थो विज्ञापनादिति। यद्यप्येवमपि चित्राणां गवां राज्ञः पुरुष इत्यादौ षष्ठ्यर्थप्राधान्य
दर्शनात्समासेपि तथात्वापत्तिः। न चेष्टापत्तिः। यथैव राज्ञः पुरुष इत्यत्र षष्ठ्यां प्रस्तुतमानायां
संबंधः प्रधानमतो विज्ञापनेकृते तु समासे निवृत्तायां विभक्तौ एवोत्तरपदयोः प्रत्येकपदयो
गदृष्टार्थात्यागात्संबंधाधिकस्य च सामीप्याद्वा गतविशिष्टार्थप्रत्ययादेवमिहेतसंबंधपरः समा
सो भवति एवमेकबहुव्रीहावपि न संबंधप्राधान्यमितुत्तरपदार्थविरोधात्। तथापि चित्रगोस
बंधी राजसंबंधवांश्च समासार्थ इत्येव युक्तं। संबंधविशिष्टाभिर्गोभिरिति पूर्वव्याख्यं स्वरसाना
सामीप्यात्संबंधभानमिति त्वयुक्तमेव। निषादस्थपत्यधिकरणे भंगास्त्रसंगात्। षष्ठीतत्पुरुष

वै.भू० पिलक्षणाविरहेणागौरवविरहात् अस्माद्दीत्यायमेवंधविशिष्टलक्षणायांगौरवंस्फुटमेवं तथा
१६८ चराजसंबंधविशिष्टाभिन्नःपुरुषइतिबोधः। नचैवमपितत्पुरुषेविग्रहसमानार्थत्वहानिर्नोद्भूते
168 तिवाच्यं। राजाचासौपुरुषश्चेत्येवविग्रहस्यात्तत्रालाम्प्रतीतेः। अतएवद्वंद्वेयुगपदधिकरणवच
नत्वदर्शनाद्रामोचकृष्णश्चेत्येवविग्रहइतिमहाभाष्येस्थितमपिस्यादुः। तत्पुरुषेपिषष्ठ्यंतेनस
मासेविग्रहेणसमानार्थत्वहानिर्नोद्भूतेचतत्पुरुषेप्रथमांतानामेवसमासेषष्ठीतिसमा
सविधायकस्यषष्ठ्याआक्रोशइतिसमासषष्ठ्यास्तुविधायकानांषष्ठीप्रत्ययेनासिरितिस्व
रवैलक्षण्यापत्तेश्चोक्तेदापत्तेरितिविग्रहसमासयोरितिसमानार्थत्वनियमोनाल्पेवा अथष
ष्ठ्यंतेनैवविग्रहोस्तु। परंतुसमासवक्ष्यामेपिराजपदेसंबंधिलक्षणकेषष्ठीचानेरवारणमितद्दा
तिदूषणमस्येवतथा भेदार्थेतिस्वीकार्यमतोनसमानार्थत्वहानिरितिचेत्तथापिषष्ठ्यर्थस्या राम०
भेदस्यविग्रहेप्राधान्यात्समासेतदापत्तेरवारणमितद्दतिदूषणमस्येवतथापिस्फुटत्वात्तदुपेक्षाह १६८

।त्वप्रसक्तं नेति॥ दूषणादीनप्रदर्शितं। अथ प्रथमाचिमन्नार्थे इति वार्त्तिके न प्रथमांतार्थे तदसंभ
वस्य कंठत एव प्रतिपादितत्वाच्चित्रांगांगावामयमिति विग्रहप्रदर्शनं पुनस्तेन। अथ षष्ठ्यर्थे बहु
व्रीहावेवमप्यर्थसामान्यालाभाच्चेति भावः। तथाहि प्राप्तोदकदूत्वादुदककर्तृकप्राप्तिकर्मेति
बोधः सर्वसिद्धः। अत एव समासेनाभिहितत्वात्त्रद्वितीये त्वनभिहितत्वादेस्पष्टं। एवमूढरथ
दूत्यावपि दूषणं। अत्र समासस्समानार्थको विग्रहोऽसंभाव्यत एव। द्वितीयांतान्यपदार्थस्य वि
ग्रहे धात्वर्थक्रियाविशेषणत्वात्। नन्वत्रापि प्राप्तसोदकस्यार्थं। कृतस्य विश्वस्यापि। ऊढस्य र
थस्यार्थे। उपहृतस्य पशोरेवं उद्धृतस्यौदनस्येयं इत्यादिर्विग्रहः कार्य इति चेन्न। एवं हि ग्रामकर्म
कप्राप्तिकं ग्रामम इत्यपि स्यात्। अपि च। समासे पूर्वोत्तरपदार्थयोर्विशेषणत्वाद्विग्रहेऽपि तथै
व वाच्यत्वेऽपि लौकिकं प्रक्रियावाक्यं प्रथमांतेन षष्ठ्यंतेन वा। नाद्यः। अलौकिके प्रविष्टानामे
व पदानां तेरपरिनिष्ठितेऽपि प्रयोगासंभवे उपस्थितपरित्यागस्यान्याय्यत्वात्। न षष्ठ्यंतत्वेन विग्रहप्रदर्श

वै॰भू॰ नायोगात्॰ तथा उभयमवाच्यं॰ तथा हि॰ कृतमुविष्णुः इत्यादि सर्वत्र स्थितो विभाषा समासः संज्ञायां यद्वा
१६९ समासान्तादाप्रातिपदिकसंज्ञा॰ ततो सुपो धातुप्रातिपदिकयोरिति विभक्तिलोपो भवति॰ यदा तु समासो न भ
वति तदा तस्याः विभक्तेः को निवारयितेति विभाष्यतां॰ तथा च तस्या एवोत्तरं प्राप्तत्वानुशासनानाक्षव
169 गं स्यात्॰ इत्यमन्यत्राप्यूह्यं॥ न द्वितीयः॥ शेषो बहुव्रीहिरिति तत्पुरुषे वार्त्तिकस्य न समासस्ठकः॥ त
समवेतार्थत्वात्त्रागतएवात्र शेषो विवक्षितः तदुक्तिप्रथमान्तानामेव समस्तभाष्यकारैरव्यवस्थापि
तत्त्वात्॰ तस्मात्प्रोक्तविग्रहसंभवः॥ एवेनाग्निहोत्रं जुहोतीत्यत्रापि विधिवाक्येऽग्रपेक्षत्वमस्ति
त्विति पौगिकमग्निहोत्रनामेति वदन्तो मीमांसकाः परास्ताः॥ यत्तेनं यत्क्रियरिमलेनासंतव्य
धिकरणबहुव्रीहेरसंभवः॥ तत्रनी विशेषणो बहुव्रीहाविति ज्ञापकेन कंठेकाल इत्यादेन्तद्भुप
गमात्॰ तदेवव्याप्तिन्यायेन सक्ता स्वजन्माहि॰ विवेकलाभ इत्यादिपंचमांतोप्यवयवो बहुव्रीहिरितिवा राम॰
मनेनोक्तत्वाच्च॰ यदं त्वेकज्ञापकसिद्धाप्यसौ न सर्वत्रपुक्तः शेषो बहुव्रीहिरित्यनुशासननैवेपर्याप १६९

त्तेः॥ किंतु प्रामाणिकप्रयोगानुरोधाच्चिदेवेति। तद्धितार्थसप्तमीविशेषणे बहुव्रीहाविति ज्ञापकसिद्धत्वा
पि ज्ञापकसिद्धं न सर्वत्रेति परिभाषाविरोधेन सर्वत्र प्रवृत्त्ययोगात्। अन्यथा शेषो बहुव्रीहिरिति सूत्रा
नर्थकं च स्यात्। किं चैवं वैयाकरणाख्यायां चतुर्थ्या इति ज्ञापकात् प्रकृतिविकारभावाभावेऽपि च
तुर्थीसमासस्वीकारापत्तेः तत्रितात्मकत्वोक्तिविरोधापत्तिः॥ तथा चाथातो धर्मजिज्ञासा। अथा
तो ब्रह्मजिज्ञासेत्यादौ धर्माय जिज्ञासा। ब्रह्मणे च जिज्ञासेत्यादिव्याख्यानं शबरस्वामिनः
प्राचीनवृत्तिकृतश्च भट्टपादैर्वाचस्पतिमिश्रैश्च प्रमत्ततिमिश्रैर्वपर्यं वा मितार्थपरतया व्याख्येयाः पर्य
नुयोज्यास्तु न स्युः॥ न हि ज्ञापकसिद्धत्वस्यानुरोधेऽपि तत एव प्रामाणिकाविपरिणामः शक्यं तेन वक्तुं।
यत्तु परिमले प्रकृतिविकारभावाभावेऽपि चतुर्थीसमासस्वीकारे चतुर्थी तदर्थार्थेति सूत्रे बलि
रक्षितग्रहणं वैयर्थ्यापत्तिरित्युक्तं। तच्चिह्नापि समं। बलकृतमश्वाधिहोत्रपदमन्तादाद्यं पश्यते।
तद्धि समासे समासेनेनऽनन्तरूपाद्युपपद्यते। बहुव्रीहौ तु बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदमिति विशिष्य

वै.भू. स्वरांतरविधानादव्ययतदभावादपुंस्त्व एव बहुव्रीहिरिति तदर्थं यौगिकमिदं नामेत्यप्यपुंस्त्वमेव. तस्मा
१७० दयौगिकं। नामेत्यत्र हलदाहूयतेस्मिन्निति होत्रं. नाम्यामन्त्रोणादयःइत्यधिकरणे त्रः. तत्राग्नये
170 होत्रं अग्नये होत्रं अग्निहोत्रमिति तत्पुरुष एव. एवं स्वरेण विकल्प इत्यादि बहुव्रीहिर्यथा तस्मात्स्वस्थ
तादृशाविग्रहासंभवादगत्यात्र विग्रहवाक्ययोर्विशेषणविशेष्यभावांशे साम्यस्यागतिरिति स्थि
तं। इत्यानन्त्वसक्तः पञ्चमांता नामेव बहुव्रीहिः; पञ्चहे. चित्रगावो यस्येत्यविवाक्यसमस्तः; परं तु विग्र
हं त्वं चित्रागाणगावामयमिति त्यसमेव. अतिसमानार्थत्वात्. अन्यथा विग्रहाद्वृत्तिर्निर्णयो न स्या
त्. एवं घ्रणीद्दकदृत्यत्रापि घ्राणमुदकं यस्मिन्त्यसमानविवरणात्वं. किं तद्दककार्तकघ्राणिकर्म
णा मदनस्येव. न चैवं समस्यमानपदैर्विवरणाविरहाद्बहुव्रीहेर्नित्यसमासत्वापत्तिः समाना
र्थबोधकवाक्यासंभविन एव नित्यसमासत्वात्. यथोन्मत्तगंगं. लोहितगंगमित्यादेः। अत्रान्यपदा रामः
र्थे च संज्ञायामिति नित्यसंज्ञा चोन्मत्तागंगायस्मिन्नित्यनेन न बोधितइति न लौकिको विग्रह इति समाः १७०

मन्यत्रेति चेन्न तु न्मत्तगंगेतिगांगाद्या रमंते इति वा कस्य न त्वापि विग्रहत्वसंभवात् नित्यसमासो के
शपन्नेः अधिहरीत्यत्रापि हरिनिष्ठते इति वा का संभवात् अत एव पत्र न लौकिको विग्रहः समेत्य समा
सत्यादि इति मसिकारोक्तिरेपास्तेति दूषणांस्फुटत्वादुपेक्ष्य दूषणांतरमाह। आख्यातं तद्धितकृतोर्य
त्किंचित्तदुपदर्शकं गुणप्रधानभावादौ तत्र हेतो विपर्ययः। तद्धितकृतोर्यत्किंचिदर्थबोधकं विवरणा
माख्यातं तत्रापि विपर्ययो दृष्टः। तथाहि आक्षिकः कुंभकारः इत्यत्र ज्ञकारणाक्रियाश्चः कुंभानुकूल
व्यापाराश्रय इति बोधः। तद्धितवरणे हि दीव्यतीत्यादावक्षनिष्ठव्यापारस्य न्यभावत्वात् कुंभं करोतीत्यत्र च कुं
भनिष्ठोत्पत्यनुकूलभावनेति बोधः। तथा च विशेषणविशेष्यसमानार्थत्वं विरहेप्यन्तांशे विवरणत्वे
शक्ति निर्णायकत्वं च समानार्थत्वान्नस्यादिति भावः। नन्वेवं सर्वत्र समासे शक्ति स्वीकारे कर्मधा
रयतत्पुरुषयोः सति लत्वन्यायनित्यत्वमनत्याप्तपाचलाघवात्कर्मधारय इति निषादस्थपत्यधिकरणा
विरोधः स्वगाहेरपिसाधकोनरस्याभावात् इत्थंनासंगतिश्चेत्यत आह। पर्यवसन्नइहबोधाविद्दूरप्राक्

वै.भू० हणास्यैते. शक्तिग्रहेतरंगत्वबहिरंगत्वचिंतनं. पर्यवसंयस्याभावे शाब्दबोधस्यैव तस्माद्विदूरस्थासोद्धा
१७१ कृष्टग्रहणास्य. तदानींतनलाघवमादायाधिकरणाविरोधदृत्पर्यः। अयं भावः। निषादस्थपतिपदं समास
171 शक्तिग्रहणस्य. तदानींतनलाघवमादायाधिकरणाविरोधनिषादरूपस्थापतौ. निषादानां स्थप
तौ. निषादस्वामिकेषु रूषांतरे च तत्पवं सर्वत्र शक्त्यान्तरानांथ्य. तथा च नानार्थता तात्पर्यवशाद्विशे
षावगतिरिति निषादस्थपतिपदस्य निषादरूपस्थपतौ निषादानां स्थपतौ वा तत्कल्प्यमिति संदेहः.
उपस्थितत्वादिलाघवान्निषादरूपेणैव तत्कल्प्यते. परेषामपि मतानि तात्पर्यपदीः प्रवेशयेत्निवह्न
हणायाद्बीरत्वात्तात्पर्यमेव कल्प्यकोटौ वशिष्यते इति न कश्चिद्दोष इति. यत्तु परिमले. षष्ठीस
मासेपि कर्मधारयवत्पदार्थयोः परैरुक्त्वादभेदस्यैव षष्ठ्यर्थस्यासंसर्गमर्यादया लाभान्नल
क्षणायुक्तेति। न च विग्रहवाक्ये विभक्त्यर्थस्य संसर्गतयाः प्रतीतेः समासेपि तत्प्रकारकबोधार्थं ल राम०
क्षणायहेतिवाच्यं. पर्वतोवह्निमानित्यत्रमत्वर्थस्यपक्त साध्यसंबंधस्य वविभक्त्यर्थसंसर्गस्या १७१

तिसंसर्गतया भातीत्युपपन्नेरित्याशंक्य · ऐकोलाघवं संबंधे भेदकल्पना गौरवमिति भावीत्तिकः कर्मधारय
वलीयस्त्वे हेतुः । राजपुरुष इत्यादौ तु भेदनियतषष्ठ्यर्थद्वारा भेदे घटनुरोधादेकान्यायात् त्वबुवनाजनत्ययेद्व
यः । विरुद्धविभक्त्यनवरुद्धप्रातिपदिकार्थयोरभेदसंबंधो नैरीत्याप्युक्तत्वेन षष्ठ्यर्थद्वारा भेदे नान्वयस्यास
भवात् । एतेन षष्ठ्यर्थो लक्षणीय इति कल्पनरूकारा ष्ठुक्तिरप्युक्ता · तथा च संबंधिन्येव लक्षणा · अत
एव निषादस्थपतिं याजयेदित्यत्र तु स्थपतौ लक्षणांवुजेदिति पार्थसारथिमिश्रैरोक्तं · अतएव राजावामो पुरुष
श्चेत्येवनेविग्रहः कृतः · एवं भेदे गौरवमिति सिद्धांतोप्युक्तः · वस्तुतो भेदाभेदयोः सत्त्वेन गौरवाद्यभा
वात् · न च तत्पर्यन्तकल्पनीयमिति चेन्न · तस्य पदार्थग्रन्थिपाधकत्वयानतत्कल्पनायोगात् · एवं मनुवर्ध्यः सं
बंधः संसर्ग इत्यप्युक्तं · नैयायिकमीमांसकैः संबंधिवाचकस्यैव स्वीकारात् · स सनिंदाप्रशंसास्तु
नित्ययोगेतिशायने । संबंधेस्तिविवक्षायां भवंति मतुबादय इति भाष्ये तु विशिष्यत्वेनैव वाच्यत्वस्वी
कारात् ॥ इति ध्येयं । चिंतनमित्यत्र नानासंगतमिति शेषः ॥ २७ ॥ इति वैयाकरणभूषणे समासशक्तिनिर्ण

वै॰न्य॰ यः शक्तिग्रहं गान्तद्रमाने एवातिरिक्तां शक्तिं समर्थयते इंद्रियाणां स्वस्वविषयेष्वनादिर्योग्यता
१७२ पर्याप्त्यनादिरर्थैः शब्दानां संबंधो योग्यतानन्यथा इंद्रियाणां चक्षुरादीनां स्वविषयेषु चाक्षुषप्रत्य
क्षादिषु पर्याप्त्यनादिर्योग्यता॰ बोधकारणता॰ तथा शब्दानामपि समवयोग्यते त्यर्थः। इदं च पदार्थेत
१७४ रान्नतु शक्तेः ईश्वरेच्छेवास्तु पदार्थान्तरत्वे चातिगौरवमिति चेन्न॰ ईश्वरेच्छा ज्ञानप्रयत्नानामन्यतमस्यापि
शेषमानानामभावात् सर्वेषां च तथात्वे गौरवं॰ किं च ईश्वरेच्छा अपभ्रंशस्थानेह्लगीकसाधारणीति तेषाम
पिशक्तत्वापत्तिः।। अपि चेश्वरेच्छापात्यतिप्रसंगाद्धि शिष्यशक्तित्वासंभवदंति। अत्रोच्यते॰ वि
निगमकाभावे चास्त्वीश्वरज्ञानस्य शक्तित्वं॰ अत एव लीलावत्युपाये प्रथमत एवेश्वरज्ञाने शक्ति
रिस्तुक्तं। वस्तुतस्तु कल्प्यमानपदार्थेनापि प्रत्येकं विनिगमकाभावान्नातिरिक्ता तत्सिद्धिः॰ नचे
च्छायाप्रतिग्रहत्वान्नतु पाक्षिवैशिष्ट्यायेन्हगानपेक्षे एव विनिगमकं॰ घटपदाद्घटो बोद्धव्य राम॰
इत्येताद्दशविलक्षणविषयतासंबंधेनेयं घटपदस्य शक्तिरित्यभ्युपगमेनोक्तदोषाभावात्। १७२

न्वेवं विनिगमनाविरहात्तदर्थमिहितैस्सादितिवेन्न स्यादेव । अपभ्रंशादावपि तेन संबंधेनाभाव
न्नाज्ञिप्रसंगादित्यायह्ा । घटपदाज्ज घटेबोद्धव्य इत्येतद् हेशाविरलक्ष्णागतज्ञतत्सहार्थसंबंधत्वाश क्तित्वं अप
भ्रंशत्वात्कृरिकाहोचनतस्मात् संबंधत्वं । संस्कृते तस्मात् संबंधत्वसाधारणकत्वाद् तत्रवारोपादेवोपपत्ते
स्तत्त्वस्यकाभावात् । तथा च नाज्ञिप्रसंगादिदोष इति न साधेहृत्वान पेकृत्वेद्इति ऽमिथ्या स्तत्र्यस्मा
कृष्टत्वपदार्थीयोद्बोधकपदेषु नीरूपेवृत्तित्वं शक्तिरतोन लाक्षणिकापत्तिप्रसंगः । न चाधुनिकसंकेतपदा
र्थाभिहितदेशे क्लिपितेतसादितो नामत्वेन नैषामीश्वरोद्भावितत्वात् । न च नापभ्रंशितवैद्द्यादिनापभ्रं
शस्यापि तद्भावितत्वं । तन्त्रेतदिच्छयोच्चारणाभावात् । इदं तु । नामपदार्थालोचने पैव तथा ज्ञातत्वयो
रूपनादिस्यादुः । तन्त्रे । चैदिकलाक्षणिकेश ज्ञापत्तेः । किंच । नामपदस्येश्वरोद्भावितत्वेपि चैत्रादि
पदेनानुद्भावितमेवेति कथं तेषां तत्र शक्तिः । न च नामशब्देन तद्वाचकः शब्दस्तत्पुंजीतेजितत्वर्थप
र्यालोचनेन तद्वाचकत्वरूपगात ज्ञानतत्सहनामीश्वरोद्भावितेत्वमेतस्येवेजितवाच्यं । तद्वाचकत्वंपदितस्तु के

वै.भू. त्वं तदा शक्त्या निर्णायेदुःखेर्यं यदि च तद्बोधकत्वमात्रं तदा यत्किंचित्संकेतितेद्वादशेऽह्नि पिता पुत्रे
१७३ शक्तापन्ने रिति हृषगामसाहुः॥ तस्मादीश्वरसंकेतः शक्तिरिति स्थितं॥ अथ समाधानं शब्दार्थयोः स्वाभावि
173 क एव संबंधः तथा च प्रथमाध्यायप्रथमचरणे नु व्याख्याने भगवत्का वृत्तामातापस्वतएवागमसप्ही ति
विवृतं चैतत्स्तुधायां तत्पतीर्थेनः॥ नृस्यार्थेन सह संबंधः स्वाभाविकः संकेत एव वेति संशये सिद्धांतयति
स्वतएवेति॥ स्वाभाविके नैव संबंधे नेत्यर्थः॥ तदुक्तं जैमिनिना औत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन संबंध इति
तदनुमति स्वाभाविके संबंधे श्रुत्यत्र चवद्घुत्यत्तस्यापि बोधः स्यात् नद्यपि रविदितशक्तिर्न दृहतीत्य
त्र तत्र स्फोटे स्वाभाविके र्थप्रत्यायकत्वेमत्यपि पर्यंदि प्रसंनिकर्षीये ज्ञातयात्रापि संकेतयदृ सविवसे
व बोधकत्वमित्याह॥ प्रत्यक्तुवेत्ति अथापि स्वाभाविकः संबंधः सर्वेषां शब्दानां सर्वैरर्थैः समस्ताश्यापनेक
स्याचित्के न विदेवससंबा नाघः शब्दार्थव्यवस्थानुपपत्तेः अंतेत्यार्थस्लेच्छानामनियमाभावप्रसंगात् राम.
याहि अयी हियवशाहृंदीर्घशरुकेषु प्रयुंजते दीर्घशरुकमेवचबुध्यते म्लेच्छास्तु पिप्पंगोप्रयुंजते प्रियगुं च तु १७३

ध्यंते इत्येवं नियमः स्वाभाविकीं शक्तौ न स्यात् । नहि प्रदीपो रूपप्रकाशनशक्तौ स्वसमयमपेक्ष्य प्रकाशयति । संकेतपक्षे
संकेतानियमादिनियमो युज्यत इति चेत् अत्र वयं कश्चिदपि शब्दस्य संकेताद्बोधकत्वं नास्तीति ब्रूमः । किं तु कश्चित्स्वा-
भाविकया शक्त्या बोधकः कश्चित्संकेतादिति नियमो युज्यते । यद्वा स्वाभाविकी शक्तिरेकत्रैवास्ति । व्युत्पत्तिवशाद्व्यव-
हारनियमसंभवात् । यथा खलु शक्तिसंनिकर्षे गाव चक्षुषा कस्यचित्कुक्षिका प्रतिपद्यते कस्यचिदुत्तरं । न चैताव-
ता चक्षुषोर्थप्रत्यायकत्वं न स्वाभाविकं । तथा शब्दस्यापि शक्त्यनुसार्यननुसारिव्युत्पत्तिलक्षणसहकारिवशा-
दनियमेपि स्वाभाविकशक्तिसद्भावः संभवतीति । तदिदमाह । प्रत्यक्षवदेवेति । इयानेव विशेषः । शब्दः संकेतेनापि
बोधको न प्रत्यक्षमिति । ननु स्वाभाविकसंबंधग्राहकत्वेन संकेतावश्यकत्वे किं स्वाभाविकया शक्त्या । अथ सति
स्वाभाविके संबंधे संकेतनियम एव कथं स्यात् । सत्यं । तथापि दिव्या हि महर्षिदेवतानां परमेश्वरानुग्रहवतां
परमेश्वरात्संकेतस्य स्वशक्यत्वात् तद्व्यवहारादन्येषामित्यस्मत्पर्यंतं तु ग्रहः । संकेतः । न चैवं साध्वसाधुवि-
भागो न स्यादिति वाच्यं । एवं परमेश्वरसंकेतः समः साध्वपभ्रंशानामात् इति चेत् । अत्र ब्रूमः । परमतेपीश्वरसंकेत

वै. भू. वांगमस्मदादीनामपि वा आधुनिकथं आर्यम्लेच्छानामनियमो बोधकतायां तत्रेश्वरसंकेतस्याभावात्. किं चेश्वरसंकेतो
१७४ गृहीत एवांगं. अन्यथा श्रुतत्वान्नानाबोधापत्तेः ग्रहश्चास्मदादिव्यवहारात् तथा चास्मदस्मदाद्युपदेश एव शक्तिः। किमीश्व
रसंकेतकल्पनया. इदानींतनसंकेतेनेश्वरसंकेतो ज्ञाप्यत इति चेन्न ईश्वरस्मृतेऽपि स्वाभाविकः संबंधो ज्ञाप्यत इति
174 तुल्यं. द्वितीयपदार्थोपस्थितिमात्रस्य प्रयोजनत्वात् साध्वसाधुविभागार्थकं व्याकरणादिव्यर्थमिति। ओ त्विति क
संबंध एव किंमानमिति चेत्. अधुनातनेनानसंकेतेऽपि नाऽस्तीकोत्तरे च न मानमित्यतोऽन्यथानुपपत्तिरेव. तस्मादी
श्वरसंकेतो न शक्तिरिति वदन्ति तन्न युक्तं। क्वचित्संकेतस्यैव क्वचिच्छक्तेर्ज्ञानं कारणमिति व्यभिचारादेकस्या
पि तथाऽस्तु: नियतशक्तिसाधुत्वाद्यनुरोधेन भगवत एव कल्पनस्यात्. अस्माकं पुनः संकेतत्वेन रूपेणोपतद्ज्ञानं
हेतुः। तत्त्वेश्वरसंकेतसाधारणं. न चास्मदादीनामेवमस्तु तथाऽस्तु. नियतशक्तिसाधुत्वाद्यनुरोधेन भगवत एव त
त्कल्पनात्. स घटादिव्यवहारे त्वया पितस्य शक्तिग्राहकत्वेनाभ्युपगतत्वात्. उभयसिद्धेश्वरेच्छां त्यक्त्वातिरिक्त रा.म.
कल्पने गौरवाच्च. तादृशेश्वरसंकेतितत्वं च साधुत्वं. तत्परिच्छेदकं च व्याकरणकोशादिकमिति न तद्दै १७४

यर्थ्या एवं च सर्वथाप्यतिरिक्तपदार्थान्तरकल्पनमयुक्तमिति संकेत एव । तस्मादीश्वरेच्छैव शक्तिरिति नैयायिकानुसारि
णः । रागुक्तं तत्त्वानां तावत्संकेतः शक्तिः । ईश्वरादेः संकेतमज्ञात्वापि मीमांसकादीनामर्थप्रत्यये नतज्ज्ञानकारणतायां
व्यभिचारात् । स्वरूपसन्नेव सहेतुरिति चेन्न । आगृहीतशक्तिकादपि बोधापत्तेः । अपभ्रंशादपि बोधेन व्यभिचाराच्च
। न च शक्तिभ्रमात्साधुशब्दस्मरणाद्वा तत्र बोधः । अनुपदमेव खण्डयिष्यमाणत्वात् । एवं लौकिकानां गवादि
पदे तत्तदर्थधीजनकत्वग्रहानन्तरमेव बोधदर्शनात्संकेतत्वादिरूपेणापि तज्ज्ञानकारणतायां व्यभिचा
र एव । एवं चार्थधीजनकत्वमेव पदस्य शक्तिः । यत्तु धीजनकत्वं न धीमात्रपता । सा च तत्स्वरूपेच्छाधर्मत्वं । स
च कृष्णत्वादौ तुल्यं संकेत एव । अक्लृप्तकल्पनायां गौरवात् । न वापि पदस्यार्थधीजनकत्वं ज्ञाप्यसंबंधं विना
नुपपन्नं संबंधत्वेन क्लृप्तत्वान्नामेव कल्पयति । यद्यपि संकेतत्वेन तज्ज्ञानं न कारणं व्यभिचारात्तथा
पि तद्धीजनकतावच्छेदकत्वेनैव वाच्यं । न चैतोपि लाघवात्तद्धीजनकत्वेनैव तज्ज्ञानं कारणं । आधुनि
कदेवदत्तादौ संकेतज्ञानादेव बोधनव्यभिचारात् । न चात्रापि विशेषणतया तद्धीजनकत्वमवगाहत एव ।

वै॰ म॰ तिवाच्यं॰ स्वातंत्र्येणातज्ज्ञानस्यावश्यकत्वात्॰ अन्यथानेदं तद्बीजनकमितिज्ञानतो अस्मात्कुम्भादयमर्थो बुद्धो ने
१७५ नेतिज्ञानतस्तद्रुहापत्तेरिति॥ तन्तुच्छं॥ तद्बीजनकतावच्छेदकत्वेन ज्ञानस्यार्थप्रतीतिहेतुत्वे गौरवात्॰ आधुनि
कदेवदत्तादिपदे इदं पदमनेनार्थं बोधयत्विति संकेतात् बोधस्थलेवच्छेदकत्वेन ज्ञानस्य व्यभिचाराच्च॰ ननु त
175 वाप्यत्र व्यभिचार इत्युक्तमिति चेत्॥ भ्रान्तोसि॰ विशेषणतया तद्बीजनकत्वस्य तत्त्वेन ज्ञानस्य व्यभिचाराना
वगाहनात्॰ नचनेदमिति पूर्वोक्तदोषः॥ तत्र बाधेन तद्बीजनकत्वास्यानवगाहनात्॥ अन्यथा नेदं जन
मितिज्ञानतो भ्रान्तिज्ञस्यापुरोवर्तिनि तु स्यपुत्वारजनत्वमातेभ्यांतस्यापत्तेरिति॰ केचित्वाधुनिकदेवद
त्तादिपदस्थले तद्बीजनकत्वज्ञानमप्येमानसंकल्प्यते॰ ततो बोधः लाघवात्तु रोधात्॰ अत एव परमतेपरा
मर्शान्यथाख्यात्योः सिद्धिरितिवदंति॰॥ नच स्वतावच्छेदकत्वज्ञानमेवार्थस्मरणहेतुः परंतु सर्वेषां पदाना
लक्षणया बोधकत्वे समाहात्म्यकल्पबोधत्वात् सर्वेषां शक्त्यापत्तेरीश्वरेच्छा शक्तिरुच्यते॰ कारणपुन राम॰
रेतज्ज्ञानं नंबुम इतिचोक्तयापि इष्टं स्मरं केतः शाब्दबोधे हेतु पदार्थस्मरणहेतुज्ञानविषय इति सिद्धान्तोसंम १७५

तएव· शेषमुपरिष्टाद्वक्ष्यामः॥ तस्माद्बोधकत्वमेव शक्तिः। तच्च बोधजनकत्वमिन्द्रियादिवत्· अतएव कारणत्वं श
क्तिरिति सिद्धान्तं स्फुटीकर्तुमेवं द्विपाणामिति वाक्यपदीयकारिकामुदाजहार मल्लकारः॥ तथा स्मरणमिमा
नत्वमोषत्वं दैते विवरणेप्युक्तं· बोधजननसामर्थ्यमेव शब्दस्यार्थेन संबंध इति॥ एवमपभ्रंशानां वाचकत्वविचा
रे शब्दकौस्तुभेप्युक्तं· यद्बोधजननसामर्थ्यमेव घटादिपदानां शक्तिरिति॥ तच्चाशक्तेमनतिरिक्तं वेत्यन्यदेत
त्·। अर्थैवं लक्षणोच्छेदः। एवंमंतनावादेनतुच्छेदश्चेति चेत्॥ अत्रोच्यते॥ लाक्षणिकेपि शक्तिरेव· शक्तिग्राह
कस्य व्यवहारस्य मुख्यलाक्षणिकसाधारणत्वात्· अतएव प्रायः सर्वे सर्वार्था इति सिद्धान्तप्रवादः॥ पदेन सति ता
त्पर्ये प्रायः सर्वेषां बोधनात्·युक्तं चैतत्· अन्यथा प्रत्यक्षादिजन्योपस्थितेः शाब्दबोधानंगत्वाच्छाब्दबोधं प्रति
शक्तिजन्योपस्थितेर्लक्षणाजन्योपस्थितेश्च कारणत्वं वाच्यं· तथा च कार्यकारणभावद्वयकल्पने गौरवं
स्यात्· अस्माकं पुनः शक्तिजन्योपस्थितित्वेनैव कारणतेत्येक एव स इति लाघवं· अपि च· लक्षणाद्वैतिस्वी
कारे या कार्यकारणभावसप्रत्येकं व्यभिचारः· शक्तिजन्योपस्थितिं विनापि लक्षणाजन्योपस्थितिमः शाब्दबो

वै· म० वात्· वचाव्यवहितोत्तरत्वसंबंधेन तत्तदुपस्थितिमत्त्वं कार्यतावच्छेदकं· तत्तदुपस्थितित्वं च कारणतावच्छेदकं
१७६ चानंततकार्यकार्यकारणभावप्रसंगात्· किंच पदार्थोपस्थितिं प्रत्यपि शक्तिज्ञानत्वेन लक्षणाज्ञानत्वेन च हेतु
तेति व्यभिचारो गौरवं च पूर्ववदेवेति दूष्यं· न चैवं पदमेतदर्थबोधजनकमित्यादिशक्तिज्ञानकार्यकारणभा
176 वकल्पनेपि यद्यदर्थभेदेनानंतकार्यकारणभावकल्पनं तत्रापि समानं· परस्परं व्यभिचारवारणायाव्यहि
तोत्तरत्वघटितत्वे च सुतरां तदिति वाच्यं· शक्तिभ्रमानुरोधेन तत्तत्पदार्थभेदेन तामतिदृश्यकारणभावकल्पना
गौरवस्य तत्रापि तुल्यत्वात्· लक्षणाज्ञानकारणभावकल्पनागौरवं पुनरभवतामतिरिच्यते· अथ वृत्त्या ज
न्योपस्थितित्वेनैव शाब्दबोधहेतुता वृत्तिज्ञानत्वेन च पदार्थोपस्थितिकारणतेति नानेकतत्कल्पनागौर
वमिति चेत्तार्हि वृत्तित्वं हि लक्षणाशक्त्यन्यतरत्वं शाब्दबोधहेतुपदार्थोपस्थित्यनुकूलपदार्थसंबंधत्वं वा न कार
णतावच्छेदकं· शक्तित्वमपेक्ष्य गौरवात्· शाब्दबोधहेतुतावच्छेदकतया तिप्रसंगवारणार्थं तद्वच्छेदकस्य पदा राम०
र्थोपस्थितिवृत्तेरज्ञाने तद्घटितकार्यकारणभावग्रहस्याशक्यत्वात्· किंच कार्यमेव कुत्र जायतां च्छेनेत्यपि प्र १७६

संगावारणार्थं तदवच्छेदकादरात्तत्त्वं कार्यस्यावच्छेदकत्वेन संगाच्छन्न इति । यत्तु शक्यसंबंधरूपलक्षणाया
शक्तेरपि पूर्ववैशाल्यमपि पदार्थोपस्थितौ शक्तिज्ञानत्वेन त्वेन शाब्दबोधे च शक्तिजन्योपस्थितित्वेनैव हेतुत्वे
ति । तदवच्छेदके । शक्तिज्ञानपदार्थोपस्थित्योस्तत्कार्यकारणभावे समानविषयत्वस्यावश्यकत्वात् । अन्यथा पद
मानयेति वाक्यं हस्तिनं च समूहालंबनविधया स्मरतो घटपदादिभ्यो घटादेः गजादेश्च लिंगकस्य समूहाल
वनस्मरणोत्पत्तौ घटघनवद्धस्तिपकस्यापि शाब्दबोधविषयतापत्तिः । समूहालंबनरूपायां पदार्थोप
स्थितौ वृत्तिजन्यत्वसत्त्वात् । किं चेह सहकारतरौ मधुरं पिको रौतीत्यादिप्रसिद्धपदसामानाधिकरण्य
व्यवहाराद्वा शक्तिग्रहस्थले पिकत्वादिना जातिरूपाधिकरणानामविशेषत्वापत्तिग्रहे ग्रहान्तरा
त्स्यन्ते लाघविकदोषाच्चित्स्वीनुभवसिद्धो न तदा शाब्दबोधविषयतापत्तिः । इष्टापत्तौ घटत्वादेरप्यशक्य
त्वापत्तिः । संबंधितावच्छेदकत्वेन नियतोपस्थितत्वस्य तद्विषयत्वे शाब्दबोधविषयत्वोपपत्तेः ॥१८८
पदं घटे शक्तमिति ज्ञानं तस्माद्घटशघटान्यदोपस्थितौ न तस्मादृशपदवानाकांश इति परंपरयाकाका

वै०भू० शोपस्थितेः शाब्दबोधांगत्वापत्तेश्चानन्वेवं नाकाशस्य पदजन्योपस्थितौ शक्तिज्ञानोपयोगः पुष्पवत्पितु
१७ रिव एकसंबंधिज्ञानादपरसंबंधिस्मरणमित्यनन्वेवं नाकाशस्य पदजन्योप्यस्माधारतापान्नशरतापेनेवत
177 दुपयोगात इति चेन्न हिंगांगायामित्यत्रापि गंगापदात्तु गोपस्थितेः अन्यत्राद्दिनाधारतापान्नशक्तिज्ञानो
पयोग इति गुरुत्वं न च पदात्तु कोपस्थितिस्तेनो लक्ष्यबोध इति न चक्रमः किं त्वाहत्य पदमेव स्वशक्यस
संबंधेन लक्ष्यं बोधयतीति तत्र शक्तेः साक्षाद्बोधोपयोग इति वाच्यं एवं हि स्वशक्याश्रयत्वसंबंधेन प
दाद्दृष्याकाशोपस्थितावपि तत्र संगापत्तेरवारणात् इति ध्येयं नन्तु शक्यसंबंधग्रहादेव तीरेपत्रोपस्थितं
तत्र बोधस्य सर्वसिद्धत्वात्तत्र लक्षणाज्ञानकार्यकारणभावकल्पनं तत्रापि समानमिति न च लक्षणाज्ञानं गो
रवाक्काशः न वाशक्योपस्थितिपूर्वकत्वनियम इति चेन्न एवं अस्मन्मते गंगापदात्तीरबोधद्वयमिति
वक्तुस्तात्पर्यज्ञाने एवं गंगापदात्तीरबोधकत्वस्य ग्रहात्तस्यैव वोक्तरीत्या शक्तित्वात्समानं विषयक राम०
शक्तिज्ञानस्याबाधेन दोषात् अथवा तत्राप्यर्थबोधकत्वज्ञानं तत एव बोधः इत्यस्तु न च ज्ञान १७

व्यक्त्यंतरकल्पनादोषाय:फलमुखत्वात्·वस्तुतःसुषुप्त्यपगमकृत्याणामात्मसुउत्पन्नस्तुत्वक्नि हृत्याणांपर्यं
तेषुत्वक्त्वात्मविशेषगुणान्यादोषाय:फलवक्ष्यंवाच्य:।अतएवसुषुप्तिमितत्रत्वक्त्वात्मविशेषगुणाश
शब्दस्पर्शकालएवमन्डुंसुच्यते·तथाचतावत्कालमंतराज्ञानानाथावश्यकतयाज्ञानांतरमयेज्ञानंदृमेवक
ल्प्यतेइतिक्लृप्तगौरवमितिहिवदंति·नचज्ञानतव्यक्त्यंनुतवापिबोधकत्वरूपशक्त्यंतरकल्पनागौरवंस्या
दितिचेन्नैव:।गंगापदशक्तितीरोपस्थिति:सर्वसिद्धबोधकत्वस्यावश्यकल्प्यत्वात्·किंच·गंगापदंतीर
शक्तमितिज्ञानेसत्यपितिविनालक्षणाज्ञानंततस्तीरोपस्थितेतन्नचबोधसर्वसिद्धा·नचाचतद्भ्रम:।पद
तदर्थघटितशक्तेर्भ्रमासंभवात्·तस्मादवश्यलक्षणाकेशक्तिस्वीकारस्यावश्यक:।एतेनशक्यसंबंध
रूपालक्षणाक्लृप्ता·तस्यांसंबंधांतरबोधजनकत्वमप्येकसंबंधीतिन्यायात्क्लृप्तं·तज्जन्यस्मृते:
शाब्दबोधोपयोगित्वमात्रंकल्प्यतेतथातुशक्तिर्धर्मीकल्पनीयइतिगौरवं·किंचगंगापदज्ञानीरस्मृ
ते:शाब्दबोधोपयोगीनीतितवापिमतं·तज्जनकत्वशक्यसंबंधस्यैवकल्प्यते।क्लृप्तशक्तेरितिनिरस्तं·

वै॰म॰ उक्तरीत्याशक्तेरपि तत्र तत्र क्लृप्तत्वात्· कार्यकारणभावकल्पनागौरवाच्च यदि च शक्तिद्वयोऽप्येवोपस्थि
१७८ तिर्हेतुरिति न लक्षणाज्ञानकारणाभावांतरं कल्प्यं तद्वदुच्यते तेन शक्यवत्त्वेव लक्षणा निरस्तेति सिद्धं नः स
हितं· न हि शक्यसंबंधमेव लक्षणास्वरूपकः स्वद्धयति· न वा तस्य संबंधत्वं किंतु परस्य पदार्थसंबंधत्वं तादृशा
178 न कार्यकारणभावश्चेत्याघवबोधयं:। ननु लक्षणायाकल्पने सर्वेषां पदानां नानार्थत्वाद्धर्यादिपदवदर्थसं
देहः स्यात्· किंच· एवं हि लक्षणायां सर्वसिद्धान्तानुपपत्तिज्ञानवैयर्थ्यं· अन्याय्यश्चानेकार्थत्वमिति न्यायविरो
धश्चेति चेन्न· यस्य नानार्थत्वज्ञानं नास्ति न तस्य सः। अप्रथमस्य संशयदृष्टेव· अत एवाक्षादिपदस्थलेए
कैकैव शक्तिर्यदृच्छत्वेन संदेहः। अत एवांगणपदे तीरशक्तिमिति व्यवहारापत्तिरित्यपास्तं· परमतेपि लक्ष
णादिनार्थांतरप्रतिपादने संशयात्स्यादेव सः। प्रसिद्ध्यादिकं च समानं: अन्वयानुपपत्तेस्तात्पर्यज्ञानए
वोपयोगः सर्वेषां नानार्थत्वाच्छन्दावश्यकत्वात्· अन्याय्यश्चानेकार्थत्वं च लाघवमूलकं· न चैवेनेति प्रा राम॰
गवोक्तेः यत्तु अपभ्रंशेशक्तिनिरासार्थं पदार्थसंबंधत्वरूपं प्रागुक्तरीत्याशक्तित्वं· एवं च लाक्षणिक १७८

स्थलेपीश्वरेच्छायाः संबंधत्वं कल्पनीयं· शक्यसंबंधस्य च संबंधत्वं क्लृप्तमिति गौरवमेव तवेत्याहुः· तच्चिंत्यं परमते
शक्यसंबंधरूपलक्षणायाः ईश्वरेच्छायाः क्लृप्तत्वेन कल्पनीयत्वाभावात्· न च शक्तिः ॥ संबंधिभेदाद्भिन्नेति गौ
रवं· तवापि संबंधानां नानात्वात्· न च क्लृप्तापीश्वरेच्छा अस्माच्छब्दादयमर्थो बोद्धव्य इत्येवंरूपा न क्लृप्तेति वाच्यं
· तन्मात्रविषयिण्यास्तस्यास्तादृश्या अप्यावश्यककल्पनावश्यकत्वात्· वक्ष्यमाणत्वात्· न चेच्छायाः क्लृप्तत्वेपि
सत्त्वं कल्पनीयमिति गौरवमेवेति वाच्यं· अपभ्रंशेपि शक्तिग्रहाद्बोधानुरोधेन तथा कल्पनावश्यकत्वा
त्· वक्ष्यते चैतदुपरिष्टात्· अस्मदीयाया इच्छायाः शक्तित्वमेवेति प्राणुक्तरीयतस्येदमसंगतमेवेत्याहुः सुधीमि
र्ध्येयं तस्माय त्रान्यत्र समाधो स्तद्धृत्तिगुणगणनीतीयगुणाबोधनामात्रसिद्धेतत्वयोगस्तत्र लक्षणेति व्यवहा
र इति ध्येयं· उक्तं हि वाक्यपदीये· एकमाहुरनेकार्थं शब्दमन्ये परीक्षकाः ॥ निमित्तभेदात्सर्वत्र सार्वार्थ्यंत
स्य मन्यते· यौगपद्यमतिक्रम्य पर्यायेण विवक्षितः· अर्थप्रकरणाभ्यां वा योगाच्छब्दान्तरेण वा· यथा सास्ना
दिमान्पिंडो गोशब्देनाभिधीयते· तथा स एव गोशब्दो वाहीकेपि व्यवस्थितः ॥ सर्वशक्तेस्तु तस्यैव शब्दस्या

वै०भू० नेकधर्मिणः प्रसिद्धिस्तथा गौणत्वं मुख्यत्वं वोपपद्यत इति तस्माद्बोधकत्वशक्तिरिति मतेन कश्चिद्दोष
१७९ इति सिद्धं ॥२८॥ नन्वेवं भाषादितोऽपि बोधदर्शनात्तत्रापि शक्तिस्वीकारस्यावश्यकः । न च शक्तिभ्रमात्ततो बोधो
मानाभावात् । न च तत्परिच्छेदककोशाद्यभाव एव बाधकः कोशस्य वृद्धव्यवहारस्य सर्वेषामुपजीव्यत्वे
179 न मुख्यस्मृतत्रमत्वात् । कोशादीनां व्याकरणसिद्धसाधुत्वमात्रबोधकतया वक्तुमशक्यत्वाच्च । तथा च श
क्तिमत्त्वाविशेषाद्गाव्यादिशब्दानां साधुतापत्तिरिति चेत् । अत्र केनैयायिकादीनां समाधिमाह स्वयमार्धेन
। असाधुरनुमानेन वाचकः केश्चिदिष्यते । वाचकत्वाविशेषे वा नियमः पुण्यपापयोः । असाधुर्गाव्यादिः
अनुमानेन । साधुस्मरणात् शक्तिभ्रमाद्वा केश्चिन्नैयायिकादिभिः । उच्यते । नातः साधुरिति शेषः । अयं भाव
: । संस्कृत एव शक्तिः कल्पकस्य व्यवहारादेस्तत्कल्पनेऽपि भाषाणां तत्तद्देशभेदेन नानात्वात्तत्र शक्तिः । न च ना
नार्थन्यायेनैकस्याप्यनेके वाचकाः सन्तु तत्र तत्पर्यायोच्छेदस्य स्मरणादिति वाच्यं । तत्र क्लृप्तशक्तिः । क्लृप्तलक्ष राम०
णत्वे विनिगमकाभावात् । अन्यथाप्यशक्तत्वेन लक्षणायाप्यसंभवात् । तत्र च संस्कृतस्य सर्वदेशे १७९

एकत्वान्नैव शक्तिः। भाषाणां च प्रतिदेशं भिन्नत्वात्तं संकेतैः सह पर्यायतापन्नेष्व न शक्तिः। न चापभ्रं
शाद्बोधो न स्यादिति वाच्यं। अव्युत्पन्नस्य साधुशब्दस्मरणाद्बोधोपपत्तेः। उक्तं हि वाक्यपदीये आगमसमुच्चय
कांडे श्लोके। ते साधुष्वनुमानेन प्रत्ययोत्पत्तिहेतवः। तादात्म्यमुपगम्येव शब्दार्थस्य प्रकाशकाः। न शिष्टै
रनुगम्यन्ते पर्याया इव साधवः। न यतः स्मृतिशास्त्रेण तस्मात्साक्षादवाचकाः। अंबांबेति यदा बालः शि
क्षमाणः प्रभाषते। अव्यक्तं तद्विदां तेन व्यक्ते भवति निर्णयः। एवं साधौ प्रयोक्तव्ये ऽपभ्रंशः प्रयुज्यते। ते
न साधुव्यवहितः कश्चिदर्थोऽभिधीयते इति। अव्युत्पन्नस्य शक्तिभ्रमादेव बोधः। न चापभ्रंशानां श
क्त्यग्रहे कथं तद्भ्रमः। पूर्वपूर्वभ्रमादुत्तरोत्तरभ्रमोपपत्तेः। प्रथमतस्तु व्युत्पन्नोऽपभ्रंशात्साधुशब्दं बु
द्ध्वैव व्युत्पत्तवान्। तन्मूलकः शक्तिभ्रमोऽन्येषामिति। इत्थं च संकेत एव शक्तिः सिद्धो शक्यसंबंधरूप
त्वेऽपि तच्चैवभावान्नत्वं साधुत्वं। तद्विषया एव साधुभिर्भाषितव्यमित्यादयो विधयः। तथा च नातिप्र
सङ्ग इति। एतज्ज्ञानं शाब्दबोधकारणं। ग्रामगामित्यादावन्वयाबोधादिति संप्रदायः। वस्तुतो वृत्तिम

वै. भू० त्वेन साधुत्वं। संकेतत्वाद्यज्ञानेपि साधुत्वव्यवहारात्। समासाद्यैः साधुत्वव्यवहारात्। समासाद्यैः साधुश
१८० ब्दे संकेतादिसत्त्वे संकेतस्यैव शक्तित्वेन शक्त्यापत्तेश्च। प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्य संकेतितत्वेनासाधु
180 त्वापत्तेश्च। संकेतित्वेव शक्त्यापत्तेः। प्रत्येकं शक्तिमादाय साधुत्वे चावाधत इत्यादि वक्ष्यतीत्यस्यापि सा
धुतापत्तेः। तस्मान्न संकेतितत्वघटितं साधुत्वं। किंतु व्याकरणनिष्पाद्यत्वं। यत्रैव यः शब्दो व्याकरणेन व्यु
त्पादितः स तत्र साधुः। डित्थादिनाम्नामप्युणादयो बहुलमित्यनेन व्युत्पादनेनानुपपत्तेः। एवं नांत
रीयकादिशब्दानामपि। एवं साधुत्वज्ञानं कारणमित्यप्ययुक्तं। अवयवबोधकत्वं इति सार्वप्रयोगमज्ञा
त्वापि नव्यकादिव्युत्पत्तेन एवं प्रयोगमज्ञात्वापि नवकाव्यादिप्रयोगात्। किंत्वसाधुत्वनिश्चयः प्रति
बंधकः। नानेयामगामाद्यावन्वये बोधः। अत एव साधोरप्यसाधुत्वनिश्चयेन बोधः। एवं चागव्यादेर
साधुज्ञानरूपप्रतिबंधकसत्त्वान्न बोधकत्वं इति साधुस्मरणात्कुं किं त्वसाधुतद्वाच्यमिति तु न राप०
वीनाः। अत्रोच्यते। अपभ्रंशानामबोधकत्वे ततो बोध एव न स्यात्। न च साधुस्मरणाद्बोधः। तेस वि १८०

डुषां जायमानत्वात्· तस्मादजायमानत्वाद्व· उक्तं हि वाक्यपदीये पारंपर्यादपभ्रंशा विगुणेष्वभिधातृषु
। प्रसिद्धिमागता येन तेषां साधुरवाचकः। दैवी वाग्व्यवकीर्णेयमशक्तैरभिधातृभिः। अनित्यदर्शिनां त्व
स्मिन्वादे बुद्धिविपर्यय इति। अवाचकः। अबोधकः। बोधकत्वस्य बोधकरीत्या शक्तित्वादिति भावः। अ
नित्यदर्शिनां बुद्धिविपर्ययः। एते एव वाचकाः। नान्ये इति विपर्यय इत्यर्थः। नापि शक्तिभ्रमात्ततो बोधः
बोधकत्वस्याबाधेन तज्ज्ञानस्याभ्रमत्वात्· ईश्वरेच्छावादेप्युक्तरीत्या पदपदार्थघटितं तज्ज्ञाप्यं· तेष्व
विशेषदर्शिनां भ्रमभ्रमयोग्यं· अत एव तत्तत्पदार्थघटितत्वाभावेन भ्रम इति तत्र तत्र चोक्तं। न च गागरी
शब्दात् घटे बोध इत्येतादृशेच्छायाः कृप्तायाः पि न संबंधत्वस्य दुर्वारत्वात्· अन्यत्र क्लृप्तसंबंध
त्वस्य तस्मिन्नपि सत्त्वात्· किंच· विनिगमनाविरहाद्भाषायामपि शक्तिः। न चोक्तं गौरवं· संस्कृते
वन्महाराष्ट्रभाषायां शक्तेर्दुष्परिहरत्वात्· तस्याः सर्वदेश एवैकत्वात्· एतेन भाषांतरे विनिग
मनाविरहान्नैरकवशक्तिरिति परास्तं· संस्कृतेऽपि प्रत्येकं विनिगमनाविरहात्· किंच न संस्कृते

वै.भू० त्वंनवाभाषात्वशक्तावच्छेदकं।हकांकिंत्वानुपूर्वीसाचभिन्नैवसर्वत्रेतिघटकलशादिपर्यायेष्विवने
१८१ 181 केनापरान्नयाशक्तिसिद्धिरितिभाषायांशक्तिरेव।अतएवकाव्यप्रकाशकारेणावाचकमव्यंजकत्वंप्राकृतो
दाहरणमप्लेखीन्नापिवदन्ति।एतदभिप्रायेणैवभाषाशब्दानांशक्तिरितिशब्दकौस्तुभेनिर्णीतं।आ
थमेतेष्वधिकरणेमहेरप्युक्तं।प्रतिपादकतामात्रंम्लेच्छेष्वप्यवगम्यतेइति।एवंनासाधुत्वनिश्चयः
प्रतिबंधकः॥तस्मिंस्त्वेपिसंस्कृतमविदुषांप्राकृतादेर्बोधात्।नचात्रमाननसौबोधःअन्यत्रापित
थात्वापत्तेःशब्दप्रामाण्येकेदृष्टसंगात्।तस्मात्परोक्तःसमाधिर्नयुक्तइत्याशयेनाह॥वाचक
त्वाविशेषेवेत्यादि।अथैवंभाषाशब्दानामर्थवत्वात्प्रातिपदिकसंज्ञाकिंनस्यात्।स्यादेवकोदो
षइतिचेन्नथामतिप्रातिपदिकत्वात्सुबुत्पत्तौव्याकरणासुत्साद्यत्वात्साधुत्वप्रसंगइतिचेन्न।वा
र्तमेतत्।सिद्धेशब्दार्थसंबंधेलोकतोर्थप्रयुक्तेशब्देइतिव्याख्यानात्।नहिप्रकृतोप्रत्ययसमुद रामं०
रूपेणावचंतीत्यादिवद्भाषाशब्दानांत्वात्।लोकेतोर्थबोधार्थप्रयुक्तेशब्देइतिव्याख्यानात्।नहिप्रकृ १८२

प्रयोगे शास्त्रेण धर्मनियमो यथा लौकिकवैदिकेषु इति वार्त्तिकेनैव निरस्तत्वात्। लोके तोर्थे बोधार्थ्ये ब
भुक्तेः शब्दैरिति व्याख्यानात्। न हि भवद्भिः प्रत्ययसमर्हरूपेण वचनं तु त्यादि वड्डा पाशह्नोनां श यो गः। एतन्मूलकमेवानभिधा
नमवती सारिके। किं चैवं भाषाशब्दानां तत्तदर्थेषु शक्त्यादिविरहात् असाधुत्वमित्यादि सर्वमभिप्रेत्याह। नियम इति। अत्रे
दं तत्त्वं। यः शब्दो यत्रार्थे व्याकरणेनानुपपन्नः स तत्रासाधुः। अपभ्रंशानां नतु तत्तदर्थेषु सन्नाः नातः साधवः। देवदत्तादिना
ग्रामपुरगादेर्यथावृत्त्वमित्यनेन न ह्यत्र गौरित्यं वत्तु रण्डुरं वासप्रश्नमत्त्वमिति भाषेणावासाधुत्वबोधनात्। अत एवार्थपाठ
क्रिपरिच्छेदः परीक्षा। एतद्बोधार्थमेव कोशादिग्रहणं। न च लाक्षणिकानां तत्तदर्थेषु शक्त्यादिविरहात् तेषामसाधुता
पत्तिः गुणवाचकानां गुरोरन्यस्य सन्नाड्डीनास्य लेन गुरुत्वारकारेण प्रवृत्तौ वत्तपदस्याभावात्। एवं च विशिष्टवाचकानामेक
देशसंस्कारेण प्रवृत्तौ लक्षणापरिभाषा। आधुनिकानां त्वसाधुत्वमिष्टमेव। अन्यथा नगरहोत्रमित्यत्र लक्षणाया
गृहीतमित्युक्ते कृदसाध्यत्वानापत्तेः। अत एव गणव्याडीनामनुकरणेऽभ्युत्पादनात्तत्र साधुत्वमेकं यदि च पवक्त्रविद्युत्यादि
तस्य सर्वं तैव साधुता स्यात् तर्हि सर्वेषामनुकारणेन तथात्वान्न सर्वत्र साधुत्वे साध्वसाधुविभागोच्छेदः स्यात्। परीक्षा गणव्याडी

वै·भू· नामशक्तत्वाद्व्युत्पत्त्यभावेनुकरणोपि तत्समानत्वैवशक्तौ लक्षणायां गावादेरसाधुःस्यादित्यत्र दर्शयि विशेषएव

१८२ तद्वाच्यं उक्तं हि वाक्यपदीये। शब्दसंस्कारहीनो यो गोरिति प्रयुयुक्षते। तमपभ्रंशमिच्छंति विशिष्टार्थनिवेशिनं। यथा

182 गोण्यादयः शब्दाः साधवो विषयांतरे॥ निमित्तभेदात्सर्वत्र साधुत्वं च व्यवस्थितमिति। ननु व्याकरणाश्रुतसाधुत्वम

स्तु साधुत्वं तत्प्रापितत्वानस्य शास्त्रबुद्धिहेतुत्वमस्तु तद्व्यतिरेके न त्वपस्य शास्त्रप्रतिबंधकत्वमस्त्वा एवं भवत्वेवान

रस्तत्वाद्यर्थस्तु हि चारइत्यत आह। नियमइति। साधुभिर्भाषितव्यं नापभ्रंशितवै न म्लेच्छितवै इत्यादेः पुण्यापजनना

त्मक्षसाधुविधिर्निषेधविषयज्ञापनमेव तद्वा यत्नफलमिति भावः। एतद्व्याख्येकमेरिणा। न म्लेच्छितवा इत्यस्य क्र

तुप्रकरणेपाठादिति भाष्यकाराः। नन्वेवमपि दर्शपूर्णमासप्रकरणे नानृतं वदेदिति निषेधवत्तत्रापि क्रतुष्वेवान्नेच्छ

च्छितवै इत्यतः सोमादेरपि क्रतौ निषेधप्रसंगेनाध्याधीतनिषेधांतरानर्थक्यं स्यादिति चेन्न। पुरुषार्थक्रत्वर्थभेदेनोभयार्थ

पपत्तेः। ननु किमत्र पुण्यजनकतावच्छेदकं जातिरिति चेत्तर्हि गोशब्दोपि साधुःस्यात्तत्राह गोःके चित्स्वसवाणीति चे राम०

त्रा। राजस्यारेहीरणोफलाजनकत्ववदेतस्यार्थविशेषप्रयुक्तस्यैव पुण्यजनकत्वात्। एतत्त्रिशाखयकं च व्याकरणा १८२

कोशादिकमिति संक्षेपः इति प्रतिभातीत्यादि दिक्॥४९॥ शक्त्यतिरिक्तशक्तेर्गृहीतोपायमाह। संबंधस्त्वेसंबंधो योग्यतांश्रुति योग्यता।
समया योग्यता संविन्मातापित्रादियोग्यवत्। संबंधो। विषयः योग्यताश्रुति योग्यताशब्दश्रुति। योग्यता। विषयः। इति समया
ता। व्यवहाराद्वाह्या। शा। आत् योग्यता संवित्। शक्तिग्रहः। अयं भावः साशक्तिरयं शब्द एतदर्थसंबंधी एतद्बोधनयोग्य इ
त्यादि व्यवहाराद्वृद्धात्। शाब्दिकशक्तिग्रहस्य व्यवहाराधीनत्वात् शाब्दिक योग्यतादिपदानां तन्मूहे सांतिस्येत्वांतरेज्ञ
नेन प्रकारेणमायासिद्धिः। तत्र दृष्टांतः। मातापित्रादीति। तद्यथा लोकव्यवहारात्तत्रेदमपीति भावः।५०। इति वैयाक
रणभूषणे शक्तिनिर्णयः समाप्तः। नञर्थमाह। नञ्समासे चापरस्य प्राधान्यात्सर्वनामता। आरोपितत्वं नञ्द्योत्यं न ह्यसौ
प्यति सर्ववत्। नञ्समासे। अब्राह्मणा इत्यादौ उत्तरपदस्य उत्तरपदार्थस्य प्राधान्यात् सर्वनामता। असर्व इत्यादौ। उक्त आरोपि
तत्वं नञ्द्योत्यं द्योत्यत्वोक्तिर्निपातानां द्योतकत्वमिश्रायेण। आरोपितत्वमारोपविषयत्वं। आरोपमात्रमपि विषयत्व
वं संसर्गः इति नव्याः। इदमुक्तं भवति। आरोपितत्वमेव नञर्थः। अभावस्य तदर्थत्वे तस्य विशेष्यत्वेनैव भानस्य सर्वसिद्धत्वा
न्नञर्थस्य विशेष्यत्वे स्यात्तथा च असर्वस्मै इत्यादौ सर्वनामकार्यानापत्तिः। गौणत्वेन तद्विशेषणत्वात्। उत्तरपदार्थविशेषणा

वै. भू. त्वात् । आरोपितत्वं च विशेषणमेवेति न दोषः । किं चाभावार्थकत्वे ऽविघ्नमित्यादौ परत्वादव्ययीभावेन बाधितत्वात्स्वरूप
१८३ त्वमेव स्यात् । न च सक्तगौणत्वेपि सर्वनामकार्यमत आह । नोहृ इति । तथा च सर्वपदे सर्वनामकार्यापत्तिरिति भावः ।
183 सर्वादीनि सर्वनामानीति महासंज्ञाकरणमिह लिङ्गं । इत्यत्र वा पौरुषं नास्तीत्यत्र रूपाश्रिता आरोपिता संज्ञा वा पौ
इति बोधः पीतशङ्खो नास्तीत्यत्र चारोपितापीतशङ्खसंज्ञेत्यादिना ननु विशिष्टसंज्ञापात्र प्रसिद्धेः कथमारोप इति चेन्न ।
घटादिस्य संज्ञायाः सांतदधिकरणस्वरूपाणां च प्रसिद्धेः । विशिष्टमप्रसिद्धमिति चेन्न । विशिष्टं तावत्तत्पदार्था एवेति वप्र
सिद्धाः । मिलनाप्रसिद्धस्याप्रयोजिका अत एव तत्र शक्तिग्रहासंभवेन बोधाभावापत्तिः परास्ता । अस्तु वा विशिष्टमप्र
सिद्धं तथाप्याहार्यप्रतियोगिप्रसिद्धेः संभवेत्येव । प्रतियोगिज्ञानस्याभावधीहेतुत्वेनाहार्यत्वं न प्रवेश्यमने गौरवान्
समसंबंधिकपदार्थक्रमाङ्केऽपि संबंधितावच्छेदकप्रकाराहार्यानाहार्यसाधारणज्ञानत्वेनैव हेतुना । आहार्यज्ञानादा
हार्य एव सहत्त्वेनैवातिप्रसंगाभंगात् । विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानकारणत्वेन प्रतियोगिज्ञानकारणतेति पक्षे राम०
प्याहार्यज्ञानादप्याहार्येऽपि विशिष्टवैशिष्ट्यबोधात्पावान्नप्रतियोगिज्ञानसंभवान्नानुपपत्तिः । एवं चैवमपि तन्नशक्तिग्रहाभा १८३

वैकल्पं शशशृङ्गबोध इति शंकं आरोपितत्वं शशाभामिति मते तत्र शशस्य शृङ्गसम्बन्धस्यान्यत्र संभवात् । अत एव शशविषाणजन्यं कार्मुके नास्ती
त्यादौ शशविषाणजन्यकार्मुकनिरूपिता आरोपिता सत्ताऽऽरूत्यादिबोधः एतन्मते चार्थिके घटो नास्तीत्यभाववज्ञानमाहा
यनेत्रे र्पविशेष्यको बोध इति व्यवहारः इति योगिज्ञानं प्रति बाधादिकं च न प्रमाणमनीयं ५९। अभावस्य न त्रैवाप्यतो घटो
नास्तीति शब्दादभावबुद्धेर्न स्यात् नेष्टापा च घटवज्ञानज्ञानं प्रति च बाधादिकेन स्यात् तान चाग्रे तज्ज्ञानं जायत इति वाच्यं अनियमतस्त
ज्ञप्रकाभावात् । आरोपितत्वज्ञानमेव तत्त्वेति वेन्न । शतस्य हेत्वाभिचारात् तज्ज्ञानस्य तत्रार्जनकत्वात् तान चारोपितत्वज्ञान
मप्यारोप एव । इति यागृपृथिविकरणसंसर्गज्ञानेस्यैव तत्त्वात् । तत्तथा च सम एव हेतुः प्रसङ्गात् तेषु च वितिवाच्यं आरोपस्याभाव
बुद्धावहेतुत्वात् । न चैवं भेदेन नेदं भिन्नेहेस्यनुभवविसंवादः इति वाच्यं । द्वितीये टमः सर्वज्ञाभावेनैव सहान्वयात् अभ्युपकदा
चिदस्य तामावस्य कदाचिदन्यान्याभावस्य बोधानन्त्रनियामकः संसर्गारोपतादात्म्यारोपश्च वाच्य इति वेन्न । संसर्गारोपनि
यामकस्यैवास्य तामावबोधनियामकत्वसंभवात् । सर्वद्वाप्यभावद्वयं बुध्यत एव अव्यवजिहीर्षावशाद्व्यवहारकादाचि
त्कत्वमित्युपपन्नेश्च । अत एवारोपितरजतत्वा यामवशत्कोनेदं रजतमिति रजतत्वाभावः प्रतीयत इति लीलावत्युपा

वै॰ भू॰ योक्तमपयास्तां यत्नुप्रतियोग्यारोपस्याभावप्रमायां गुणत्वेन हेतुत्वान्मुक्तेश्चैव सहेतुरिति। तत्राप्रमायां गुणजन्यत्वेमाना
१८५ भावात्। भावे वाभावप्रसन्निकर्षादेरेव तत्प्रात्वात्। प्रमात्वस्यकार्यतानवच्छेदकत्वाच्चाप्रयनेस्पवशपक्षापक्षिः सन्निक
184 र्षसत्वादिति तन्निवृत्तेन्न पतद्वानं हेतुः। न च प्रतियोगितावच्छेदकमवधेन प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिप्रकारका
भावविषयत्वानुपपत्तेः प्रतियोगितावच्छेदकप्रकारको निष्प्रपःकारणमित्यस्यानिर्विकल्पकात्ते घटाभावधीवारणार्थं
मावश्यकत्वेन तत्र वोक्तदोषापातादिति वाच्यम्। एतन्मते तत्कारणाभावाद्बोधकारणत्वाद्यारोपस्यानितद्व्यतिरेकेण कार्यव्य
तिरेकादर्शनादिति चेन्न भावानां निःप्रकारकघटादिविषयस्यैव तस्याप्यनुपगमे बाधकाभावात्। तादृशत्वादिना
तमप्रत्यक्षे प्रतियोगिनस्यासर्वसिद्धत्वाच्च। वस्तुतो निष्प्रकारकमभावप्रत्यक्षं यदि नानुभवसिद्धं। तर्हि तत्र सप्रकार
कत्वानुरूपत्वेनैव कारणतास्तु। एवं च सर्वत्रैव विशिष्टबुद्धिसामग्रीहेतुरूपेव तन्निर्मितविशेषस्यैव। संशयोत्तराभावप्रत्यक्षे वध
र्मितावच्छेदकावच्छिन्नाभावविषयकत्वात्। यदि वा विशिष्टविशेषणस्य संसर्गाग्रहस्तदापि धर्मितावच्छेदकानियं राम॰
त्रितत्वादिविशिष्टबोधेन वाधकः। एवं च नाक्तौ गुरुः कार्यकारणभावः इति तन्मूलकत्वाच्च तस्मान्नारोपः कारणं। अशक्यत्वात् तथा १८५

तथापि नञ्शाब्दे केवलेन नञा सत्त्वाभावबोधस्य भाष्यकारेणोक्तत्वात् निषेधपदादिना तद्बोधाद्वा । उक्तत्वाच्छाब्दे संदेहः त
थापि न तद्बोधोऽनुभविकोऽन्यः । अभावबोधस्यैव सर्वसिद्धत्वात् । न वा ज्ञापकयुक्तिर्युक्ता । सर्वनाम संज्ञापाए तन्नेदोरिति ज्ञा
सः श्विवद्दत्या दोषाभावाभावात् । अकोरित्यकारस्य हि तत्र व्याहृत्या सर्वनाम्न एव ग्राह्यः । अविघ्नमित्यादावव्ययीभा
वस्तत्पुरुषाव्ययीभावयोर्वैकल्पिकत्वानापत्तेः । एकोऽहारा[illegible]संदेहाः । योजनं । अटुताया मसंहितमिति भाष्य
वार्त्तिकाभ्यां विकल्पानुपगमात् तत्स्मात्प्रत्यभावएव नञर्थ इत्याशयवानाह मतमाह । अभावोपात्तदर्थीकृ भाष्यस
हितत्वाच्छयात् । विशेषणविशेष्यभावान्यापत्तत्त्वं वधार्यताः । भाष्यमाहीत्ति । तथा च नञ्न्ये भाष्य । निवृत्तपदार्थक
इति । निवृत्तः पदार्थो मुख्यं ब्राह्मणं यस्मिन् सदृशे क्षत्रियादावित्यर्थः । सादृश्यादिनाध्यारोपितब्राह्मण्येनान्स्थापि तत्तद्वस्प
इत्यपीति । निवृत्तः पदार्थो मुख्यब्राह्मणं यस्मिन् सदृशे क्षत्रियादावित्यर्थः । सादृश्यादिनाध्यारोपितेऽपि केचित् व्याचख्युः । तत्र
साधीयः । आरोपितब्राह्मणपक्षे क्षत्रियादेर्नञ्वाच्यत्वात् अन्यपदार्थः सादृश्यादेरपि वाच्यतापत्तेः । तस्मान्निवृत्तपदार्थोऽयमा

वै॰ भू॰ नपुंसके भावे क्तः इति क्तः। अभावार्थक इत्यर्थः। विशेषणमित्याशयस्तु योगिनीति शेषः। अन्यथा अत्वं भवसि अनहं भवामी-
१८५ त्यादौ पुरुषव्यवस्था न स्यात् तस्मात् त्वदभावः मदभाव इति वदभावो शेषयुष्मदस्मदोरन्वयेन तिङः युष्मत्सामानाधिकर-
185 णाभावात्। अस्मन्मते च भेदप्रतियोगित्वदभिन्नाश्रयस्यापि युष्मत्सामानाधिकरण्यं। अपि चैवं सत्यनेकपासं-
नताया गापा अनेकमन्यपदार्थ इत्यादावेकवचननियमः। अत्रोल्लग्नादित्यादावुत्तरपदार्थप्राधान्यात्स्वरूपत्वं चो-
पपद्यत इति भावः। विशेष्या वेति। अयं भावः घटो नास्तीत्यत्र घटाभिन्नप्रतियोगिकात्यन्ताभाव इति बोधस्यानुभ-
वसिद्धत्वात्तस्य विशेष्यत्वे च युष्मात्त्वं भवसीत्यादौ च युष्मदस्मद्द्वित्वैकत्वाद्यनन्वयापत्तेः। तथा च भिन्ने युष्मद-
र्थे नातिङः सामानाधिकरण्यात्पुरुषव्यवस्था। विद्वन्नाश्रयिकाऽभवन्निति प्रतिशाखीबोधः। एवं न पूर्वासिद्धत्वप्रत्ययत्वद-
भिन्नाश्रयकर्तृकात्कृत्यभावनयाऽभाव इति बोधः। अत्र समस्तनञः किं त्वत्ववयात्तदा अनेकमन्यपदार्थ इत्यत्रैवैकवचने राम॰
विशेष्यानुरोधात्। सर्वामन्त्रितस्यैतेऽवतमानस्य बहुत्वे। विशेष्यमेकवचनान्तमेव। किं चानेकशब्दस्य हि वचनोपादा- १८५

16

नैबहूनां बहूनां बहुवचनोपादाने हेयोर्बहुव्रीहिणैव सिद्धे द्विसुभयसंग्रहायैकवचनं जात्यभिप्रायमौत्सर्गिकं वा सेव्यते नेक
पैतस्याऽपि यो वयति विशेष्यानुरोधात्तस्यैकस्यैवनान्वयानुरोधाच्चैकवचनं । अत एव पतंत्यनेके जलधेरिवोर्मिपद्भूत्रा
दिस्वरूपपादमिति संक्षेपः ।४८। इति वैयाकरणभूषणे नञर्थनिर्णयः । प्रादयो द्योतकाश्चादयस्तु वाचका इति न्यायम
तेऽस्यतं वैषम्यमयुक्तं [?] सामान्यादित्यधिकं न यन्निपातानां द्योतकत्वं समर्थयते । द्योतकाः प्रादयो येन निपाता
श्चादयस्तथा । उपास्येते हरिहरौ लकारो दृश्यते यथा । प्रादीनामुपसर्गाणां द्योतकत्वं लोकानुसंमतं दृष्टान्तमाह
तद्यथेति । अयं भावः । अजयतीत्यत्र प्रकृत्यैव जयः प्रतीयते । स च नोपसर्गवाच्यः । एवं हि तस्याऽनुभूत्यर्थत्वापत्तेस्तत्रा
ख्यातार्थकृत्यान्वयो न स्यात् । अन्ययानाऽनुभूत्यर्थान्वितसत्तार्थबोधकत्वं स्यात्तेः । न च जयमात्रं धात्वर्थः । अक
र्षः अशक्तार्थ इति वाच्यं । तथापि तस्य धात्वर्थेऽन्वयासंभवात् । अभेदान्वयस्य [?] संबंधेन प्रकृत्यर्थप्रकारकशाब्द
बोधं प्रति अस्य पदजन्योपस्थितेर्हेतुत्वात् । अन्यथा ओदनः पचतीत्यत्र कर्मतासंबंधेन पाकेनामार्थान्वयापत्तेः । किं
च अनुतिष्ठतेः [?] मनत्वह [?] तो धोन स्यात् । धातोर्गतिनिवृत्त्यर्थकत्वे ह्यभावः स्यादुप्रश [?] र्थत्वेऽपि तस्य भावो

वै॰ भू॰ १८६ 186 नास्तीत्येव प्रत्ययः स्यात् । न चात्र तथा बोधसंभावनापि गत्यभावसंबंधित्वेनानुपस्थितेः । अन्यथा घटस्याभावद्भूतलाद्यपि त
थाबोधापत्तेः । न च समभिव्याहारस्य लेचानादौसत्त्वे तथाव्युत्पत्तिस्वीकारान्न दोषः । न वा विशिष्टे जपो धात्वर्थः । अर्थान्त
रस्य बोधप्रसंगं विनाप्यतदर्थप्रत्यायापत्तेः । न वा विशिष्टार्थः । प्रत्येकातिरिक्तविशिष्टाभावात् । तथाबोधे योगार्थवाचकत्वे कल्प
नद्वयं धातोर्जपे यज्ञप्रशक्तेरुपसर्गस्य शक्त्यवच्छेदकत्वम् । शक्त्यन्तरकल्पनमपेक्ष्यैकत्र शक्तेर्विशेषणविषयत्वमात्रकल्पने
लाघवात् । तथा च प्रोक्तराजित्वेनैव शक्त्युपजये शक्तिः । न वा जपत्वप्रत्वेनैव शक्तिरस्त्विति वाच्यम् । शक्त्यन्तरकल्पनापत्तेः
आख्यातार्थानन्वयप्रसंगाच्च । तस्मादुपसर्गाणां शक्ततावच्छेदकत्वमेव । न त्वेवं द्योतकत्वमपीति । यद्वा । प्रतिष्ठ
त इत्यादौ विरोधिलक्षणया धातोर्गमनार्थकत्वान्न शक्तिः । अनन्यलभ्यस्य शब्दार्थत्वात् । प्रशब्दस्तु तात्पर्यग्राहकः
एतदेव द्योतकत्वम् । कथं तर्हि व्यतिसहस्तादौ बोधः । लुप्तस्मरणादित्यवेहि । दधिपयस्यादौ विभक्त्यर्थवत्तातमजान
न्तक्रबोधोऽसिद्ध एवेति ह्नैयायिकाः । तेषामादेघपितत्य चैत्रमिव पश्यतीत्यादौ चैत्रसादृश्यविशिष्टे चैत्रपदलक्षणे
वशादृस्यातार्थग्राहकेऽस्य समासवचनत्वात् इति द्रष्टव्यं । स्वयं पुन्नन्तरमाह । उपास्यते इति । रूपत्तरः । अत्र कर्मणीति शेष राम॰ १८६

ऽस्युपं माकः। उपास्यते इत्यादावुपासनादिकमुपसर्गार्थः। विशिष्टस्य धातुमात्रस्य वा नापि उपसर्गस्यैव सकर्मकत्वादास धातो
रकर्मकत्वान्नेतः कर्मणि लकारो न स्यात्। फलावच्छिन्नव्यापारवाचित्वं सकर्मकत्वमिति सिद्धमिति चेन्नः फलावच्छिन्नत्वं परि
फलविशिष्टत्वं तद्ध्युपासनादिफलस्य धात्ववाच्यत्वात्। यदि च फलवैयधिकरण्येन तदपि सर्वेषां व्यापाराणां प्रत्येकं विस
लवैयधिकरण्यात्स्वार्थफलवैयधिकरण्ययत्नं तेषां यांते पाव स्वार्थफलव्यधिकरणव्यापारवाचकत्वे पर्यवसितं भवति
फलस्य धात्वर्थत्वसाधकं नास्तीति यः। विशिष्टस्य गणपाठाभावेन धातुत्वालाभेन लकारानुपपत्तेः। गणपाठादिस्था
नमिति चेन्न यापि विशिष्टस्य धातुत्वे लिडादौ सतित्वे भिन्ने कोट्टत्वमजादेर्द्वितीयस्येति नियामकादुपसर्गनिपाजा
वस्य स्यात्। अडादिकमुपसर्गस्याके च स्यात्। उक्तं च वाक्यपदीये। अडादीनां व्यवस्थार्थं पृथक्त्वेन प्रकल्पनं। धातूपसर्गा
योः शास्त्रे धातुरेव तु तादृशः। तथा हि संग्रामयतेः सोपसर्गाद्विधिः स्मृतः इति। अपूर्णक्रियावाचकत्वं शुद्धधातोः फलवाचक
त्वे तु विशिष्टस्यात तथा वशुद्धस्य धातुत्वान्न ततः आगेवाडादिकं भविष्यतीति चेन्न यापि निपातानां शक्ततावच्छेदकत्वपर्यक
सानादिस्य सिद्धेरेवात् जीयेत्वागतमेवोपसर्गस्य तत्वा। धातोस्तदर्थकत्वात्। तस्मादुपसर्गाणां द्योतकत्वमेवेति। ८२। एत

वै.भू. द्यतिपत्तेऽपि समभिव्याहारात्तथा प्रत्ययनिपातेऽपि लकारः कर्मवाचकः। विशेषणतया योगोऽपि आदित्यादिके समः। अन्यत्र साक्षात्क्रिय
१८७ तेऽलंक्रियते। नमस्क्रियते। उरीक्रियते गुरुरित्यादौ अत्रापि तत्तदर्थे धातोः कर्मणि लकारसिद्ध्यर्थं तत्तदर्थवाचकत्वं वाच्यमेवे
187 त्युपसर्गवद्द्योतकत्वममीषामपीति भावः। पचपि इत्येकारणोऽस्यास्य सकर्मकत्वात्कर्मणि लकारेणानुपपत्तिरस्त्यापि सा
क्षात्कारार्थत्वे न स्यात्तान्नयथा पूर्वं कुरुते तद्दृश्या स्यादपि सार्दिति ध्येयं। दृष्टमुपलब्धं। साक्षात्कारो धात्वर्थस्तैतत्वेत
त्कर्मत्वेन गुर्वादेरभिधानं न स्यात्। धात्वर्थोपस्थयरूपकर्मण एव तदुपपत्तेः तेनाभिधानात्। न वा तस्य कर्मत्वमपि। धात्व
र्थकफलाश्रयत्वस्य तत्त्वात् इति चेत् अत्र साक्षात्क्रियते इत्यादौ तत्तत्फलवाचकमेव साक्षात्पदादिकमस्त्वतः तदुत्पत्त्यनुकूल
स्तु व्यापारो धात्वर्थः। तथा च साक्षात्क्रियते गुरुरित्यादौ गुरुवृत्तिज्ञानाश्रयप्रत्यक्षोपयोगिविषयतासंबंधेन साक्षात्कारस्तदुत्पत्त्यनुकू
लो व्यापार इत्यादिर्बोधः। न च साक्षात्पदस्य साक्षात्कारार्थत्वेन मानाभावमिति शंक्यं। साक्षात्प्रत्यक्षतुल्ययोरिति त्रिलेम
हणापयाशक्तिवारणाचावकं इति। उरी उररी चोररी च विस्तारे अंगीकृतौ त्रयमिति चामरात् नमःपदस्य नमस्कारार्थकत्व राम०
स्य लोके च प्रसिद्धत्वात्। ताननुर्थविशेषत्वश्रीवेणाकर्मकत्वादिविभज्नादस्त्वाले कारार्थकथं कर्मणि लकार इति चेन्नाफ १८७

लव्यधिकरणव्यापारवाचकत्वेसेव सकर्मकत्वात्तासर्वस्य व्यापारस्य यत्किंचित्फलसमानाधिकरणत्वात्स्वार्थफलव्यधिकरणव्या
पारवाचित्वं तत्त्वं। तथा चोपासनादेर्धात्वर्थत्वे यदि दे:यो देषां घातकत्वमिति चेन्न: स्वस्वयुक्तनिपातान्यतरा
र्थफलव्यधिकरणव्यापारवाचित्वमसकर्मकत्वात्· कर्मत्वमप्येतादृशफलाश्रयत्वमेवाऽस्यं चकर्म
णि लकारसंभवान्नानुपपत्या द्योतकत्वसिद्धिः· एवं दृष्टांतेष्वप्युपपदस्योपासनार्थकत्वान्नानुपपत्ति
रिति चेन्नैवं। मासाक्षात्सहाद्यर्थसाक्षात्कारस्य धात्वर्थे साक्षात्त्वयायोगात्· अभेदान्तिरिक्तसंबंधेन
नामार्थप्रकारकशाब्दबोधं प्रति प्रत्ययजन्योपस्थितेर्हेतुतायाश्चोक्तेः पचतीत्यत्र कर्मत्वसंसर्गी
णान्वयवारणाय वाच्यत्वात्· स्तोकं पचतीत्यत्रैवाभेदान्वयस्य परिसाक्षात्कारादेर्धात्वर्थत्वे तदसा
त्· तथा सति च साक्षात्त्वस्य स्थापितत्वाच्चैकं पचतीत्वे मानाभावात् द्योतकत्वमेव वाच्यं· अस्तु शासनं
चेष्टोत्पादार्थवत्त्वमात्रायुतेनानुपपन्नमिति ध्येयं। अपिच प्रादीनां वाचकत्वे मानाभावाच्च कृत्वे मत्यास्य
कर्षः कीदृशो निष्कृष्ट इति वक्तव्यम्यान्त्यः कीदृशो निरित्यपि स्यात्· अस्मन्मते च प्रादेरनर्थकत्वान्नतद्

वै. भू. न्वय इत्यत एव षष्ठ्यादयो द्योतका भविष्यन्तीत्यपि चादिषु समभिव्याहाराद्विशेषणत्वादि. शोभनः समुच्चययोद्य
१८८ ष्वस्य इति वक्तव्ये भवतश्च दृष्टः स्यादस्यास्याप्याप्तेरिति भावः। अथ यद्यपि द्योतित्वात्रद्धित्वे भुवनत्रयस्यापि पञ्चा पुरुवि
188 शेषणत्वेनैवबुद्धे तेन दृष्टचकारादिसमुच्चयं वदन्त्यविशेषणत्वेनैवबुद्धे इति न विशेषणान्वय इति चा
त्र. अन्यथा नापत्तर्थेनान्तस्यार्थे बाधकत्वेप्युपपत्ते स्तत्र तथास्ति. अत्र च सत्वं द्योतापदार्थोपस्थिति स्वा
द्विशेषणान्वयो दुर्वार एवेति भावादिति। किं च निपातानां वाचकत्वे विना षष्ठीमतन्वयप्रसंगः प्रातिप
दिकार्थयोर्विनाविभक्त्यर्थं भेदेनान्वयायोगात्। अन्यथा राज्ञः पुरुष इत्यत्रापि राज्ञः पुरुष इति वदन्वा
यो योगादिति पत्तेरित्यभिप्रेत्याह. चादीति. धवखदिरयोः समुच्चय इति वदद्वयस्य च खदिरस्य चे
त्येवंस्यादन्यथान्वयायोगादिति भावः। यत्तु चादीनां समुच्चिताभिधायकत्वमेव. नातो भेदनिबंधना
षष्ठी. तथा च यः समुच्चितः स घट इति अभेदेनैवान्वयः. न चैवं सत्वार्थत्वाद्विभक्तिश्रवणाप राम
त्तिः. स्वभावात्समुच्चितपदार्थाभिधेयस्य सत्वरूपत्वेन चाद्युपस्थाप्यस्येति संभवात्. यथा धातूपस्था १८८

प्यायासत्वार्थत्वं घटत्वाद्युपस्थाप्यापाद्यमत्वार्थत्वमिति समाधिमाहुः ॥ तन्न । समस्तुद्धितेधर्मीशन्यत्वम
त्वाद्युकारशक्तिकल्पनायोगात् । षष्ठीवारणायतथाकल्प्यतइति चेन्न । घोकत्वेनापितदुपपत्तेः एतेन सम्
द्धयस्यैकदेशत्वान्नपदार्थैः पदार्थेन संबध्यतइति न्यायान्नभूयानित्यादिविशेषणानुपपत्तिरिति प
र्वोक्तं दूषणमनवकाशमिति निरस्तं ॥४४॥ ननु प्रातिपदिकार्थयोर्भेदेनान्वयबोधे विभक्तिजन्योपस्थि
तिर्हेतुरिति मुख्यन्निर्निपातातिरिक्तविषयैवेति नोक्तदोषः इत्याशंक्याह । पदार्थः सदृशान्वेतिविभा
गेनकृतापिना । निपातेतरसंकोचेप्रमाणं किं विभावय । सदृशा । सदृशेन । समानाधिकरणेनेति
यावत् । अन्वेति परित्यभेदेनेति शेषः । विभागेन । असदृशेन । असमानाधिकरणेनेति यावत् । अय
मभिप्रायः । अभेदसंबंधेन प्रातिपदिकार्थप्रकारकशाब्दबोधप्रतिविरुद्धविभक्त्यनवरुद्धप्रातिपदिक
धानत्वमेतज्जन्योपस्थितिर्हेतुरिति कार्यकारणभावस्यावश्यकत्वात् । घटस्य चाभेदबोधापत्त्या तादृशपदा
च्यात्वाद् इत्यपिवाच्यमसत्तु तुत्वयेन सदृघटादीनामभेदान्वयः स्यात् अत्र च निपातातिरिक्तेति विशेष

वै·म० गोणौ रवापत्तिर्नामाभावश्च· अत एव घटो नास्तीत्यादौ घटपदं घटत्वप्रतियोगिकत्वलाक्षणिकमिति परे प्राहुः
१८९ नन्वत एवाभेदान्वये दृष्टार्थत्रिश्चितिनायं दोष इति चेन्न· तथा सत्यभाववत्त्वरूपेणापि लक्षणा गौणापत्तौ न
शक्तिकल्पनागौरवात्तात्पर्यग्राहकत्वेनैवेषामुपयोगात्· एवमन्यत्राप्यूह्यं· अथ भावो घटः अत्रो
189 दनः पचतीत्यत्राभावघटयोरादनपाकयोरभेदेनान्वयः॥ किं त्वेभ्यस्तात्मनत्रीमत्वादिवेन्न· योग्यतात्रा
नत्वप्रकारकत्वाविरहात्· न चात्राप्ययमेव निस्तारः॥ एवमपि भेदेनान्वयसिद्धये षष्ठ्यापत्तेर्दुष्परि
हारात्· अन्यथा घटस्याभाव इतिवदनन्वयापत्तिः॥ तथा च घटत्वेनेति वाक्यं सकलमेव स्यात्·॥ किं च
निपातानां वाचकत्वासिद्धेरितिथाकवदितिवदनन्वयापत्तिः॥ स्मैना· न च तद्युक्तं· गौरवात्· प्रक
र्षादिद्योती दृशौ तदन्वयाघनुविधानं च द्योतकत्वेनान्यथासिद्धमेवेति द्योतकत्वमेवेषामिति दि
क्॥ अपि च· कोऽव्याहारावन्वयानुपपत्तिमपि मानमाहाशौरेरुत्वेरिवादीव्यानुद्धरिष्यन्नरस्मा रामः
निवादस्माहाव च योनस्मात्तुपांचभ्रवरां ततः॥ अवोस्वक्ष्देशे: शौरे: ममममदृशानुदीव्यावुद्धरिष्य १८९

त्यितार्थः॥ अयं चोक्तादिशब्दानां तत्सदृशपरत्वे इवशब्दस्य द्योतकत्वसंगच्छते न त्वाहितादेर्विति तृतीयया
प्रकृत्यर्थान्तरकरणत्वमुच्यते. न चोक्तो व्यवकरणा. तथा चेवशब्दस्य सदृशार्थकत्वेऽपि सदृशान्तमेव करणत्वं
तयान्तृतीयया प्रतिपादनीयं. तथा च प्रथमया न प्रकृत्यर्थान्तरत्वार्थबोधकत्वं वृत्तित्वेनेवार्थे प्रसंगः इवस्य त
दृश्यत्वनिरूपितत्वात्. न चेवोक्तरतृतीयैव तन्निबोधनं. एवमत्वार्थकतया कारकविभक्त्ययोगात्. तथात्वे वाच्यसये
तेत्याह. सुपां चेति. सुपां श्रवणं चोत्यर्थः॥ चकारेणेवशब्दान्तृतीयाया स्वीकारे पुरुषस्य प्रसक्तेरापादन
न्वय एवेति बोध्यते. इत्यादाविव्यादिपदार्थार्था विवपार्वतीपरमेश्वरौ वन्दे इत्यादौ वागर्थयोर्विदिकमित्वा
भावादिति यानन्वयापत्तिः॥ सदृशार्थत्वे च वागर्थपदयोस्तदर्थे पार्वतीपरमेश्वररूपेकमितं वस्तुतः संगत
मिति भावः. यदि च विशेषणविभक्तिनैकमत्वात्र्यर्थे तु व्यतेतदापि तृयोजनीयं तत्र्याह. उक्तिशब्दस्या
त्वार्थः तृतीयाविशेषणविभक्तित्वात्साधुत्वार्थाभेदार्थवा. इवशब्दार्थः सादृश्यं. शरदारवार्थः श
रः तृतीयार्थः करणमिति हि पदार्थाः. तत्रोत्तशरयोरयोग्यत्वादभेदे नन्विराकांक्षत्वाद्भेदेनान्वयायोग

वै. भू. १९०
इवान्वय एव स्यात्. न चोक्तनिषिद्धं यत्सादृश्यंपनिरूपकतया तद्व्यान्यः शर इति इवार्थ एवोक्तान्वयो न तयोरपि पाक्य
रमन्वया इति वाच्यं. तत्राप्युक्तरीत्यैवान्वयायोगात्। एवं शरेणापि समं नेवार्थान्वयसंभवः. द्योतकत्वपक्षे चो
क्तसदृशार्थकमुक्तपदं. तथा च तद्भिन्नोपः शर इति पुंसोऽन्वय इति न दोष इति भावः॥ इत्थमुत्तरदलेऽप्येवं ध्येयं
नन्विवार्थः। सदृशमस्तु. तस्य चाभेदेनान्वयो नान्वयो नानुपपन्न इत्यत आह। सुपा चेति। चकारो भिन्नक्रम
ः। सुपांश्रवणं चेत्यर्थः। अयमाशयः। सदृशधर्म्यर्थकत्वे सत्वार्थत्वं स्यात्. तथा वा निपातत्वाद्विभक्तिर्लोपा
पत्तेः श्रवणं तस्या भवेदिति. अथ धर्म्यर्थकत्वेऽपि लिंगाद्यनन्वयाद्यसत्वरूपत्वे नानुपपन्नं. किं च. इव
शब्दस्य स्वारोपाधानात्सत्वार्थत्वेऽपि नानुपपत्तिः अत एव पृथिव्यामेवं। धरत्यत्र पृथिव्यां। धत्त इत्यत्रेवे
ति बोधार्थ एवकारस्य समभिव्याहृतप्रातिपदिकसमानविभक्तिकत्वे तच्छ्रवणमपि तु कालु सत्वान्वेत्य
पेवं इति इत्यत आह। वेति. तथा चोक्ताभिन्नं यत्सादृश्यं तद्भिन्नाये शराइत्यादिरन्वयो वाच्यः। चित्तद्विविभ
क्तौ न वरूढार्थयोः सत्सदृशयोरिव सदृशशरयोरपि भेदेनान्वयायोगात्. तथा चानन्वयो वा एव त्वाभावे राम० १९०

पएवानहिशरामित्राभित्त्रउभ्यइतिभाव्याःखईहानतुत्वन्मतेतावद्गुपसर्गाविभक्तिरेवनस्यात्· तेषामर्थ
वत्वाभावेनप्रातिपदिकसंज्ञापाएवाभावात्· किंचात्मसमासाहावुत्तरपदार्थःप्रधानमितिव्यवस्थान
हिशरामित्राभिस्यात्· एवंपदस्यनञोदेरनर्थकत्वादित्यतआह नञ्समासेचापरस्यधान्यंप्रत्येवमु
स्यता· घोतमेवार्थमादायजायतेनामतः सुपः। नञ्समासाद्यौयोत्तरपदार्थप्रधानतामायोत्पमर्थ
मादायैवतमेवार्थमादाययार्थवत्वात्प्रातिपदिकत्वं· ततः सुवुत्पत्तिरित्यर्थः। अयंभावः। अर्थवत्व
मर्थप्रतीतिजनकज्ञानविषयशब्दत्वं· नतुशक्तिलक्षणान्यतरसंबंधेनार्थवत्वंतत्रविवक्षितं· ये
नोक्तस्थलेनुपपत्तिः संभाव्यततातथाचप्रतिष्ठतेचिंतयतो घटश्चेत्याहौनियातानांतादृशार्थवत्व
स्याबाधाद्भवतिनामत्वं· नचैवंरामङसात्रराङस्तोपिविभक्त्यापत्तिः स्वौजसमौट· छेकयोरित्य
तेषामेकवाक्यतयाविधानस्यतत्रततोयथादितत्वात्राङस्यादेशस्यसंख्यावाचकत्वाभावेनवि

वै.भू. भक्त्यनुपपत्तेः। उक्तं हि द्व्यचष्ट्विति सूत्रे भाष्यकारेण। असंख्यातैषैकत्वमर्थः। तेन वर्णात्स्वादुत्पत्तिर्न भविष्यतीति।
१९१ प्रथम वा। प्रत्येकं वर्णेषु विभक्त्यनुत्पत्तिरेकाच्द्विर्वचनं स्यायात्। तथा हि एकाचो द्वे प्रथमस्येत्यत एकाच इ
१९१ त्युद्धायस्येव द्वित्वं न प्रत्येकं इति यथा तद्वत्सु मुहायाद्रेर्विभक्तिर्नेति कैयटादयः। यद्वा। प्रत्येकं वर्णेषु वि
भक्त्युत्पत्तावपि न श्रवणं लुकात्स्यत्वात्। अस्त्र वा समभासात मेकं रामपदं तत्रैव राजपुरुषवदस्त्र राज
पि द्वादिवि विभक्तिश्रवणं भविष्यतीति। अथैवं चिन्त्यं प्रथमपक्षे च निपातानामपि सत्वानभिधायक
त्वाद्विभक्तिर्न स्यात् एकवचनमुत्सर्गतः करिष्यत इति भाष्यमिद्धमेकवचनं भविष्यतीति चेत्। रामइ
त्यादौ प्रत्येकं वर्णेष्वेकवचनापत्तिरिति। एकाच्द्विर्वचनापत्त्यानावकाश इति समाधानं
त्वमत्युक्तं। तृतीयपक्षे चेषा तिपत्तिः प्रातिपदिकावयवत्वात्सुपो लोपात् समासे विभक्तिश्रवणोपपत्तेः। धनं वन राम.
मित्यादौ न लोपः प्रातिपदिकांतस्येत्यनेन नलोपापत्तेश्चैवं स्यात्तांजशो ह्नतेद्दृतिजस्याप्यनिष्ठ दृति पि १९१

न चतुर्थी किं च॥ पंथानाविलत्रापि त्र्यकूलस्वकूः पद्मामानन्दे इति समासविधानात्पंथ्या वित्यापत्तिः पुराणि
त्यत्र पुरे स्तार्घापन्ने स्त्रीति दिक्। तस्मात् मयाद्यशब्दप्रकृति ज्ञापकादेव निपातेन्यो विभक्तिरिति केचित्।
निपातस्यानर्थकस्येत्यतस्मादेव मेत्यन्ते। अस्माधिपश्ची त्यत ज्ञापकमादाय प्रत्याख्यानपद्दे तस्यैव सामा
न्यापेक्षज्ञापकत्वमभ्युपेत्य चादीनामपि ज्ञापकादेव नामत्वमिति द्धिरिति सिद्धे तस्मिन्नुवन्तत्वमपी
त्यपरे। कृत्तद्धितसमासाश्चेत्यनुक्रमेण च्वयार्थकच्विकारोऽर्थसंग्रह इति ग्रथकृतः॥ अव्यानंतधा
तूनां नानार्थत्वमयेऽस्मिन्निपातानामेव वाचकत्वमुक्तमिति चेन्न। धातोः प्रकर्षादौ लक्षणा। ता
त्पर्ययाहकः प्रादिः। अत एव नोपसर्गादिकं विना प्रकर्षादिप्रतीतिरिति स्वीकारात्। अनेकशक्ति
कल्पना हि नानार्थेदूषकतावीजं। नद्यात्तत्र दृतिध्येयं। अत एव न केवलानां तेषां प्रयोगः। वाच
कत्वे चातिरिक्तशक्तिकल्पनापत्तिरिति युक्तो निपातानां द्योतकत्वपक्षः। उक्तं चाकरम्पधिकरणो
नदेः॥ चतुर्विधे पदे चात्र द्विविहारपरिधस्यांयतिनीयः॥ क्रियते संशयोऽत्रैव नोपसर्गनिपातयोः॥ तयो

वै. भू० र्थाभिधाने हि व्यापारो नैव विद्यते । ये ऽर्थद्योतकास्ते तु वाचकाः स विचार्यते इति । उपसर्गाणां धात्वर्थोक्लाद
१९२ न्यः प्रयतीयते । प्रहाराहारविहारपरिहारवदिति चान्ये: । तस्मान्नैयायिककल्पितं प्रादिचादीनां वैषम्यमयु
192 क्तं । यत्तु निपातानां सर्वेषां वाचकत्वे निपातस्यानर्थकस्येति विधिवैयर्थ्यं । अर्थवत्सूत्रेणैव प्रातिप
दिकत्वलाभात् । सर्वेषां द्योतकत्वेऽपि निपातस्येत्यनेनैवोपपत्तेरनर्थमापद्यते । तस्मात्केचिद्वाच
कास्तत इति वाच्यं । तथा चोपसर्गा एव द्योतकाः चादयस्तु वाचका इति । तन्न तुच्छं । सर्वथानर्थकानां तु हि
चस्म हवै पादपूरस्य कैयटाद्युक्तमर्यात् । कमीमिद्विति पादपूरणो इति निरुक्तात् । अधिपरी अनर्थकौ
इति सूत्रव्याख्यावृत्तानां संग्रहार्थत्वस्य कैयटेनोक्तत्वात् । केवा चकाद्युपचमिति याप्सका भावाद्वाहो
तामेव द्योतकत्वे । चादयो वा चकाद्युक्ताप्याप्यापत्तेश्च वक्तव्यो वार्तिकमेतत्प्रत्याख्यातं भाष्यका
रैरिति तन्न । तमेतदर्थद्वयमेवाभिमतं चतुरस्रं ॥४७॥ अथ सिद्धान्ते किमतच्द्योतकत्वे । नैयायिका राम०
मतेनाकरीत्यपशक्ता तावच्छेदकत्वेनाचनत्वं । उक्तं हि वाक्यपदीये । शक्ता धातो प्रधानोऽवा सहकारी १९२

पुष्पते इत्यतीतीति चेन्न निपातधात्वादीनामानुपूर्व्याः शक्ततावच्छेदकत्वे गौरवात्· विशिष्टस
शक्त्यंतरकल्पनावश्यकत्वे विशिष्टस्य तत्स्वीकारमपेक्ष्य लघुत्वादुक्तनियमेनैव तत्स्वीकारौचित्याच्च· अ
पादिमात्रवाचकसप्तकर्मादिविशिष्टे लक्षणायां प्रत्ययो गौरवग्रस्तो कल्पनायोगाच्च· अस्तु त
र्हि लक्षणायां तात्पर्यग्राहकत्वमेव द्योतकत्वमिति द्वितीयः पक्ष इति चेन्न· तथा सति सुप्ति
ङामपि द्योतकतापत्तेः धात्वादेः कर्तृकर्मादिविशिष्टे लक्षणायां तद्दृ· द्वितीयपक्ष इति
तात्पर्यग्राहकत्वसंभवात्· न चैवं घटादिपदानामेव कर्मत्वादिविशिष्टार्थकत्वेनामार्थ
धात्वर्थयोः साक्षादन्वयापत्तौ अभेदव्यतिरिक्तसंबंधेन नामार्थप्रकारकशाब्दबोधेवि
भक्तिजन्योपस्थितेः कारणत्वविलोपापत्तौ घटः पश्यतीत्यत्र कर्मत्वसंबंधेनान्वया
न्वयबोधापत्तिः। घटादिपदानां घटकर्मके लक्षणाया स्तोकपचं चपि तत्रैवाभेदबोध
स्यैव संभवात्। अभेदसंबंधेन धात्वनुभवयत इति चेन्न· नारायणपुरुषदत्तव्यापितयानुभवा

वै· न्· च्छक्यापत्तेः। नामार्थनिर्णायकस्थितरीत्याप्युपपन्नेश्च· न चैवं गंगायां द्विरेफ इत्यत्रातिशगत भ्रम
१९३ रानुभवापत्तिः विभक्तेरनमार्थकत्वात्· प्रकृते च लाक्षणिकत्वेनानुभावकत्वाद्विति
193 वाच्यं· वृत्तिमत्त्वेनैवानुभावकत्वात्· यत्तु लाघवात्कृत्त्वेनैवानुभावकत्वमिति तन्न· लाक्ष
णिकस्यापि शक्तत्वात्· तत्र शक्तेनप्रनुभावयतीति नियमः इति चेन्न हि गंगायां घोष इत्य
च्यतीरानुबोधेन स्यादेवः स्वशक्यान्वयबोधकमेवानुभावकं गंगाघोष इत्यत्र गंगापदस्यापि तथा
त्वेपि तत्पदस्मारितलक्ष्यान्वयात्त्वाद्रेव तीरानुभावो न स्यादेवः स्ववकं भविष्यतीति· चेन्न· अपभ्रंशादन
नुभवापत्तेः गौरवाच्च· बोधकत्वेनैवानुभावकतापामति लाघवाच्चेति। अपि वा यत्र पदद्वयम
पि लाक्षणिकं रूपे इत्यादौ तत्रानन्नुभवापत्तिः· किंच· अनुमितिजिज्ञासायोरनुभवमिति प
ती(?)त्यभावादनुभवत्वप्रसक्तत्वेपि च· तथा वृशाबोधाज्ञानकत्वं पर्यवसितं· तच्च प्रमाज्ञानस्य राम·
नान्तहानस्यावशास्त्रबोधाजनकत्वान्यपदार्थस्मरणोद्बोधकमस्थितत्रास्तीति वाच्यं· तेन घटकं· त्वेके १९३

णाज्ज्ञानजन्यपदार्थोपस्थितेः शाब्दबोधजनकत्वेन तद्द्वारकसमानसङ्ख्यापरिहारात्। अन्यथा लक्ष
णाकल्पनमेवोच्छिद्येतेति दिक्। अपि च धातोर्लक्षणया कृदुपपन्ने निपातानामवाचकत्वे घटादिपद
स्य चरमपरीक्षकोक्तरीत्या बुद्धिवशान्नानार्थकस्य घटत्वादिविशिष्टे लक्षणया बोधोपपत्तौ घटादि
पदानामप्यवाचकत्वप्रसङ्गः। न चाव्ययशक्तिमविदुषोपि समुदायशक्तिज्ञानात्तथा बोधात्तेषां
शक्तिकल्पनं धातोः शक्तिमविदुषोप्युपसर्गसमभिव्याहृतधातोर्बोधात्तथात्वस्य तुल्यत्वात्। न
च प्रकारतासंबन्धेनाख्यातार्थविशेष्यकबोधं प्रति धातुजन्योपस्थितिर्हेतुरित्यादिकार्यका
रणभावरूपाकाङ्क्षाविरहादुपसर्गस्य शक्त्यग्रहेपि न बोध इति वाच्यं। तादृशकार्यकारणभाव
ग्रहशालिपुरुषीयशाब्दे एव तस्य हेतुत्वादिह चान्यस्य तत्संभवात्। किं चाख्यातार्थविशेष्यकता
दृशबोधं प्रति निपातजन्योपस्थितिः कारणं कल्प्यतां। व्यतिरेकस्तु दोषाय न। अन्वयव्यभि
रिकाभावात्तेषां घटादिपदवदक्लृप्तिः सिद्धैव तथा कल्पनसम्प्रयुक्तत्वाच्च। एतेन प्रतिष्ठतेऽस्य चागमनन्व

वै०भू० रूपेणाप्रतीतेर्धातोरेव लक्षणा· प्रशब्दस्य तदर्थान्वये च तच्चाख्यातार्थान्वयो न्वयोदित्ययास्त तस्माद
१९४ न्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रकर्षादिलक्षणं वाच्य एव· एवं च प्रकारतासंबंधेन धात्वर्थविशेष्यकबोधं प्रति कारक
194 विभक्तिवत् निपातजन्योपस्थितिर्हेतुर्वाच्या· तथा च न प्रथमकाः एवैक्तो च दोषः। एवं नामार्थयो
र्भेदेनान्वयबोधे व्युत्पत्तिसिद्धत्वान्न तत्र पदार्थान्तरसमभिव्याहाराभावात् घोतकत्वसंभवः· अत एव न
ञ्समस्य चैव महाभाष्येपि नञ्तत्वाभावो नास्तीत्यर्थदर्शनं तत्संगच्छते न च क्रियायोगं विना समस्तनञो साधुता
दिदमनुपपन्नमिति वाच्यं। गम्यमानायाःपि क्रियायाः कस्मात्वेनघाद्दत्त्वैवनिमित्तत्वमालंव्यनञ्समवायात अ
स्तु चाप्रतिषेधो धर्म ज्ञापयः। तथा च स्ताकंपचतीति वदभेदेनैवान्वयान्न व्युत्पत्तिविरोधः। ननु निपातानां
वाचकत्वे केवलानामपि प्रयोगः स्यादिति चेन्न। केषांचिन्नेमाधातोरिति नियमितत्वात् केषांचिन्नञ्प्रभृतीनां
तथात्वस्येष्टत्वात् अन्येषां वाचकत्वेपि केवलप्रत्ययप्रकृत्योः प्रयोगावहुयपन्नः उक्तं हि वाक्यप्रदीये प्र रामः०
त्ययो वाचकत्वेपि केवलो न प्रयुज्यते समुद्वयाभिधानेपि व्याप्तिरेको न विद्यते इति। यद्यपि प्रत्ययवदेवापर १९४

त्वेनस्मर्यते तथापि तैर्बोध्यप्रकर्षादेर्विना संबंधिनमनन्वयात्केवलप्रयोगासंभवः समुच्चिताभिधायकत्वेपि
विशेषतस्तयोरुपस्थितिं विना प्रतीतेरपर्यवसानान्निपातेत्र ते वेति नप्रयोगः। उक्तं हि वाक्यपदीये समुच्चि
ताभिधानेपि विशिष्टाचाभिधायिनाम्। गौणः पदानां संबंधः पदं तत्रास्ति चादयः इति। तस्मान्निपातानां वाचकत्वे
न दोषः। अत एव समुच्चयाधिकरणमीमांसके उक्तं। केवलचकारशब्दात्समुच्चयो बोधाद्वकारश्चवणात्तद्बो
धाद्वकार एव तद्वाचको न द्योतकः। किं चा द्योतकत्वपक्षे तत्रापि तत्र शक्तिः कल्प्या चकारस्य च द्योतकत्वश
क्तिः कल्पनीयेति गौरवं स्यादिति। अत एव मीमांसाद्वयेपि नञः पर्युदासलक्षणास्वाद्योव्यवहाराः संगच्छते। स
गच्छते वन्नत्र नत्र प्रवीन व्यवहारः। तस्मान्निपाता वाचका एवेत्यभिप्रेत्य पक्षान्तरमाह। निपातानां वाचकत्व
मन्वयव्यतिरेकयोः युक्तं वा न तु तद्युक्तं परेषां मतमेव नः। अस्मन्मते निपातानां शक्तिग्रहस्द्वात्वादेर्लक्षणाद्य
ग्रहादेव च बोधान्नयुक्तिरितान्कार्यकारणभावग्राहकः। बोधकत्वरूपा शक्तिस्तु निर्बाधा। लक्षणाप
क्षेपि तत्कार्यकारणभावग्राहक एवेति किं गौरवं। तस्माद्युक्तिरिता न लक्षणा तानयोः कार्यकारणभा

वद्द्वयस्यापि वाच्यतया शक्यत्वे द्योतकतावेत्तु भयमप्युपपन्नं ॥ अत एव विभक्तेरपि समानन्यायतां मनसि निधाय वाचि
का द्योतिका वा स्युर्द्वित्वादीनां विभक्तः पदस्युक्तं वाक्तुपदीये ॥ अत एव वृक्षावित्यत्र भविनो भेदाः केवलैरनिदर्शिताः
उपसर्गाणां संबन्धोऽन्यतेश पराद्भिनाः स्ववाचकोऽविशेषाणां संभवाद् द्योतकोऽपि वेत्ति वाक्यपदीयेऽपि पक्षद्वयमुक्तं
इति भावः ॥ मीमांसकास्तु वाचका एवैते न द्योतका इत्याहुः तदयुक्तं ॥ अमालमे शक्तिकल्पनायोगात् ॥ अस्मद्
रीत्या तद्द्योतकत्वकल्पने च गौरादिपराणामपि तदोशक्तिकल्पनापत्तेः ॥ न वात्तेषामुपपत्तिर्युक्ता ॥ अन्वयव्यति
रेकयोस्तात्पर्यग्राहकत्वेनाप्यथासिद्धेः ॥ न च शक्तिद्वयकल्पना ॥ द्वितीयपदस्य लक्षणांगीकारात् ॥ निपाता
नां तात्पर्यमात्रग्राहकत्वादित्यभिप्रेत्याह ॥ नन्वित्यादि ॥ तततासमभ्वेयाधिकरणेऽप्यन्ते ॥ परेषां ॥ मीमांसकानां
मते ॥ वाचकत्वरूपं तत्त्वेन किंतु द्योतकत्वमपीति भावः ॥ ४८ ॥ उपसर्गा द्योतकाः निपाता वाचका इति नैयायिक
मतं न युक्तं वैषम्यबीजाभावादित्याशयं व्यसितमुपसंहरन्नाह ॥ निपातत्वे परेषां यत्तदस्माकमिति स्थितिः ॥ आप
कत्वाच्छक्तेताया द्योतकत्वव्यवच्छेदकमिष्यते परेषां मते पदत्वविनिपातत्व ॥ असत्त्वार्थत्वे सति चादिगणपठितत्वं ॥ शक्तिसं

बंधेन निपातपदत्वमित्याद्युपाधिरूपं वा जातिर्वा लक्ष्यमयं व्याप्तिसामान्ये प्रमाणानां पदरूपाणां तत्र द्योतकतापाः
शब्दत्वाद्यावच्छेदकं युक्तमित्यर्थः ॥ व्यापकत्वात्सामान्यत्वात्तच्छब्दत्वात्पादस्तुपलक्षणं द्योतकतायाः इत्यपि
द्रष्टव्यं ॥ एतेन चादयः सत्तु द्योतकाः उक्तं युक्तेः प्रपशब्दस्तु वाचक एव प्रत्ययाश्च करणवृत्तयामंगलानंतरारं
भश्चकार्थश्च श्चो घेतिकौशाक्षाभ्रांतिः स्यात प्रपशब्दस्तु शासनमित्यत्र वाचकस्य दाससमभिव्याहाराद्द्योतकानां
वाचकपदसमभिव्याहारनियमात् तस्मात् प्रपशब्दः प्रत्ययवद्द्योतक इति चिंत्यमित्यप्यपास्तं चकारादावपि सम
मुच्चयकपदसमभिव्याहारनियमात् तस्मात् प्रपशब्दः प्रत्ययवद्द्योतक इति चिंत्यमित्यप्यपास्तं चकारादेः कोशाद्युक्त
स्य चार्थे द्वंद्व इति सज्ञा वाचकत्वापत्तेरर्धजरतीयता स्व स्यात् प्रपशब्दानुशासनमित्यत्राप्यनुशासनशब्द एव त
द्वाचकः न च प्रवणादेरपि द्योतनापत्तिः प्रत्यक्षेत्रा प्रत्यापत्तेरिष्टत्वादित्यामतिहुड इष्टं धन यति टिका ॥५६॥ इति वैया
करणभूषणे निपातानां द्योतकत्ववाचकत्वनिर्णयः समाप्तः ॥ भावप्रत्ययार्थो निरूपयति ॥ कृत्तद्धितसमासेभ्यो म
तभेदनिबंधनं त्वतलोरर्थकथनं ॥ लोकायां ह्यरणानाम् कृत ॥ कृत्तद्धितसमासेभ्यः संबंधाभिधानं भावप्रत्ययेनान्यत्र

वै. भ.
१९६
196

रूढ्यभिन्नरूपाव्यभिचरितसंबंधेप्यवृत्तिवचनंवार्त्तिककारीयमितिप्रमेयंमीमांसकानांनिराकुर्वन्नाह।हरीकायामित्या
दि।तत्रलोकेतिभावप्रत्ययमात्रोपलक्षणं।उक्तवचनाद्वेधातोप्रत्ययमर्थः।राजपुरुषः।औपगवः।पाचकइत्यादौ
यद्यपिकेवलःसंबंधोनाभिधेयःतथापिसमासादौशक्तिःकल्प्यमानाविग्रहस्थविशेषणाद्यर्थांतर्भावेनैवक
ल्प्यते।अत्रतएवतयोःसमानार्थत्वात्तथाचराजपुरुषत्वापत्यत्वौपगवत्वेइत्यादौस्वस्वामिभावःक्रियाकारक
संबंधःअपत्यापत्यवत्संबंधइतिबोधादेतेषांभावप्रत्ययाःसंबंधमभिदधतिऔपगवादावव्यभिचरि
तसंबंधेत्वर्थांतरवृत्तिस्तत्रिकीत्तउदाहार्यः।दामोदरत्वंकृष्णसर्पत्वमित्यादौजातिविशेषेणैवबोधादाहःअ
मत्रेत्यादि।रूढेः।अभिन्नरूपाताअव्यभिचरितसंबंधेप्यत्रसंबंधएवार्थः।स्त्रीकृत्ताहि।तोयंयथा।शुक्लःरू
तादौतद्रस्यास्त्रित्वेतिमत्वपोगुणवचनेभ्योमतुपोलुगित्यनेनलुक्सत्वात्तद्धितांतत्वोपि।घटःशुक्लइतिप्रतीतासौतेत
द्रूपाद्रूपास्यगुणगुणिनोर्भेदःसंबंधस्यसंगमावाच्छुक्लत्वमित्यादि।अत्रगुणस्यैवप्रकारत्वेनसंबंधस्यातत्तीये रामं०
सतोभावःसत्वेत्यादिषुअतजातावेवप्रत्ययः।राजपुरुषपत्त्वव्यभिचरितसंबंधाद्भावाद्रूवत्तिसंबंधाभिधानामित्ति १९६

ष्वथ्यां। एतत्स्वसंबंधो हन्नावर्ण्य इति भेदः संसर्ग उभयं वेत्ति पूर्वोक्तं मतमाश्रित्येत्यभिप्रेत्याह। मतमेदानुं वं षनयितिति। तत्याव
राजपुरुषत्वमित्यस्यापि द्विश्लिष्टत्वान्न दोषैवशङ्कागा निवीहे इति भावः ॥५०॥ मीमांसकानां स्फोटं इउ। स्यादौ मत्वपः श्रक्तत्यर्थवि
शिष्टद्रव्यमात्रवाचित्वमेवा। संबंधस्यवाक्यार्थविधयाविशेषणा। विशेष्यभावे वोधोन्न। प्रत्यीद्वापत्तौ सुपन्नेः ग्रातए
वपाचकत्सारादावपि नसोर्थः उ। क्रुचापाकं त्वपाविरेवाहकर्तारश्वत्वयोप्यकः। पाकयुक्तः पुनः कर्तावाच्यो नेकस
कस्यचिदिति। नवा नेत्तद्रव्येषु शक्तिग्रहासंभवः। एकमुपलक्षणी कृत्य संभवात्। नेचोपलक्षणा। भूतांश्च उ। दयोपि
नाना। तद्धित्तिजात्यानुगमात्। नचतद्रेपिं दउत्वकुउत्वरूपमनेकं। प्रकृत्यर्थत्वेन तदनुगमात्। तद्वत्सहस्राधिक
रणोक्तैः। स्याद्रूपव्यमित्यादुः। तदर्थं जयगीयतार्दुपेक्ष्य मित्याह। ग्रन्थार्धं जहतौ यस्मादेशो नान्तरगामिनो। सिद्धे
तेहस्थितेपक्ष हृष्यत्वा। रिषुतछण। ग्रन्थ। स्यादौ। ग्रन्थभावः। दउत्वादौ संबंधावाच्यत्वे दं उत्वमित्यत्रापि न स्यात्
प्रतीते स्तत्यैवोपपत्तेः। नचत्वप्रत्यये वैपर्थ्यं मीत्यातत्कल्प्यते। घटत्वमित्यादौ क्रु प्रश्नक्त्यर्थं नावच्छेदकशक्तेवोपपत्तेः।
क्रुन्नद्धितसमासेभ्य इति वचनान्नपाकल्प्यते सपष्युक्तं तत्सहिविवचनत्वात् त्रस्तु नन्तउभवानुरोधाच्छक्तिकल्प

वै॰ भू॰ नमितिचेन्न। शक्तान्तरकल्पनापेक्षया नादीनां क्लृप्तशक्तावेव धर्मिवत्त्वेन धर्मविषयत्वकल्पने लाघवपन्नोऽप्यक्तशक्ति
१९८ कल्पनासंभवात्। तथा च समभिव्याहृतप्रकृत्यर्थतावच्छेदकत्वेन तद्भानसंभवादेः शाब्दबोधवैचित्र्यात् इतिदिक्॥५०॥
197 सिद्धान्तनिष्कर्षमाह॥ प्रयोगोपाधिमाश्रित्य प्रकृत्यर्थप्रकारतां॥ धर्ममात्रं वाच्यमिति यद्वा शब्दापरादभीजायते ज
न्मबोधप्रकारो भावसंहिते। प्रयोगकर्तव्यप्रकृत्यर्थत्वप्रत्ययप्रकृत्यर्थप्रकारतामापन्नं इति शेषः। तमुपा
धिमाश्रित्य आश्रकान्तर्येतिशेषः। प्रकृत्यर्थजन्यबोधप्रकारो भावप्रत्ययशक्य इत्यर्थः। ननु घटत्वमित्यादिप्रत्ययजन्यबो
धप्रकारो घटत्वत्वादिरूपेणाभावप्रत्ययान्तरे भावप्रत्ययस्य शक्यस्यादेस्तत्र रूपापत्तिमाह॥ धर्ममात्रमिति। न च
गौरवाद्धर्ममात्रवत्तत्र न शक्तिरिति वाच्यम्। शक्तावेव तदादरेण लक्षणापत्तिमित्यत्र विनिगमकाभावादिति भावः।
तथा च तस्य भावस्तत्त्वं न शक्तिरिति वाच्यम्। शक्तावेव त्वतलाविति सूत्रे भगवता वार्तिककारः। यस्य गुणस्य भावा
द्द्रव्ये शब्दनिवेशस्तदभिधाने त्वतलाविति व्याख्याते च कैयटेन गुणशब्देन यावान्कश्चित्सामान्यरूपो भेदको जात्या भू॰ १९८
दिः स सर्वं गृह्यत इति। यस्य भावादित्यस्य तात्पर्यं तु च्यमाने पुत्रस्य भावात् तिरोहितस्य प्रयोगात् पितृत्वमिति पुत्रे भाव

प्रत्ययः स्यात्पुत्रत्वमिति च पितरीति गुणग्रहणाभावाद्विद्यमानत्वादित्यर्थः द्रव्यशब्देन विशेष्यमुक्तः सत्त्वभावा
यन्नो पेठ्यते तस्मिन्नुक्तेऽव्रवृत्तिनिवेशः श्रवृत्यप्रवृत्तिर्यस्य गुणस्याभावोऽस्त्वतत्त्वाद्यभिधेयदृश्यर्थः । तत्र येरूपा
दयः गुणा मात्रवृत्तयस्तेभ्यो गुणावृत्तिजातेरभिधायी प्रत्ययः रूपत्वमिति यथा ये तु शुक्लादयो गुणाः परापरभेदोपचारा
दिना तेभ्यो गुणेभ्यः प्रत्ययः गुणापेक्षा जाताविव अणुमहद्दीर्घादयो ये परिमाणभिन्नं परिमाणाधि वर्तन्ते न तु परिमाण
मात्रे तेभ्यो गुणेभ्यश्च प्रत्ययः । पाचकादृशाक्रियाविशेषणाक वोधात्तदुत्तराभावप्रत्ययेनाविशेष्यतया सेवाभिधी
ते घटत्वमित्यादेर्जातिरिति यथानुभवेऽङ्गीकृतं व्याप्तत्र घटत्वत्वादिकं जातावच्छेदकमुक्तम् । तेषां यद्यप्यपरेषां घटे
तरावृत्तित्वे सति सकलघटसमवेतत्वं तथाप्यखण्डमतेऽपि विघटो विघको धर्मविशेषो ब्रह्मसत्तैव वा जातिरिति
स्वीकारादखण्डमेव वाच्यमस्य वृत्तित्वादिसंबन्धेन व्यक्तिरेव वा प्रकारः । यद्यप्यत्रापि जातेरेकत्वे सत्त्ववृत्तित्वमत्वात्तघट
त्वमित्यत्र परस्यापि प्रकारतापन्नस्तथापि घटादिरेव तत्रोपस्थितः इति स एव प्रकारः । परादेः शब्दादनुपस्थितेः शा
ब्दबोधे भानासंभवात् अस्तित्वाततत्त्वस्फूर्तिसमभिव्याहारस्यताद्दशबोधं तेकार्यतावच्छेदकमतो न दोषः । एवं च संबे

वै॰ भ॰ विभेदात्सैन्नैव मिथमानागवादिषु जातिरित्युच्यते तस्मात्सर्वे शब्दाः व्यवस्थिताः। तां प्राति यदि कार्यं च धात्वर्थं च प्र
१९८ चक्षते। सा नित्या सा महानात्मा तामाहुस्त्वतलादयः इति वाक्यपदीये संगच्छत इति दिक्। केयस्तु गावार्थाय प्र
198 त्तिमात्रं वा विनस्तदा तेभ्यः शब्दस्वरूपे प्रत्ययः। तथा हि। प्रथमं जातो शब्दस्वरूपमवधार्यते। यो गौः शब्दः स एवार्थ इति
ततः शब्दस्वरूपमेव प्रवृत्तिनिमित्तं नान्यदित्याह। केचित्तु धर्ममात्रं धर्मत्वेनैव शक्यमावश्यकत्वात्परस्पर न तु तत्तद्रूपे
ण। नानार्थतापत्तेः। ननु गुरुत्वं घटत्वमित्यादौ गुरुत्वत्वादिना प्रतीतिः सर्वसिद्धा न स्यादित्यत आह। उपयोगोपा
धीति। उपयोग उपाधिः नियमेन भासते संस्कारमात्रात्। ननु तत्रापि शक्तिः। तत्प्रकारतया आश्रित्यानुपपत्यभाव
रूपस्य पः। नैवं धर्मत्वस्य शक्यतावच्छेदकत्वेन मानाभावमिति वाच्यं। शक्तेरवच्छेदकत्वानियमात्। अन्यथा मास्तु तदवच्छेदकं। अत एव
पंकजपदे पद्मत्वं प्रयोगोपाधिरिति परे मन्यते इति व्याचक्षते। तद्वित्यं एवं हि घटत्वमित्यादौ धर्मत्वेनैव बोधप्र
तीतिर्वैचित्र्येण न स्यात्। संस्कारवशाद्विशेषरूपमानमिति चेत्तथा सति तत्तत्पदवृत्त्याविषयत्वे शाब्दबोधविषयत्वेन स्या राम॰
दिति ध्येयं। न व्याप्तजातिगुणक्रियासाधारणेन कशक्तेः सम्भवत्यामनेकत्तत्कल्पने गौरवादस्तु धर्मत्वेन तेषां वा १९८

ष्यता। परं तु तत्र प्रकृतस्य पर्याप्तिरेव प्रकारः इत्युक्तं। सा च स्वेतरावृत्तित्वावच्छिन्नानिस्विलस्ववृत्तित्वसंबंधेन प्रकार
इति स्वीकारेण नातिप्रसंगः। अत एव बद्धवित्त्वसमवेतत्वमात्रमेव संबंधः। यध्यामत्वमित्यत्र। नियामकं चात्र
कांक्षामात्रमिति तत्त्वे इति वैयाकरणमतं समर्थयंते। तत्र उक्तसंबंधस्य वैयाकरणमते घटत्वे बाधितत्वा
त् महत्त्वगुरुत्वमित्यादौ महत्त्वत्वगुरुत्वत्वादिप्रकारकबोधस्यानुभवसिद्धत्वाच्च इति दिक्। एवं च घटत्वादिजाति
रभिधेया। तत्र प्रकारः पुनर्व्यक्तिरिति प्रथमः पक्षः। अथवा। जातौ शक्तिरेवावच्छेदकः। शक्तौ तु सा गुरुजात्यादिरे
वेति पक्षांतरमाह॥ यद्वेति। अपह्नाशब्दो वार्त्तिकोक्त एव तत्सूचनाय पठितः। तथा च तत्रैव वार्त्तिके। यद्वा सर्वे भावा
ः स्वेनार्थेन भवंति स तेषां भाव इति। भवंति वाचकत्वेन प्रवर्त्तंते इति भावाः शब्दाः। ते स्वस्य वाच्यो योऽर्थस्तेन भवंति
तत्र वाचकत्वेन प्रवर्त्तंते॥ अर्थप्रत्यायनार्थमेव शब्दप्रयोगात् शब्दभवनेऽर्थस्य कारणत्वविवक्षयात्र जात्यादिप्रयो
गः। स चार्थो द्विविधः। वाच्यः प्रवृत्तिनिमित्तं च। वाच्यं द्रव्यं शब्दो वा। प्रवृत्तिनिमित्तं च घटत्वादिजातिः जातिशब्दे
षु। पाचकादिशब्देषु क्रिया। राजपुरुषादिशब्देषु संबंधः। डित्थादिषु संज्ञेत्यादि सर्वमनुभवानुरोधादेव बोध्यं। सः प्र

वै॰ भ॰ वृत्तिनिमित्तरूपोऽर्थः। तस्तुरोधे नैव शब्दानां प्रवृत्तेः। तेषां शब्दानां भावोऽर्थ इति समुदायार्थः। ननु शक्यतावच्छेद
१९९ कमेव भावप्रत्ययशक्यं चेन्न हि कोऽविशेषः पूर्वपक्षादिति चेत्। एवं यत्र व्यक्तिरेवावच्छेदिका। अत्र मते शब्द एवाव
च्छेदकरूपस्यैव। एवं चात्र पक्षे गोत्वं पाचकत्वं शुक्लत्वमित्यादौ गोशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं पाचकशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं
शुक्लशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं इत्यादिर्वा बोद्धव्य इति कैयटाद्यनुसारेण वार्तिकार्थं वर्णयन्तो व्याचक्षते। वस्तुत
स्तु सर्वे भावाः शब्दाः स्वेन स्वस्वरूपेणाद्येन भवति प्रवर्तते अतः स्तेषां भावः प्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थः। अयम
भिप्रायः। अर्थवत्सूत्रेऽपि द्रव्यशक्यतावच्छेदकः। न लेस्त्राक्षेपत्सु युधिष्ठिरामन्त्रकृत्स्नादिपदेष्वस्ति तद्वाच्यो यः
कश्चिदासीत् तद्रूपस्यैव बोधात्। एवमेवाप्रसिद्धार्थकपदेष्वनुभवः सर्वसिद्धः। ननु घटादिपदेष्विव तत्तज्जात्यादिस्व
रूपेण। अत्र संभावितस्यैव तथा बोधः। तत्तद्रूपेणानुपस्थितौ तथा शक्तिग्रहस्यैवासंभवात्। शब्दादन्येन तदुपस्थि
तेश्चासंभवात्। न च तत्तेस्वकारकाः संस्कारा नादय एवं सति जिज्ञासाप्रतीत्यजन्यसंस्कारानंगीकारात्। तज्जन्यसंस्कार रा॰ म॰
णाभावेनायोग्यता नवानादिरेवप्राविंगावा संस्कारहानेयोऽर्थोऽत्रानेकजन्महततयाकल्प्यने मानाभावात्। फ १९९

त्वानन्यथानुपपत्तेरपि तत्तद्रूपेणावबोधरूपफलस्यैवानुभवादभावात् । किंच तत्तद्बोधकपदस्मरणं तेषां स्मरणायत्तेश्चो
द्बोधकाधीनव्यवस्थायां ज्ञानसंस्कारयोः कारणतासिद्ध्युपपत्तेश्च । एतेन प्रमेयत्वादिरूपेण सकलानुभवोत्तरं प्रमेयत्वा
त्रामेषु सति प्रथमतस्तत्तज्ज्ञानोत्पत्तिनिर्विकल्पकं स्मरणात् तत्तद्रूपेण तत्तत्पदार्थोपस्थितिमादाय शक्तिग्रहः । नैवं
सर्वेषामेव सर्वार्थानामेव बोधापत्तेः सार्वत्र्यापत्तेः फलबलकल्प्योद्बोधकवशादेव स्मृतेः कादाचित्कत्वघटकादाचित्कत्व
कादाचित्कत्वनियमादिस्वारसिकमपास्तम् । तादृशस्मरणस्यानुभवविरुद्धस्य कल्पने मानाभावात् । फलस्याप्यभावा
दित्युक्तेः सर्वेषामेव पदानामेव शक्तिग्रहापत्तेर्गृहीतशक्तिकानामिव संशयानापत्तेश्च । एतेनाभिमान्याधिकरण
मस्त्विति तात्रापि प्रभुवन्नित्यारौदेवतायां मृदादिशब्दानां शक्तिग्रहासम्भवात्तत्सारत्वे शमात्मपमाशङ्क्य पाशहस्ता
दिपदादुपस्थिते शक्तिग्रहः । न च तस्यापि शक्तिग्रहासम्भवात्तदनुपपत्तिः योगिकेषु समुदायशक्तिग्रहानपेक्षणात्तत्र
वयवानां च पाशादिपदानां लोके शक्तिग्रहात् एवं घटत्वादिपदे स्वप्नस्थमितसदोषवस्त्वादिमाध्वीयान्यायसंधापाता
जातिविशेषरूपेण पाशहस्तादिपदादुपस्थितस्य संभवात्तेन रूपेण शक्तिग्रहात् तत्र न पापं स्मृते रीत्योपस्थिते वरुणो

वै० भू०
२००
200

वरूरामादिवत्त्वापत्तेः। अस्माकं प्रकृतरूपेणोपस्थितौ रामादिपदं बोधकमिष्टं साधुपदत्वात् घटपदादिवत्। तथा हकारादयो
वर्णाः कश्चिच्छक्तावर्णत्वात् अकारोकारककारादिवत् इति शक्तिग्रहोऽस्त्येव। अत एव रामादिपदवाच्यः कश्चिदर्थः पदत्वे
व बोधः जलंबनागद्दृष्टिशिश्नकाबारवेतादौ च घटेति सद्दृत्यादिवत्तयोगपत्तावशगा हिवेशेषुराणां शान्वयपदत्वप्रकृतौ। संबंधि
तावच्छेदकरूपेणोपस्थितसंबंधिन एव संबंधं तस्माकं त्वाचन्नत्य हेतोर्णापस्थितत्वहेतोन पदस्मरणं॥
तत्र पदस्येवावच्छेदकत्वात् तस्मादनुभवानुरोधाच्छक्य एवावच्छेदकः। अत एव विष्णुर्नारायणः कृष्णपदस्य
त्रसामानाधिकरण्यं संगच्छते। अन्यथा घटो घटपदत्वे वत्तन्त्रस्यात् तस्मात्तत्पदप्रकारकबोध एव सर्वसंमतम्
ति। तथा जातिविशेषोऽप्यवच्छेदकः शक्तिग्रहवेलायामपि बोधवेलायामपि। अत एव स्वाश्रयादिपदेषु तत्रसिद्धट
शनाच्छक्तिग्रहशालिनां तद्वृत्तिजातिप्रकारक एव बोधः। अस्मदादीनां च ने मिसंगच्छते तामसवशाद्धृः शक्तिसंबंधेन
वावच्छेदकः शक्तिसामान्ये केऽपि नानैवेति न नानार्थोच्छेदो न वा ब्राह्मणादिनाम्नः श्रुतिस्मृतिनानादोषः। अस्तु वैकासा राम०
तथापि नानार्थोच्छेदः सर्वनामकत्वतया सर्वसमाधेयः। तथाहि। अत्र अनुभवानुरोधात् सर्वनाम्नां विशिष्यायस्थापकत्वमि २००

पदानां शक्तिग्रहवतामिव बुद्धिरित्यात्मरूहृक्तामपि प्रशापदर्शनेऽपि शक्तिमात्रदर्शिनां नाम्नारूणोपमिता ९०

ति सर्वसिद्धांतत्वं यदि बुद्धिविषयत्वरूपेणोपस्थापितघटत्वपटत्वादिशालि बुद्धिविषयवृत्तिशक्तं तत्तद्रूपेणैव शक्तिग्रहः बु
द्धिविषयत्वेन तु पस्थितावनुगामकमात्रं न तु शक्यमिति न तेषां बोधे भासते किंतु घटत्वादिकमेव तच्च तेन तद्राज्ञापि बुद्धि
विषयत्वरूपेणोपस्थितपाशत्वविभीतकत्वादिशालि बुद्धिविषयवृत्तिशक्तमद्रूपं यदिमिति शक्तिग्रहस्य तु वक्तव्यत्वात् यदि
वा बुद्धिविषयत्वेन तद्रूपं दशक्यमिति दृशावाक्यार्थज्ञानमहत्तेन मनसा प्रकरणादिवशात् तद्रूपश्रवणानन्तरं विशेष
रूपेणोपस्थिते शक्तिग्रहस्तु चेत्तेन तद्राज्ञापि बुद्धिविषयेऽरूपं दशक्यमित्याद्यालिदृशवाक्यार्थज्ञानमहत्तेन मनसा प्रकर
णादिवशात् तद्रूपश्रवणानन्तरं विशेषरूपेणोपस्थिते शक्तिग्रह इति तुल्यमेवेति चेत् सत्यं ततः शक्यतावच्छेदकनानात्वेनाना
र्थतेति सर्वसिद्धत्वात् तज्जातेरनेकशक्यावच्छेदकत्वान्नानार्थत्वं दुष्परिहरं ब्राह्मणान हन्यादित्यत्रापि जातिविशेषावच्छि
न्नहननं पापजनकमिति ब्बोकारत्र दोष इति ध्येयं तस्मादवच्छेदकः स्वत्वप्रत्ययवाच्यः एतेन बुद्धिरादेजित्यत्र श
क्तोस्तु मेयत्वं ऊर्ज्ज चर्हि रणा सामान्यान्यमभिधीयंते सत्त्वावृत्तेर्विशेषिता सन्ताशब्दस्वरूपेवाधत्यैवेत्वतत्वादिमि
ति एतदेवाभिप्रेत्य यद्वा तिवार्तिके भाष्यसंगच्छते ब्रह्मण्यास्तत्रोक्तं भावशब्दार्थविचारे पदद्वयोपतदेकादशसंगत्याप

वै॰भू॰ न्नेः। अत एवाघे धर्मविशेषः प्रत्ययार्थः। द्वितीये बोधप्रकार इति मनोरमायां पक्षद्वयोपन्यासः संगच्छते। अन्यथा धर्मवि
२०१ शेषस्य पक्षद्वयेऽपि समानत्वादसंगत्यापत्तेः। एतेन पूर्वत्र लक्षणा जातिगुणाद्युपलक्षणलक्षणा गार्ग्याभिधायिभ्यो गवादिभ्यः
201 शब्दस्वरूपमात्रमान्यादिषु प्रत्ययः। इहत्वशब्दाभिधायिभ्यः पूर्वोक्तेष्ववार्थेष्विति प्रकृत्यर्थभेदेऽपि प्रधानप्रत्ययार्थाभे
दापेक्षो विकल्प इति कैयटोक्तिः परास्ता। तस्मात्स्वतान्तत्ववृत्तिर्विवशब्द एवावच्छेदकस्त्वप्रत्ययेन कृत्स्नमित्यत्रैवाभिधीय
त इति प्रतिभातीति दिक्। पक्षद्वयेऽपि तेः प्रकृतिप्रत्ययार्थयोर्बोधस्तत्र यः प्रकारस्तत्त्वाद्योत्यार्थतेति। कीदृशप्रकारो भा
व संज्ञितेति तस्य भाव इति सूत्रे शब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं भाव इति प्रसिद्धो च भावशब्दवाच्य इत्यर्थः॥ इति वैयाकरणभूषणे
त्वप्रत्ययार्थनिर्णयः समाप्तः। सास्य देवतेत्यत्र देवताविशिष्टं देयं प्रत्ययार्थः। ऐन्द्रं वैश्वदेवी सादो विन्द्रादेर्देवतात्वोपस्था
पकाभावान्नेन्द्रपेणाया अस्पत पेषपचकृष्णक्तिकल्पनावश्यकत्वात्। अत एवाभिहोत्रा देवतायुक्तोऽवदत्ते वेषतद्धि
तः। अग्निहोत्रपदस्य त्रिध्यानस्येव विषयार्पणादिति। केवला देवतावाचीतद्धितोऽग्नेः समुदायस्य नामयुक्ताग्नेर्देवत्वसंप्रति राम॰
पादपि तद्रूपमर्हतीति च मीमांसकैरुक्तं इत्याशयेनाह। प्रत्ययार्थस्यैकदेशे प्रकृत्यर्थविशेषणं। अभेदश्चात्र संसर्गः २०१

ग्नेयाद्यविधेयम्प्रितिः । देवतायां प्रदेये च लिङ्गशः शक्तिरुक्तेर्वा । एकदेशो देवतारूपा तत्त्वाभेदेनेत्याह । आद्यमेदद्देवितावरुक्तत
क्तचतुर्थ्यादेः प्रकृत्यर्थस्य तथैव लब्धस्य चतुर्थ्या देवतात्वमात्रमुच्यते दृष्टान्ते द्वितीय प्रकृत्युपात्तेन्द्राद्ये देवतात्वमेवेहार्थ
शमुक्तं तत्प्रत्ययस्तु धात्यामात्मभिरूढिकात्तेत्थ यामिधीनीदुद्देश्यः चतुर्थ्यर्थ इति मतेना । ननु तद्धितेन चतुर्थ्या वा मं
त्रवर्णेन वा पुनः देवतासंगतित्तत्वं चेदुर्वलं तु पंपमिति मीमांसकोक्तं तद्धितत्वं चतुर्थी शाब्दत्वमकथमिति चेत । तद्रूपं चत
र्थ्या वा कृता देवतात्वसंबंधस्याभः । तद्धिते समानपदे पादानश्रुतिमिति वाक्यवलाद्वलाधीनं तदितिध्येयं । नन्वग्न्यादेः
प्रत्ययार्थ देवतायां नामेदेनाप्यन्वयसंभवः पदार्थैकदेशत्वादन्वयस्य वाभावादित्यत आह । देवतायामिति । तत्त्वाच्च प
दार्थैकदेशतेव नास्तीति भावः । ५५ । नन्वाग्नेयादावग्नेर्देवत्वं प्रकृत्या लाभात्र शक्तिः कल्प्या न च देवतात्वरूपेणोपस्थि
तये साकल्प्यते । तेन रूपेणा यस्थितेर्लक्षणया अपि पत्तेः । उपसंगोः राण्या द्योतकत्वमते प्रजपतीत्यत्र प्रकृतिजय शतीति
वत्तत्स्याभिधेयाह । वृद्धेयेयेव वा शक्तिः अस्तु तत्त्वलक्षणा न रूपाद्देवतायां निरूहित्तिसंबंधप्रकृत्या मीप्सितताः । ऐन्द्रमित्यत्रे
न्द्रविशिष्टप्रतीयते । तत्रेन्द्रो देवता प्रकृत्यर्थः । देयं द्रव्यं प्रत्ययार्थः । तयोः संबंधः संसर्गः । न चानन्वलभ्यप्रत्ययार्थ इति नमस

वै॰भू॰ ।देवतेत्यर्थः।नचैन्द्र्यमपिदध्यादिपदलक्ष्यंनश्यकं।तस्यश्रवणात्पैन्द्रूप्यमात्रप्रतीतेः।ऐंद्रंदधीतिसामानाधिकरण्या
२०२ च्चा।सामस्यदेवतेत्यनुशासनात्स्वामिमासकानांपुनःकर्तृकर्मणोगत्याताताच्यत्वस्त्वाकुर्वतांतुल्यपुत्रस्यात्रापिद्रव्यवा
202 च्यत्वेनसिद्धेष्टितिप्रपंचितंप्राग्।तिध्येयं।देवतायामितिदेवतात्वरूपेणेत्यर्थः।निरूढेति।अनादिप्रयोगावच्छिन्न
लक्षणायाएववृत्त्वादितिभावः।यत्वग्निप्रभृतिसोमाणावकादिसंकेतितेभः।प्रत्ययापत्तानिरूढेत्युक्तमिति।तन्न॥
अभिव्यक्तपदार्थायेस्वतंत्रालोकविश्रुताः।शास्त्रार्थस्तेषुकर्त्तव्यःशब्देषुनतदुक्तिषु।इतिवाक्यपदीयेनैवनिरस्त
त्वात्।तदुक्तंचैतत्पुराणादिप्रसिद्धैर्निरूढार्थकैःशास्त्रस्यनिराकांक्षीकरणेनाधुनिकेषुशब्देषु।अतएवकृ[illegible]विया
दिभिःस्वपुत्रस्यब्राह्मणइतिनामप्रकृतेऽपिनतदुद्देनेनब्राह्मणंहन्यादितिवाक्यविषयइतिवोध्यं।पपाद्युतनैव
शत्यानयत्राप्यवधेयमित्याह।क्रौडपाणात्तदस्यास्तीत्याद्यावेपेवेस्कंधस्तत्रावस्तुत्वाद्वृत्तिरेवेतिनात्रातीवप्रयत्न
तोऽत्रदस्यापहरणमिति।क्रौडपाणादस्यत्रपहरणविशिष्टक्रौडपहरणक्रौडेक्रौडमात्रवेतिदिगर्थः।अप्रादिनासो राम॰
स्यनिवासः।सास्मिन्पौर्णमासीतिग्राह्यं।निरूढलक्षणायाः।अन्यत्रनतिरोकात्तत्पूर्वान्नुशयाद्याह।वस्तुतइति।पदीति २०२

वैयाकरणानामप्यतो देवताप्रत्ययार्थनिर्णायः हृष्टेनो विशेषणोऽभेदैकत्वसंख्या प्रतीयत इति सिद्धांतेन निरूपयन्नाह ॥ अभे
दैकत्वसंख्याया हृष्टेनो मानमिति स्थितिः । कपिंजलालंभवाक्ये त्रित्वं न्यायाद्यथोच्यते ॥ संख्याविशेषाणामविभागेना
वस्थानमभेदैकत्वसंख्या उक्ता । हि वाक्यपदीये । यथौषधिरसाः सर्वे मधुन्याहितशक्तयः । अविभागेन वर्तन्ते तां
संख्यां तादृशीं विदुरिति । परित्यक्तविशेषं वा संख्यासामान्यमभेदैकत्वसंख्या उक्तं च । भेदानां वा परित्यागात्संख्या
त्मा स तथाविधः । व्यापाराज्जातिभागस्य भेदापोहेन वर्तते ॥ अगृहीतविशेषेण यथा रूपेण रूपवान् । प्रख्यायते न शु
क्लादिर्भेदापोहस्तथागमे इति । अस्याः हृष्टेनो समासादौ मानं न्यायसिद्धमिति शेषः । अयमर्थः । राजपुरुषइत्यादौ रा
ज्ञो राज्ञोः राज्ञां वेति जिज्ञासायामनुभवाद्विशेषजिज्ञासायाः सामान्यज्ञानपूर्वकत्वनियमाच्च रूपेणावबोधाय शक्ति
रावश्यकी । उपधेयं च बहुविशेषणोऽपि । यथा द्विपुत्रः पंचपुत्र इत्यादौ । एवं तावत्कालीनस्त्यादावेकत्वेन बहु कल्प्यं पं ।
विशेषणतत्तद्बोधकाभावे चाभेदैकत्वं प्रतीयते । एकत्वत्वरूपेणैव प्रतीयत इत्यपरत्नमप्येवं बीजमित्याह ॥ कपिंजलेति
कपिंजलानालभेतेत्यत्र बहुवचनेन त्रय एवालंभ्यन्ते गणनायां त्रित्वस्य प्रथमोपस्थितत्वात् प्रथमोपस्थितत्वा

वै॰ भ॰ गौरवमानाभावात्। एवं चोक्तेष्वपि विशेषतः संख्याबोधकाभावस्थले अव्ययोपस्थितैकत्वस्य गौरवमानाभाव इति भावः।
२०३ अत्र वदंति। त्रित्वत्वेन अव्ययोपस्थितौ न नियमः। स्वशत्वादीनामपि अव्ययोपस्थितत्वात्। गणानां याथार्थ्यानियमात्। वि-
203 परीतगणानामपि कस्यचिद्भूतत्वात्। स्वत्वाद्युक्तान्यापत्त्वेकत्वविवक्षापि न स्यात्। एकत्वस्य गणनाया अव्ययोपस्थि-
तत्वेन तस्यैनैवत्तदुपस्थितिसंभवात्। एकवचनं त्वौत्सर्गिकमत्राद्युदन्वसाय ज्योतिष्टोमेन यष्ट्व्य छागमनीयेन य-
जेत्यत्र बहुवचनबाधापत्तेः। नन्ववाहो वान्यैवमति संख्यायाग्रहणात्वेन स्यात्। तथा च एकत्वस्य त्यायेनो-
पस्थितावपि द्वयोः शालभनेऽसाम्याच्चानुष्ठानापत्तिरिति चेन्न। पशुना यजेतेत्यत्र पशुत्वस्य यागसाधनतोव्यतेता-
त्वैकालंभनेऽपि संपन्नमिति नाधिकालंभनं व्यर्थत्वात्। तात्वेतेवा यथिष्टेऽर्थे पश्वन्तरालंभनेऽपि योगाभावाद्भावरूप-
पदार्थानां सन्निधानं च बाध्येत। उक्तं हि वाक्यपदीये अयोगाद्द्यं समप्रायं जाता वेकेन चेत्क्रिया। पशुना न प्रकल्प्येत
तत्स्यादेतस्य कल्पना। एकेन तु प्रसिद्धायां क्रियायां यदि संभवात्। तत्रात्यंतरमुपादेयमुपादानमनर्थकम्। यथैवाहि- ग॰ प॰
ताग्न्यायोगे गर्भाधानमनर्थकम्। तथैवैकेन प्रसिद्धायां पश्वन्तरमनर्थकम्। तावता चैव सिद्धत्वादेकस्याप्यनतिक्रमात् केचि- २०३

रिष्टंतिनत्वत्रसंख्यागतेन गृह्यते इति। कपिंजलानालभेतेत्यादौ बहुत्वान्वयानुरोधान्नैकालंभनेन निर्वाह इति
विशेषः। अथोच्यते। नहिंस्यादिति निषेधस्य यावत्ताविना विधेरनुपपत्तिस्तैव संकोच इति कपिंजलात्रयव्यतिरि
क्तासानकर्तव्येति न निषेधानुसारेण विधिसंकोचः। किंतु विपरीतं। विशेषानाक्रांतसामान्यशास्त्रेर्यापत्वात
यदि इह विधिनिषेधविधानेविरोधस्तदानैवंशंकापि। वस्तुतस्तावन्न पर्यग्निकृतानारण्यानुत्सृजतीति वाक्यान्नेषां
हननमेवनास्तीति किं पृथ्याविचारेण। अस्तु वा तथापि तथापि प्रकृते तासां गतिरेवानह्येकत्वादिश्रुतीति तत्रान्या येन
संभवति। अत एव कपिंजलानालभेतेत्यत्र व्यक्तित्रयालंभनस्यैव कारणं तोच्यते। अन्यथान्येषामपि तत्कल्पने गौ
रवापत्तेः। ब्राह्मणान्भोजयेदित्यत्रापि व्यक्तित्रयभोजने कृतो विधिर्निष्पन्न एव। अधिकभोजने च फलविशेषाप्त्य
नत्वात्रापि चतुष्पयाद्यालंभने फलविशेषापत्तिः कल्पकाभावात्। ब्राह्मणभोजनादौ दृष्टत्वसम्भृत एव। नचैवमप्येषां
त्रयाणामेषां वेति विनिगमनाविरहाद्बहूनामालंभनापत्तिः। अर्थपशुः सर्वे स्यनुरोधेन पशुने स्वाप्यातित्रासंगातेः।
नचैकवधेनेन पर्याप्त्याहिंसानामप्रयस्य साधनतोच्यते इति नातित्रसंग इति वाच्यं एकवचनस्य तत्पाठस्यभावे

नलक्षणायाः प्रयोगमेत्रित्वविशिष्टेजात्याःसंभवात्तुल्यमेवेतिपरास्तंविधिनिषेधयोर्विरोधवादिनांकपिंजलानालभेतेति
रिक्तालंभनस्यापिजनकत्वकल्पनापत्तेर्गौरवम्तुल्यत्वाच्चतस्मादेकत्वत्वेनतत्स्वतीतिः।किंचसंख्यात्वस्यास्मान्मरू
वेणाख्रुमप्यावाजपुरुषद्वयादौनापत्तेर्वस्यादिजिज्ञासानापत्तेः।इष्टापत्तौद्वाविमौछेत्तासमूलमपितेनेष्टमितिमा
पापातः।अन्यत्रभवच्छिन्नात्त्वेवत्तव्यात्।तस्मादभेदैकत्वशब्देनैवव्यवहारःकृतः।अभेदेद्वित्वादिशब्देनापित्तद्दोविस्या
दित्याशंकापाकपिंजलान्मायाउदाहृतः।आपत्त्याज्ञायाव्यवहाराद्दक्षिभावहृतिदिक्कानव्यासक्तपदार्थैकदेशत्वाद्राज
पुरुषद्वयस्यत्रापत्तेः।अत्रसंख्यात्वरूपेणापिनतत्स्वपदार्थत्वाद्।समासाद्यैःशक्तिःकल्प्यमानासंख्याविशिष्टएवसाक
ल्प्यतामप्रयोगमात्रनार्थदोषः।एवंतेनुभवविरोधाज्जिज्ञासानुरोधेनशक्तौलक्षणानेक्ष्ययोःसमानप्रकारकत्वेनहेतुहेतु
मद्भावात्तुविशिष्टवाच्यतापत्तेरिष्टापत्तौजिज्ञासोच्छेदापत्तेर्मलोच्छेदाच्छक्तिकल्पनमेवानर्थकमितिविभावया
मइतिदिक्।५७।इतिवैयाकरणभूषणेअभेदैकत्वसंख्यानिरूपणंसमाप्तम्।संख्याप्रसंगादुद्देश्यविधेययोःसंख्या एमं०
विवक्षाविवक्षेनिरूपयति।लक्ष्यानुरोधात्संख्यावत्त्वात्तेनैवमतेयतः।पश्वेकत्वादिहेतत्तनामाश्रयणमनाकरात् २०८

हेसमार्ष्टीत्यत्रवाक्येऽत्रेहेष्यग्रहणात्मेकत्वमविवक्षितं तद्वनिवन्नास्माकमुद्देश्यविशेषणानां विवक्षानियमः । आर्षधातुक
स्येड्वलादेरित्यादावह्वग्रहणार्धधातुकविशेषणस्य वलादित्वस्याविवक्षितत्वात् । एवं पशुनापजेतेति विद्धिधेयविशेषणां
विवक्षितमित्यपिनारदप्रयोगानिष्ठातोनः पूर्वस्यवद इत्यत्रैकत्वाविवक्षाणांतात पात्वेवाभिन्न इत्यत्रनकारद्वयलाभोन
स्यात् । नववाक्यभेदात्तद्लाभः तत्कल्पनएवगौरवात् । तएवमेववकारककरणोल्लाघवतरत्वात् । एवमेतयोर
विवक्षैवविवक्षैवेमपिउपेपिवानना श्वानन्वानव्रेत्यत्रनत्रूपमत । तेर्विवक्षायाउपेत्यस्याविवक्षा
यास्त्रीत्ववकारान्त । इकोयणचीचीत्यत्रानेकयकारायत्रैकत्वस्याविवक्षितत्वात् इत्यर्थः । पश्वैक
त्वाईत्यादिनायहैकत्वं संग्रहः ॥ अथसमानश्रत्ययोपात्तेनप्रातिपदिकोद्देशसंनिहितेनश्वधा
नभूतेनवकारकेणावरुद्धमेकत्वं प्रातिपदिकार्थमनाहत्यक्रियांगमवगमवगम्यमानं
वाक्यसमर्पितेनक्रियाविशेषेणसंबध्यपश्चादृहत्यैकत्वं प्रातिपदिकाश्रायनीत्यायेनप
शुनाहत्यक्रियांगमवगम्यमानेयान्तसंबध्यतेनाहत्यर्थी उपयत्तेपत्सेवे तिषष्ठ्येकत्वाधिकरणोा ।

वै.भू. कारीत्या चापि नकारादिविधायकेषु नकारस्यैकत्वादिविशिष्टस्यैवान्वयोक्तायुक्तं चैनत्. अन्यथा
२०५ नेति नकारायत्तेर्दुर्वारत्वात्. न च शागुद्दाल्हृतवा मपरीपरीत्यैकेन वधितार्थत्वान्न बहूनामापत्तिरिति
205 शंक्यं. भिन्नत्वेऽपि चापि नकारद्वयानापत्तेः. उभयोरेकेनोपपत्तेः. सवर्णदीर्घगुणादिवत्. एकः पूर्वपरयोरि
त्येकग्रहणसामर्थ्यानेचकारसत्त्वात्. इति सर्वमभिप्रेत्याह। विधेयेमेस्कंतं च मनुगणादिवन्नो नियमोनहि
न हैकत्वादिहेतूनामाश्रयणमनाकरं ५८ मेदकं। विशेषणानां तेत्रे। विवक्षितं अन्यतः। अनुवाद्यस
नीयमोनहि। एकविंत्वेत्रएकविंत्वे सर्थः। नन्वेव ग्रहं संमार्ष्टीत्यत्रो देश्यग्रहगतमेकत्वमविवक्षितं वा स
मेद्रायत्तेः। तथाहि प्राजापत्यानवग्रहाइत्यत्रविहितग्रहोद्देशेन संमार्गो विधीयते। तथा च संमार्गविधाय
यकेप्येकत्वविवक्षायां ग्रहं संमार्ष्टीत्येकमितिअर्थः स्यात्. उक्तं हि वाक्यपदीये। ग्रहाणां त्वनुत्र विहिता
भिन्नसंख्याः पृथक्पृथक्। प्राजापत्यानन्त्येवमादिश्चर्यसमन्विताः। अंगत्वेन प्रतीतानां संमार्गत्वं गिनां ॥५०
पुनः। निर्देशं प्रति। यासंख्या साकथं स्याद्विवक्षिता इति। किं च ग्रहमितिद्वितीयया ग्रहस्य प्राधान्यं प्रतीय २०५

नैत्वमेकत्वस्यापि तथा च ग्रहस्य रूपत्वं न कारेकारयोर्भिन्नत्वं च नकारद्वयलाभः। यदि च पशुवद्ग्रहाणां गु
णत्वं भवेत्तदा येन केनापि सिद्धयीवद्ग्रहाणां प्राधान्यात्तेरभावाच्च परिच्छेदकत्वेन पशुवत्तस्याविवक्षा स्यात्। न चै
वं। अयमस्याविशिष्टपश्वादिविधिवदेकत्वविशिष्टग्रहानुवादेन संमार्गविधिः स्यादिति चेत्तथापि स
र्वेषां प्रत्येकमेकत्वात्स्यादेव ग्रहसमः। न चैकत्वविशिष्टसंमार्गविधिः। तथापि द्वितीयोक्तप्राधान्यानुरोधेन
प्रतिप्रधानमनुरागाद्वृत्तिरितिन्यायात्सर्वेषां संमार्गप्रसंगात्। न च समुद्देश्यकत्वे ग्रहाणाम् अपि प्राधान्यानां
पत्तेरिति ग्रहाधिकरणन्यायविरोधात् तत्र संगतमेवात्मतद्दृष्टाशीत्यत्र आह। ग्रहैकत्वादीति अप्रमा
शयः। अतस्तु तावद्ग्रहस्य लेतं तथा न त्वस्याकमयं दोषः। आह धातुकमेडुलादेरित्यत्र वत्वादित्वविशिष्टमा
हं धातुकमन्त्रोद्दिधान(?) संभवात्। न चैवं रीत्याग्रहेष्वपि दोषः। तत्राकांक्षाविरहादिति दिक्। ५८। न चै
वं ग्रहाणामित्यतो नकारद्वयलाभोऽभिन्नत्वं तत्रनेस्यादिति सिद्धवाक्यभेदान्नकारद्वयलाभ इत्यर्थः। न च
वाक्यभेदे गौरवं। उक्तरीत्या एकत्वस्य तत्रत्वेनस्यावश्यकत्वादिति भावः। नन्वेवं द्विरोचि। आह ग्रहाद।

वै॰ भू॰
२०६
206

त्वादेर्विधेयं प्रगृह्यते संख्याविवक्षयैवेष्टसिद्धावेकः पूर्वपरयोरित्येकग्रहणानर्थक्यमिति तन्न। को दोषः। मात्रा-
ल्लाघवेन हि वैयाकरणाः प्रत्येकं समन्वयं मन्यन्ते शक्ताख्याते चैतद्भाष्यकारादिभिरपि स्पष्टं प्रपञ्चेन। एवं चास्य
ख्यातिप्रत्ययस्थ तु वाच्यविशेषणाः प्रत्येकं समन्वयं मन्यन्ते तस्याख्याततात्पर्यव्यक्तिविवक्षते यहैकत्ववद्वित्वेऽपि कथ्य
रक्षितं नीयइति भावः॥ ०॥ इति वैयाकरणभूषणे संख्याविवक्षानिरूपणं समाप्तं॥ ६०॥ क्त्वाप्रत्यया-
दीनामर्थं निरूपयति। अव्ययकृतो भावे तु तुमादयः। समानकर्तृकत्वादि द्योत्यमेषामिति।
स्थिति ६१ तुमादयः। तुमुनादयः। प्रकृत्यर्थे भावे। आदिना क्त्वादेः संग्रहः। भावे इत्यमानमाह। अ-
व्ययकृतो भावे इति। अव्ययकृतो भावे इति वार्त्तिकादित्यर्थः। भाष्यकारास्तु तुमर्थं सूत्रे तुमर्थेऽपि भाव इत्यप्य-
वस्थापयामेतदनुवृत्तिं स्वीकृत्य च तुमुनः समानाधिकरणे। अव्ययकृत्वाभावे इत्यादि वार्त्तिकं प्रत्या-
चक्षाणाः क्त्वादीनामपवर्गं कुं ति। अत एव समानकर्तृकयोरिति सूत्रे स्वशब्देनोपात्तत्वा क्त्वेति भा-
ष्यप्रतीकमादाय योगविभागः काले घोत्पन्न क्त्वादिर्विधीयते। न तु विषयः इति भावइति सूत्रे स्वशब्देनोपा

राम॰
२०६

केप्यदः। यत्तु समानकर्तृकयोः पूर्वकाल इति स्मारणात् तानन्तर्यं क्त्वाप्रत्ययार्थः। अत्र नानायेष्टकाः पक्त्वा ह
मो ऽसै इत्यत्र समयेति तृतीयाश्रवणात् तानन्तर्याख्यानेन कर्त्तुरभिधानान्नेति वाच्यं। भोजनक्रियाकर्तृ
लक्षणत्वे पिपाकक्रियाकर्तुः सत्त्वादभावात्। अनभिहिते भवतीति पर्युदासलक्षणाश्रयणात् तानन्तर्यं वि
हितस्थलेऽपि निषेधसमा। अत एव ग्रामान् इच्छा सोऽहं इत्यत्र प्रमादः त्रिपाधिकरणस्याभिधानेमाश्रित्य सू
व्याप्ति क्रियाधिकरणस्यानभिधानात् तृतीयाविभक्तिर्भीष्मवान्निकयोः स्पष्टं। तस्मात् क्त्वाप्रत्ययेन कर्त्तु
रभिधानमाश्रित्य तृतीयाभाव उपपादनीय इति। यदि भले आप्यहीति अहितेतरत्कं। तत्र विशेषस्तु समा
नकर्तृकत्वादीति। आदिना पूर्वकालिकत्वादिपरिग्रहः। धातुकत्वं च पूर्वकालार्थयोः संसर्गता
त्वर्थयाहकत्वेऽन्वयभावः। भावोऽत्र साध्यावस्थायत्वं एव। तच्च धातुनैव लभ्यः। तत्र च क्त्वाप्रक
त्यये भर्तो क्रियान्तरविशेषणं तयोः संबंधः सामानाधिकरण्यं तयोरुत्तरकालिकत्वं पूर्वकालि
कत्वं पूर्वकालिकत्वजन्यत्वं व्याप्यत्वं वा। तत्र च तत्तत्स्वबधसमानात्मर्थयाहकाः क्त्वातुमुनादयः॥

वै.भू. तथाचसुप्त्वाऽजनिसुन्कैवाहंतन्नोनन्दुपीत्यात्तन्नाचीत्यानिष्ठक्तिाईश्वरोज्ञात्वातिष्ठतीत्यादौप
२०७ रेषामिवास्माकमपिबोधः।एवंचसमानसुन्काऽजनतीत्यादौसमानकर्तृतापूर्वकालताचप्रतीयतइतिदे
२०७ वताधिकरणोभावमत्वामभिधानात्तञ्चतुभवाख्यसमानकर्तृकत्वंपूर्वकालीनत्वंचक्त्वावाच्यं।अतए
ववाधकलक्षणएकैकाधिकरणोऽन्विताम्तुञ्चयाधिकरणोचसमानकर्तृकत्वमर्थमात्रापपूर्वयक्तामि
ह्यांतो।नचैवंदर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वासोमेनयजेतेतिवाक्याद्दर्शपूर्णमासोत्तरकालःसोमपूर्वय
गत्वेनविधीयतइतिगह्यांताम्भ्यांतिः।तत्रोत्तरकालेलक्षणायातवथालाभात्।माचप्रकरणबाधभया
तायह्माभावविनिष्णभाविधीरणाभावेनजन्त्वागमभावघटितपूर्वकालत्वस्यानिष्पूयानवहृत्तिगास्या
हनोलक्षणाइःः।अतएवप्रकरणाबाधमपेक्षस्तुतिबाधःप्रबलइत्ययासं।अतएवसेयंदेव
तैक्षतहन्ताहमिमास्तिस्रोदेवताअनेनजीवेनात्मनानुप्रविश्यनामरूपेव्याकरवाणीति रामः०
चदेवतायाएवव्याकर्तृत्वेऽनुप्रविश्येत्युक्त्वाऽस्तुजीवपरमेश्वराभेदमात्रायसिद्धान्तिताभाष्यभामत्यादौ २०७

।तस्मात्समानकर्तृकत्वं तत्क्त्वावाच्यमिति मीमांसकाः। अत्र च वदंति। क्त्वातिवाचकाभ्यां क्त्वातिङ्
भ्यां सामानाधिकरण्यमारोपेण संसर्गगतयोर्बोधनेनैव समानकर्तृत्वलाभान्न तच्छक्तिः। तस्मा
कारकबोधस्तु नास्त्येव। किं तु पूर्वकालिकत्वमेव। न चैवं तुल्यव्याहारस्यापीति तिन्स्यान्नत्वाद्दात
स्यस्यापूर्वकालीनत्वाभावादिति वाच्यं। व्याप्तेनोत्तरमपि स्यापातनुहृत्तेत्समभिव्याहृते तैवतथाप्रयोगात
।भावमत्वं चेन्नीति मात्रमुक्तं। तन्नु संसर्गतयापि तत्वात्। क्त्वानुपपन्नेः। अत एव ज्ञो तिर्दिशनादित्यधिकर
गो क्त्वाश्रुतेः। पूर्वकालीनार्थयोगः। पीडनव संगादिपत्तेः। श्रुतिसत्त्वस्यैव व्याप्यतांधनयतिातथापि पूर्व
कालिकत्वमात्रे तच्छक्तौ वर्षान्तरीयं भोजनमाहायनया वृषोगापत्तेः॥ किंत्वव्यवहितत्वमपि तत्र
पोगपत्ता। भावमात्रयोरिति मिहि ईइमा मस्तुहृ नी हिरवही पते। तयाच क्तु क्त्वा जनितिच्छु पत्नु क्त्वा।
स्याद्भुजनिद्रत्याहोषयथापथं व्यवधाने पि न दोषः। क्त्वोपस्थाप्यकालत्वाद्युत्पने नामेदान्वया।
दिति नैयायिकाः। पूर्वकालिकत्वे तच्छक्ताभुक्त्वा व्रजनीत्यादौ भोजनोत्तरव्रजनीत्यन्वयबोधा

वै॰ भू॰ व्रजनपूर्वकाले भोजनमित्यवबोधात्। एवं नाव्यवधानमपि वर्णान्तरीय भोजनमाद्रियत तथा प्रयो
२०८ गः सति तात्पर्ये इष्ट एव। तद्दायोपतायाश्च पिट्टवीरत्वात्। असति च तात्पर्ये तद्भावादेव न बाधः। अत्रो
त्तरीकं पुनरव्यवधानमाद्रियत एव। तस्मादानन्तर्यमेव शाब्दं। अत एव दर्शपौर्णमासाभ्यामिष्ट्वा सो
208 मेन यजेतेति सोमप्रकरणस्थमपि वाक्यं निराबाधं दर्शोत्तरकालं सोमयागत्वेन विधत्ते। अन्य
था क्त्वाश्रुतेः पूर्वकालार्थायाः प्रकरणानुरोधाद्बाधापत्तेरिति तत्सिद्धान्तासंगतिः स्यात्। एवमेव
तिङः तत्क्रियायाः प्राधान्यत्वमपि सिद्धान्ति एव द्वेवहितस्याः प्राधान्यं पक्रियान्तराविशेषणत्वं
भवति हि गच्छन्पश्यतीत्यादौ गमनकर्त्ता विशिष्टदर्शनकर्त्ताधीः न तु विपरीता। तथा भुक्
त्वा व्रजतीत्यादौ भोजनविशेषणिका व्रजनविशेष्यिकाधीः। भोजनस्यापि विशेष्यत्वे धुंक्ते व
तीति वद्वाक्यमेदापत्तेः। तस्मादानन्तर्यं क्त्वाप्रत्ययार्थ इति नवीनाः। क्त्वानन्तर्यविशिष्टं शाब्दं। क्त्वानिपा ए॰ भू॰
नन्तर्यमिति प्रत्येकं वा तथा नाघः। क्त्वा तेपदार्थैकदेशतया तस्या क्रियायामन्वयापत्तेः। रथः स्थित्वा २०८

गच्छतीत्याद्यभावाच्च। अत एव न द्वितीयः। क्रियानिरूपितमानन्तर्यं शक्यमिति चेन्न। नास्थित्वापश्यतीत्या
द्यभावात्। स्थितेर्दृशेन कालेयिमत्वेन तद्धं समरूपानन्तर्यस्य बाधात्। अत एव रथश्यत्याद्ये क्त्वा नन्तर्ये
स्यशक्यत्वेप्यानन्तर्यमात्रे लक्षणेति यत्र हालौ तस्मात्क्त्वादीनामाभावस्य नियोगित्वं स्वरूपं तद्घटितकाल
समयपर्यन्ताधिकरणसमयोत्पत्तिमत्त्वरूपं वा आनन्तर्यं शक्यमिति तेपि नवीनाः परिष्कुर्वन्ति। समकृस्य
मदृश्याचार्यत्वात्तु। आनन्तर्यं वा पूर्वकालत्वं वा आनन्तर्यं किंचित्कृतमस्तु सर्वथाप्युत्तरव्याद्यानो
द्भावकालेप्युत्तरव्याद्यायस्यापि तीव्या घञ्योगः कथं। कथं वो भयानन्तर्यविशेषणमुक्त्वा वाहं तस्नान
तुपीत्वेत्यपि। कथं वेष्णुरोत्तात्वाति ष्टतिरित्यादिकं तस्मात्ज्ञत्वं व्याप्यत्वादिकमपि क्त्वाद्यर्थः। ते
था च मुखं व्यादायेत्यादौ कालिकादिसंबंधेन व्याप्यत्वाभिप्रायेणोत्पन्नत्वव्याप्यत्वादिकमपि क्त्वा
प्रयोगादृष्टान्तरनिद्रायाहत्याद्यत्वाभावान्न प्रयोगः। अत एवाध्ययनकालीन स्थितिमादायेवा
धीत्य तिष्ठतीति प्रयोगो नाध्ययनाभावकालीन स्थितिमादायेत्युपपद्यते। अत एवैवमत्र स्यादेत्स्माच्छ

वै.भू. रीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत इति श्रुतौ ज्योतिर्दृशेनादित्यस्येव न
२०९ ज्योतिःपदस्य ब्रह्मपरत्वे स्थिते उपसंपद्येति त्वाश्रुतेरुपपत्तेः॥ कालिकव्याप्तेर्निर्बोधत्वादिति
२०९ इत्यादितर्वमनादेयं। उक्तरीत्या समबंधघटकविषयविशेषाभानोपपत्तेरव्याप्यत्वात्। अत एव वा
मार्थीभूतएव संबंधस्य घटोत्पत्तिप्राथम्यं तदन्तिके [illegible] अन्योन्यतरापं। तस्मात्समानक
र्तृकत्वं व्याप्यत्वं पूर्वकालिकत्वानन्तर्यादयः संसर्गतया नञ्समभिव्याहारा मार्थीभूता नञ्शक्याः। तथा
त्वेवास्वर्गवत्त्ववाक्यार्थस्य शब्दान्वयप्रतिरिजितात्मीयाह कोः। एकाद्ययः। परिमलोक्तं तत्रीयायद्
नन्यमुक्तं स्वादुमिंशमुपयुंजीत सन्धे जुम्बयप्रवृत्तो भावेरिति भूतः। तत्रप्रधानशक्ताभिधानेगुणि
क्रियाशक्तिरभिहिता भाष्यमारायण[illegible]न्वोदनं भुंक्ते देवदत्तः इत्यत्र तृतीयामाशंक्याख्यातेनार्थेः
क्रियाप्रधानेत्वंकोन्तर्गुणीभूतः। तत्र प्रधानशक्ताभिधाने गुणिक्रियाशक्तिरभिहितेवा प्र राम॰
धानानुरोधाद्गुणानां न तद्विरुद्धस्य कार्यारंभकत्वाभावात्। इति कैयटेनेच निरस्तत्वात्। उक्तं च ह २०९

रिणामस्तु प्रधानेतरयोर्यत्र द्रव्यस्य क्रिययोः । पृथक् । शक्तिर्गुणाश्रया तत्र प्रधानमनुरुध्यते । प्रधानविषयाश
क्तिः प्रत्ययेनाभिधीयते । यदा गुणे तदा तद्वदनुक्तापि प्रतीयते इति । पृथग्वा न्यायात्तेषां पक्षे ओदनो भुज्य
ते देवदत्तेनेत्यत्र न द्वितीया । पाकक्रियाकर्मणो नाभिहितत्वात् । अपि च पाचकत्वे कर्तुः समानकर्त्त
रीति ब्रूयात् । अत एव च ब्रह्मचारिणां नार्थत्वमप्ययास्तं । किं च पूर्वकालत्वजनकत्वादेर्वाच्यत्वे क्त्वाप्रत्ययस्थले प्र
त्ययार्थविशेष्यत्वनियमात्तस्यैव विशेष्यत्वोपपत्तेः । न चेष्टापत्तिः । क्रियापदाध्याहारे शाब्दबोधाभीष्टापद्भित्वा
भावापत्तेः । न च गुणीभूतक्रियामादाय तत्तद्विशेषणाद्यापाचकादावतिप्रसंगात् । धातुसंबंध इत्यस्य बाध
पत्तिश्चेति वाच्यं । परसंबंधस्य दृष्टः । गौरवात् । यथा विध्यनुप्रयोगादृत्तादौ सामान्यसंबंधापरत्वात् । एव
दर्शनात् । तत्र तथात्वे लाघवात् । भावे तु शासनविधायकादिरोधाच्चेति दिक् ॥ इति क्त्वाप्रत्ययनिरूपणम् भूषणसा
नाम्नि सरस्वतीगणेशाभ्यां नमः ॥ अथ स्फोटविचारः । मात्वास्तवन्ते धेनापि तु स्फोटस्यैव वाचकत्वात् सिद्धान्तमाह ॥
वाक्यस्फोटोऽतिनिष्कर्षे तिष्ठतीति मतस्थितिः । साधुशब्दान्तर्गता हि बोधका न तु तन्मताः । ६२ । प्र

पिवर्णस्फोटः पदस्फोटो वाक्यस्फोटः अखंडपदवाक्यस्फोटौ वर्णपदवाक्यभेदेन त्रयो जातिस्फो
टा इत्यष्टौ पक्षाः सिद्धांतसिद्धा इति वाक्यग्रहणमनर्थकं दुरर्थकं दुरर्थकं च। तथापि वाक्यस्फो
टातिरिक्तानामन्येषामप्यवान्तरवृत्त्यबोधनाय तदुपादानं। अत एव वाह। अतिनिष्कर्ष इति मनःस्थि
ति वैयाकरणानां। स्फुटति प्रकाशतेऽर्थोऽस्मादिति स्फोटः वाचक इति यावत्। तथा च वर्णस्फोटादिपदेभ्यो
वर्णादयो वाचका इत्यर्थः। तत्र क्रमेण सर्वान्निरूपयन् वर्णस्फोटं प्रथमं तत्राह। साधुशब्द
इति। साधुशब्दे इति स्फुटप्रदेशम संक्रीत्यादौ· अंतर्गताः विसर्गादिवादयः। बोधकाः वाचकाः बोध
कत्वेमवशक्तिरित्यर्थस्याद्विवेचितत्वात्। न तु ते तत्स्मृताः स्थादयो। लोदयप्रभृत्यर्थः अपुत्समानपदसमभि
व्याहारानंतर्गता वर्णा वाचका न वादयस्ते वा त्रिविधमिति पुत्रिसर्धारामि इति भावः। अत्र विधिकौ
टिः परेषां निषेधकोटिरस्माकं। ईशा अत्र दर्शितानामन्यगामिनि वेशितः। प्रयोगसमवायित्वं स्था
वादयो न वाचकाः तेषां बहुत्वादनंतेषां शक्तिकल्पनापत्तेः शक्तानां वेछेदकत्वकल्पनापत्तेश्च स्था। राम०
२१०

द्दिति गौरवं च। किं तु तैः स्मृता ह्यादेशिनो लकारा वाचकाः। लत्वस्फुरत्तानिरूपितया तस्मा एव शक्ते
तावच्छेदकत्वात्। अन्यथाभिचारात्। न चैवं भ्रान्तज्ञानतोऽपि बोधः स्यादिति वाच्यं। तादृशबोधे
भवतीति समभिव्याहारस्य कारणत्वात्। अन्यथा भ्रान्तिवेलातोऽपि बोधापत्तेः। न चैवमपि तानज्ञा
नां बोधो न स्यादिति वाच्यं। तेषां शक्तिः एवं शक्तिभ्रमाद्बोधात्। अपभ्रंशाद्बोधस्थले कल्पनात्। अथै
वं शास्त्रादिस्थले कर्तृकर्मणो वाच्यत्वं न स्यात्। स्यादेव कृतिमात्रं तथा। वाचकस्य स्थानिनो लका
रस्य तिङादाविव तत्त्वादिति चेन्न। लकारस्य कृतिमात्रमर्थः। कर्त्रं च न शानजाद्यर्थः। कर्त्र
ति स्यादिति तु शानजन्तात्। तथा च नोक्तदोषः। नामार्थयोरभेदान्वयो धातुत्वात्तत्र कर्त्रेवार्थः॥
तस्मात्स्वरूपमास्तां वाचकत्वे चिवर्णस्फोटे पुत्रादिवदिति। नान्वाक्यव्यवस्थापपत्तिमाच
ष्टे। व्यवस्थितेर्भवत्तृते सहेतुना यतस्तथा। किं चोर्व्यात्ते न शत्रादेर्लिङ्गवस्थायते य दिशि दृश। कथं के
न्तु स्वाच्यत्वं वाच्यत्वेन द्दिगावयास्मृतानां वाचकत्वे व्यवस्थात्तथा हि राम इत्यत्र विसर्गो

वै. भू. गाः किंभिः स्मर्तव्यः। किं स्तुः। किं चाहुः। कालापिनाभिः। आस्माकीनैः स्तुः। अपरैस्तु तः। तथा च ये
२११ नेदानीमर्वमधीनं तस्य विनिगमनाविरहात् प्रतिबंधः स्यादिति संप्रदायविदः। तस्वितं तेषां लि
पिवदनतुगमेपि कृतभावात्। अत एव ययरेप्रदात्क्लेशपराहता बोधेनकश्चिद्विशेषः। अत एव रा
मादिस्थले तिवादिस्मरणाद्धा लकारस्मरणात्। लडाद्येमात्रादित्वस्य तिपरास्ता। अप्र
योजकत्वादिति। तस्मात् कृत्स्नकारस्य वाचकत्वे लकारमविदुषां बोधानस्पात्। वाचकाज्ञाना
त् न च तिङ्ष्वेवशक्तिभ्रमात्ततो बोधः। तस्य भ्रमत्वे मानाभावात् बहूनामानुपूर्व्याः शक्ततावच्छे
दकत्वादिकल्पनापत्तिर्मीनमिति चेत्। न वापि पूर्वोक्तक्रमेणादेशिनो नानात्वेन गौरवस्य
तुल्यत्वात्। पदतदर्थघटितशक्तेर्नेमस्य ब्रह्मणाप्युपपादयितुमशक्यत्वाच्च तद्व्यवस्था। यद्वा
रामदत्तादौ चादेशिनां नानात्वात्। शक्तः कोवातेति निपामकाभाव एवाव्यवस्था। आदेशानां रा. भू.
तु नियतत्वात् नापदेश इति स्तु धियाय्यथा। साधकान्तरमाह। व्यवहृतेरिति। व्यवहारस्ताव २११

ष्ठुक्तिग्राहकशिरोमणित्वेन सर्वैर्मन्यते। स च पूर्व्वमाणानि रूढिष्वेवेति तत एव शक्तिग्राहया
चोगोत्त्वप्रामाणिकमिति भावः। किं च नन्वेवं तु नायमिति त्र्ययं भावः लकारस्य बोधकत्वे सत्यलड्
न तेऽपि बोधः स्यात् तादृशबोधं प्रति नियमाभिव्याहारोऽपि कारणमिति चेत्। अस्तु त
द्विषयकं त्वात्समभिव्याहारस्य वाचकत्वशक्तिः। न चापि तादृशबलीस समभिव्याहारो वा सम
भिव्याहृतावर्णा वा वाचकाः इत्यत्र विनिगमनाभावात्स्यन्नेकार्थन्ति न। समुदायस्य शक्तिश्चायं स
मभिव्याहृतावर्णा एव वाचकाः। न च प्रतिवर्त्तेनेकार्थानित्वे प्रतिवन्नसंभवः। तत्राः
पित्वेकं समवायेन वृत्तित्वस्वीकारादिति। के चित्तु आदेशेनादेशेनादेशीस्मार्यतेतेना
र्थबोधस्तदिति मते पेस्मन्मतेनेवोचकाः तावच्छेदकास्तेतन्मते स्मारकतावच्छेदकाबाध्यास्तथा
च नन्वेदं तोरिति न्यायेन तत एव वाचकतावच्छेदकाइति भावः। न च येन केनापि रूपेण स्मा
रकत्वमिति शंकां अतिप्रसंगावित्याहुः। अत एवोक्तं लाघवादेकारोवाचकइतिनि।

वै॰ भू॰ रलालकारस्योभयत्रापि साम्यात् ॥ क्तत्तिङः ॥ कर्तृभावनावाचकत्वनियमो भवत्विद्ध एव न स्या
२१२ दित्याह ॥ किंचेति ॥ आदेशानां वाचकत्वे तु तेषां नानात्वादुपपद्यते पंविभाग इति भावः ॥ यत्तु शाना
ज्ञोक्षिभिर्भिन्नयोराशक्ताकर्त्तोपस्थाप्यत इति ॥ तच्चिंत्यं तेषां कर्तृभिन्नशक्तेरसिद्धेः ॥ कर्त्रिक्तादि
-212 तिचेनाचपर्तेत इति विवेचितं द्वितीयकारिकायां ॥ ६ ॥ ननु भावार्थयोर्भेदे नान्वयायोगात्पचैत्रः
पचमान इत्यादावन्वयवारणाय कर्तृवाच्यस्येत्यत आह ॥ तरवाद्यंतत्तिङ् त्वासितता
मताक्तृत्विवस्फुटानामार्थयोरभेदोपि तस्मात्तुल्यो विधार्यतां ॥ ६ ॥ अथादेशावाचकोस्त्वदस्मो
टस्यान्न स्फुटः ॥ पचतिरतरी मैत्रः पचतिकल्पं मैत्र इत्यादि यत्र ॥ तत्र भैत्रे ॥ अत्रातिशय्यया कानुकू
लभावनायाः ॥ ईषद् समाप्तभाप्तया कानुकूलभावनायोऽश्वस्य मैत्रस्याभेदात्संभवात्तद्वर्थं
कर्तृवाच्यास्तितृपमपिस्यात्तानामार्थत्वस्याविशेषादित्यर्थः ॥ अथ तु नरवंतं नामननरवेवेति चेत्तर्हि पच राम॰
मानइत्यत्र शानजंतं नामनशानच् मात्रमिति कल्पमिमाहो कर्तृरिलङ् ॥ पचमानइत्य २१२

चाप्यापत्तेः॥ न च शानच्प्रत्ययस्यान्यत्र शक्तिनिर्णयः। भावनायामेवाख्यातवत्कृदुपचमा
न इति वाच्यं॥ शानच्स्थले लट्त्वेनात्मनेपदत्वेन चादिवद्वाचकत्वेन लकारस्यैवाभ्युपगन्तुमुचितत्वा
दिति तस्मात्समभिव्याहृतवर्णानामेवोक्तलाघवादन्यथाबाधकाद्वा वाचकत्वमिति सिद्धं॥ न च स्थल
ः कर्मणि लिने तलकारस्यैव वाच्यत्वकथनात्तिङो वाचकत्वं स केनापि बोधनाद्वा लकार एव वाचको न
तिङ्॥ तिङः लादेशत्वेनैव वाचकत्वोपपत्तेः कल्पसंप्रत्याकृष्टुताद्विनत्वाद्वत्वेकोऽस· सो बोधकत्वरूपायाः
शक्तेर्धर्मतनतिङां लादेशत्वेनैव वाचकत्वोपपत्तिकल्पनिष्ठाया एवानुशासनलाघवादपकल्प्य
ते लकारे कल्पितत्वान्तेरायेवक्षाचीनस्मृतादन्तमप्यविरुद्धमिति दिक्॥ इति वर्ण
स्फोटनिरूपणं॥ एवं सिद्धे समभिव्याहृतवर्णसवाचकत्वे पदस्फोटोपि सिद्ध एकस्माह्याश्रये
ति च्याद्देशाः॥ जिपूर्विस्मिन्निग्रस्तादयः पदस्फोटः पदं वाचकमिति स्थितः॥ अर्थमाभिज्ञायः॥ अर्थबोधा
नुकूलशक्तिर्वर्णसमूहरूपं एव नत्वतो कं नयामति धनं वनमित्यादौ न लोपापत्ते

ःप्रत्येकं वर्णानामर्थवत्त्वेन प्रातिपदिकत्वे सिद्धे नलोपः प्रातिपदिकान्तस्येत्यस्य दन्तपदत्वापत्त्या प्रत्येकं सु
बुत्पत्तौ च वर्णापत्तिः । किं च प्रत्येकं शक्तिमत्त्वे प्रत्येकं वर्णात् स्वार्थबोधापत्तिः । सर्वेषां वाचकशक्तिमत्त्वात् घटकत्वश
पदाभ्यामिव । तथा च द्वितीयादिवर्णोच्चारणानर्थक्यमपि स्यात् । अथ प्रत्येकं वर्णैरर्थस्मरणं जन्यते चरमेण पुनः स्मृत
जन्यत इति वाच्यं न च प्रत्येकं वैजात्ये संभवति न स्मरणमिति वाच्यं बाधकाभावेन तत्रापि प्रवृत्त्युपगमात् अत एव नि
र्विकल्पकं स्मरणमेव निरि इति चेन्न । प्रतिवर्णमर्थस्मरणस्यानुभवविरुद्धत्वात् मानाभावाद्गौरवाच्च । तस्मात्स्वकृ
त्तिप्रत्ययादौ तत्तत्समुदायशक्तिर्व्यासज्यवृत्तिर्न तु प्रत्येकवर्णपर्याप्तेति एतदेवोद्देशानामवाचकत्वेन सिद्धान्तीयुक्तम
थेतीति दिक् । १५ । ननु शिङ्तं पदमिति स्वशास्त्रपरिभाषितपदस्यापि वाचकत्वमिति स्वीकारे हरिणामतमाह । घटेनेत्या
दिषु न हि प्रकृत्यादिभिदा स्फुटा । वर्णसादावेवेहापि संभ्रमो हि हरिरूपते ः । प्रकृत्यादिभिदा प्रकृतिप्रत्ययभेदो
नेत्यत्र घटादिति प्रकृतिः एनेति प्रत्यय इति वा घटे इति प्रकृतिर्नेति च प्रत्यय इति वेत्यत्र विनिगमकाभाव इति । न च एम०
त्रटाङ् सिङ् सांनात्स्यादेत्यवभाष्ये कल्पितत्वात् घटेनेत्यादौ नेत्येव प्रत्यय इत्यस्य स्तुवचत्वात्तेनोक्तानुपपत्तिः । २१२

वैयाकरणाः सुखेन नाहं शक्यतावच्छेदकापत्ते नाहावत्त्वसाध्यादिविशिष्टवचनस्यैव लक्षणावित्यतः समुदायसंकेतद्वयात्र
तदैवमाभाषेन्नातु शक्यद्वयस्य पक्षवन्नतो वैयाकरणानां प्रसेकं तदिदानीमपि समुदायेषु न्यायानां बोधस्थानां तेष
दैवन्यायत्वमनुपपत्तिमात्र इव स्यात्. न चैतेषां शक्तिभ्रमसंभवः कार्यसंकेताभावे इति तन्मितायां शपेनाहुः इवेन्यादिः
॥६५॥ एवं रीत्या वाक्यस्फोटमप्याहुः । इदं वेत्यादि इच्छा चेद्वाक्यस्फोटं विनिश्चिनु. वाच्यार्थं विशिष्य समवेदना
ग्रहणं च लक्षणेदं लक्षणाप्रयुक्तावच्छेदकपक्षान्तरे च्छायाद्वयाद्विशेषावेत्याद्युदाहरणे आच पदयोः
समूहज्ञानेऽपि समुदायपदस्य तात्पर्यवशादवशिष्टके वसन्तु दायपशक्तिरितिभावः ॥ ननु वाक्यस्फो
टकृत्किं ग्रहणसंभवः कथं कार्थस्य पदैर्वादित्याशंक्य समाधत्ते आर्थ इति पद इति द्वेवा कार्यार्थे धातु
कोणाद्वितीयेति पक्षेऽपि समभ्येत इत्यर्थः ॥ आयमाशयः पदानामेव वाक्यार्थे लक्षणाः पदार्थान्वितेशक्तिस्तेषाम
पि प्राकृतत्वं तु पस्थिते शब्दिनि ग्रहासंभवात् कथं निस्तारः ॥ आर्थपदैः पदार्थीनामनुपस्थितानां वाक्यां
शानानेसाचिंत्या तेनैव वाक्यार्थोपस्थितानां विनानुपस्थितत्यागान्न समवायः शाब्द इति मध्ये

वै. मं. लक्षणायद्दः शाणविज्ञानहरिद्रानामकनविशेषणाहरिद्रायांनद्यांयोगइतिश्रुतेवाकेनदी
२१५ पदस्यमभिधाहोरेणातदानीमेवहरिद्राशब्दस्यनदीविशेषशक्तिग्रहणोननदीलिंगात्तस्य
215 बाधितेनावगततीरस्वत्पवत्. इतिपरिमलोक्तरीत्यावाच्यं ।। संमतेर्ह्यस्माकमपीतिधारि
वान्वितेशक्तिः। परंत्वन्वयांशेमेवाज्ञाता. पदशक्तिस्तुज्ञातेवर्थांशेचैवज्ञातोपयुज्यतइतिकुत्र
शक्तिवादइत्यस्युपगमस्तर्ह्यस्माकमपिवाक्यशक्तिरज्ञाता. पदशक्तिः. स्तुज्ञातेवतथेति. ।नन्वाकां
क्षादिसहकारेणाज्ञातवृद्धेरेवशाब्दत्वान्नदृतिरिक्तशाब्दाभावाद्दाघः। पक्षोनयुक्तः. आकां।
क्षादिजन्यातिरिक्तशाब्दबोधेपमाणाभावात्. किंचैवमनधिगतार्थांतत्तावेदस्यमीमांसा
द्वयसिद्धोस्थितेत्. अथपार्थमिकबोधस्यत्रिजन्यत्वाभावाक्षावृत्त्वंनसंभवातीतितज्ज्ञा।
नियुकारकोनुभवादेवबोधांतरकल्प्यते. पदजन्यपदार्थोपस्थित्याकांक्षाघसहकृतश्मा। राम०
णाबोधत्वयाधिगतार्थांतत्वमितिचेत्पादेवंपदादिबोधद्वयमनुभवसिद्धंस्यात्. अन्य २१५

थानुपपत्तेरभावाच्च। किंच वृत्तिजन्यत्वानुरोधेन बोधांतरकल्पनेन्वितशक्तिरेव सिध्येत्। लक्षणा
ज्ञानकार्यकारणभावांतरस्य आकांक्षादिजन्योपस्थित्यंतरस्य वा कल्पने न लाघवात्। एवमज्ञाततया
वृत्तेरनुपयोगात्। द्वितीयः प्रकारः स्वधुरीणाशयेन प्रकारांतरमाह। लक्षणादिति। लक्ष्यतेनेनेत्य
नेनेति लक्षणं मनः। तस्मात्। अयमाशयः। वृद्धव्यवहारात् प्राथमिकशक्तिनिर्णयोपस्थापनत्
मा। तथा चापि पदैः पदार्थोपस्थितौ सत्यां मनस्तमात्तदुपस्थितिर्नोपपन्ना। परंतु। मानसं ज्ञानं
संशयरूपं प्रायो दुर्वारमिति शाब्दः। शक्तिग्रहेतु लिंगादेर्निर्णायकस्य सत्त्वान्न संशय इति।
वस्तुतस्तात्पर्यज्ञानरूपमेवोपस्थितिमादायोन्वयांशशक्तिग्रहस्तात्कालिक एव। अतए
वाकांक्षादिसहकृतमनसः संशयाजनकत्वेपि न दोष इति ध्येयम्॥२२॥ इयमेव मीमांसकानां
तदनुयायिनां च गतिरित्याह। सर्वत्रैव हि वाक्यार्थो लक्ष्य एवेति ये विदुः। भाट्टास्तेपीत्यमानु
र्लक्षणायाग्रहे गतिः॥ स्पष्टमेतत्॥२३॥ अथ गामानयेत्यादौ पदैः पदार्थानामुपस्थितौ वाक्या

वै. भू. घटितानन्तसंभवान्नास्त्यशक्तिः। न चात्र पङ्कजानेपि समुदायशक्त्या बोधोनुभविकानां। पङ्कजवाक्यमा-
२१५ स्त्वेवमेव। नेपदं समुदायशक्तिनार्थदोष इति। तन्न। अवयवैरुपपन्नत्वात्। तस्माज्ज्ञातमर्यादा। अन-
न्वयेनैव समुदायशक्तिरिति मन्तव्यास्त्वेषु वेल्लि तल्लक्षसर्वैर्वैपदैः पदार्था उच्यन्ते। वाक्येन वाक्यार्थ इ-
215 ति सिद्धान्तमर्यादा। अत एव समासप्रकरणे वाक्येति व्याप्तिवारणायेति यथा। स गच्छतेनयाच पदैः पदार्थो-
नामुपस्थितानां वाक्यार्थविनावृत्तिनशाब्दबोधविषयत्वसंभवइति समुदायशक्तिराद्रियते। नन्वाकां-
क्षादिसहकारेण पदानामेव वाक्यार्थबोधकत्वं भविष्यतीति चेन्न। गुरुपमूता कांक्षायोग्यतादिज्ञा-
नकारणत्वे मानाभावात्। नन्वेवं घटः कर्मत्वमित्यत्रापि बोधापत्तिः। अयमेति पुत्रो राज्ञः पुरुषोपसार्य-
तामिति राजपदस्य पुरुषेणासंमन्वयानुभवे आकांक्षायां युक्तेनान्वयापत्तिश्चेति चेन्न। घटः कर्मत्व-
मित्यादौ शक्तिग्रहसत्वे इष्ट एव बोधः। स एव विपरीतमनुमन्तः। अन्यस्य तदभावादेवनेति संभवात्। अयमे- रामः
यपातीत्यादौ तात्पर्यज्ञानाभावान्नबोधः। तस्य तत्वाप्यावश्यकत्वात्। तद्घटितोयाच्याकांक्षायादुर्वच २१५

त्वात्· अयं घटमानयेत्यादौ घटपदाम्पदयोः प्रत्येकं गृहीतशक्तिकस्य तादृशानुपूर्वीज्ञानतात्पर्य
ज्ञानादिमतस्तु घटकर्मकानयनमिति बोधाभावात्तादृशबोधे घटपदोत्तरं द्वितीयायाः ततो धातोस्तत
आख्यातस्येत्यादिसमभिव्याहारः कारणमित्यादिकार्यकारणभावग्रहवतस्तु बोधे घटपदोत्तरं द्विती
याः ततो धातोस्तत आख्यातस्येत्यादिसमभिव्याहारः कारणमित्यादिकार्यकारणभावग्रहवतस्तु बो
धात्तादृशबोधे तादृशकार्यकारणभावग्रहसमस्य हेतुत्वावश्यकत्वात्सैवाकांक्षा· एवं चायमेतीत्यादिवा
रणाय तात्पर्यज्ञानमपि हेतुरिति चेन्न यापिमिद्धावास्मोपः न्यदृज्ञानकार्यकारणभावरूपपदशक्ति
ज्ञानस्य वतत्समुदायरूपवाक्यज्ञानकार्यकारणभावरूपवाक्यशक्तिज्ञानस्यापि शाब्दहेतुतायास्त्वयाभ्यु
पगमात्· एवं चेवाक्यशक्तिरेवाकांक्षेति परपरिभाषामात्रमवशिष्यते तदूपितस्याकांक्षात्वेन विरुद्धं· एवं चेतद
नुरोधेनान्वयांशस्य शाक्यत्वनिरसनमयुक्तं न चैवं समासग्रहणानियमार्थमित्यसंगतं स्यात्· गामानये
त्यादिस्थले त्वयाप्याकांक्षानभ्युपगमात्· सुबन्ततिङ्· तयोस्तु परस्परान्वयितत्वेनैव वारणादिति वाच्यं। · द्वितीयादे

वै॰ भू॰ र्थस्तु विशिष्टस्यैवातिपदिकत्वापत्तेः तयोरुक्तरीत्या शक्तिमत्त्वात्. न च धातोः प्रत्ययांतत्वादप्रत्यय इति
२१६ पर्युदासापत्तिः प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेस्तदंतस्य ग्रहणमिति परिभाषया दोषविरहात्. । अ
216 थवा गामानयेतिवाक्ये एका समुदायशक्तिरस्तु. तथाप्युक्तदोषस्याभावेनापि. न च तदज्ञानेपि प्रागु
क्तशक्तिज्ञानादेव बोधात्तस्य व्यभिचारः धातु. विशिष्टशक्तिग्राहके प्राग्नदादिवत्कारकविभक्तिविशि
ष्टपदधातुघटकयोर्विशिष्टयोस्तत्कारकविशिष्टक्रियाबोधकत्वमिति सामान्यतः शक्तिग्रहानंतरं
पदविशेषसमभिव्याहारे सति तात्पर्यवशात्तदर्थविशेषविशिष्टक्रियाविशेषबोध इत्यभ्युपगमात्. त
थापि सामान्यतः कार्यकारणभावस्वीकारे तत्कार्यकारणभावग्राहकस्यैव समुदायशक्तिग्राहकत्वम
तिस्वीकारे तेनैव व्यभिचाराभावात् ज्ञानं चैवमपि तत्समभिव्याहारानंतरमावश्यकं तथानंतरं. तथापि तु स्यत्वात्तयोर्द
घप्रकारकशाब्दबोधमात्रे घटार्थकपदोत्तरविभक्त्यादिजन्योपस्थितिर्हेतुः । एवं विशिष्यतासंबंधेन क
र्मत्वप्रकारकशाब्दबोधे कर्मत्वार्थकपदप्राग्वर्त्तिपदजन्योपस्थितिर्हेतुरित्यादिसामान्यत एव सर्वत्र २१६

कार्यकारणभावद्वयम्पेयतेतदान्नपसेतत्रतत्रवाक्येऽनंतन्क्तिकल्पनेगौरवमतिरिक्तत इति चेत् अस्मा
कमपिघटमानयेत्यादिवाक्येष्वर्वत्रैकाशक्तिर्वीकाथीविषयिरापस्तु निरूपितस्यादेः कर्मत्वादीनां संबंध
सेकत्वात् घटमानयेत्यादौ पटकर्मकबोधाभाव पटस्यापदादनुपस्थितत्वादुपपद्यते। अस्तु नाव देवं त
थापि वाक्यनिष्ठबोधकताया शक्तित्वे किंमानमिति चेत् उच्यते विषयतासंबंधेन शाब्दबुद्धित्वाव
छिन्नंप्रति तेनैव संबंधेन वृत्तिजन्योपस्थितेर्हेतुत्वे वमाने अन्यथा घटमानयेत्यत्र घटपटशक्तपज्ञानव
तोपितज्ज्ञानवत इव बोधापत्त्या घटशाब्दबोधे घटार्थकपदवृत्तिजन्यज्ञानत्वेन कारणतावाच्येत्यर्थभेदे
नानेककोटिकार्यकारणभावकल्पनापत्त्यावतिगौरवं स्यात्। अस्मद्रीत्या घटविषयतया वृत्तिज
न्योपस्थितिरूपकारणाभावान्न शाब्दबोध इति वरमेककार्यकारणभावकल्पने। ननु घटत्ववि
शिष्टघटप्रकारकशाब्दबोधे वृत्तिजन्यघटत्वविशिष्टज्ञानत्वेन हेतुतायां घटमानयेत्यत्र घट
त्वयोर्विशेषणविशेष्यभावव्यत्यासेन बुद्धस्थले कोऽप्यवारणाय वाच्यत यात तएव नोक्तातिप्रसंगः

वै.भू.
२१७
217

नि च न्यायनये घटमानयेति वाक्यसममिव्याहृतताविभक्तिकघटपदस्यैव बोधकारणावश्यकत्वेन घट
त्वविशिष्टघटप्रकारकशाब्दबोधत्वावच्छिन्ने घटार्थकपदोत्तरसार्थकविभक्तिनिपातादिजन्योपस्थिते
हेतुतानुरूपाकांक्षा कार्यकारणभावेनैवानतिप्रसंग इति वाच्यं । घटार्थकत्वं हि घटबोधफलोपहितत्वं । अ
न्यथा लाक्षणिकघटपदाद्बोधापत्तेः । तथा च वृत्त्या तद्बोधकपदज्ञानत्वेन कारणत्वेनैवानतिप्रसंगात् तथा च वृ
त्तिज्ञानस्य हेतुत्वे मानाभावादिति चेन्न । अनंतकार्यकारणभाववृत्तिप्रवेशे गौरवमपेक्ष्याकांक्षायाः पदजन्यज्ञान
त्वेनैव प्रवेशस्यौचित्यात् । तथा च घटपदादाकाशस्य समवायेन देवदत्तयज्ञदत्तादेश्च जनकत्वेनोपस्थितस्य
शाब्दबोधविषयतापत्तेः कारणीयविषयतया शाब्दबोधत्वावच्छिन्ने वृत्तिजन्योपस्थितेस्तथा हेतुत्वमावश्यकं । अ
स्माकं पदैः पदार्थानां वाक्यार्थस्य वा बोधाभ्युपगमाद्विशेषणविशेष्यभावव्यत्यासासंभवाच्च । यथोपस्थिता
नामेव वाक्यशक्त्या संसर्गबोधात् । यत्तु घटशक्तं पदं घटान्वयबोधं जनयतीत्येव तिपमस्वीकारान्नानुपपत्ति
रिति तन्न । एवमपि वृत्तिज्ञानकार्यकारणभावानुरोधेन शक्तिकल्पनावश्यकत्वात् । उक्तरीत्यैवोपपत्तौ घटा २१७

न्वयबोधं प्रति घटशक्यपदज्ञानत्वेन हेतुत्वे तत्तनेककार्यकारणभावांतरकल्पने गौरवाद्वं·नैवमपि पदार्थ
शाब्दत्वमेव वृत्तिज्ञानकार्यतावच्छेदकं वाच्यमिति वाच्यं संसर्गस्यापि वाक्यार्थसंसर्गादिदार्थत्वात्·त
त्संसर्गमभिव्याहृतपदार्थबोधत्वमेवावच्छेदकमित्यपि न·अनंतकार्यकारणभावप्रसंगात्·अथ विशेष्यत्व
प्रकारत्वादिसंबंधेन शाब्दबोधत्वमेव वृत्तिज्ञानकार्यतावच्छेदकमस्तु·तेन च संबंधेन न शाब्दत्वं वाक्या
र्थीयं·अतानतत्रवृत्तिः कल्प्या·न च लाघवाद्विषयतैव तत्कार्यतावच्छेदिका तस्या एकस्यास्त्रयसा
धारणायाऽभावात्·विशेष्यत्वादित्रयस्य च सामान्यशब्देनाभिधीयते·विशेष्यादित्रितयव्यवहारानुरो
धेन विषयतात्रयस्यावश्यकत्वादिति चेन्मैवं·ज्ञानातिरिक्तविषयतायामानाभावात्तज्ज्ञानसंबंधेन शा
ब्दत्वेस्यैव कार्यतावच्छेदकत्वात्·तत्तद्विषयकविशिष्टज्ञानस्यैव विशेष्यत्वादिरूपत्वात्·अतिरिक्तविषयता
पक्षेप्येवमेव व्यवहारस्य लक्षणारोपापपत्तौ त्रैविध्यानौचित्यात्·एवं च तत्तद्विशेष्यप्रकारकविशिष्टविषय
तायाः संबंधत्वे विपरीतं गौरवं स्यात्·दंडीति बोधात्परं दंडिमनिति बोधात्तज्जनकतावच्छेदिका दंडित्वादिज्ञा

वै·भू· नञ्प्रतिबंधकतावच्छेदिकावदंडीत्यत्र दंडपुरुषसंयोगसाधारणप्रकाविषयितावाच्या सैव शक्तिज्ञानकार्य
२१८ तावच्छेदिकाऽस्तां। अत्र दंड इति ज्ञानाद्दंडीत्यादिव्यवहरणं तु वाक्यशक्तेरपि वेत्यपि वदंति· एवं सत्यपि ग्रहश
218 क्त्यर्थ एव वाक्यार्थस्तर्हि पदार्थोपि तथैव स्यात् उक्तं हि वाक्यपदीये· अशब्दो यदि वाक्यार्थः पदार्थोपि
ततया भवेत्· एवं सति च संबंधः शब्दस्यार्थेन हीयत इति· तस्माद्वाक्यार्थवाचकं वाक्यमिति सिद्धं· अत एव
तस्य वाक्यार्थत्वं किंवदंती संगच्छत इति विभावयामः॥ माच्यास्तु न वाक्यार्थबोधकतया वा स्फोटसिद्धिः।
पदानामेवान्विताभिधायकत्वात्· पदैरेवार्थप्रतीत्युपपत्तौ तत्र प्रमाणाभावात्· तदेतत्तृतीयाध्यायहृतीयच
रणसमाप्तावुक्तमनुव्याख्याने कर्तृकर्मक्रियाणां तु पूर्णको न्यान्वयो भवेत् अपूर्तिश्च तदेरुक्तौ किं
तच्छृंगेण पूर्यत इति स्म त्रजयतीर्थः। कर्मेत्युपलक्षणं। जिज्ञासितानां पदार्थानामित्यर्थः। भवेत्· प्रतिपा
दनीय इति शेषः। स्फोटमन्वयप्रतिपादकं वदतां तत्र प्रमाणं वाच्यं· तच्च न· अन्वयबोधस्य पदैरुपपत्तेरिति
भावः। एवमनंगीकारे बाधकमाह· अपूर्तिरिति· अन्वयस्येत्यादिः· शृंगेण· स्फोटेन· अप्रमाणकत्वात्त २१८

सादृश्यं॰ पदादन्वयबोधवादिनो लाघवं पदानामावश्यकत्वात् स्फोटवादिनो गौरवं निष्प्रमाणकस्फो
टस्य गस्यान्वयबोधकत्वस्य च कल्पनीयत्वादिति भाव इति व्याचख्यौ॰ तस्माद्वाक्यार्थप्रतीत्यर्थं न स्फोट इ
त्याहुः। तदेतदुक्तं॰ पदानामन्विताभिधायकत्वे घटादिपदमितरान्वितघटशक्तमिति व्युत्पन्नस्यापि
घटमित्यानुपूर्वीज्ञानतात्पर्यज्ञानादिमतोऽपि च घटकर्मकानयनमिति बोधः प्रागुक्तकार्यकारणभा
वग्रहाभाववतोऽपि भवेत्॰ न चेष्टापत्तिः॥ विशेषणविशेष्यभावविनिगमनाविरहात् सामान्यत इश
तया च तदन्वितो घटः इतरान्वितं कर्म। कर्मत्वमित्येवापत्तेः। न घटीयं कर्मत्वमिति॰ त्वयाश्रयणीं
कारात् घटः कर्मत्वमानयनं कृतिरित्येतेतरान्वितकर्मत्वतादृशआनयने इत्यादिशक्तिग्रहवतो बोधा
पत्तेश्च॰ अत एव तत्रैवानुव्याख्याने। यदा शेषाणामुक्ति॰ सामान्यतोऽभवेत्॰ पदैकेनाप्युक्तरणविशेषा
वगतिर्भवेत् अतः सामान्यतो ज्ञातः पदान्तरवशात्तु नः। भवेद्विशेषतो ज्ञातस्तेन स्यादन्वितोक्तितेति॰
प्रथमाध्याये वोक्तं सुधायां॰ शक्तिश्चैवाचितश्चार्थ इति कारिकाव्याख्यायां। विशेषान्वयप्रतिपत्त्यर्थंप

तत्समभिव्याहारोपयोग इति । यद्वा तत्समभिव्याहाराद्विशेषप्रतिपत्त्युपपत्तेरिति चेति । तस्मात्तादृशस-
मभिव्याहारकार्यकारणभावावच्छेदकत्वमात्तु पदानामन्विते शक्तिरिति सिद्धं । किंच सखण्डवाक्यस्फोटखं-
२११ डनेमतद्वयेऽप्यवाच्यता घः । पदसमूहरूपस्यानुपूर्वीघटितस्य तात्त्विकविरोधापत्तेः । नास्त्येवेति तु वक्तव्यमिति । तस्मात्स्फो-
211 टपदस्याश्रवणमात्रात्खण्डनेन तन्मतानां न विजृम्भितमेवेति ध्येयम् । एतेन कार्यान्विते शक्तिरपास्ता । केचित्तु पदाना-
मन्विताभिधायकत्वे घटमानयेत्यत्र वाक्ये चतुष्टयापत्तिः । इतरान्वितो घटः । तथा कर्मत्वान्तरं चैवानयने तथै-
व कृतिरिति । न च तत्त्वापि चैत्रो घटमानयतीत्यत्रोद्देश्यघटीयं कर्मत्वं तदीयमानयनं तदीया कृतिस्तदाश्रयश्चैत्र
इति विशेष्यभेदप्रयुक्तवाक्यभेदापत्तिः । अस्माकं सर्वशक्यः । भवतां पुनरखण्डवाक्योपस्थाकाले सादित्वमपि इत्यत्रै-
व विशेषादिति वाच्यं । नहि विशेष्यभेदाद्वृत्तिमापादयामः किंतु शक्तिभेदात् । मम तु घटप्रकारककर्म-
त्वविशेष्यकशाब्दबोधे घटपदोत्तरं द्वितीयोत्पादिकार्यकारणभावनानात्वविरहान्न दोषप्रसङ्गः ।
एतेन नृसिंहाश्रमैस्तत्त्वविवेकादावुक्तं वृत्तिविनाशाद्बोधविषयतासंभवाद्वृत्तिर्व्याप्याद्यविषयिणी २११

त्वात्कार्य्या·सावातिरिक्तांशे गौरवान्नेति स्रून पदार्थशक्तिरेव तद्विषयीकरिष्यते। पदानामन्वयसामान्ये
शक्तौ तु विशेषपर्य्याप्तस्य सामान्यबुद्धेरपर्यवसानात्तत्पदसामान्यशक्तिभिरेव समभिव्याहृतपदोप-
स्थापितपदार्थविशेषनिरूपितान्वयविशेषः सेत्स्यतीत्येकशक्तिलाघवो किंच कपदप्रयोगेप्यन्व-
यविशेषस्य नियमेन जिज्ञासादर्शनात्तस्याश्चान्वयसामान्यपूर्वकत्वात्तज्ज्ञानस्य च शब्दादन्यतोऽसं-
भवाच्छब्द एवान्वितमभिधत्त इति वाच्यं· दृष्टजंबीरफलादौ रसविशेषजिज्ञासावद्भविष्यतीति चेन्न।
तत्र नियमेन तदभावात्· अन्यथा वैशेषिकमत इव व्याप्तिप्रतिसंधानदशायामेव शब्दादर्थसंसर्गाऽती-
यत इति शब्दस्याप्रमाणं स्यादिति पदस्य पदैः अन्वयांशे शक्त्यनभ्युपगमे घटः कर्मत्वमानयनं कृतिरि-
तिपदजातादन्वयधीः स्यात्तद्योग्यतादेः सत्त्वात्· नवैतादृशपदजातं शक्तिलाञ्छकत्वमिवांकुरं स्वरूपा-
योग्यं। एवं सति विपरीतमुत्पन्नस्यापि बोधानापत्तेः। न च शक्तिभ्रमात्तस्यान्वयधीः। स्वरूपायोग्यस्य सह-
कारिशतेनापि कार्याजनकत्वात्· तस्मात्स्वरूपयोग्यमेवान्वयांशेऽपि शक्तिज्ञानरूपसहकारिसत्त्वा-

द्विपरीतत्वमुक्तमन्वयबोधकं। अन्यं प्रतितद्द्विति तत्तान्निलक्ष्यन्वयांशे ज्ञाप्तिरवश्यमुपेयेति विवर
२२० णाच्चार्यानुमापिनोऽपि वदन्ति। तदप्यपास्तं बोधकेतानुरूपापाः शक्तेरन्वयबोधस्यापि जायमानत्वात्त
220 दंशे स्वीकार आवश्यक इति सत्यापरं तु सावाक्यएव स्वीकर्तव्या नतु पदे। तथापि समभिव्याहारोपि
कारणमिति तत्र ज्ञानस्य हेतुत्वे गौरवापत्तिरित्युक्तं। घटः कर्मत्वमित्यादावाकांक्षाज्ञानविरहाद्बोधवि
रहः। अन्वयांशे शक्तिज्ञानवतोऽप्यबोधात्त्वेत्युक्तं। एवं जिज्ञासानुरोधादन्वयसामान्ये शक्तिरित्यप्यसं
गतं। दृष्टे समीचीन फले रसादिजिज्ञासा वृदुपपत्तेः। तर्हि तद्देवात्रापि जिज्ञासा नियमो नस्यादिति चेदि
ष्टापत्तेः। किंचैवं घटान्वयाविशेषरूपेणाशक्यः स्यात्। जिज्ञासायास्तथात्वात् ज्ञाने छ्यो समानप्रकारक
त्वेन हेतुहेतुमद्भावात्। अन्यथाद्रव्यत्वादिना ज्ञाते सुवर्णत्वादिनाऽज्ञाते न रूपेणेच्छापत्तेः। नन्वेवं सति
जिज्ञासाच्छेदः। येन रूपेण ज्ञानं वृत्तं तेन रूपेणास्ति द्वित्वादिच्छाया असंभवात्। येन च रूपेण न ज्ञान
मवृत्तं तेन रूपेणाकारणाभावेनासंभवादिति चेन्न। सिद्धत्वज्ञानस्यैव सर्वत्र प्रतिबंधकत्वात्तदभावादेव २२०

जिज्ञासोपपत्तेः। घटो मेऽस्त्वितीच्छायामसिद्धेऽपि तस्मिंस्तत्सिद्धत्वाज्ञानादिनेच्छानिवृत्तेर्दर्शनात्। न चये
तद्रूपेणायं नेच्छा तेन रूपेणासिद्धत्वधीरेव प्रतिबंधिके परं त्वास्तु। अत्र तु सा सिद्धिरेव प्रतिबंधिका कल्प
तौ लाघवात्। घटज्ञानं मे जायतामितीच्छायां जाते तस्मिंस्तत्सिद्धत्वप्रतिसंधानमंतरेणैच्छानिवृत्ते
रनुभविकत्वाच्च। अनभ्यासगोरवाच्चेति वाच्यं। घटस्य ज्ञानं भवत्विति इच्छायामजाते च तज्ज्ञाने तस्य ज्ञा
नं जातमिति सिद्धत्वज्ञानादिच्छानिवृत्तेः सर्वानुभवसिद्धाया अपलापापत्तेः। सिद्धेर्व्यधिकरणत्वे न प्र
तिबंधकत्वासंभवाच्च। यदानीमे ज्ञानं भवत्विति इच्छायां तदानीमे ज्ञानमित्यादिकालांतरीयज्ञानविष
यकसिद्धत्वज्ञानेनापि प्रतिबंधाच्च। तस्मान्न जिज्ञासानुपपत्तिः। अथवा पूर्वं विशेषतः संसर्गावगमेऽपि
स आपातरूप एव। कथमन्यथाऽस्य जिज्ञासा स्यात्। प्रपंचितं चैतद्विकारणाजलत्वविवेकादावेवेति ध्ये
यं। एतेन सामान्यतो ज्ञाते विशेषतो जिज्ञासेति वदंतः सर्वेऽप्यपास्ताः। तथा च सामान्यतोऽन्वयः शाब्दत्वसं
गतः। अथ सामान्यतोऽन्वयः शाब्दस्तेनानुमितं विशेषे जिज्ञासेति नोक्तदोष इति चेन्न। तथा सत्यनुमानेन सं

संसर्गोपस्थितेस्तैवोपपत्तेः शब्दस्याप्रामाण्यापच्छेदप्रसंगात् । अन्यथा वैशेषिकमतइवेति स्वोक्तिविरोधश्च । पदार्थैरे
२२१ वानुमितेविशिषेजिज्ञासासंभावाच्च । सामान्येनोपपन्नेव यस्याशाकयत्वं स्यात् । अपि चापदार्थवाक्यार्थयो
221 र्नियमस्याप्रपूर्वग्रहात्फलविशेषदर्शनाद्वा सविशेषस्यैव जिज्ञासानुपपन्ना । न चैवं शब्दस्यापि भवद्रीत्यैव प्रमा
णत्वं न स्यादिति युक्तमिति वाच्यं । नमवेदेव यदिनानुमितं न साक्षात्कृतं किन्तु शब्दादेवावगतमित्यनु
भवो न स्यात् । तर्भी चैतादृशानुभवादाकांक्षाज्ञाननिर्वाह्यविशेषणविशेष्यभावाद्यनुरोधाच्च शब्दः प्रमाणा
न्तरं न तत्र भवद्रीतिः सध्री । पठितविस्मृतश्लोकस्य बोधादर्शनाच्छक्तिः स्मरणमुद्बुधः शक्तिसंस्कारो
वा हेतुरिति मतद्वयेपि भवन्मतेस्यान्तं शब्दानत्याप्रामाण्यासिद्धेः । तथा हि । बोधकत्वं हि शक्तिः श्रितिवि
विवरणाचार्यादिभिरुक्तं तच्च बोधकारणत्वं । तच्च शब्दस्य ज्ञानद्वारा । लिंगस्येवानुमितौ । तथा च का
रणतायां व्याप्तित्वात्तज्ज्ञाने व्याप्तिज्ञानमेवेति कथं नानुमानविधयाप्रामाण्यमुद्बुद्धो व्याप्तिसंस्कार एव
हेतुरितिस्वीकारेणाभवतोपरं स्फुतरां दोषः । तस्मात्प्रामाण्यं तरेणासंसर्गोपस्थित्यसंभवाच्च शब्दशक्ति २२१

रित्युक्तमेवेतिदिक्। यत्तु पदार्थास्तत्स्मृतिर्वा शाब्दबोधे हेतुः। न तु पदज्ञानं वाक्यज्ञानं वा व्यभिचारात्। उ
क्तं हि। पश्यतः श्वेतमारूपं हेषाशब्दं च शृण्वतः। खुरविक्षेपशब्दं च श्वेतोऽश्वो धावतीति धीरिति। तन्न। न
थासति चक्षुरादिना पदार्थोपस्थितौ शाब्दबोधापत्तेः। शब्देनापममर्थबुद्ध्यदस्त्वनुभवाच्च। पश्यतस्त्वादा
वशाब्दत्वानुभवादनुमानेनैव निर्वाहाच्चेतिदिक्। तस्माद्वाक्यार्थवाचकं वाक्यमिति सिद्धो वाक्यमि
ति सिद्धे वाक्यस्फोटः। नन्वेवं पदार्थवद्वाक्यार्थोपि नानुभूयेतेति चेन्न। न तावद्वाक्यार्थप्रतीतिरनुभवः। स्व
र्गनरकादिकं श्रुत्वापि स्वर्गनरकं वानुभवामीत्यप्रतीतेः। किंतु स्मृतित्वादिव्याप्यमनस्त्वावाशाब्दत्वा
दिकं जातिरनुभवत्वलात्। न त्वारणं पुनरुक्तरीत्या वाक्यज्ञानमिति। नन्वेवमपि न पदज्ञानवाक्यज्ञान
योः संभवः। उत्पत्तिपक्षे एकदा तदभावात्। तथा च न वर्णसमूहरूपपदप्रत्यक्षे स्तुतरां तत्समूहरूपस्य वा
क्यस्येति चेन्न। इष्टानां तरेस्तूक्तदोषतादवस्थ्यात्। अथ प्रत्येकवर्णानुभवजनितसंस्कारसहकृतेनान्त्य
वर्णप्रत्यक्षे समये सदसदनेकविषयापदप्रतीतिरेवं वाक्यप्रतीतिः श्वोपपद्यत इति मतान्तरं चिंत्यम्। एवं

हिगिरिर्भुक्तमग्निमान् देवदत्तेनेत्यत्रैव वाक्यज्ञाने समूहालंबनरूपविशेषाभावाद्दोषापत्तेः। सरोर
२२२ सोनदीदीनजराजेत्यादावुपस्थितेस्तत्तत्त्वाद्दोषाविशेषापत्तेश्चेति। यत्तु जयतीर्थेनोक्तं। अनुभवक्र
122 माप्रहितानामेव तेषां स्मृत्यावगाहनात्क्रमव्युत्क्रमयोरविशेष इति। तन्तुच्छं। अनुभवस्मृत्योः क्रमेणियमा
भावात्। दृश्यन्ते च प्रपूर्वेष्वनुभूतमस्मृत्वापि पूर्वेष्वनुभूतस्य स्मरणं। किंच संस्कारस्मरणयोः समान
विषयत्वात्क्रमस्य च संस्कारविषयत्वेन स्मरणविषयत्वे। एवं च समूहालंबनरूपं स्मरणमपि घकाराकार
टकारादिति मंवन्न तु घटटत्वे तादृशमिति। अथोत्तरवर्णोत्पत्तिकालेऽव्यवहितोत्तरत्वसंबंधेन पूर्वव
र्णवत्त्वमुत्तरोत्तरवर्णे। एवं च उत्तरवर्णोत्पत्तिकाले उपस्थितविशिष्टतद्वर्णवत्त्वमुत्तरवर्णेऽस्मुमह
ति तादृशानुपूर्वीघटितपदत्वं सुग्रहं। एवं वाक्येपीति मतं। सममेमदस्माकमपीति। एतेनेतदनुप
पत्त्या गवेडस्फोटाभ्युपगमः कैयटोक्तोन श्रद्धेयः। इदानीमस्वेऽपत्तमाह। पदेन वर्णा विधेनेव
र्णाभ्ववयवान्व। वाक्यात्पदानामतीमप्रविवेकानकश्चनापदपचतीत्यादौ न वर्णाः। तत्र दृष्टांत व्याजमा २२२

हवर्णेष्विति। यथा नवर्णेष्ववयवास्तथेत्यर्थः। इवेति पाठः सुगमः। एवं वाक्येप्याह। वाक्यादिति। अत्रैकत्वे वि
वेकोनास्ति। अयंभावः। वाक्यपदयोरवयवेष्वेवानन्तवर्णकल्पने मानाभावात्। ककारादिकं शृणोमीति
प्रतीतिर्मानमिति चेन्न। तस्या अखंडपदार्थविषयत्वात्। तत्तद्वर्णोत्पादकत्वेनाभिमतवायुसंयोगविशे
षाभिव्यक्ता खंडपदार्थस्यैव ककारत्वादिना प्रतीत्युपपत्तेः। अथाखंडपदार्थस्यैव व्यंजकेषु विशेषात्ककत्वादि
नाप्रतीतौ ककारोत्पन्न इति न स्यात्। व्यंजकनिष्ठा या उत्पत्तिस्तत्रारोपाभ्युपगमे ज्ञानादीनामपि नित्य
तापत्तिः। किंचाघटत्वदर्पिकपात्रसंयोगविशिष्टस्फोटरूपत्वापत्तिः। नित्यत्वापत्तिश्चेति चेन्न। सत्का
र्यवादिना नित्यताया ज्ञानेनाप्यदृष्टत्वस्य पक्षसमत्वात्। घटादिकं वा विद्याविद्याकल्पितो मद्दृश्या
वस्थाविशेषः। आविद्यकजलाहरणादिकार्यानुरोधेन स्वीकारावश्यकत्वात्। उत्पत्त्यादिप्रतीतिरपि
व रूपमतारीत्या नानुपपन्नेति। नन्वेवं विलक्षणवायुसंयोग एव तद्धेतोरिति न्यायाद्वाचकोपि स्यादि
ति चेन्न। प्रत्यक्षोपलभ्यमानककारादेरेव वाचकत्वस्यानुभवसिद्धत्वात्। स्फोटस्याचक्षणोमीत्यनुभवाद

वश्यकत्वात्· तस्माद्वायुसंयोगनिष्पंत्त्या द्रागजनकतावच्छेदकं वैजात्यमादायैव ककारत्वादिप्रत्यक्षता
२२३ रत्वादिवत्· सएवहिमामत्वां ।। तारत्वादिवायुनिष्ठं वर्णोपचारोप्पतइतिदेवताधिकरणोभिहितं। अस्मि
223 न्नेवपक्षे वर्णा अप्यनावश्यका इति चोक्तं शब्दकौस्तुभे· तथा च प्रत्येकं चाकात्वान्यथानुपपत्त्यात
देवदंपदं तदेवदंवाक्यमिति प्रतीत्या वाक्यरूपस्फोटः सिध्यतीति ध्येयं। यत्तु प्रथमाध्याये प्रथमवरोउ
तमनुव्याख्याने। शक्तिश्चैवान्विते स्वार्थे शब्दानामनुभूयते। अतोन्विताधायित्वं गौरवं कल्पनेन्यथेति
व्यवहारेणान्वितएवशक्तिरनुभूयते पदानामितित्वत्वा शब्दानामित्युक्तिः प्रकृतिप्रत्यययोरप्यन्वि
ताभिधानमिति बोधयितुं परमतं दूषयति· गौरवमिति· अन्यथा कल्पनेवाक्यं वाक्यार्थबोधकमि
ति वाक्यमेवास्त्वेवं कल्पनीयं तस्यार्थप्रत्यायनशक्तिश्च कल्पनीयेति गौरवमिति भावइति जयमीर्थः ।त
न्नेच्छे। अर्थप्रतीत्याद्यन्यथानुपपत्त्या तस्यावश्यकत्वात्· अन्वितं शक्तिश्च स्फुटतरं प्राङ्· सिद्धत्वात्·
किंच गौरवं तत्तैवावपर्णीतं अनेन तवार्णादेः कल्पनात्· यत्र त्वाहजयतीर्थः। नार्थप्रतीत्यन्यथानुपपत्त्या २२३

तत्सिद्धिः। तथाहि। किमयं स्फोटरूपोऽर्थप्रत्यायकः प्रतीतो वा न वा। नाद्यः। सर्वदा तदर्थबाधापत्तेः। अंत्ये किमनयानु
पपत्त्या तत्प्रतीतिरुत प्रमाणांतरेण। नाद्यः। अन्योन्याश्रयात्। प्रतीते स्फोटत्वप्रतीतिस्तथा च तत्कस्य नामिति
। नांत्यः। प्रमाणांतराभावात्। एकं पदमेकं वाक्यं शृणोमीति प्रत्यक्षेणैव तदूहइति चेन्न। विचार्यमेतद्धि।
किमयं प्रत्यक्षवर्णानवगाहते तेन वेति। आद्ये। अस्तु तेषामेव वाचकता। आवश्यकत्वात्। अंत्ये प्रती
तिबाध एवेति। तदशुद्धं। एकं पदमित्यादेर्वर्णविषयस्यापि तत्त्वाकारीत्यामानत्वोपपत्तेरिति। अत एव
ध्वनिरूपमप्युक्तं सिद्धमेव। तथा च ध्वनिस्फोटयोर्मध्ये नित्यत्वं गुणागुणीकारेऽगौरवात् तन्मात्राभावाच्च ध्वनीनामेव त्वा
ता दमत्वात्तत एव च वर्णाः। एवं च सा वर्णावली तत्तदर्थविशेषेणागृहीतसंबंधा स्फोटतदेकत्वाद्य
निर्व्यंजका। गृहीतसंबंधा वा। नाद्यः। काव्यादिश्रवणात्तदर्थागृहीतसंबंधस्यापीदमेकं पदमित्युप
पत्तेर्नानयोपपत्त्यात्तत्सिद्धिः। उक्तं च। यस्त्वेकः प्रत्ययः सोपि याथेकेन लीयसा। औपाधिकत्वयानीतस्त
स्मात्स्फोटानमानभागितिः एवं वाचकत्वमपि तादृशं स्ववस्मादिति न साप्यनुपपत्तिः। नापि तदेवं दं वाक्य

मितिप्रतीत्यात् तत्सिद्धिः। तदेवं दनरवं तरऽते केशांसोयं समुद्र इति वडुपपत्तेः। अतिरिक्तके शादिक्रमनुभ
२२४ 224 वानान्नूट मिति चेन्न। गौरित्यत्रापि गकारौकारविसर्गातिरिक्तस्फोटानुभवस्य कस्याप्यभावात्। किंच पर्याय
शब्देष्वेक एव स्फोटो नानानां वा। नाद्यः। घटकलशादिपर्यायाभिव्यक्तेः स्फोटे गृहीतशक्तिकस्य पुंसो ऽश्रसि
द्धपर्यायश्रवणेपि प्राग्गृहीतशक्तिकस्यैव स्फोटस्यैव नाभिव्यक्तार्थप्रतीत्यापत्तेः। न च तत्पर्यायाभिव्य
क्तस्फोटे शक्तिग्रहस्तत्पर्यायश्रवणार्थधीर्नु इति वाच्यं। एवं हि प्रतिपर्यायं शक्तिग्रहावश्यंभावे तत्पर्या
यगतशक्तिग्रहहेतुतायाएवौचित्यात्। तथा सति शक्तिग्रहत्वेनैव हेतुत्वे लाघवात्। अन्त्ये यातत्प
र्यायाभिव्यक्तगतशक्तिग्राहकत्वेन तत्त्वेव वेदकगौरवात्। न द्वितीयः। अनंतपदार्थानां तेषां शक्तिवोपस्थ
त्कल्पनवर्णेष्वेव शक्तिकल्पनस्य लघुत्वात्। तस्मात् स्फोटवादो ऽयुक्त एवेति न्यायतामस्थापरिम
स्तयोर्निष्कर्षोप्यपास्तः। वर्णेष्वत्यस्थापितत्वमानृता याः स्वोकारातापर्पापस्य त्वेष्वेके वृशक्तिः। प
रत्वानुपूर्व्यैवावच्छेदिका। वर्णानामपि तदतिरिक्तता भावेनोक्तदोषकाभावादित्युक्तं। ये तु वर्णानां तदतिरि २२४

क्तध्वनीनां वा स्वीकारपक्षेपि स्फोटस्य वाचकत्वं समर्थयन्ते। वर्णातिरिक्तः स्फोट एव वाचकत्वान्यथानुपप
त्त्या कल्प्यते- न च वर्णा वाचका इति युक्तं। अनभिव्यक्तानां वाचकत्वेति प्रसंगात् अभिव्यक्तेश्चासंभवात्- प्र
त्येकविषयस्यापि हेतुत्वात्- न च स्मरणासंभवति। एवमपि वर्णानामनेकत्वेन कारणत्वायोगात्। ज्ञानेन कारण
मिति पक्षेपि पदार्थस्मरणोपयोगिनस्तस्यासंभवात्- न च पूर्वपूर्ववर्णानुभवजन्यसंस्कारसहकारेण श्रोत्रेण क
दा स्मरणं युक्तं तदेकमनेक वा ओघ। क्रमाभानात्सरो रस इत्यादौ विशेषो न स्यात् अन्त्ये ज्ञाने यौगपद्यापत्तिः। एव
मेकं पदमेकं वाक्यमिति प्रतीतिरपि नत्रमाणां न चैकवनमिति वत्सावनराश्यादेरप्यतिरिक्तत्वात्- किं च। तत्रैक
देशावच्छिन्नत्वोपाधेरेकत्वेन सोपाधिरेव प्रतीतिः स्यादिति स्यात्- प्रकृते चोपाधेरसंभवेन तदसंभवात्- न चैकार्थबो
धहेतुत्वं तथा। व्याससमासयोरपि प्रसंगात्- नाप्यविशिष्टैकार्थप्रत्ययजनकत्वं समासेष्वव्याप्तेः। घट इत्यत्र प्र
कृत्यांशेतिव्याप्तेश्च- अस्मन्मते वारखंड वाचकमेकं स्फोटमादायैकत्वप्रत्ययस्तु व्यंजकाश्च वर्णाः। तदस्वीकारे ध्व
नयः। प्रतीतिविलक्षणमपि ध्वनिकृतं। तदुक्तं वाक्यपदीये यथा मणिकृपाणादौ रूपमेकमनेकधा- तथैव ध्वनिषु

स्फोट एक एव विभिद्यत इति। साहृदुपादिप्रतीतिरपि व्यंजकध्वनिनिबंधनैव। आहुश्च वैकेपटोपीत्याकुः। स्या
२२५ 225 दयं प्रायुक्तस्तेषां दोषः। किंच तथैवार्थबोधानुपपत्तिः। वर्णानां प्रत्येकव्यंजकत्वे समुदितानां वा। नाद्यः। प्रत्ये
कात्स्फोटप्रतीतौ तावतैवार्थबोधापत्तेः। नान्त्यः। त्वदुक्तरीत्या कासंभवात् संभवे तावद्वेतोरितिन्यायेनार्थबोधस्या
पि तत एवोपपत्तेर्वाचकत्वान्यथानुपपत्तिरपि। अयत्वन्मतेप्ययं दोषः। तन्न द्रुतोत्पादकत्वाभिमतवायुसंयो
गानां प्रत्येकमभिव्यंजकत्वे समुदितानां वेति विकल्पग्रासादिति चेदुच्यते प्रत्येकमेव संयोगा अभिव्यंज
काः। परं तु केचन कत्वेन केचन हत्वेन सर्वे केः प्रकारे। अत एव वर्णानां तदतिरेकास्वीकारोप्युपपद्यते। तच्च
वायुसंयोगादिनिष्ठमेव तत्तदारोप्यते। एवं का व्यवहितोत्तरत्वसंबंधेन पूर्ववर्णत्वं च कारणत्वं यतोऽतादृशपदज्ञा
नकारणतायाम् अविवादात्। परं तु पश्चिमोत्तरत्वस्वज्ञानाधिकरणक्षणोत्पत्तिज्ञानविषयत्वं वाच्यम्। अतएव
घज्ञानेतरज्ञानविषयत्वरूपानुपूर्वीज्ञानमित्यादिनैयायिकवृद्धानां व्यवहारः। एवं च न कश्चिद्दोषः। यत्तु
श्रूयमाणशब्दे किमयं हालाहलशब्दः किमयं हलाहलः किमयं मरकतशब्दः किमयं मकरतशब्दो वा। २२५

किमयंकशशब्दः किमयंकुशशब्दः किमयंकुशशब्दोवेति संदेहे यथा तथास्तु विपरीतदर्शनाच्च कोभवत्येवेत्या
दिनिश्चितो बोधोनस्यात् स्फोटाभिव्यक्तौ स्फोटाभिव्यक्त्यापत्तेः। अनभिव्यक्तो बोधकाभावादिति न्यायरत्ना
मरणावुक्तं तत्खिंत्य वर्णसमूहरूपपदज्ञानं कारणमिति स्वीकर्तृणां दर्शनांतरणामपि तुल्यत्वात् तदर्थज्ञा
पकत्वज्ञानं वसमापि समम् इति। पद्यः किंचित्प्रत्यक्षमेव स्फोटाभिव्यक्तिर्जायते। अग्रे अग्रे विशदज्ञानोत्पत्ति
पूर्वंज्ञाता पिनार्थबोधापयागिनी। यथा रत्नतत्त्वे संकदादर्शनेपि नाभिव्यक्तिः वारंवारदर्शनेतु भवति
उक्तंच- सामसेनतु तद्व्यक्तिः सर्वांतिमरणात्त्ववदिति। ननु भवति वेत्पादावर्थबोधापत्तिरिति चेन्न तत्र वापिवा
चकसत्वादर्थबोधापत्तिः। वर्णानुपूर्वीति याम कनियम्याभिव्यक्तेरर्थबोधोपयुक्तत्वात् नच दृष्टांतो विषमः।
रत्नादृशजातिमानस्तु कशब्दवाच्यइत्येवं दर्शनांतरणामपेक्षणात् इति वाच्यं। प्रथमदर्शने जाते खगमेएता
दृशजातिमानस्तु केशब्दवाच्यइत्यस्यापि ग्रहणापत्तेः। अस्माकं पुनर्ज्ञात्यग्रहादेव विलंबः तत्र यावद्विजातीय
व्यपहाज्ञातिग्रहवद्विजातीयाभिव्यक्त्यार्थबोध इति। अथ प्रथमदर्शनेएव जातिग्रहस्य तदा पदे पुनरुत्तज्ञानस्य छि

२२६ न्न वाचकं न स्मर्यत इति चेन्न ममापि स्फोटो व्यज्यते। अर्थस्मरणं पुनर्जायत इत्युपपत्तेः। पदतदर्थयोः शक्ति
लक्षणासंबंधस्य परस्परस्मारकत्वविशेषात्। विजातीयाभिव्यक्तेः पदस्मारकत्वं द्विजातीयाभिव्यक्तेरर्थ
226 स्मारकत्वादिति दिक्। यत्तु वर्णानां व्यंजकत्वं व्यवमेवोपपन्नमिति तन्तुच्छं। एवं हि स्फोटासिद्धेरुक्तत्वात्
अत एव व्यंजकतावच्छेदकविशिष्टकार एव व्यंजकः। पूर्वपूर्ववर्णविशेषितोत्तरवर्णविषयकत्वं तत्त्राभ्युपगमात्।
एतेन घ्यमादिवर्णैरविशदस्फोटाभिव्यक्तिर्नानुभवसिद्धेति निरस्तं समाध्यंतरसत्वादिति न्यायरत्ना
मणिस्थः स्फोटवादनंगीकृत्य समाधिः प्रत्युक्तः। ग्रंथकृतं स्वाकृतः वर्णमालायां पदमिति प्रतीतेर्वर्णाति
रिक्तश्च स्फोटः। अन्यथाकल्पनातिरिक्त घटसिद्धिप्रसंगश्चेति गिति सुधीभिर्विभावनीया। इत्यानन्वेर्व
र्णस्त्राप्रामाण्यप्रसंगः पदवाक्ययोरखंडत्वात्। शास्त्रस्य च प्रकृतिप्रत्ययाभ्यां पदव्युत्पादनमौत्वार्थत्वादि
त्याशंकां समाधत्ते। पंचकोशादिवत्तस्मात् कल्पनेषा समाश्रिता। उपेयप्रतिपत्त्यर्था उपाया अव्यवस्थिताः
उपेयप्रतिपत्त्यर्थत्वेनानन्वयः। तथा हि। मदगुर्वी रुणाद्वेर्गुणं पितरं ब्रह्म एवं वान्सइति। नत्राप्याशितमते २२६

न्नं त्रेधा भवति यत्स्थूलं तत्पुरीषं यन्मध्यमं तन्मांसं यदणीयस्तन्मन इति श्रुतावुक्तत्वात् श्रवणात् पृष्ट
वान् । ततो विज्ञानमय इति । तस्यापि वृत्त्युपहितत्वेन तथात्वं बुध्वा पृष्टवान् । तत आनन्दो ब्रह्मेति । पुनर्वस्तु
तत्त्वं प्राप्य स्थित इति नु केचिद्व्याचक्षते तन्न तन्नापि च मनस्यनन्तानपायत्वात् । अकोशत्वाच्चैतस्मात्तस्मान्न भृगु
वल्लीहोदाहर्तव्या । किं त्वानन्दवल्ली । तत्र त्वा हि पञ्चापि कोशा उपाया एव । तत्र हि ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेत्यत्र
श्रूयमाणमेव ब्रह्मपदं मुख्यब्रह्मसमर्पकम् । अत एवाधारतार्थकः पुच्छशब्दोऽप्युपपद्यते । लाङ्गूलासं
भवेन मुख्यार्थस्य बाधितत्वात् । कथं तर्हि । नेदमयोऽभ्यासादिति वैयासिकं सूत्रमिति चेत् । आनन्द
मयस्याभ्यासात्तदन्वयोऽपि श्रूयमाणब्रह्मपदे तात्पर्यादित्यदिश्यन्ते । भृगवल्यादिष्वप्रभृतिभिः प्रपञ्चितं । एवं च
यथा पञ्चकोशा अपि सर्वाधारब्रह्मबोधनाय बोध्याः । ननु वास्तवमेषाब्रह्मत्वं तथैव प्रकृतिप्रत्ययादिभि
र्विचारोऽप्येवं स्यात् । स्फोटबोधनोपाय इति भावः । ननु ब्रह्मवत् तस्य स्फोटस्य श्रवणादित्यतोऽपि बोधसंभवान्न
शास्त्रं तदुपाय इति चेन्नाह । उपाया इति । उपायस्योपायान्तरादूषकत्वादिति भावः । अत एव केचित्तु

॥

त्यये केचित्तिप्रत्ययं केचिदुप्रत्ययं च विदधति । तदेतदभिप्रेत्याह वाक्यपदीये उपायाः शिक्षमाणानां
२२७ 227 बालानामुपलालनाः । असत्ये वर्त्मनि स्थित्वा ततः सत्यं समीहते इति । अत एव दंतिन्नैतच्छास्त्रं स्फो
टज्ञानार्थं पंचकोशवदुपायः शास्त्रज्ञानं विनापि गमानयेति वाक्यमात्रमुल्लम्ब्य पामरादेपि शाब्दबो
धात् । तस्मात्स्फोटज्ञानं विना बोधानुपपत्तेः शास्त्रज्ञानं च शास्त्रमंतरेणेति व्यभिचारात् । शास्त्रस्योपायांत
रत्वे च शास्त्रजन्यस्फोटज्ञानेत्वाजन्यतावच्छेदकमिव ह्वैवेजात्ये वाच्या तत्र च न प्रमाणाभावात् ।१
किंच प्रकृतिप्रत्ययादेः काल्पनिकत्वेन शशविषाणकल्पनपातेन न स्फोटात्मकवस्तुज्ञानसंभवः
।पंचकोशादेश्च सदसद्विलक्षणात्माया अद्वैतशास्त्रे मुख्यादिततादिति । अत्रो व्यते भाषासंस्कृत
साधारणः स्फोट एव वाचकः । तज्ज्ञानं च श्रोत्रप्रत्यक्षादिरूपमपीति सत्यं किंतु वर्णावत्त्वे कृति
प्रत्ययापन्नोपि स एवापरं तु प्रकृतिप्रत्ययादिभिर्व्युत्पादनपूर्वकेन ज्ञानेन तत्पूर्वप्रयोगद्वारा शरीर
शुद्धिहेतुर्यज्ञादिरिवांतःकरणस्य तथा च तद्द्वारमपवर्गस्य बालानां चिकित्सितं । पवित्रं सर्ववि २२७

यानामधिविधेयप्रकाशनइति। इदमाद्यं पदस्थानं सिद्धिसोपानपर्वणां। इयं सामोक्षमाणानामजि
ह्माराजपद्धतिः। अत्रातीतविपर्यासः केवलामनुपश्यतीति च वाक्यपदीयं संगच्छते। एवं च विजातीयज्ञा
नएवशास्त्रस्योपयोगइतिनत्वणत्वादिवद्व्यभिचारः। यत्त्वलौकिकप्रकृतिप्रत्ययकल्पनेति। तन्नापञ्चको
शादिवदस्यापिसदसद्विलक्षणापाएवदिक्‌ दर्शनमात्रेणोपपादयिष्यमाणत्वादितिदिक्। एवंरे
खागवयन्यायेनापिशास्त्रमुपायइत्यपव्याकृतः॥ ६१॥ ननुवर्णानांस्फोटात्मकत्वेकत्वगत्वादिकंतन्निष्ठंव्यं
जकवायुनिष्ठंवानाद्यः। तस्यनित्यत्वेनककारउत्पन्नइतिनस्यात्। अन्त्येतुगतःककारइतिप्रत्ययो
नस्यात्। कत्वस्यककाररूपनाममात्रव्याप्तेश्च। अत्रत्वेत्यमत्वंकादिप्रतीतीनांस्यादित्यतआह।
कल्पितानामुपाधित्वंस्वीकृतंहिपरैरपि। स्वरदैर्घ्याद्यपिध्वन्येवर्णेभ्योन्यस्यमन्यतो। कुत्रस्वीकृतंतत
त्राह। स्वरत्वादि। उदात्तत्वादिकंध्वनिनिष्ठमितिस्वीकारादितिभावः। एवंदीर्घत्वादिकमपि। आदिना
ह्रस्वत्वादिकमपिगृह्यते। अयंतेषामभिप्रायः। गकारादयोवर्णास्तावदेकेकाएव। मेहृत्सूत्रमनुभू

यमानादवुतानुभूयमानस्य सायमितिप्रत्यभिज्ञानात्- न च गत्वावछिन्नप्रतियोगिताकभेदाभावस्य
२२८ द्विषयः। व्यक्तातिरिक्तगत्वानंगीकारात्- अयं गकार इति चेदं रूपमिति विरुद्धमुपपद्यते। न च गत्ववानाका
र इत्यनयोरविशिष्टापत्तिः। सहप्रयोगश्च न स्यादिति शंक्यं प्रतीतौ गत्वस्यापि भानाद्विशेषसंभवात्- स
हप्रयोगस्यापि घटत्ववान् घट इतिवदुपपत्तेः। भिन्नेषु घटादिषु घटत्वावछिन्नप्रतियोगिताकभेदाभा
वसत्त्वात् सायमिति प्रतीत्यापत्त्या व्यक्तिभेदस्यैव तत्र विषयत्वावश्यकत्वाच। प्रत्यभिज्ञाया व्यक्तिवि
षयत्वे वाधकाभावाच्च- न च गकार उत्पन्न इति प्रतीतिरेव बाधिका- तस्या व्यंजकध्वनिनिष्ठोत्पत्त्यादेः
परंपरासंबंधेन वर्णनिष्ठत्वविषयत्वेनाप्युपपत्तेरतिरिक्तवर्णसाधकत्वात्- परंपरया वर्णनिष्ठत्वाभ्युप
गमाद्ध्वनन्यमतं साक्षात्संबंधांशे भ्रम इत्येव शिष्यते- तदपि सायमित्यत्र व्यक्तभेदांशे तवभ्रमत्ववत्तु
ल्यं। परंतु ममातिरिक्तवर्णतत्प्रागभावध्वंसकल्पनागौरवापत्तिर्नेति लाघवमतिरिच्यते- तव तु तत्स्या
पितिमहदनिष्टं- किंच प्रागसत्त्वे सति सत्त्वरूपाया उत्पत्तेर्न वर्णेषु ग्रहणामानुभविकी। अत एव २२८

र्णो मुच्चारयतीति प्रत्ययो नतूत्पादयतीति प्रत्ययो व्यवहाराद्वा उच्चारितत्वं च ताल्वोष्ठसंयोगादिजन्या
भिव्यक्तिविशिष्टत्वं तस्यैवेदानींतनतास्वरूपापादा तथा च प्रागनुभूतेनेदानींतनानुभूतस्याभेदसिद्धेः
तावत्कालं स्थिरत्वेनैकः प्रघामाशयिष्यतीतिन्यायेन नित्यत्वे वा नन्वेवं स्त्रीप्रभवोयं शुकप्रभवोयमि
ति प्रतीतिस्तत्र कथं वर्णा। स्त्रीशुकाद्यनुमानं च न स्यात् न चैवं जातेस्तद्वायुनिष्ठत्वं तदग्रहेपि वजात्यवोधात्।
नापि ध्वनिनिष्ठत्वं तत्र तस्मिन्मानाभावात् तदुत्पादकाशेषाद्यभावाच्च किंच सेयं गुर्जरीसेयं दीपकलिके
त्यादावपि नाशानस्यादिति चेन्न स्त्रीशुकादिजन्यतावच्छेदकताल्वोष्ठसंयोगे तदभिघातजवायौ वा
विद्यमानत्वेन जात्यं वर्णाभ्यारोप्यत इत्युपगमात् अत एव तारत्वादिरूपविरुद्धधर्माध्यासाद्भेद इति
निरस्तं मन्दत्वाच्चाग्रहे हि तन्निष्ठजात्याद्यग्रहः पिन यस्य धर्मो गृह्यते तेन तदपीति नियमादिति वाच्यं व
हिरिन्द्रियेषु व्यभिचारेण नियमाभावात् वस्तुतः प्रमायाः स्पर्शनस्पर्शायोग्यरूपस्पर्शिमात्रस्य रसनादेश्च
रसादिमात्रस्याग्राहकतया नैयायिकैः स्वीकारात् अस्तु वा स्त्रीशुकादिव्यंग्यत्वतारत्वादि श्ववर्णानि

षेणातिविशेषः।नचैतेषांकश्चिद्विरोधः।यापरांमेरोगाकःसएवेदानींरुष्टेनोप्यतइतिन्योपंतारोम
याश्रुतःसएवेदानींमेदइतिचप्रतीतेः।गुर्जरीदीपादिस्थलेपिमानांतरेणनाशसिद्धौसायमित्यस्यभ्र
मत्वात्अन्यथातत्रापीषएवनाशाद्यभावः।नचैवंवायुतात्वोष्णसंयोगादेर्गत्वंकार्यतावच्छेदकमेयस्य
तत्वत्यत्वतंत्वयावाच्यं।तथावंगोरखमितिवाच्यं।प्रत्यक्षत्वावच्छिन्नविषयितयागत्वस्येवकार्यतावच्छे
दकत्वात्-नन्वेवंघटोपिनित्यएवाकपालसंयोगादिव्यंजकंभविष्यतीतिचेन्न।प्रागसत्वेसतिसत्वरू
पायाउत्पत्तेस्तत्रग्रहीतायाविनाबाधकंत्यागायोगात्-अत्रतद्ग्रहविपरीतग्रहयोःसत्वेनतदयोगात्
।सत्कार्यवादाभ्युपगमेत्विष्टापत्तेश्च।नचगकारादेर्विनाव्यंजकमनुभवप्रकारस्यघटवत्संदेहापत्तिः
।दोषाद्यभावादुपपत्तेः।अन्यथोत्पन्नत्वादिसंदेहापिकिंनस्यात्-एवंचवीतरंगादिन्यायेनानेकवरणा
कल्पनायांगौरवमपास्तं।तस्मान्नित्याएववर्णाः।तस्माद्यथागकारादिप्रतीतिस्तथास्फोटप्रतीतिरपि
त्वादिरूपेणोपपत्तेतिनोक्तशंकेतिभावइतिसुधीभिर्ध्येयं।७०।इतिव्यक्तिस्फोटनिरूपणं॥ वाप २२९

वोक्तयुक्त्या जातिस्फोटमाह ॥६८॥ कृत्स्ने व्यक्तित्वे जातेर्लाघवमीक्षतां ॥ औपाधिको वा भेदोस्तु वर्णानां
तारमन्द्रवत् । अयमभिप्रायः । गकारादिव्यक्तिपृथक्त्वावदवश्याभ्युपेतव्याः । न चोक्तरीतिः साध्वी तथा
सति सोयं गकार इति वैधामयाहकारः श्रुत इति सोयं गकार इत्यापत्तिः । एकस्मिन्वारद्वयपदार्थस्य स
कलवर्णरूपत्वात् । गकारोयं नकार इत्यापत्तेश्च । किंच स्फोटे गत्वाद्यतिरिक्तमभ्युपेयं न वा । आद्ये
तदेव गकारोस्तु । वर्णातिरिक्तगत्वाभावस्य वर्णानित्यतावादे शंकरमेव त्वादृशमतिभिः सिद्धांतित
त्वात् । तथा चातिरिक्तस्फोटकल्पनमेव गौरवं । वर्णानामेव वाचकत्वोपपत्तौ तन्मानाभावाश्च ।
अंत्ये गकारादिप्रतीतिविरोधः । वायुसंयोगादिवृत्तिवैजात्यमेव न तु तद्व्यंजकतया प्रतीयत इति चेन्न । प्र
तीतेर्विनाबाधकं भ्रमत्वायोगात् । अस्तु वा वायुसंयोगस्यैव गकारोपि । न स्यात्तीव्रत्वदोष इति चे
न्न । तद्गतधर्मवैदेवोपपत्तेरितिरिक्तगतमतिरिक्तस्फोटकल्पनया । तस्मात्संत्येव वर्णाः । तथा च यथा
शक्त्या जातिरेव न तथाऽन्यत्रापि । अन्यथा वक्ष्यते नो वर्णानां वाचकत्वे गौरवं स्यात् । वस्तु बद्धकवशास्त्र

त्येकं वाचकत्वस्य चास्वीकारात् । इदं घटपदमिति प्रतीत्या घटपदज्ञानत्वेन कारणत्वे कारणतावच्छेदककोटिप्र
२३० 230 विष्टतया चतातिविशेषस्यावश्यकत्वात् । न च वर्णानुपूर्व्येव प्रतीतिकारणत्वयोर्निर्वाहः । घटत्वादेरपि संयोग
विशेषविशिष्टस्य देवान्यथासिद्ध्यापत्तेः । तस्मात्साजातिरेव शक्तातात्पर्यतदवच्छेदिकावति । ननु सत्त्वस
त्त्वादौ जातौ सत्त्वाविशेषादर्थबोधभेदो न स्यादित्यत आह औपाधिकीवेति । वातेर्थ उपाधिरानुपूर्वी ।
भेदः कारणीभूतज्ञानस्य । उपाधिप्रयुक्तज्ञानवैलक्षण्यं पदृष्टान्तमाह वर्णानामित्यादिना । आनुपूर्वीविशेष
एव जातिविशेषाभिव्यंजकः । आकारविशेषइव घटत्वादेस्तथा च नोक्तदोष इति भावः ॥७१॥ ननु जातेश्च
सकं वर्णेष्वपि सत्त्वात्तत्त्वे कादर्थबोधापत्तिस्तु — वेति प्रत्येकवर्णा एव वाचकाः किं न स्युरित्यत आ
ह ॥ अनेकव्यक्त्यभिव्यंग्या जातिः स्फोट इति स्मृता । कश्चिद्व्यक्तय एवास्या ध्वनित्वेन प्रकल्पिताः ॥ अ
येभावः । त्रिविधजातिस्फोटेषु वर्णापेक्षया घटप्पयं दोषस्तथापि पदवाक्यपक्षेनायं वर्णेषु तस्याव्यासज्यवृ
त्तित्वात् । तत्रापि पूर्ववत्पदार्थवाक्यार्थयोर्बोधकपदस्फोटो वाचकत्वेन स्वीक्रियते । तथा चानेकाभिव्य २३०

क्तिभिर्वर्णैर्व्यभिरभिव्यंग्या जातिः स्फोट इति स्मृताऽयोगार्थतया । एतेन स्फोटस्य सदातनत्वात्सर्वपदार्थवि
धापत्तिरित्यपास्तं । कैश्चित्तु व्यक्तय एव ध्वनय इत्यभ्युपेयत इति समुदायार्थः । उक्तं हि काव्यप्रकाशे । बुधै
वैयाकरणैः प्रधानीभूतस्फोटव्यंग्यव्यंजकशब्दस्य ध्वनिरिति व्यवहारः कृत इति । ७२ ननु कासा जाति
स्तत्राह ॥ सत्यासत्यौ तु यौ भागौ प्रतिभावं व्यवस्थितौ । सत्यं यत्तत्र सा जातिरसत्या व्यक्तयो मताः । प्रति
भावं प्रतिपदार्थं एतच्च संबंधिभेदात्सत्यैव विद्यमाना गवादिषु जातिरित्युच्यते तस्यां सर्वे शब्दा व्य
वस्थिताः । तां प्रातिपदिकार्थं च धात्वर्थं च प्रचक्षते । सा नित्या सा महानात्मा तामाहुस्त्वतलादय इ
ति वाक्यपदीये । नित्यं द्रव्यमिति प्रतीकमादायसत्योपाध्यवच्छिन्नं ब्रह्मतत्त्वं द्रव्यशब्दवाच्यमित्यर्थः
ब्रह्मराशिरित्यादायत्र ब्रह्मतत्त्वमेव शब्दस्वरूपतया भातीति कैयटेव स्पष्टं एवं च वाच्यवाचकं च ब्रह्मै
वेति भावः ॥ ७३ ॥ ननु प्रकृता जातिरेव नास्ति पदं पमित्याद्यनुगतबुद्धेर्वर्णानुपूर्व्यैवोपपत्तेः । तस्मा
अपि नानात्वेनुपरंपरया वर्णगतजातिर्वा नियामिकास्तु न च घटाद्यपि न सिद्ध्येदिति शंकायां इष्टापत्तेः

।मृदस्यावस्थाविशेषत्वात्कस्य· अनन्तरवाचारंभणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यमिति श्रूयते: श्रुत्यादित्वं
२३१ चैतत्तदनन्यत्वमारंभणशब्दादिभ्यः।परवंचेत्यादिना ऋषिपुंगवेन भगवता व्यासेन सूत्रत एवाकृतिरि
231 त्यादाय ब्रह्मदर्शनेंगत्वादिजातेरप्यसत्वादनित्यत्वं आत्मैवेदं सर्वमिति श्रुतिवचनादि केयटः।शा
स्त्रेषु प्रक्रियाभेदैरविद्यैवोपवर्ण्यते।समारंभस्तु भावानामनादिब्रह्मशाश्वतमिति वाक्यपदीये
पि·तदेतन्मनसि निधायाह।।इत्यनिष्कृष्यमाणाय छद्मतत्त्वे निरंजने।ब्रह्मैवेत्सहारं प्राकुस्तस्मै प्र
णात्मने नमः।।।।नामरूपे व्याकरवाणीति श्रुतिसिद्धद्वयीसृष्टिः।तत्र रूपस्यैव नाम्नोपि त
देवत्वात्।जन्ममरणादिकं तद्वत्स्वपं चश्व·तत्राविद्याकल्पितं इति वेदांततत्त्वमस्माकमपीष्टमेव·उक्तं
हि वाक्यपदीये·अजन्मनि तथा नित्ये पौर्वापर्यविवर्जिते।तत्वे जन्मादिरूपत्वं विरुद्धमुपलभ्यत इति
।तस्मादविद्यादशायामुक्तरीत्या जातिरपस्फोटः।निष्कर्षे तु ब्रह्मैव स्फोट इति भावः।परं त्वविद्याद
शायामपि वर्णानां वाचकत्वमभ्युपेत्य स्फोटस्वेउनमयुक्तमिति तु ध्येयं।ब्रह्मैवत्सनेनात्रापं पुरुषः २३१